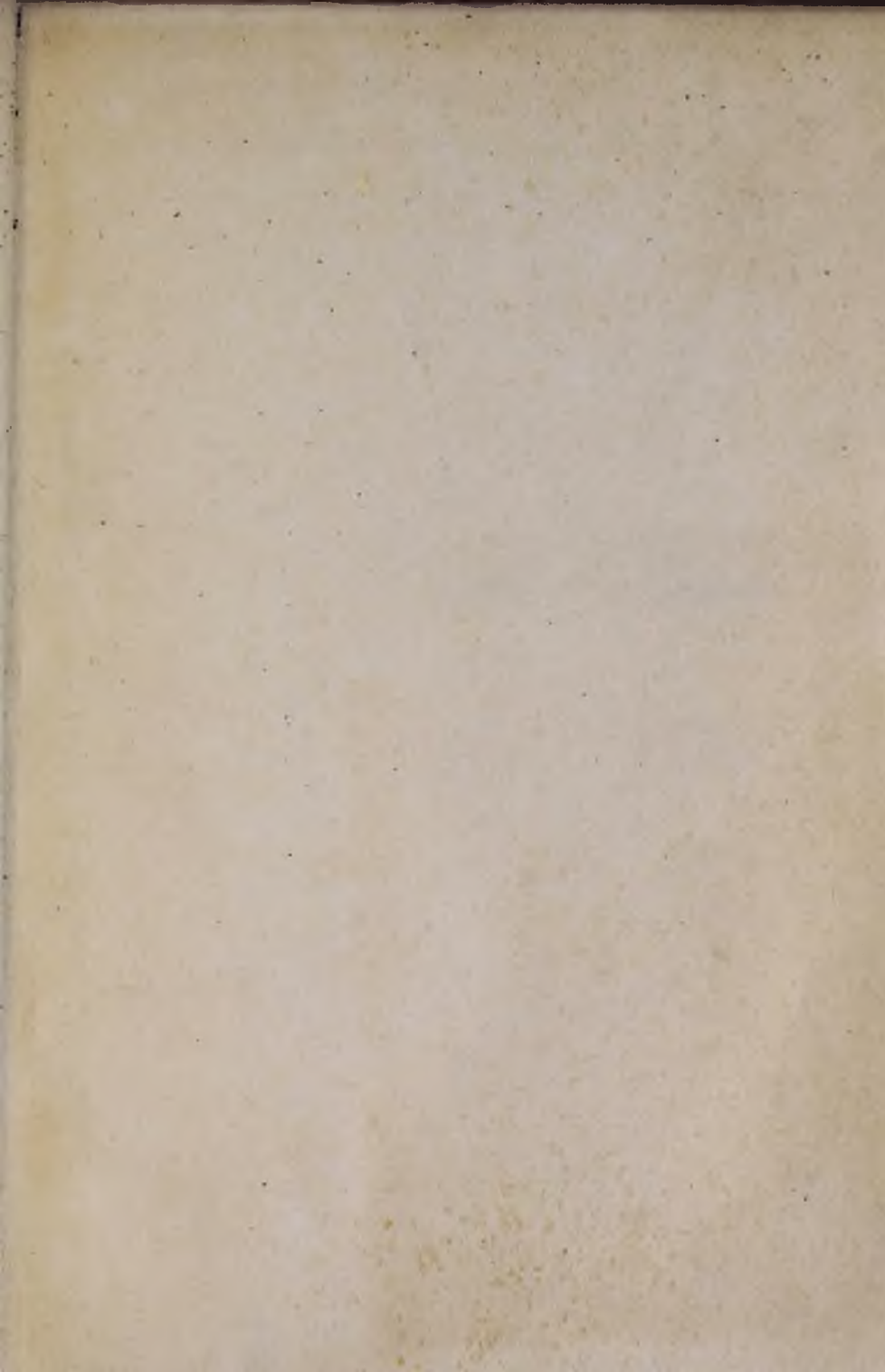

Я. А. Манандян

**КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР
ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА
ТОМ II**

ЧАСТЬ II

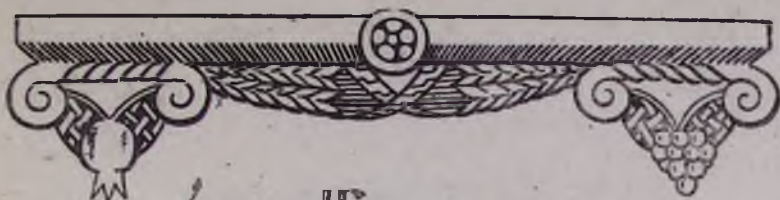
**ОТ ВОЦАРЕНИЯ АРШАКИДОВ В АРМЕНИИ
ДО ПЕРИОДА МАРЗБАНСТВА (I-V в.в.)**

ЕРЕВАН

АРМГИЗ

1957

Յ(47.825)/
Մ-24

ՀԱՅՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՄՅՈՒԳԱՆ Է 1951 Ք.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ
Բ

ՄԱՍՆ Ա

ԱՐԺԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՏԱՏՈՒՄԻՑ ՀԱՅԱՏԱՏՈՒՄ
ՄԻՆՁԵՎ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԶԱՆԸ (I-V Դ.Դ.)

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ

1957

~~40454~~
A II
33780

Հանգուցյալ ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի «Քննական աե-
սություն հայ ժողովրդի պատմության» ներկա հատորը ընդգրկում
է Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությու-
նը սկզբից մինչև նրա անկումը (428 թ.) և վարդապետության հա-
տառումը Հայաստանում:

ՏՐԻԱՏ Ա-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՀԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

1. Արշակունյաց բազավորության սխալ բնութագրումը:— 2. Արշակունիների բազավորության տեղությունը Հայաստանում:— 3. Տրդատ Ա.— Հռոմի պաշտպանողական միջոցառումներն իր արևելյան սահմաններում:— Հռոմում նախապատրաստվող Կովկասյան արշավանքը:— Հիսնամյա խաղաղությունը Արևելքում:— 5. Վեսպասիանոսի ձեռք առած նախագգուշական միջոցները:— 6. Ալանների 72 թվի արշավանքը:— Հովսեփոս Փլավիոսի վկայության սխալ մեկնությունը:— 7. Ալանների 75 թվի նոր արշավանքը և պատերազմի վտանգը Հռոմի նկատմամբ:— 8. Խորենացու վկայություններն ալանների հարձակման մասին Հայաստանի վրա:— 9. Ենթադրություններ Տրդատ Ա-ի պետական վերանորոգչական գործունեության մասին:— 10. Սանատրուկ.— Մծուր քաղաքի հիմնումը.— որա կարևոր ստրատեգիական դիրքը:— Սանատրուկի ամրացվող շիրիմ-հուշարձանը:— Խորենացու վկայությունը Օսրոյեն-Նիսիսիայի եվանման մասին:— 11. Աշխադար:— 12. Տրդատ Ա-ի բազավորության ժառանգական լինելու խնդիրը:— 13. Աշխադար.— ճայկական հին ավանդությունը Շիրաք բազավորի մասին:

Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում հայ պատմագրության մեջ սովորաբար համարվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ամենափառահեղ շրջանը: Սակայն այս կարծիքը, որ հիմնված է Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության ավանդական տեսակետի վրա, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն ուսումնասիրությունները, սլարգապես սխալ է:

Սույն Քրննական տեսությանն առաջին հատորում մենք արդեն տեսանք, որ Հայաստանն աշխարհակալ մեծ պետություն էր դառել և քաղաքական իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին էր հասել Արտաշեսյանների և, հատկապես, Տիգրան Մեծի ժամանակ: Հայաստանի կուլտուրական զարգացումը ևս, ինչպես հայտնի է, առավել բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում ո՛չ թե Արշակունի հայ թագավորների իշխանության ժամանակ, այլ գրեթե գյուտից հետո՝ մարզպանական և հետագա շրջաններում: Պարզ է, ուրեմն, որ ավանդական վերոհիշյալ կարծիքը միանգամայն անհիմն է:

Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում իբրև ինքնուրույն պետություն գոյություն ունեցավ ավելի քան երեք դար՝ մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև (66 թվից մինչև 384—387 թթ.)։ Նա ավելի երկար ապրեց քան Պարթևական Արշակունիների թագավորությունը, որի բարձումը տեղի ունեցավ 227 թվին։ Հայաստանի բաժանումից հետո ևս Արշակունիները շարունակեցին թագավորել Հայաստանի պարսկական մասում մոտ կես դար՝ 387 թվից մինչև 428 թիվը։ Այսպիսով՝ ընդհանուր տևողությունն այդ թագավորության հաշվում են 362 տարի (66 թվից մինչև 428 թ.)։

Տրդատ Ա-ի մասին, որը հիմնադիրն եղավ Հայաստանի Արշակունիների դինաստիայի՝ մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են։ Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Տրդատ Ա-ի թագավորության հենց առաջին տարիներում Ներոնը և նրա հաջորդը, Վեսպասիանոսը, միջոցներ էին ձեռք առել ամրացնելու կայսրության արևելյան սահմանները։ Եվ այդ շատ լավ հասկանալի է։ Արշակունիների թագավորության հիմնումը Հայաստանում մի դիպում էր Հռոմի կողմից, որ հետևանք էր, ինչպես տեսանք, նրա ռազմական թուլության և պարտության։

Հռոմեա-պարթևական 54—63 թվերի պատերազմից հետո պարթևները, հասնելով իրենց ցանկացած նպատակին՝ Հայաստանը դարձրել էին Պարթև Արշակունիների երկրորդ թագավորություն։ Հռոմեական քաղաքագետները գիտակցում էին, իհարկե, որ խնդրի այս լուծումը ժամանակավոր է և անբավարար։ Հռոմեական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ դեռևս 64 թվին, երբ Հռոմը խաղաղության բանակցություններ էր վարում պարթևների հետ՝ Ներոնի կառավարությունը ամեն կերպ աշխատել էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը և իշխանությունը Հայաստանի սահմանամերձ երկիրներում։

Հենց նույն 64 թվին Պոլեմոն Բ-ի Պոնտական թագավորությունը, որի մեջ էր գտնվում նաև ամբողջ Կոզքիսը՝ միացվել էր կայսրությանը իբրև հռոմեական նահանգ։ Այս միացումը Հռոմի համար խիստ կարևոր էր, որովհետև Պոնտոսի սևծովյան ծովեզրը ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն՝ իբրև պարեն հայթայթող թիկունք և անհրաժեշտ բազա պատերազմի դեպքում։ Միացված նոր նահանգում ուժեղացնում էին հռոմեական կայազորերը և անց էին կացնում ռազմական ճանապարհներ։

Ուշագրավ է, որ մոտավորապես նույն այս ժամանակ, 66 թվին, Ներոնը պատերազմական պատրաստություններ էր տեսնում և ու-

դում էր ինքը անձամբ ռազմերթի ելնել ալանների դեմ Կովկասում: Այս արշավանքը տեղի չունեցավ, որովհետև 68 թվին, պրետորյանների ապստամբության պատճառով, Ներոնը ստիպված եղավ փախչել Հռոմից և ճանապարհին ինքնասպանություն գործեց:

Նախապատրաստվող արշավանքի նպատակի մասին պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնված: Գերմանական պատմաբան Վ. Շուլը կարծում է, որ Ներոնը նախապատրաստում էր պատժական արշավանք ապստամբած աղվանների դեմ: Բացի այդ, նա նպատակ էր դրել՝ ա) շրջափակել հյուսիսից Արշակունյաց Հայաստանը, ուր գորեղացի էր պարթևական ազդեցությունը, բ) հաստատել մոտիկ հարևանություն դաշնակից Հյուսիսիայի հետ և գ) զարգացնել առևտրական հարաբերությունները Բակտրիայի հետ Կասպից ծովի վրայով¹: Ընդհակառակը, Մոմզենը, որի կարծիքն այժմ տիրող է հանդիսանում, ենթադրում է, որ Ներոնի ծրագրած արշավանքը ձեռնարկված էր ո՛չ թե աղվանների դեմ դեպի Դերբենտի կիրճը, այլ ալանների դեմ Դարյալի կիրճի ուղղությամբ: Ներոնի նպատակն էր, Մոմզենի կարծիքով, ջախջախել սարմատական ալաններին, որոնք ասպատակում էին Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանները և ավերիչ արշավանքներ էին սփռում նաև Հայաստանում և Մեդիայում²:

Վերահիշյալ երկու կարծիքն էլ մանրամասն քննության են ենթարկված վերջերս լույս տեսած ռուսերեն իմ հոդվածում³: Այս ուսումնասիրության մեջ ես հանդել էի այն եզրակացության, որ Ներոնի ծրագրած կովկասյան արշավանքը սերտ կապ ունենալու էր Հռոմի սևծովյան քաղաքականության հետ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Կասպիական լեռնային նեղուցները կամ կապանը (claustra Caspiarum կամ Caspiae portae), որ նկատի էին առնված իրըն հավաքատեղի հռոմեական զորքերի համար՝ Պետինգերյան քարտեզում հիշատակված Caspiae կայարանի մոտ եղած լեռնային նեղուցներն են, որոնք գտնվում էին այժմյան Խոսպիայի և Ախալքալաքի մոտերքում: Այստեղից Ներոնը պետք է առաջնորդեր հռոմեական զորքերը այժմյան Ախալցխայի և Աբասթումանի վրայով և Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով (Caspia via) դեպի Հյուսիսային Կովկաս, ուր Հռոմի դաշնակից հենիոքների կողքին ապրում էին

¹ Տե՛ս Դր. Վերցեր Շուր. Ներոն կայսեր արևելեան քաղաքականութիւնը, Թարգմանեց Մեսրոպ Հալոզյան, Վիեննա, 1930, էջ 96—112:

² Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 393—394:

³ Տե՛ս Манахьян Я. А., Цель и направление подготавливавшегося Нероном кавказского похода, „Вопросы истории“, 1946, № 7, էջ 66—74:

ալանները: Ըստ իմ առաջարկած լուսաբանության՝ Ներոնի վերոհիշյալ արշավանքը սերտ կերպով կապակցված էր հռոմեական իշխանության սեծովյան քաղաքականության հետ և նպատակ ուներ ալանների ասպատակություններից ապահովելու Մեոտիս-Կոլքիսյան հին ճանապարհը, որն ուներ առևտրական միջազգային նշանակություն:

Ներոնի մահից հետո՝ Փլավիանների դինաստիայի կայսրերի ժամանակ (69—96) ու նաև մինչև 114 թիվը՝ խաղաղությունն Արևելքում մնաց անխախտ: Ներոնի խաղաղարար արևելյան քաղաքականությունը հիմք էր դառել Արշակունիների բարեկամական հարաբերությունների կայսրության հետ և Վաղարշ Ա-ը պաշտոնապես դիմել էր Հռոմի ծերակույտին ու խնդրել, որ Ներոնի հիշատակը հարգվի: Հարաբերությունները լավ էին Հռոմի հետ նաև Վեսպասիանոսի ժամանակ, և երբ վերջինս 69 թվին ընտրվել էր կայսր՝ Տրդատ Ա-ը, ինչպես կարելի է կռահել Տակիտոսի վկայություններից, տվել էր նրան հպատակության երդում¹:

Չնայած, սակայն, հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների խաղաղ կարգավորման՝ Վեսպասիանոս կայսրը (69—79), իր իշխանության առաջին հենց տարում, անհրաժեշտ համարեց Հռոմի արևելյան սահմաններում ուժեղացնել մնայուն զորքի քանակը: Լեգեոնների թիվը, որ այստեղ ընդամենը չորս էր՝ նա ավելացրեց և դարձրեց յոթ: Այդ լեգեոններից երկուսին, որ գտնվում էին Մելիտենեում և Սատաղում, հանձնարարված էր Հայաստանի սահմանների վերահսկողությունը:

Հետաքրքիր է նաև, որ դարձյալ Վեսպասիանոսի կարգադրությամբ Կոմագենի թագավորությունը 72 թվին միացվեց կայսրության իբրև հռոմեական նահանգ: Նույն այս թվին տեղի ունեցավ և Փոքր Հայքի կցումը Հռոմին:

Ինչպես տեսնում ենք, Վեսպասիանոսն առանձին վստահություն չէ ունեցել դեպի դաշնադիր արևելյան պետությունները և նրա վերոհիշյալ կարգադրությունները պարզապես նկատի են ունեցել կայսրության պահպանությունը այդ հարևաններից:

Վաղարշ Ա-ը ո՛չ միայն հանդուրժեց հռոմեական զորքերի ավելացումը Կոմագենում, Կապադոկիայում և Փոքր Հայքում, այլև աշխատեց ամրացնել բարեկամական կապերը կայսրության հետ և իր շնորհավորանքը հայտնեց Հռոմին հրեական ապստամբության ճնշման առթիվ:

¹ Tacitus, Hist., II, 81—82:

Տրդատ Ա-ի թագավորության առաջին իսկ տարիներում, մեր թվականության 72 թվին, Հայաստանի խաղաղությունը վրդովվեց, և ավանները, որոնք այժմյան օսերի նախնիներն էին, ասպատակեցին և ավերեցին Ատրպատական ու Հայաստանը: Ալանները, ինչպես մատնանշում է Մ. Ռոստովցեյը, մեր թվականության առաջին դարում հիմնել էին Հյուսիսային Կովկասում մեծ և հզոր մի թագավորություն¹:

Ալանների այս 72 թվի արշավանքը, որ մանրամասն նկարագրված է ներքև մեջ բերված Հովսեպոս Փլավիոսի կարևոր մի վկայության մեջ, ինչպես ցույց եմ տվել իմ հոդվածներից մեկում², կարոտ է առանձին քննության և լուսաբանության, որովհետև սխալ ու խառնաշփոթ է մեկնված պատմագիտական նախորդ երկերում:

«Բայց որ ավան փողովուրդը, — պատմում է Հովսեպոս Փլավիոսը, — որը բնակում է Տանաիսի և Մեոտիդյան ծովի շուրջը, սկյութներ են՝ այդ մենք հայտնել ենք հենց առաջ: Սակայն նրանք, մտադիր լինելով այդ ժամանակ ներխուժել ավարառության նպատակով Մեգիա և ավելի հեռավոր տեղեր՝ խոսքը մեկ արին հյուրկանների թագավորի հետ: Սա էր տերը անցքի, որը Աղեքսանդր թագավորը փակել էր երկաթե դռներով: Արդ՝ երբ վերջինս նրանց տրամադրության տակ դրեց անցքը՝ նրանք հանկարծ միահամուռ հարձակվեցին մեղացիների վրա, ավարի առան բազմամարդ երկիրը, որ լի էր ամեն տեսակ անասուններով. և ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել, որովհետև այս երկրի Բակուր թագավորը սարսափած փախել էր դժվարամատույց տեղեր, թողնելով բոլոր մյուսներին բախտի քմահաճույքին: Հագիվհագ նա կարողացավ ազատել նրանց ձեռից կնոջը և հարձերին, որ գերի էին բռնված, վճարելով հարյուր տաղանդ:

Ալանները մեծ հեշտությամբ ու առանց կովի կողոպուտի մատնեցին երկիրը մինչև Հայաստան և հեռացան, վերցնելով իրենց հետ ամբողջ ավարը: Հայաստանում թագավորում էր Տրդատը, որը, ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց և քիչ էր մնում, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկնեիր կենդանի: Ալաններից մեկը հեռուից պարան ձգեց նրա

¹ Տե՛ս The Cambridge Ancient History, vol. XI, chap. III, էջ 111 (Cambridge, 1936):

² Տե՛ս Манандян Я. А., О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, „Исторические записки“, вып. 25, էջ 60—70:

վրա և նրան արդեն բռնելու էր, սակայն Տրդատն իսկույն իր սրովը պարանը կտրեց և շտապ փախավ¹:

Գերմանական գիտնական Գուտշմիդը ու նաև իսլաթյանցը, որն օգտվել է նրա աշխատությունից, կարծում են, որ ալանները Հյուրկանիայի թագավորի աջակցությամբ ներխուժել էին Մեդիա Դերբենտի կիրճով²: Սակայն նրանց այս կարծիքը չէ կարող, իհարկե, ճիշտ լինել, որովհետև Հյուրկանիան գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափերի մոտ, իսկ Դերբենտը՝ նույն ծովի արևմտակողմում:

Մեջ բերված վկայության խառնաշփոթ և հակասական լինելը նկատել էր Մոմզենը: Նա կարծում է, որ այդ վկայության մեջ նկատի է առնված ո՛չ թե Դերբենտի, այլ հին Ռադայի (այժմյան Ռեյի) մոտ գտնվող լեռնանցքը, որն անվանվել է, ինչպես և Դերբենտի անցքը, Կասպից դուռ³:

Շատ պարզ է, որ նաև Մոմզենի այս բացատրությունը դժվար է բավարար համարել, որովհետև ալանները, որոնք ապրում էին Կովկասյան լեռների հյուսիս-արևմտյան ստորոտներում, չէին կարող Մեդիա եկած լինել Ռեյի մոտ գտնվող լեռնանցքով:

Հստ իս Հովսեպոս Փլավիոսի անհասկանալի վկայությունը կարելի է մեկնել այլ կերպ:

Հայտնի է, որ հունա-հռոմեական աղբյուրներում Hyrcanē կամ Hyrcania (=հայ. Վիրք) անվանվել է երբեմն Իբերիա—Վրաստանը⁴: Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Հովսեպոս Փլավիոսի օգտագործած սկզբնաղբյուրը, հաղորդելով ալանների համաձայնության մասին հյուրկանների թագավորի հետ՝ նկատի է ունեցել ո՛չ թե Հյուրկանիայի կամ Վրկանի, այլ Իբերիայի կամ Վիրքի թագավորին: Կարելի է ըստ այսմ նաև ենթադրել, որ ալանները 72 թվին ներխուժել էին Անդրկովկաս և Մեդիա ո՛չ թե Դերբենտի կամ Ռեյի մոտ եղած Կասպյան դռներով, այլ Caspiae-ի մոտ գտնվող լեռնանցքով և Caspia via ճանապարհով, որ վերև մատնացույց էին արված⁵: V

¹ Jos. Flav., Bel. Jud., VII, 7, 4 (244—246).

² S^{ku} Gutschmidt, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 133. Халатьянц, Армянский Эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, 1896, էջ 243—244. Եռլյնի, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 295:

³ S^{ku} Mommsen, Römische Geschichte, V Band, Berlin, 1886, էջ 394, ծան. 1:

⁴ S^{ku} Markwart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895, էջ 633 և նույնի, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 101:

⁵ Համեմատեն նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատոր Ա, էջ 313:

Ալանների արշավանքը կրկնվեց, ինչպես վկայում են Սվետո-
նիուսը և Կասսիուս Դիոնը, նաև 75 թվին¹։ Այս անգամ Պարթևաց
Թագավոր Վաղարշ Ա-ը և նրա Բակուր ու Տրդատ Ա եղբայրները
յիմեցին Վեսպասիանոսին և խնդրեցին օգնություն ուղարկել կայ-
սերական արքայազններից որևէ մեկի առաջնորդությամբ։ Սակայն
Վեսպասիանոսը մերժեց միջամտել, ուստի և այնուհետև հարաբե-
րություններն այս երկու պետությունների միջև խիստ սրվեցին։

«Այնուամենայնիվ,— պատմում է Սվետոնիուսը,— երբ Պար-
թևաց Վաղարշ Թագավորը աղերսալից խնդրեց ալանների դեմ
օգնություն ու նաև մի հրամանատար ևս Վեսպասիանոսի որդի-
ներից՝ նա [Դոմետիանոսը] ամեն կերպ աշխատեց, որ ինքն ու-
ղարկվի, և որովհետև այդ բանը գլուխ չեկավ՝ նա նվերներով
ու խոստովանելով փորձեց դրդել Արևելքի նաև մյուս Թագավոր-
ներին, որ նրանք ևս նույնը պահանջեն»²։

Ուշագրավ է, որ հենց 75 թվի երկրորդ կիսում, ինչպես վկա-
յում է Մցխեթի մոտ գտնված հունարեն արձանագրությունը, Վես-
պասիանոս կայսրը և նրա կառավարչակիցները, Տիտոսը և Դոմե-
տիանոսը, «կայսեր և հոռմայեցիների բարեկամ» Իբերիայի Միհրդ-
րատ Թագավորի և նրա եղբայր Համազասպի համար կառուցել էին
ամրություններ Մցխեթ-Հարմոզիկայում։ Իբերիայի մայրաքաղաքի
ամրացումը, ինչպես կարծում է Գուտշմիդը, կարևոր էր համարվել
բարբարոս ալանների ավերիչ արշավանքների վտանգի պատճառով³։
Այս ենթադրությունը, որ ընդունելի է համարվում, ինձ թվում է, որ
այնքան էլ հաստատուն չէ։

Մենք արդեն մատնանշեցինք, որ ալանների 72 թվի ներխու-
ժումն Անդրկովկաս և Մեդիա տեղի էր ունեցել, ինչպես և 35 թվին⁴,

¹ Գաբաշայանը, Աստուրյանը և Սանտալճյանը կարծում են, որ Սվե-
տոնիուսի և Դիոնի վկայությունները վերաբերում են նույն արշավանքին,
որը մանրամասն նկարագրված է Նովոպոլս Փլավիոսի մոտ։ Աստուրյանն այդ
արշավանքը ենթադրում է 73 թվին, իսկ Սանտալճյանը՝ 73—74 թվերին. տես
Գաբաշայան, Քննական պատմություն, մասն Բ, Թիֆլիս, 1896, էջ 241. Աս-
տուրյան, Քաղաքական վերաբերությունները ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ,
Վենետիկ, 1912, էջ 190—191. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Armé-
nie, Rome, 1917, էջ 337։

² S⁸u Suetonius, Domitianus, 2։ Համեմատե՛ նաև Cass. Dio, LXVI, 15,
3 (75 թ.)։

³ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 133։ Համեմատե՛ նաև Mommsen, Rö-
mische Geschichte, V, էջ 396. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություն-
ներ, էջ 191 և ուրիշ։

⁴ S⁸u Սաեաեդդին Զ., Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 313—315։

Հոռմի դաշնակից իբերների թագավորի հավանության մեջ և աջակցության մեջ: Ուստի անհավանական չի լինի ենթադրել, որ վերոհիշյալ ամրությունների կառուցողները կարող էին նկատի ունեցած լինել Հոռմի դաշնակից Իբերիայի պաշտպանությունը, որը գառել էր հյուսիսում հոռմեական ամրացրած շրջան, ո՛չ թե ալանների, այլ Հայաստանի և Պարթևստանի հարձակումներից¹: Եվ իրավի, հենց 75 թվից անմիջապես հետո պարթևներն անշափ գրգռվել էին Հոռմի դեմ, և Արևելքում ստեղծվել էր պատերազմի մոտալուտ վտանգ, որը, սակայն, հնարավոր եղավ հանգցնել:

Հավանորեն, ալանների վերոհիշյալ արշավանքներին և Տրդատ Ա-ին են վերաբերում, ինչպես մատնացույց է արել Գարագաշյանը², խորենացու հաղորդած տեղեկությունները ալանների Հայաստանի վրա հարձակման մասին ու նաև նրանց խնամության մասին Արտաշես թագավորի հետ, որ հայտնի են եղել խորենացուն, ինչպես ինքն է հայտնում, վիպասանություններից, որ պատմվում էին Գողթնում:

«Այս ժամանակները,— պատմում է խորենացին,— ալանները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով և Վրաց աշխարհի կեսն իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բազմությամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ժողովուրդների միջև: Ալանների ցեղը փոքր-ինչ ետ է նահանջում և, մեծ Կուր գետն անցնելով՝ բանակ է գնում գետի ափին հյուսիսային կողմում: Արտաշեսն էլ գալիս բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև հայոց զորքերն ալանների թագավորի որդուն բռնում և Արտաշեսի մոտ են բերում՝ ալանների թագավորը հաշտություն է խնդրում, խոստանում է՝ տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ նա ուզե, և առաջարկում է երդումով մշտական դաշինք կնքել որպեսզի ալանների երիտասարդներն այնուհետև չասպատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն ետ տալ՝ պատանու քույրը գալիս է գետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ տեղ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

¹ Տե՛ս Амиранашвили А., Иберия и римская экспансия в Азии, Вестник древней истории, 1938, № 4(5), էջ 171—172:

² Տե՛ս «Բնական պատմություն Հայոց», Բ, էջ 242—244:

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ցեղին,
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղալյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին»:

Որովհետև օրենք չէ, որ քննի համար դյուցազնները
Ուրիշ դյուցազն զարմերի կենդանությունը չնչեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ժողովուրդների մեջ
Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով՝ գնաց գետի ափը
և, տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից իմաստուն
խոսքեր՝ նրան ցանկացավ: Նա կանչում է իր դայակ Սմբատին
և բաց է անում, որ իր սրտի փափագն է՝ կին առնել ալանների
արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի ազգի
հետ և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը հավա-
նություն է տալիս և մարդ է ուղարկում ալանների թագավորի
մոտ, որ ալանների արքայազն օրիորդ Սաթենիկին կնության
տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա

Հազար հազարներ և բյուր բյուրեր

Քաջերի սերունդ այս կույսի՝

Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ասե-
լով.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Ձգեց մեջքը ալանաց օրիորդի,

Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագարար իր բանակը հասցնելով»¹:

Մեջ բերված այս վիպական բնույթ ունեցող քաղվածքում կա-
րող է պատմական հիշողություն լինել ո՛չ միայն Տրդատ Ա-ի և
ալանների պատերազմը Կուր գետի ափին, այլև վիպասանքից
առնված տեղեկությունն այն մասին, որ ալաններն արշավել էին
Հայաստան՝ լեռնականների և Վրաստանի կես մասի հետ միաբա-

¹ ՏՔԱ Մովսես Խաչեմացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ս. Մալխասյան-
ցի, Երևան, 1940, էջ 118—119 (Բ, 80):

նած: Այս փաստական տեղեկությունը կարևոր է ու հետաքրքիր, որովհետև, հիմնվելով Հովսեպոս Փլավիոսի վերոհիշյալ վկայության վրա, մենք վերև հավանական էինք համարել, որ ալանների ներխուժումը Հայաստան և Մեդիա տեղի էր ունեցել իբերների թագավորի (հավանորեն, Փարսման Ա-ի որդի Միհրդատի) գործակցությամբ:

Հայ պատմագրական մի քանի երկերում ենթադրում են, որ Տրդատ Ա-ի ժամանակ որոշ պետական բարենորոգումներ էին կատարվել և հիմնադրվել կամ կարգավորվել էին հայ նախարարությունները¹: Այս ենթադրության միակ հիմքը խորենացու վկայություններն են Վաղարշակ թագավորի պետական վերանորոգչական դործունեության մասին, որ մանրամասն մեջ են բերված նրա Պատմության երկրորդ գրքի 2 և է գլուխներում: Վաղարշակի այդ գործունեությունը վերագրվել է Տրդատ Ա-ին, որովհետև ենթադրվել է, որ խորենացու Վաղարշակը, որ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն էր, իրականում Տրդատ Ա-ն է²:

Իհարկե, հնարավոր և հավանական է, որ Տրդատ Ա-ը կարող էր բարեփոխած լինել իր թագավորության ներքին կարգերը, սակայն այդ մասին մենք ստույգ և արժանահավատ տեղեկություններ չունենք:

Որքան ժամանակ է թագավորել Տրդատ Ա-ը ալանների 72—75 թվերի արշավանքներից հետո՝ այդ ևս մեզ հայտնի չէ: Միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ նրան հաջորդած պիտի լիներ (75-ի և 110 թթ. միջև) Սանատրուկ թագավորը, որի թագավորության ժամանակաշրջանը պատմագետների մեծագույն մասը յուրօրինակացաբար տարել է երկրորդ դարի վերջերը:

Որ Սանատրուկը, իրապես, Հայաստանի թագավոր է եղել վերոհիշյալ ժամանակամիջոցում՝ այդ մատնացույց էր արել իր ուշագրավ հոգվածում³ ու նաև իր Դիոնի հրատարակության մեջ (հատ.

¹ Տես Ն. Զայոց պատմութիւն, Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 470—471. Խ. Սամվելյան և այլք, Հայ ժողովուրդի պատմությունը, Երևան, 1943, էջ 74 և ուրիշ:

² Տես Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատոր Ա, Երևան, 1939, էջ 181, 264, 328. Կ. Բամաջյան, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պլիս, 1914, էջ 100 և ուրիշ:

³ Տես U. Boisseseau, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio, Hermes, Bd. 25, 1890, էջ 329—339: Նույն այս խնդիրը մանրամասն լուսաբանված է Մարկվարտի ուսումնասիրության մեջ՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905 (տես նաև Philologus, Supplementband X, Heft 1): Համեմատե՛ք Հանգէս Ամսօրեայ, 1906, փետրվար — էջ 29 հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութիւնէն, էջ 33—34:

Դ, էջ 218/19 ծան.) Boissovain-ը, որն ապացուցել էր, որ Կասսիոս Դիոնի հատակոտորը, որի մեջ հիշատակված են Սանատրուկը և նրա որդին, Վաղարշը, ո՛չ թե Սեպտիմոս Սեվերոս կայսեր (193—211) ժամանակին է վերաբերում, ինչպես պատմագիտության մեջ ենթադրվում էր, այլ Տրայանոս կայսեր (98—117) վերջին տարիներին և, հավանորեն, 116 թվականին։¹

Սանատրուկ թագավորի մասին մի քանի հետաքրքիր ու կարևոր տեղեկություններ հաղորդում են հունա-հռոմեական և հին հայկական աղբյուրները։

Ուշագրավ է, նախ և առաջ, Սանատրուկի հիշատակությունը Սուրբասի բառգրքում, որ քաղված է ակներևաբար Արրիանի Պարթևականք գրքից։

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը,— վկայում է Արրիանը,— ուներ միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը։ Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև շափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմայեցիների մեջ»²։

Նույն այս Սանատրուկին է վերաբերում Կասսիոս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածը, որի ժամանակը, ինչպես վերև ասացինք, լուսաբանել ու որոշել է Boissevain-ը։

Ծնրը Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,— պատմում է Դիոնը,— պատրաստվել էր ճակատամարտ տալու Սեվերոսին և կռիվն սկսելուց առաջ խնդրել էր և կնքել էր հաշտություն՝ [Տրայանոսը] ուղարկեց նրա մոտ պատգամավորներ և խաղաղության հաստատման համար շնորհեց նրան Հայաստանի մի մասը»³։

Այս վկայությունից, որ քննելու ենք ներքև Վաղարշի մասին խոսելիս, մենք իմանում ենք, որ Հայաստանում երկրորդ դարի առաջին կիսում թագավորել էր Սանատրուկի որդին, Վաղարշը։

Դիոնի վկայության վերոհիշյալ նոր լուսաբանության շնորհիվ ճշտվում են ժամանակագրական տեսակետից և իմաստ են ստանում Սանատրուկի մասին այն աղոտ հիշողությունները, որ պահպանված են հայ մատենագրական երկերում։

Բացառիկ կարևորություն ունի Սանատրուկ թագավորի մասին Փավստոսի վկայությունը, որը նրան վերագրում է Մծուրն քաղաքի

¹ *SEG*, *Saidas*, ed. Bernhardt, II, col. 668:

² *Cass. Dio*, LXXV, 9, 6.

շինությունը: Փափստոսը պատմում է, որ Հայր մարդպետը, սուրբ տեղերը Աշտիշատում այցելելուց հետո, գնում է այնտեղից Եփրատ-Արածանի գետի մոտերքը, ուր միախառնվում էր սրա հետ մի այլ գետ և այնտեղ սպանվում է մի ավերված քաղաքավայրի մոտ, որն անվանվում էր Մծուրք:

«Այնուհետև Հայր մարդպետը,— վկայում է Փափստոսը,— գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը, խիտ անտառի հովիտները երկու գետերի միախառնման տեղում՝ եղեգնուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Սանատրուկ թագավորը. և այդ տեղի անունն էր Մծուրք»:

[«Ապա գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն, և էջյափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, հովիտսն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնունսն երկուց գետոցն, ի թաւութ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղւոյն ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի»]¹:

Սանատրուկի հիմնած այս Մծուրք քաղաքը, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայությունից, հիմնահատակ ավերված է եղել դեռևս հինգերորդ դարից առաջ: Ուշագրավ է, որ Մովսես Խորենացին, որին հայտնի չէ եղել Մծուրք քաղաքի գոյությունը Հայաստանում, Սանատրուկ թագավորին վերագրել է ո՛չ թե այդ քաղաքի, այլ Մըծբին քաղաքի շինությունը²: Խորենացու այս սխալը հեշտովյամբ բացատրելի է: Նրա օգտագործած աղբյուրի մեջ, հավանորեն, տեղեկություն է հաղորդված եղել Սանատրուկի հիմնած Մծուրք կամ Մծուրն քաղաքի մասին, իսկ Խորենացին, շփոթելով իրեն անհայտ Մծուրնը Հյուսիսային Միջագետքի Մծուին կամ Մծբին քաղաքի հետ՝ թյուրիմացաբար համարել է Սանատրուկին շինող ո՛չ թե Մծուրնի, այլ Մծբինի:

Սանատրուկի հիմնած Մծուրք քաղաքի մասին կա կարևոր մի վկայություն նաև «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացւոյ գրքից քաղված Սեբեոսի Պատմության առաջին գլխում: Այդ վկայությունից մեզ հայտնի է, որ Մծուրն քաղաքում (Սեբեոսի տպագիր բնագիրն ունի «ի Մծբին քաղաքի», որ պետք է ուղղել և կարդալ «ի Մծուրն

¹ ՏՅ՝ «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վնեստիկ, 1832, էջ 118 (IV, 14):

² ՏՅ՝ «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիփլիս, 1913, II, 36, էջ 100:

քաղաքի»), Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտել էին քարի վրա դրոշմված հունարեն մի արձանագրություն, որ պարունակում էր ժամանակա-դրական տեղեկություններ արշակունի, հայ և պարթև, առաջին հինգ թագավորների մասին¹։ Սեբեոսի Պատմության այս վկայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը։

Մծուրք քաղաքի տեղը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, պետք է ենթադրել Արածանի և Մեղ (այժմ Կարասու) գետերի միախառնման մոտ, Մշո դաշտի արևմտակողմում²։ Այս նոր քաղաքը, ասում է Մարկվարտը, շատ կարևոր դիրք ուներ ռազմագիտական տեսակետից։ Նա իշխում էր հաղորդակցության ճանապարհների վրա և կապված էր Բալուի ու հարբերդի վրայով Մելիտենեի հետ, Խնուսի վրայով՝ Հասանդալայի և էրզրումի հետ, Տավրոսյան լեռների ու Բատմանսուի հովիտների վրայով՝ Տիգրանակերտի հետ և Մանաղկերտի ու Բաղավանի վրայով՝ Արտաշատի հետ³։ Մծուրք քաղաքի մոտով էր անցնում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ⁴, Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող առևտրական և ռազմական մեծ ճանապարհը։

Փավստոսը իր Պատմության մեջ տալիս է տեղեկություն Սանատրուկ թագավորի գերեզմանի մասին, որը գտնվում էր Դարանաղի գավառի Անի բերդում։ Երբ 359 թվին Պարսից թագավոր Շապուհի զորքերը առել էին Անի բերդը՝ նրանք կողոպտել էին այստեղ թագավորական գանձերը և մինչև իսկ գերեզմաններից հանել էին արշակունի հայ թագավորների ոսկորները, որ գերի տանեն Պարսկաստան։ Բայց նրանք, ինչպես վկայում է Փավստոսը, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, որը հսկայաշեն էր, ամրապինդ և դեղեցիկ շինված։

«Շատ բերդեր,— պատմում է Փավստոսը,— նրանք թողնում ու անցնում էին, որովհետև այդ ամրությունների դեմ չէին կարող մարտնչել։ Բայց նրանց ձեռքն ընկավ միայն Անին Դարանաղի գավառում, որովհետև չարագործ Մերուծանը հնարա-

¹ Տե՛ս Վսեթուսի Եպիսկոպոսի, Պատմութիւնն, հրատ. Ս. Մախարյանցի, Երևան, 1939, էջ 1—2 (գլ. Ա)։

² Տե՛ս «Էջմը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», ՀՀՄԳ. Ամս. յ, 1906, փետր., էջ 43։

³ Նույնը, էջ 43։

⁴ Երևան, 1936, էջ 17—114։

մըտությամբ դարանի մեջ էր ձգել ամուր այդ բերդը: Ապա նրանք վեր ելան, քանդեցին նրա պարիսպը և բերդից իջուցին անթիվ գանձեր: Եվ նրանք բաց արին հայ առաջին թագավորների, քաջ Արշակունիների, գերեզմանները և թագավորների ոսկորները տարան գերի: Բայց միայն Սանատրուկ արքայի շիրիմի գերեզմանը նրանք չէին կարողացել բանալ, որովհետև խիստ հրակայաշեն, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր»:

[«Եւ զբազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն, բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի շարագործն Մնրութանն հնարատրութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ: Ելանէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա և իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս պառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զարշակունոյ, և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն: Բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն»]¹:

Բացի Սանատրուկի մասին վերև բերված տեղեկություններից, որ պատմական են ու արժանահավատ, նրա մասին հայկական աղբյուրները տալիս են մի քանի նաև այլ վկայություններ, որ համարվում են վիճելի ու անվստահելի:

Օրինակ, «Վկայաբանութիւն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդիստոյ կուսին» անվավեր, բայց բավական հին, գրվածքի մեջ հիշատակված է նույն այս Սանատրուկ թագավորը, իբրև սպանող իր դուստր Սանդուխտի և Թադեոս առաքյալի²: Առասպելային այս հին ավանդությունը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ այստեղ ևս, ինչպես և հունու-հռոմեական աղբյուրներում, Սանատրուկ թագավորի ժամանակը դրվում է մեր թվականության առաջին դարի երկրորդ կեսում:

Խիստ հետաքրքրական է, որ Մովսես Խորենացին և նրան հետևող հայ պատմագետները մատնացույց են անում, որ Սանատրուկ թագավորը նվաճել և միացրել էր Հայաստանին Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավորությունը³: Գուտշմիդը իր Ուսումնասիրութիւնք Օսրոյենաց թագաւորութեան պատմութեան» աշխատության մեջ, հենվելով Խորենացու վկայության վրա և նկատի առնելով, որ Նդեսիայի թա-

¹ ՏԵՍ Փավսոս, IV, 24, էջ 148 (1889):

² ՏԵՍ «Սոփեքէ Հայկականք», Ը, վեներտիկ, 1863:

³ Խորենացի, II, 33:

գավորների շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատություն կա, այն է՝ 91 թվից մինչև 109 թիվը՝ ենթադրում է, որ հենց այս թվերին (91—109) կարող էր եղած լինել Եգեսիայի թագավոր Խորենացու հիշատակած Սանատրուկը, որին նա, անժանոթ լինելով Boissvain-ի և Մարկվարտի ժամանակագրական դիտողություններին, թյուրիմացաբար թագավոր է կարծում ոչ թե Հայաստանի, այլ Ադիաբենի¹:

Այս խնդիրը դեռ պարզ չէ և կարոտ է հատուկ քննության: Սակայն, եթե Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը հնարավոր լինի հաստատել փաստական նոր տվյալների օգնությամբ, այդ դեպքում հասկանալի կլինի, թե ինչու՞ Արրիանը Սանատրուկին մեծ է համարում պատերազմական գործերի մեջ:

Որքան ժամանակ էր թագավորել Սանատրուկը և ե՞րբ էր նա վախճանվել՝ այդ հաստատապես մեզ հայտնի չէ: Աստուրյանը, որը համաձայն Գուտշմիդի ընդունում է Սանատրուկի Եգեսիայի թագավոր լինելը մինչև 109 թիվը, կարծում է, որ նա կարող էր վախճանված լինել հենց այդ թվականին, և նրա անմիջական հաջորդն է համարում Աշխադարին, որի թագավորության սկիզբը ենթադրում է 110 թվին²:

Հ. Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ կարծում է, որ այս Աշխադարը Տրդատ Ա-ի որդին էր, իսկ Գարազաշյանը, հիմնելով Խորենացու վկայությունների վրա (II, 61), Աշխադարին համարում է Տրդատ Ա-ի (Արտաշես Բ-ի) թոռը և ենթադրում է, որ նա թագավորում էր Հայաստանում իր հոր՝ Արտավազդից հետո³:

Այս կռահումները, որ հարկավ սխալ են, բացատրվում են նրանով, որ Գաթրճյանն ու Գարազաշյանը կարծել են, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայկական թագավորությունը ժառանգաբար անցել էր նրա որդիներին: Սակայն, իրապես, ամեն անգամ, երբ թագավորական գահը թափուր էր լինում, Պարթև Արշակունիների թագավորական տոհմից ներկայացվելու էր Հռոմեական կայսրության ի հաստատություն հարմար ու ընդունելի թեկնածու:

Ինձ թվում է, այդ է հենց պատճառը, որ Տրդատ Ա-ից հետո մինչև գրեթե երրորդ դարը Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, լինելով խորթ ու օտար հայ ժողովրդին՝ չեն վայելել ժողո-

¹ Տե՛ս Gutschmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersbourg, 1887, էջ 27—28 և 49:

² Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 198—200:

³ Տե՛ս Հ. Գաթրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, հատ. Բ, Վիեննա, 1852, էջ 152. Ա. Մ. Գարազաշյան, Պննական պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895, էջ 253:

վերդականություն և նյութ չեն ծառայել վիպասանքի և վիպական
երգ ու վրույցի:

ՄԱՀԽԱՂԱՐՐ (110—113), ինչպես հայտնի է մեզ այժմ հունա-
հռոմեական աղբյուրներից, որդին էր ո՛չ թե Տրդատ Ա-ի կամ Ար-
տավազդի, այլ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110): Նա
ստացել էր Հայաստանի գահը Հռոմի համաձայնությունամբ, սակայն
ներա թագավորությունը երկար չտևեց:

Բակուր Բ-ի հաջորդը, Խոսրովը (110—130?), գտնելով Աշխա-
ղարին անհամապատասխան նրա ստանձնած բարձր պաշտոնին՝
ինքնադուրս, առանց Տրայանոս կայսեր համաձայնության, նրան
գահընկեց արեց և Հայաստանի թագավոր կարգեց Բաժուր Բ-ի մյուս
որդուն, Պարթամասիրին (113 թ.): Այս անցքերի մասին հունա-հռո-
մեական աղբյուրներում պահպանվել են միայն մի քանի պատահա-
կան և կցկտուր տեղեկություններ¹:

Խոսրով թագավորի վերոհիշյալ որոշման բուն դրդապատճառ-
ները հայտնի չեն: Տրայանոսի հետ ունեցած բանակցությունների
ժամանակ նա հայտնել էր նրան, որ Աշխաղարից գոհ չէին կարող
լինել ո՛չ միայն պարթևները, այլև հռոմայեցիները: Ըստ երևույթին,
Աշխաղարը անընդունակ է եղել կառավարելու իր թագավորությունը,
ինչպես այդ մասին ուշագրավ մի հիշողություն պահպանվել է հայ
մատենագրության մեջ: Ն. Անդրեկյանը մատնանշել է², որ, հավա-
նորեն, հենց այս Աշխաղար թագավորին է վերաբերում հայկական
հին ավանդությունը Արտավազդի որդու՝ Շիգար թագավորի մասին,
որին հայրը չէր տվել Հայոց թագավորությունը, որովհետև նա խե-
լագար էր³:

¹ S⁸ Cass. Dio, Fragm. LXVIII, 16 և 17, նաև Աբրեւանի Պաթթեա-
կանքից քաղվածքներ Սուհեասի Բառգրքում (ἀμφοτέρων և ἑνὸς բառերի տակ.
տե՛ս նույնը C. Müller, Fragm. hist. graec., III, 589, 16):

² Բազմալեզ, 1906, էջ 56—59:

³ Այս ավանդությունը մանրամասն մեջ է բերված Հայսմավուրքում,
հիշատակված է նաև Ասեկեփորիկում և Գրեգոր Դարանաղցու ժամանակագրու-
թյան մեջ (Նրուսաղեմ, 1915, էջ 208):

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՏՐԱՅԱՆՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՊՍՏՈՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՌԱՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԴԵՄ

1. Պարթավարի.— հռոմեա-պարթևական ճառարեությունների սրումը.— Տրայանոսի նոր քաղաքականությունը:— 2. Խոսրովի և Պարթավարիի բանակցությունները Տրայանոսի հետ:— 3. Տրայանոսի 114 թվի արշավանքը.— Տրայանոսը Սատապու.— Տրայանոսի և Պարթավարիի տեսակցությունը էլեգեյայում.— Պարթավարիի սպանությունը:— 4. Հայաստանի նվաճման առթիվ Տրայանոսի դրամները և ճաղրական կտրուկը:— 5. Կոռզուֆի և մարդերի երկրի գրավումը.— Հռոմեական Մեսոպոտամիա և Ասորիա նոր նահանգները.— Բարեկենդայի և Մեսենիի դրավումը և Տիգրանի առումը:— 6. Ապստամբությունները Տրայանոսի թիկունքում.— ապստամբությունների ճնշումը:— 7. Տրայանոսի վերադարձը Ասորիա և մահը:— 8. Վաղարշի ճաղարությունը հուստայեցիների հետ.— Դիոնի հաավածի հավանական մեկնությունը:

Աշխարհի գահընկեցությունը և Պարթավարիի նշանակումը Հայաստանի թաղավոր, որ խախտումն էր 64—66 թթ. հռոմեա-պարթևական համաձայնության, անշուշտ, պրոպիլ մի ոտնձգություն էր և ոտնահարում Հռոմեական կայսրության իրավունքների, որ չէր կարող անպատասխան մնալ:

Պետք է ասել, որ Արշակունիների և Հռոմի քաղաքական հաբաբերությունները սկսել էին սրվել դեռևս Բակուր Բ-ի ժամանակ: Պարթևների դեմ Տրայանոսը խիստ զրգուլած էր, որովհետև Բակուր Բ-ը հաստատել էր բարեկամական կապեր Հռոմի թշնամի դակերի Դեկեբալ թագավորի հետ¹: Իսկ այժմ, խոսրովի ինքնազուլի միջամտությունը Հայաստանի գործերին, որ արդեն դանակը ոսկրին

¹ *Sen Plinii Secundii, Epistolae, 74. համեմատե՛ք Плиний Младший. Переписка с Траяном. Вестник древней истории, 1946, № 2, էջ 347. ասե՛ն նաև Սուրբաթի Բաղդադում Արրիանի Պարթևականքից քաղված էպիգրամ բառը:*

էր հասցնում, առիթ տվեց Տրայանոսին տակնուվրա անելու ամբողջ Արևելքը:

Ներոնի արևելյան քաղաքականությունը և Հայաստանում քաղաքական դրուժյան կարգավորումն ի նպաստ Պարթև Արշակունիների, անշուշտ, ժամանակավոր միայն լուծումն էր հայկական խընդրի, որ Հռոմը չէր կարող հարկավ բավարար համարել:

Տրայանոս կայսրը, որի ժամանակ Հռոմեական կայսրությունը խիստ ուժեղացել էր, հրաժարվեց իր նախորդների քաղաքականությունից և ուզեց, Կրասսոսի և Անտոնինոսի նման, նվաճել ու միացնել Հռոմին թե Հայաստանը և թե Պարթևստանը: Հռոմի ագրեսիվ քաղաքականությունը, ինչպես հայտնի է, արդեն որոշ հաջողություններ էր ունեցել Արևմուտքում և 107 թվին, երկու արյունահեղ և հաղթական կռիվներից հետո, միացվել էր կայսրությանը Դանուբի հյուսիսակողմում դանիվոզ դակերի երկիրը:

Հոկտեմբերի 27-ին, 113 թվին¹, Տրայանոս կայսրը մեկնեց Հռոմից և ուղղվեց դեպի արևելք, մտադիր լինելով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

Երբ Տրայանոսն Աթենք էր հասել՝ նրան ներկայացան խոսրովի դեսպանները, խնդրեցին հաշտություն և, հայտնելով որ Աշխադարը չէր կարող հարմար լինել ո՛չ պարթևների և ո՛չ էլ հռոմայեցիների համար՝ առաջարկեցին, որ հայկական դահլ տրվի նրա եղբորը՝ Պարթամասիրին: Կայսրը մերժեց նրանց առաջարկը և շընդունեց նաև խոսրովի ուղարկած նվերները: Աթենքից Տրայանոսը Փոքր Ասիայի և Կիլիկիայի վրայով եկավ Ասորիք և ձմեռն անցկացրեց Անտիոք քաղաքում:

Այս բոլոր անցքերը և Տրայանոսի դալը Ասորիք մանրամասն նկարագրված են Պասսիուս Դիոնի հետևյալ վկայության մեջ.

«Այնուհետև,— պատմում է Դիոնը,— նա [Տրայանոսը] ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից. բայց, իրապես, նա տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ: Իր արշավանքի ժամանակ պարթևների դեմ՝ երբ հասել էր Տրայանոսը Աթենք՝ եկան այնտեղ նրա մոտ խոսրովի ուղարկած դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն

¹ Տրայանոսի պարթևական պատերազմի ժամանակադրությունը դեռ միջնադարում համարվում է վիճելի: Ըստ իս հավանական են ժամանակադրական տվյալները և դիտողությունները ոչ թե Մոմզենի, այլ Գուտշմիդի և Լոնգդենի. տե՛ս այդ մասին Լոնգդենի նկատողությունները Cambridge Ancient History աշխատության XI հատորի վերջում, էջ 858—859:

խնդրելու և լսելու էին նվերները: Արդ՝ որովհետև Խոսրովին հայտնի էր, որ նա հարձակվելու է և պատրաստ է սպառնալիքներն իրագործել՝ խիստ վախեցել էր և, իր հպարտությունը չափավորելով՝ ուղարկել էր, որպեսզի աղաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսե. նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագը: Նա ասում էր, որ Աշխաղարին, որը հարմար չէր ոչ հռոմայեցիների և ոչ էլ պարթևների համար՝ ինքը դահլենկեց էր արել:

Իսկ սա [Տրայանոսը] նրա նվերները չընդունեց և նրան ոչ որևէ բանալիոր պատասխան տվեց, ոչ էլ նամակ ուղարկեց, այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամությունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը կգա Ասորիք՝ կանե այն ամենը, ինչ որ պատշաճ է: Եվ այսպիսի խոհեր ունենալով՝ նա ղեռաց Ասիայի, Լյուկիայի և սահմանակից երկրների վրայով Սելավկիա՝:

Երբ Տրայանոսը գտնվում էր արգեն Ասորիքում՝ Պարթամասիրը ևս՝ իրրև Հայաստանի թագավոր՝ ուղարկել էր նրան նամակ: Սակայն կայսրը այդ նամակին պատասխան չէր ուղարկել: Այնուհետև Պարթամասիրը երկրորդ անգամ գրել էր նամակ, որի մեջ իրեն չէր անվանել Հայաստանի թագավոր: Ի պատասխան այս երկրորդ նամակի Պարթամասիրին առաջարկ էր արվել, որ նա ներկայանա Տրայանոսին անձամբ:

114 Թվի գարնանը Տրայանոսը Ասորիքից շարժվեց դեպի Հայաստան, նպատակ ունենալով իրականացնելու իր աշխարհակալական ծրագիրները: Անտիոքից նա եկավ նախ Մելիտենե քաղաքը (այժմյան Մալաթիա):¹

Ինչպես հայտնի է, այստեղից դեպի Հայաստան գոյություն ունեին երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Սատաղի վրայով դեպի Բարձր Հայք, իսկ մյուսը՝ այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Տիգրանակերտ ու Հարավային Հայաստան: Տրայանոսը, որը որոշել էր մտնել Հայաստան հյուսիսային ճանապարհով ու Սատաղի վրայով՝ աշխատեց ապահովել իր թիկունքը հարավակողմից և ուղարկեց Մելիտենեից մի ղորաբանակ Խարբերդի կողմերը: Այս զորամասը գրավեց այնտեղ առանց ճակատամարտի Բալուից հարավ-

¹ See Cass. Dio, LXVIII, 17, 1—3: Համեմատե՛ք Frey, *ad Verum Imper.*, ed. A. Mai, էջ 321:

² Նույնը, LXVIII, 19, 1:

արևմուտք գտնվող Արշամաշատ քաղաքը¹։ Վերջինս ստրատեգիական և պաշտպանողական խիստ կարևոր դիրք էր Մելիտենեի թիկունքում և իշխում էր ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, որը գալիս էր Տիգրանակերտից և Ամիդ-Դիարբեքրից ու Տավրոսյան լեռների վրայով իջնում էր Խարբերդի դաշտը և ապա Մելիտենե։

Մելիտենեից Տրայանոսն առաջ շարժվեց դեպի Սատաղ, ըստ երևույթին, Melitena—Zimara—Satala հին ճանապարհով։ Սատաղում նրան ներկայացան կովկասյան երկրների թագավորները և իշխանները։ Տրայանոսը առատապես պարգևատրեց հենիոքների Անքիալոս թագավորին, հավանորեն, նրա մատուցած ծառայությունների համար հարևան լազերի դեմ տեղի ունեցած կռիվներում։

Ընդառաջ եկած մյուս թագավորները հավատարմության խոստում տվին կայսրին և հաստատվեցին իրենց թագավորություններում։ Ոմանք նրանցից, հատկապես, Իբերիայի, Կողքիսի, Բոսփորականների և Սավրոմատների պետերը, ստացան Տրայանոսից առանձին հրահանգներ²։

Այնուհետև Տրայանոսը և նրա զորաբանակը ճանապարհ ընկան և Պետինգերյան քարտեզի Satala—Artaxata ճանապարհով մտան Հայաստան։ Այստեղ էլիզաբյալում (էրզրումի մոտ գտնվող աշտմյան իլիշյալում) Տրայանոսին ներկայացավ Հայաստանի Պարթամասիր թագավորը։ Կայսրը հանդիսավոր կերպով ընդունեց նրան իր զորքի ներկայությամբ։ Պարթամասիրը, Տրդատ Ա-ի օրինակին հետևելով, արքայական թագը հանեց գլխից և դրեց Տրայանոսի ոտքերի մոտ, հուսալով, որ իր թագը ետ կստանա և կձանաչվի Հայաստանի թագավոր։ Սակայն Տրայանոսը մերժեց նրան տալ Հայաստանի գահը և հայտնեց, որ ինքն արդեն վճռել է Հայաստանը դարձնել հռոմեական նահանգ։

Պարթամասիրի ընդունելությունն էլիզաբյալում, որ մանրամասն

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXVIII, 19, 2: Դիոնն ունի Շամշատ, որ պետք է ուղղել, ինչպես մատնացույց է արել Գուտշմիցը (Geschichte Irans, էջ 141), Արշամաշատ։ Մոմզենը (Römische Geschichte, V, էջ 309, ծան. 1), Աստուրյանը («Գաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 202) և ուրիշները կարծում են, որ հռոմեական զորքերը դրավել էին Կոմադենոս Շամշատը։ Այդ ենթադրությունը միանգամայն անհավանական է, որովհետև Շամշատ քաղաքը գտնվում էր այդ ժամանակ մի թե՛ պարթևների, այլ հռոմայեցիների ձեռքին։

² Տե՛ս R. P. Longden, The wars of Trajan, Cambridge Ancient History, XI, chapter VI, էջ 242—243: Համեմատե՛ նաև R. P. Longden, Notes of the Parthian campaigns of Trajan, Journal of Roman Studies, XXI, 1931:

նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի մոտ, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Հայաստանի մեջ էլեգեյայում,— պատմում է Դիոնը,— Տրայանոսն ընդունեց Պարթամասիրին: Կայսրը նստած էր բարձր տեղում պատնեշի ծայրին: Պարթամասիրը, ողջունելով նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ կանգնեց, սպասելով որ նա թագը կվերցնի:

Արդ՝ երբ զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, իբր ինչ որ հաղթություն տանելու համար որ անարյուն էր՝ կոչեցին իմպերատոր — որովհետև նրանք տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, խոսքովի եղբորորդին՝ կայսեր առջև կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի—Պարթամասիրը սարսափեց և կարծեց, որ ինքը ծաղրուծանակի է ենթարկվում ու մատնվելու է կորստի: Նա շուտ եկավ և ուղեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է՝ խնդրեց շնորհ անել, որ ամբոխի մեջ չխոսի: Եվ այնուհետև, երբ նա ներս տարվեց վրանը՝ դարձյալ չհաշողվեց անել այն, ինչ որ ցանկանում էր: Երբ նա բարկացած դուրս եկավ՝ Տրայանոսը նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և, բարձրանալով նորից բեմ՝ հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ այն, ինչ որ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի մեծ-մեծակ խոսակցությանը՝ այդ մասին չտան զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթամասիրն այս լսեց՝ այլևս չուեց, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և ասաց, ի միջի այլոց, որ նա ո՛չ պատերազմի մեջ է հաղթվել, ո՛չ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի և թե ինքը կստանա իր թագավորութունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից:

Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքին չէ տալու և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմայեցիներին ու ունենալու է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝ ուր որ կամենում է:

Տրայանոսը Պարթամասիրին և նրա հետ եկած պարթևներին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չափեն: Իսկ բոլոր հայերին, որ եկել էին Պարթամասիրի հետ՝ հրամայեց

մնալ իրենց երկրում, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին¹:

Հայաստանից հեռանալիս, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրն ուղեցել էր փախչել և ազատվել: Բայց ընդհարման ժամանակ հռոմեական հեծելազորքի հետ բռնվել էր և Տրայանոսի հրամանով գլխատվել էր: Ըստ այլ տեղեկությունների՝ նա սպանվել էր կռվում, որ տեղի էր ունեցել իրեն ուղեկցող հռոմեական և պարթևական զորագնդերի միջև²:

Անգլիական պատմագետ Ռոուլինսոնը, որը մանրամասն կերպով քննության է առել Պարթամասիրի սպանության մասին բոլոր վկայությունները՝ կարծում է, որ Տրայանոսը, Պարթամասիրին համարելով վտանգավոր հակառակորդ՝ նրան առաջուց որոշած է եղել սպանել³:

Այսպիսով Հայաստանը դառավ 114 թվին հռոմեական նահանգ⁴, և նրա մեջ հարմար վայրերում, ինչպես վկայում է Դիոնե⁵, Տրայանոսը տեղավորեց պահապան զորքեր: Հայաստանի միացումը կայսրության պատճառ դառավ, որ Կապպադովկիան և Փոքր Հայքը անջատվեցին Գալատիայից և Մեծ Հայաստանի հետ միասին կազմեցին մեկ նահանգ: Լոնգոզենը մատնացույց է անում, որ միացյալ այս նահանգի կառավարումը հանձնվել էր Լ. Կատիլիոս Սեվերոսին, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվին⁶:

Տրայանոսի հաջողությունը Հայաստանում, որ ձեռք էր բերվել առանց կռվի, մեծ ապավորություն էր թողել Հռոմում: 114 թվի նրա

¹ Յէս Cass. Dio, LXVIII, 19, 3—5. 20, 1—4:

² Յէս Fronto, Principia historiae, ed. Naber, էջ 209. Suidas. γυναιξὶ καὶ παρὰ βαλὼν. Eutropius, VIII, 3, 1:

³ G. Rawlinson, The sixth great oriental monarchy, London, 1873, էջ 304—305. տես Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204, ծան. 1:

⁴ Պատմական մի քանի երկերում (Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, 473 և ուրիշ.) մատնացույց է արվում, որ Տրայանոսը նվաճել էր Հայաստանի միայն մի մասը, իսկ հյուսիսային մասն ազատ էր մնացել: Այս խնդիրը հարկավ դեռ կարոտ է հատուկ քննության:

⁵ Cass. Dio, LXVIII, 21, 1:

⁶ Յէս Cambridge Ancient History, XI, chap. V և VI, էջ 220 և 243. նաև H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, 1041 և 1338: Աստուրյանը (Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 205), հիմնվելով այլ աղբյուրների (Corpus Inscriptionum latinarum, Berlin, 1863, X, 8291) և դիտական հնազույն ուսումնասիրությունների վրա՝ ենթադրում է, որ Արմենիա նահանգի կուսակալ էր նշանակվել Գ. Ատիլիոս Յուլիանոս Կլավդիոս Ռոփինոսը:

այս հաղթանակի առթիվ հռոմեական ժերակուլտի կարգադրությանը կտրված են և պահպանվել են մինչև այժմ դրամներ, որոնց վրա մի կողմում դրոշմված է Տրայանոսի պատկերը, իսկ մյուս կողմում քանդակված են զանազան խորհրդանիշներ. օրինակ՝ ինքը՝ Տրայանոսը կանգնած նիզակը ձեռին Տիգրիս և Եփրատ գետերի մեջտեղում, իսկ նրա ոտքի տակ՝ կալված ու վայր ընկած մի կին, որ ներկայացնում է Հայաստանը: Բացի այդ, հավերժացնելու համար Տրայանոսի հաղթանակը՝ Հռոմում կառուցել էին հատուկ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին հռոմեական զորքը, ինքը՝ Տրայանոսը և նաև Պարթամասիրը մորուքով, որը կանգնած է Տրայանոսի առջև և զորքի դիմաց: Այս կոթողը, որ այժմ Կոստանդինոս Մեծի հաղթական կամարի մի մասն է կալվում, կարելի է հիմա էլ տեսնել Հռոմում:

✓ Հայաստանի նվաճումից հետո՝ Տրայանոսն արշավանքի ելավ պարթևների դեմ և Բարձր Հայքից իջավ Միջագետք: ✓ Հռոմեական զորքի այս ձանապարհը, որ դեռևս լուսաբանված չէ, հավանական է անթաղրել էլեգեյայից Խնուսի ու Մանազկերտի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Տիգրանակերտի վրայով դեպի Մծբին:

Հայաստանի հաղթվում, Կորդուքի Մանիսար իշխանը, որը Պարթամասիրի ողբերգական մահից ու Հայկական թագավորության վերացումից հետո տիրապետել էր Հայաստանի և Միջագետքի որոշ մասերին՝ սնկարող էր, իհարկե, դիմադրություն ցույց տալ հռոմեական զորքերին, ուստի և Տրայանոսն անարգել կերպով գրավեց նրա ամբողջ երկիրը:

Տրայանոսի մեծ զորավարներից մեկը, Լուսիոս Կուրեստոսը, ներխուժեց այստեղից Վանա լճի արևելյան կողմերը և նվաճեց այնտեղ Մարաստանի սահմանում ապրող մեդական մարդերի քրդական ցեղը, որը հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (=Mardomedi)²:

Իր 114 թվի արշավանքի ընթացքում Տրայանոսը, առանց մեծ ընդդիմության հանդիպելու, հաղթական կերպով առաջ էր շարժվում, որովհետև Պարթևական թագավորության մեջ հենց այս ժամանակ խիստ սաստկացել էին ներքին երկպառակությունները: Հռոմեական

¹ Տե՛ս Դաբրեյան Լ., Տիեզերական պատմություն, հատ. Բ, էջ 174:

² Տե՛ս Eutropius, VIII, 3. 1. Rufus Festus, 20, 2. Նաև Markwart J., Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 24 և Լ. Մաճաճյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35—36: Համեմատե՛ նաև Themistius, Orat., ed. Dindorf, XVI, էջ 250 և Սուրբաթի Բաղդրեում ձագթնա՛ռ:

գորքերը Տրայանոսի առաջնորդությամբ Կորդոբից իջան Միջագետք, որի մեծագույն մասը Պարթև Արշակունիների վասալ Ադիաբենի Մեբարսապես թագավորի երկիրն էր։ Այստեղ նրանք գրավեցին առանց կռիվի Մծբին և Սինգարա քաղաքները և շարժվեցին դեպի Նդեսիա, որի Աբգար թագավորը նրանց ընդառաջ եկավ և, հպատակվելով Տրայանոսին՝ ճանաչվեց իբրև Օսրոյենի թագավոր։

Հռոմեական կայսրությանը միացվեցին 114 թվին Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջև գտնվող նվաճված շրջանները, որոնք վերածվեցին, ինչպես և Հայաստանը, հռոմեական նահանգի Մեսոպոտամիա կամ Միջագետք անունով։

Մեծ այս հաջողություններից հետո, 114 թվի վերջերը, Տրայանոսը վերադարձավ Անտիոք և ձմեռեց Ասորիքի այս կենտրոնական լայրում։

Կ115 թվի գարնան սկիզբներին Տրայանոսը նորից եկավ Մծբին և ռազմական գործողությունները պարթևների դեմ վերսկսեց ավելի մեծ թափով։ Հռոմեական զորքերն անցան Կորդոբաց լեռների հարավակողմում Տիգրիս դետը և գրավեցին ամբողջ Ադիաբենը, որը նույնպես հայտարարվեց հռոմեական նահանգ Ասսիրիա անունով։

Այնուհետև Տրայանոսը իր զորքերն առաջնորդեց Տիգրիսի հովտով դեպի հարավ և, մտնելով Բաբելոնիա, գրավեց պարթևների մայրաքաղաքը, Տիգրոնը։ Այստեղ հռոմայեցիների ձեռքն ընկան Խոսրովի դուստրը և նրա ոսկի գահը, իսկ ինքը՝ Խոսրովը փախել էր հյուսիս-արևելյան Հայաստան, որը դեռևս հաստատուն կերպով չէր միացված կայսրության։

Այնուհետև, 116 թվին, Տրայանոսը շարունակեց իր արշավանքը դեպի հարավ և նվաճեց ամբողջ Մեսենեն, հասնելով մինչև Խարթա Սպասինու առևտրական մեծ քաղաքը, որը գտնվում էր Տիգրիսի գետաբերանում ու Պարսից ծոցի ափում։

Հռոմեական կայսրության ձեռքումն էր գտնվում այժմ միջագետքին առևտրի ամբողջ հարավային գիծը, որով փոխադրվում էին Արևմուտք Հնդկաստանի թանկարժեք ապրանքները։ Տրայանոսը, անշուշտ, օրորվում էր արդեն երազներով, որ իրեն էր վիճակվել իրագործելու Հռոմի վաղեմի հույսերը և վերականգնելու Ադեքսանդր Մակեդոնացու մեծ աշխարհակալությունը։ Սակայն նրա ուրախությունը երկար չտևեց։

Իր առաջխաղացման ժամանակ լուրջ բախում թշնամու հետ Տրայանոսը գրեթե չէր ունեցել։ Գահակալության առթիվ խռովությունների պատճառով պարթևների դիմադրական կարողությունը անշափ ջլատված էր։ Սակայն այժմ, որովհետև արտաքին վտանգը

մահ էր սպառնում Պարթևական թագավորությանը՝ իրար դեմ կռու-
վող Արշակունիները ներքին պառակտումները դադարեցրին և իրենց
զենքը դարձրին հռոմայեցիների դեմ:

Շուտով Տրայանոսի թիկունքում սկսվեցին ուժեղ ապստամբու-
թյուններ և՛ Ադիաբենում, և՛ Միջագետքում, և՛ Հայաստանում: Հռո-
մեական պահապան զորքերը շատ տեղերում կամ շարժվեցին և կամ
վտարվեցին: Ապստամբության գլուխ էր կանգնել պարթևական թա-
գի թեկնածուներից մեկը, Միհրդատ Զ-ը, որը խոսքով թագավորի
եղբայրն էր: Սա վերագրավեց ամբողջ Միջագետքը և արշավեց մին-
չև Կոմագեն, սակայն այս արշավանքի ժամանակ ձիուց վայր ընկավ
և մեռավ (116 թվին):

Միհրդատ Զ-ին հաջորդեց իր որդին Սանատրուկը, որին օգնու-
թյան հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը խոսքովի որդու, Պար-
թամասպատի, առաջնորդությամբ: Այս երկու Արշակունիները կռու-
վում էին հռոմայեցիների դեմ մեծ հաջողությամբ: Տրայանոսը Բա-
բելոնիայից ուղարկեց սրանց դեմ Ապպիոս Մաքսիմոս և Լուսիոս
Վուպետոս զորավարներին: Սրանցից առաջինը չարաչար կերպով
պարտվեց և ճակատամարտում սպանվեց: Բայց Լուսիոսը, խոստա-
նալով Պարթամասպատին պարթևական դահլ, կարողացավ նրան իր
կողմը գրավել, ուստի և Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և
փախչելիս սպանվեց:

Ապստամբությունն այնուհետև ճնշվեց դաժան կերպով, և հռո-
մայեցիները պաշարեցին և վերցրին Մծբինը, Եդեսիան և Տիգրիս
գետի ափին գտնվող Սելևկիան, որոնք ապստամբության գլխավոր
բներն էին: Վերջին երկու քաղաքներն ավերվեցին ու այրվեցին:

Տրայանոսը համոզվեց սակայն, որ Պարթևական թագավորու-
թյունն անհնարին է վերացնել, և որոշեց հյուսիսային Միջագետքը
և Հայաստանը պահել իբրև կայսրության կցված նոր նահանգներ,
իսկ պարթևական մյուս երկրները դարձնել Հռոմի ենթակա վասա-
լական թագավորություն:

Միջագետքի միացումը կայսրության ունեւր տնտեսական մեծ

¹ Անդլիական պատմաբան Լոնգգենը (տես Cambridge Ancient History, XI, էջ 248), հիմնվելով Մաղադասի ժամանակադրության խառնաշփոթ վկա-
յությունների վրա (Malalas, XI, էջ 270—274, հրատ. Դինգորֆի), ենթադրում
է, որ Պարթամասպատը որդին էր ձյ թե Խոսրովի, այլ Սանատրուկի, որը,
նրա կարծիքով, հավանորեն, Հայոց թագավոր Պարթամասիւրի եղբայրն էր:
Իսկ Գաթրճյանը (Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 174) և Գրադաշյանը (Գննակ. պատմ.,
Բ, էջ 258) կարծում են, որ Պարթամասպատը եղբայրն էր Հայոց Աշխադար
թագավորի: Մեծ բերված այս կռահումները համարվում են անհավանական:

կարեւորութիւն: Հռոմեական մաքսային սահմաններն Ասորիքում, որ արաբական անապատների մոտ էին՝ վերահսկողութեան տեսակետից շատ անհարմար էին, ուստի և սահմանների փոխադրումը Եփրատ ու Տիգրիս գետերի կողմերը Հռոմի համար խիստ շահավետ էր. որովհետեւ Ասորիքի առևտրական մեծ կենտրոնների միջազգային հաղորդակցութիւններն ամբողջովին կլինեին նրա հսկողութեան տակ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Տրայանոսն առանձին կարեւորութիւն էր տվել այս հարցին և կարգադրել էր ապրանքների փոխադրութեան մաքսերի գանձումը կազմակերպել Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ¹:

116 թվի վերջերին կամ 117 թվի սկիզբներին Տիգրոնի մեջ, հռոմեական և պարթևական զորքերի ներկայությամբ, Տրայանոսը Պարթևաց թագավոր պսակեց Խոսրովի Պարթամասպատ որդուն: Այնուհետև նա վերադարձավ Միջագետք և պտշարեց ապստամբած Հատրա քաղաքը, բայց չկարողացավ առնել և գնաց Ասորիք: Նամտադիր էր հետևյալ սարին վերսկսել կռիվը, սակայն ծանր հիվանդացավ և, Հռոմ վերադառնալիս՝ վախճանվեց Կիլիկիայի Սելինոս քաղաքում² 117 թվի օգոստոսի 7-ին կամ 8-ին:

Տրայանոսի մահից հետո դրութիւնն Արևելքում սկսեց փոխվել: Հռոմայեցիների հեռանալուց հետո հարավային Միջագետքից՝ Պարթամասպատը, Հռոմի դրածուն, չկարողացավ իր հորը դիմադրել, և Խոսրովը հեշտութեամբ տեր դառավ իր դահին և վերականգնեց իր թագավորութեան նախկին անկախութիւնը:

Պատմագետներից շատերը ենթադրում են, որ Պարթամասպատն իր հորից, Խոսրովից, 116 թվին ստացել էր Հայաստանի գահը³: Սակայն այդ կոահումը, ինչպես այժմ պարզված է, ավելի քան անհավանական է⁴:

Կասսիոս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածից, որը, ինչպես տեսանք, միանգամայն ճիշտ մեկնել է Boissevain-ը, պարզ երևում է, որ 116 թվին՝ Միջագետքում, Ասորեստանում ու Հայաստանում ծագած ապստամբութիւնների ժամանակ՝ Հայաստանը վերագրաված է եղել Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը:

¹ Fronto, Princ. hist., էջ 200 (հրատ. Naber-ի), տես նաև Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 402:

² Cass. Dio, LXVIII, 33, 3:

³ Տէս Խալաթյան, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 304. Բասմաջյան Կ. Բ., Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 102 և ուրիշ:

⁴ Տէս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 209, ծան. 1:

«Որովհետեւ Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,— վկայում է Դիոնը,— Սեւերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ ղինադադար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»¹:

Այս վկայության մեջ մատնանշված Սեւերոսը, ինչպես դժվար չէ որոշել, վերոհիշյալ Լ. Կատիլիուս Սեւերոսն է, որը 114 թվին կառավարիչ էր նշանակված Կապպադովկիայի, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայաստանի։ Բնական է, իհարկե, որ Հայաստանում բռնկված ապստամբությունը նա պետք է ճնշեր։

Դիոնի վերև բերված հատվածի ուղիղ մեկնությունը տվել են Մարկվարտը և Ասատուրյանը։ Սակայն, թվում է ինձ, որ նրանց բացատրությունների մեջ մի քանի կետեր վիճելի և կասկածելի են։ Մենք տեսանք վերև, որ Տրայանոսի ժամանակ, 116 թվի ապստամբությունների ճնշումից հետո, հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգներ։ Ըստ այսմ հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը։

Այդ մի մասը, հավանորեն, ո՛չ թե «Մուփաց և Կորդվաց նախկին թագավորություններն» էին, ինչպես կարծում է Մարկվարտը², այլ, ինչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմայեցիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել։ Դժվար կլինի, անշուշտ, կարծել, որ Տրայանոսը կարող էր զիջել Վաղարշին «Արմենիա» և «Մեսոպոտամիա» նահանգների միջև գտնվող և ստրատեգիական կարևորություն ունեցող Կորդուքն ու Մուփքը։

Անհավանական է նաև Ասատուրյանի կարծիքը³, որը ենթադրում է, որ Վաղարշի մոտ պատգամավորներ էր ուղարկել ու նրան շնորհել էր Հայաստանի մի մասը Տրայանոսին հաջորդող Հադրիանոս կայսրը։ Այդ ճիշտ լինել չէ կարող, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, Հադրիանոսը հրաժարվել էր Տրայանոսի գրաված երկրներից և հայերին վերադարձրել էր ո՛չ թե Հայաստանի միայն մի մասը, այլ ամբողջ Հայաստանը։

¹ Cass. Dio, LXXV, 9, 6.

² Տես լեջ մը Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն, «Հանգէս Ամսօրեայ», 1906, Թ. 2, էջ 33:

³ «Քաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 211—212:

Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականութիւնը, որ կրկնողութիւնն էր Կրասսոսի և Անտոնինոսի ագրեսիվ ու նվաճողական արեւելյան քաղաքականութեան, շտվեց դրական հետեանքներ: Նոմեական 114—117 թվերի հաղթական արշավանքները, փաստորեն, ուժերի ու նյութական միջոցների զուր ու անօգտավատնոմն էին: Հադրիանոսի ժամանակ, ինչպես կտեսնենք, Նոմեական կայսրութեան սահմանն արեւելքում նորից դառավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՂԱՐՇ Ա, ՍՈՀԵՄՈՍ, ԲԱԿՈՒՐ ԵՎ ՀՌՈՄԵԱՆ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՐԿՈՍ ԱՎՐԵԼԻՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրությունը Հաղրիանոսի ժամանակ:— 2. Պատմագետների սխալ կարծիքը Պարթևասպատի Հայոց թագավոր կարգվելու մասին:— 3. Հայաստանը նորից Հռոմի ենթակա վասալական թագավորություն:— 4. Երկարատև խաղաղությունն Արևելքում:— 5. Վաղարշ Ա.— Վաղարշապատ քաղաքի հիմնումը.— Ելանների արշավանքը:— 6. Դրամներ Հայաստանում նոր թագավորի նշանակման մասին.— Սոհեմոս:— 7. Մարկվարտի կարծիքը Մոսիսի և Կորդոսի անջատման մասին Հայաստանից:— 8. Պարթևների դժգոհությունը.— Նրանց արշավանքը Հայաստան և Բակուրի կտրճատել թագավորությունը Հայաստանում:— 9. Հայկական պատերազմը և Արտաշատի ռազմը:— 10. Պարթևական պատերազմը և Սելևկիայի ու Տիգրանի կործանումը:— 11. Սոհեմոսի վերադառնալ թագավորությունը Հայաստանում.— ապստամբության ճնշումը:— 12. Հաղթությունների առթիվ Ավրելիոսի կորոզը և հռոմեական դրամները:— 13. Բակուրի արձանագրությունը:— 14. Հիշողություններ Սոհեմոսի մասին խորհրդավոր Պատմության մեջ:— 15. 175 և 185 թվերի լատիներեն արձանագրությունները:

Հռոմեական պատմիչները, Եվտրոպիոսը և Ֆեստուսը Ռուփուսը, մատնանշում են, որ Հաղրիանոսը, նախանձելով Տրայանոսի փառքին՝ հրամայեց, որ հռոմեական ղորքերը ետ նահանջեն, և դատարկելով Հայաստանը, Միջագետքը և Ասորեստանը՝ հռոմայեցիների ու պարթևների սահմանը նորից դարձրեց Եփրատ գետը¹: Իրապես, Հաղրիանոսի քաղաքական գործունեության անաշտ քննությունը ցույց է տալիս, որ նա իր նախորդի գրաված երկիրներից հրաժարվել էր ո՛չ թե նախանձից զրոյված, այլ, որովհետև գիտակցում էր, որ այդ երկիրները, որ թշնամաբար էին տրամադրված դեպի հռոմայեցիները, միացնելը կայսրության նպատակահարմար չէր՝ — անհրա-

¹ S⁶ Eutropius, Breviarium, VIII, 6. Festus Rufus, Breviarium XX:

ժեշտ էր այնտեղ պահապան ուժեղ զորամասեր պահել ու մեծ ծախսեր անել, որ ձեռնտու չէին:

Տրայանոսի հաղթովթյունները ցույց տվին Պարթևական թագավորության թուլությունը և Հռոմի համար ունեցած այն դրական հետևանքը, որ բարձրացրին նրա վարկը կայսրությանը սահմանակից արևելյան ժողովուրդների ու վասալ տերությունների աչքում: Վերջիններիս կախումը Հռոմից այնուհետև ավելի մեծ եղավ ու իրական, բան առաջ:

Արդեն իր իշխանության առաջին տարիներում Հադրիանոսը (117—138) տվեց Պարթևասպատին, որը գահավեժ էր արվել, Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավորությունը: Գոտշմիդի կարծիքով, այս Պարթևասպատին է վերաբերում Սպարտիանոսի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը.

«Պարթևասպատին [քնագրում սխալմամբ՝ Part-*h* amasirion], — վկայում է Սպարտիանոսը¹, — որին Տրայանոսը պարթևների թագավոր էր արել, որովհետև նա, ինչպես պարզվել էր, պարթևների մոտ մեծ համարում չուներ՝ [Հադրիանոսը] տվել էր իբրև թագավոր մոտակա ժողովուրդներին»:

Պետք է ասել, որ պատմագետներից շատերը, հիմնվելով Սպարտիանոսի այս վկայության վրա՝ թյուրիմացարար ենթադրել են, որ Պարթևասպատը նշանակված է եղել Հայաստանի թագավոր և Հայաստանում թագավորել է 117 թվից մինչև 135 կամ 140 թվեր²: Իսկ, իրապես, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Հադրիանոսը համայն Հայաստանի թագավոր էր ճանաչել Վաղարշին (117—140/3), որը, ինչպես տեսանք, դեռևս 116 թվին ստացել էր Տրայանոսից Հայաստանի մի մասը:

Որ Հադրիանոսի ժամանակ Հայաստանն առաջվա նման դառել էր Հռոմի հպատակ վասալական թագավորություն՝ այդ երևում է Սպարտիանոսի հետևյալ վկայությունից.

«[Հադրիանոսը] թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել էին տեղակալ (լեգատ, legatus)»³:

¹ Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 7 (Hadr. V, 4):

² Տես Գաբրելյան, Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 174. Գաբրելյան, Քննակ. պատմ. Հայոց, Բ, էջ 260. Դուլենս-Խաչ, Պատմ. հին հայերի, Թարգմ. Բաղրեմյան, Գ, էջ 181. Kévork Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ¹ 128. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 540—551 և ուրիշ:

³ Scriptores historiae Augustae, vol. I, էջ 23 (Hadr. XXI, 11):

Նույն այս ժամանակ, ինչպես հաղորդում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, վասալական կախում ունեին Հռոմից նաև Ալբանիայի ու Իբերիայի թագավորները և բազմաթիվ ցեղերի իշխանավորները Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերի կողմերում¹:

Որքան մեծ է եղել Հայաստանի կախումը Հռոմից՝ այդ երևում է Փլավիոս Արրիանոսի ուշագրավ մի հաղորդումից, որը վկայում է, որ Կապապոլիկիայի կուսակալի զորքի մեջ եղել է Հաղրիանոսի ժամանակ հատուկ հայ զորամաս²:

Հաղրիանոսի կայսրության սկզբնական շրջանում պարթևների հետ հարաբերությունները սկսել էին սրվել, որովհետև Պարթամասպատը, որպես Օսրոյեն-Նդեասիայի թագավոր, պարթևական գահի համար վտանգավոր թեկնածու էր և ախոյան: Սակայն 123 թվին կայսեր հետ բանակցությամբ խաղաղությունն ապահովվեց: Պարթամասպատը հեռացվեց իր նոր թագավորությունից և Օսրոյեն-Նդեասիայի գահը տրվեց նախկին դինաստիային:

✓ 130 թվին Հաղրիանոսը ետ դարձրեց Խոսրովին նրա գերի ընկած աղջկանը, և այսպիսով խաղաղությունը պահպանվեց Արևելքում ինչպես Հաղրիանոսի (117—138), նույնպես և Անտոնինոս Պիոսի (138—161) ժամանակ: Երկարատև խաղաղությունը, որ հաստատվել էր Արևելքում թե ներոնի ու նրա հաջորդների և թե երկու այս կայսրերի ժամանակ, մեծապես նպաստավոր եղավ Մերձավոր Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման և, մանավանդ, միջազգային առևտրի բարգավաճման համար:

Սանատրուկի որդին, Վաղարշ Ա-ը, թագավորեց Հայաստանում մոտ քսանհինգ տարի (117—140/3): Նրա թագավորության ընթացքում տեղի ունեցած մի քանի կարևոր անցքեր հիշատակված են հունա-հռոմեական աղբյուրներում և Մովսես Խորենացու պատմական երկում:

Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ռուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն բացատրված է³, որ հենց այս Վաղարշ Ա թագավորն է հիմնադիրը Վաղարշապատ քաղաքի⁴, որը հին աղբյուրների մեջ անվանված է նաև «Նոր քաղաք» (Καὶνὴ πόλις):

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXVIII, 18, 3. *Arriani*, Perip. Pont., 13 և ն.:

² Տե՛ս *Arriani*, Alan., 29:

³ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, էջ 91—94:

⁴ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Supplementband, X, erstes Heft, էջ 227. Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 214:

Ուշագրավ տեղեկություն տալիս է մեզ այդ մասին խորենացին իր հետևյալ վկայության մեջ.

«Սա [Վաղարշը], — պատմում է խորենացին, — պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

«Գաղթական գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասաղ գետի մոտ,
Եկավ ու նստավ Շրեշ բլրի մոտ,
Արտիմեգ քաղքի, Քասաղ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակելու»:

Այս Երվանդը առաջինն է, Սակավակյացը, Հայկապոնենբերից, որի քրոջը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որ և վաճառաշատ քաղաքացուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց նրան պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) Նոր քաղաք¹:

[«Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. զորմէ՛ յառասպելսն ասեն. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն, ի Տուհաց գաւառէն, դՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կոել կոյիել զդուռնն Երուանդայ արքայի»»: Այս Երուանդ՝ առաջինն է, Սակաակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց զաւանս զայս. յորում և Տիգրան Միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»]²:

Պատմական Վաղարշապատի հիմնման ժամանակի մասին բոլորովին այլ կարծիք է հայտնել Մոմզենը: Հիմնվելով Կասսիուս Դիոնի մի հատվածի վրա, որը պահպանվել է Սուրիդասի Բառգըրքում (Μαρκιος բառի տակ)՝ Կայնեպոլիս — Նոր քաղաքի հիմնումը նա վերագրել է հռոմեական զորավար Ստատիոս Պրիսկոսին, որը 163 թվին, պատերազմի ժամանակ պարթևների ու հայերի դեմ, գրավել էր և կործանել Արտաշատ քաղաքը³, Մոմզենի այս կարծի-

¹ Տե՛ս Մովսես Խոռենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ 134 (II, ԿԵ):

² Մովսես Խոռենացի, Տիգրիս, 1913, էջ 199—200 (II, ԿԵ):

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 407, Ժան. 1:

քը, որ ընդունելի է համարվել, մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ հայագիտական երկերում¹:

Ընդհանուր ընդունված այդ կարծիքը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ: Աստուրյանը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Կասսիոս Դիոնի հատվածում, որի վրա հիմնվել է Մոմզենը, ոչինչ չէ ասված Ստատիոս Պրիսկոսի մասնակցության մասին Կայնեպոլիսի հիմնարկմանը²: Այդ հատվածում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, հիշված է միայն, որ Մարտիրոս Վերոսը, հայերի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել էր իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք:

Վաղարշ Ա-ի թագավորության ժամանակ, 134 թվին, ինչպես հաղորդում են Կասսիոս Դիոնը և Փլավիոս Արրիանոսը³, որն այդ ժամանակ Կապպադովկիայի կուսակալ էր, ալանները նորից ներխուժեցին հարավային երկիրները Իբերիայի Փարասման Բ թագավորի աջակցությամբ: Նրանք ավերեցին Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը ու Հայաստանի վրայով անցան նաև Կապպադովկիայի կողմերը: Բայց, ընծաներ ստանալով Վաղարշ Ա-ից⁴ և տեղեկություն ստանալով, որ Կապպադովկիայի կուսակալ Փլավիոս Արրիանոսը իրենց դեմ զորական մեծ ուժեր է ռազմի պատրաստել, ետ քաշվեցին Հյուսիսային Կովկաս:

Վաղարշ Ա-ը դեսպաններ ուղարկեց Հռոմ և գանգատվեց Փարասման Բ-ի դեմ, որն անձամբ Հռոմ եկավ և ո՛չ միայն կարողացավ կայսեր բարկությունը մեղմացնել, այլև մեծարվեց և ստացավ մեծ նվերներ ու նույնիսկ նոր երկրամասեր⁵:

Վաղարշ Ա-ը թագավորել է Հայաստանում մինչև 140—143 թթ. Թեև այդ մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները տեղեկություններ չունեն, սակայն այդ պարզորոշ հայտնի է, որովհետև Հայաստանում 140—143 թվերին նոր թագավոր նշանակվելու մասին պահ-

¹ Տե՛ս *Халатбьянц*, Очерк истории Армении, էջ 311. *Sandalgian*, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 558. *Tourneblize*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 411. *Hübischmann*, Die altarmenischen Ortsnamen և ուրիշ:

² Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 214, ծան. 1:

³ Տե՛ս Cass. Dio, LXIX, 15, 1—2. *Arrianus*, Alan. (Scripta minora):

⁴ Պատմագետներից շատերը ենթադրում են, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշը պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148), սակայն Գուտշմիդը մատնանշում է, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ թագավորն էր. տե՛ս *Gutschmid*, Geschichte Irans, էջ 147:

⁵ Տե՛ս Cass. Dio, LXIX, 15, 3. *Scriptores historiae Augustae*, Vita Hadriani, XIII. 9. XVII, 11—12. Anton. Pius, IX, 6:

պանվել են այդ թվականների միջոցում կտրված դրամներ, որոնց մի կողմում դրոշմված է Անտոնինոս Պիոսի գլուխը, որի շուրջը գրված է «Անտոնինոս կոնսուլ երրորդ անգամ Օգոստոս» (Antonius Cos. III. Augustus), իսկ մյուս կողմում՝ կայսերական վերարկու հագած Պիոս կայսրը պսակ է դնում Հայոց թագավորի գլխին, որը կրում է հռոմեական տարազ, իսկ շուրջը գրված է՝ «տրվեց թագավոր հայերին հրամանով Մերակուլտին» (Rex Armeniis datus S. C.)¹։

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ Անտոնինոս Պիոսը (138—161) նոր թագավոր էր տվել Հայաստանին նախորդ թագավորի մահվան պատճառով²։ Սակայն այլ կարծիք է հայտնել այս խնդրի մասին Աստուրյանը։ Համաձայն նրա ենթադրության՝ դեպի Հայաստանի թագավոր Վաղարշ Ա-ը Հադրիանոսի հաջորդ Անտոնինոս Պիոսի վերաբերմունքը եղել է թշնամական։ Աստուրյանը կարծում է, որ Վաղարշ Ա-ի դեմ Պիոսին կարող էր գրգռած լինել Հռոմի մոտ բարեկամ Իբերիայի թագավոր Փարասման Բ-ը։ Նրա կարծիքով, 140—143 թվերին Վաղարշ Ա-ը դեռևս վախճանված չէր, այլ նրան մեղ անհայտ պատճառով գահընկեց էր արել Անտոնինոս Պիոսը³։

Ըստ իս՝ թեև Աստուրյանի այս կռահումները հնարավոր են, բայց չեն կարող հաստատուն համարվել, մինչև որ չապացուցվեն նոր ու համոզիչ փաստերով։

Վաղարշ Ա-ին, հավանորեն, հաջորդել էր Սոհեմոսը (140/3—161), որ Եմեսայի (այժմ Հոմա) իշխանական տոհմից էր և, ըստ երևույթին, իր երակների մեջ ուներ Արշակունյան արյուն և ազգական էր նաև Կոմագենեի թագավորների, որոնք իրենց վերագրում էին Աքեմենյան ժազոտ։ Բայց նա միևնույն ժամանակ հռոմեական հպատակ էր և հռոմեական ժերակուլտի անդամ։

Սոհեմոսի մասին խիստ կարևոր մի վկայություն պահպանված է Փոտիոսի Bibliotheca աշխատության մեջ, ուր նա, խոսելով Յամբղիկոսի Բաբելոնականք վեպի մասին, նրան հիշատակում է հետևյալ հատվածում.

«Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բաբելոնացի էր... և ծաղկում էր Աքեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ, որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիքներին, որոնք նույն-

¹ Տե՛ս Գաբրելյան, Տիեզերական պամուլթիւն, Բ, էջ 174, ծան. 6. Գաւրազաթյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 259—260 և ուրիշները։

² Տե՛ս Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 551. Լ. Տաթյան, Արշակունի դրամներ, Վիեննա, 1919, էջ 126 և ուրիշները։

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 314։

պես եղել էին թագավորներ: Բայց նա նաև Հռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայաստանի: Արդ՝ ինքը [Յամբղիկոսը] ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով: Իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը²:

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ Խալաթյանցի, Մարկվարտի և Աստուրյանի երկերում՝ Յամբղիկոսի այս վկայությունը մեկնվում է այն իմաստով, որ Սոհեմոսը թագավոր էր դրվել Հայաստանում երկու անգամ. առաջին անգամ՝ Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով 140—143 թվականների ժամանակամիջոցում, իսկ երկրորդ անգամ՝ Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոսի կադադրությամբ 164 թվին³:

Մարկվարտը կարծում է, որ Տրայանոսից հետո, երբ Մեծ Հայաստանի գահը տրվել էր Վաղարշ Ա-ին՝ Հաղրիանոսը քաղաքականապես անշատել էր Մեծ Հայաստանից Մոփքն ու Կորդուքը և նրանց իշխանությունը հանձնել էր վերոհիշյալ Սոհեմոսին (117 թվին): Բայց հետո, երբ այս Սոհեմոսը կարգվել էր Մեծ Հայաստանի թագավոր (140/3 թ.)՝ այդ երկիրները հռոմեական վարչության տակ էին առնվել և միացվել էին Կապպադովկիային⁴:

Իմ կարծիքով, Մարկվարտի այս ենթադրությունները չհիմնավորված կռահումներ են, որ չեն հաստատվում փաստական վկայություններով:

Հայաստանի թագավորության հանձնումը Սոհեմոսին, որը

¹ Մոմզեներ (Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 3) և Մարկվարտը (սեյ մը հայ, Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն, ՀԱ., 1906, Թ. 2, էջ 37) Յամբղիկոսի այս խոսքերից եզրակացնում են, որ նա իր վեպը գրել էր Սոհեմոսի թագավորության ժամանակ Արտաշատում կամ Վաղարշապատում:

² Տես Sandalagian, Histoire documentaire, էջ 552 և Մարկվարտ, ՀԱ., Թ. 2, էջ 37: Համեմատե՛ք Photii Bibliotheca, 94:

³ Տես Χαλατσηνι, Очерк истории Армении, էջ 309 և 311. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II, Leipzig, 1905, էջ 222. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 210 և 216 և ուրիշները: Գաթրճյանը (Տիեզ. պատմ., Բ., էջ 175), Գարագաշյանը (Քննակ. պատմ., Բ., էջ 159), Սանտալցյանը (Histoire documentaire, էջ 552) և ուրիշները, Յամբղիկոսի վկայության սխալ թարգմանության պատճառով (փխ. «Աքեմենյան Արշակունիյան Սոհեմոսի ժամանակ»՝ «Արշակունի Աքեմենիդեսի որդու»՝ Սոհեմոսի ժամանակ), Վաղարշ Ա-ի հաջորդ թյուրիմացաբար համարում են Աքեմենիդեսին, ենթադրելով, որ նա Սոհեմոսի հայրն էր և թագավորել էր Հայաստանում 140 թվից մինչև 159-ը կամ 162 թվը:

⁴ Տես սեյ մը հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն, «Հանգէս Ամսօրեայ», 1906, Թ. 2, էջ 35—36:

Պարթև Արշակունիների տոհմից չէր և որը թագավոր էր կարգվել առանց արքայից արքա Վաղարշ Բ-ի հավանության, չէր կարող, իհարկե, հանդուրժելի լինել պարթևներին: Նրանք պատրաստվում էին պատերազմ սկսելու և գրավելու Հայաստանը, սակայն Անտոնինոս Պիոսը, ինչպես հաղորդում է Յովիուս Կապիտոլինոսը, կարողացավ սոսկ նամակներով հոգ կանգնեցնել նրանց այդ մտադրությունից¹:

Դրուժյունը նորից սրվեց Վաղարշ Բ-ի հաջորդ Վաղարշ Գ-ի (148—191) ժամանակ: Սրա ավելի քան քառասուն տարվա իշխանության ընթացքում ներքին խռովությունները Պարթևների երկրում բոլորովին դադարել էին և Պարթևական թագավորությունը կարող էր նրա ժամանակ իր ոտնահարված իրավունքները պաշտպանել ավելի վճռականորեն, քան առաջ:

Վաղարշ Գ-ը արդեն 154/5 թվին ուղում էր արշավել Հայաստան, բայց այս անգամ ևս, պատերազմը դեռ չսկսված, խաղաղությունը պահպանվեց շնորհիվ Անտոնինոս Պիոսի ջանքերին, որը Եփրատ գետի մոտ անձամբ տեսակցություն ունեցավ Պարթևաց թագավորի հետ²:

Շուտով սակայն, Անտոնինոս Պիոսի մահից (+161) անմիջապես հետո, պարթևական զորքերը Վաղարշ Գ-ի հրամանով և խոսրով զորավարի առաջնորդությամբ մտան Հայաստան և Սոհեմոսի փոխարեն, որը փախավ Հռոմ, թագավոր դրին Արշակունի Բակուրին (161—163):

Կապապոդկիայի կուսակալ էլիոս Սեվերիանոսը, որն օգնության էր եկել, հասավ էլեգեյա (այժմյան Իլիջա էրզրումի մոտ) և այստեղ, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, ծանր պարտություն կրեց Վաղարշ Գ-ի խոսրով զորավարից: Հռոմեական զորքն իսպառ ջրնջվեց և ինքը՝ Սեվերիանոսը անձնասպան եղավ, ընկնելով իր սրի վրա³ (161 թ.):

Այնուհետև պարթևներն անցան Եփրատ գետը և ներխուժեցին Կապապոդկիա և Ասորիք, որի Աստիդիոս Կոռնելիանոս զորավարը նույնպես չարաչար պարտվեց և ստիպված եղավ փախչել:

Սակայն կարճ ժամանակից հետո կովի բախտը փոխվեց: Պարթևների հաջողությունների առաջն առնելու համար Մարկոս Ավրե-

¹ S^{eu} Scriptores historiae Augustae, vita Antonini Pii, IX, 6:

² S^{eu} Aristides, Orat. sacra I, էջ 453—454 (հրատ. Dindorf-ի):

³ S^{eu} Lucianus, De historia recte scribenda. 18, 19, 21, 25, 26. նաև Cass. Dio, LXXI, 2, 1:

լիոսը (161—180) ուղարկեց Արևելք իր հոգեզավակ գահակից եղբորը, Լուվիոս Վերոս կայսրին (161—169), որը ժամանեց Անտիոք 163 թվի դարնանը։ Նա իր հետ բերել էր նոր ռազմական ուժեր, որոնց հրամանատարությունը հանձնված էր ընդունակ զորավարների՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին։

163 թվի ամառը հռոմեական զորքերը իրենք անցան հարձակողական գործողությունների թե Հայաստանում և թե Ասորիքում ու Միջագետքում։ Այս պատերազմը, որ պաշտոնապես կոչվում էր «հայկական և պարթևական», մղվում էր երկու ուղղությամբ՝ Արտաշատի և Տիգրանի։

Հայաստան ուղարկվեց Կապպադովկիայի վրայով հատուկ մի զորաբանակ Ստատիոս Պրիսկոսի առաջնորդությամբ, որը Կապպադովկիայի կուսակալն էր։ Սա կարողացավ նվաճել Հայաստանը միայն համառ կռիվներից հետո։ 163 թվի վերջերին հռոմեական զորքերը պաշարումով ու գրոհով վերցրին Արտաշատ մայրաքաղաքը, որը ենթարկվեց կողոպուտի ու ավերմունքի։

Նույն այս ժամանակ հռոմեական մի ուրիշ զորաբանակ, որը Ավիդիոս Կասսիոսի առաջնորդությամբ գործում էր Ասորիքում և Միջագետքում, հաղթեց Վաղարշ Գ-ին Եվրոպոս քաղաքի մոտ Զեմվրմայի հարավակողմում։ Այնուհետև Կասսիոսը մտավ հյուսիսային Միջագետք, ուր մեծ կռիվներից հետո առավ Եդեսիան և Մծբինը։

Վաղարշ Գ-ը ստիպված եղավ թողնել Միջագետքը և անցնել Տիգրիսի մյուս կողմը։ Կասսիոսը, հալածելով նրան՝ հասավ Բաբելոնիա։ Սելևկիա վիթխարի քաղաքը, հելլենական քաղաքակրթության արևելյան պատվարը, որը հոժարակամ անձնատուր էր եղել, հռոմեական զինվորները անխնա կերպով ավարի ու հրդեհի մատնեցին։ Ավերածության ենթարկվեց նաև Տիգրանի մայրաքաղաքը, ուր արքունի դղյակը հողին հավասարեցվեց (164 թվին)։

Վաղարշ Գ-ը հարկադրված եղավ փախչել իր երկրի խորքերը։ Իսկ Կասսիոսը վերադարձավ Ասորիք (165 թվին), որովհետև Սելևկիայի կործանումից հետո Պարթևստանում բռնկվել էր ժանտախտի համաճարակ, որից մահանում էին հռոմեական զինվորները։

Հայկական և պարթևական վերոհիշյալ պատերազմները, որ հիշատակված են հունա-հռոմեական բազմաթիվ աղբյուրներում, բավական ընդարձակ նկարագրված են Յուլիոս Կապիտոլինոսի և Կասսիոս Դիոնի վկայություններում, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությամբ լատիներենից և հունարենից։

1. Յուլ. Կապիտ., Կենսագրութ. Մարկոս Ավրելիոսի, գլ-
Ը և Թ՝

«Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ նաև պարթևական պատե-
րազմը, որը Վաղարշը նախապատրաստել էր դեռևս Պիոսի ժա-
մանակ, բայց հայտարարել էր Մարկոս Ավրելիոսի և Վերոսի
ժամանակ՝ Ատտիդիոս Կոռնելիանոսին փախցնելուց հետո, որն
այդ ժամանակ Ասորիքի կառավարիչն էր: ...Արդ՝ պարթևական
պատերազմն առաջնորդելու համար ժերակուլտի հավանու-
թյամբ ուղարկվեց Վերոս եղբայրը, իսկ ինքը [Մարկոս Ավրե-
լիոսը] մնաց Հռոմում, որովհետև քաղաքական գործերը պա-
հանջում էին, որ կայսրը ներկա լիներ: ...Եվ արդ՝ Վերոսը, երբ
հասավ Ասորիք, ուրախ կյանք վարեց Անտիոքի և Դափնեի մոտ
և զբաղված էր զինավարժության և գլադիատորական ու գա-
զանամարտ խաղերով: Թեև պարթևական պատերազմը նա վա-
րում էր զորավարների միջոցով՝ ստացավ ինքը իմպերատոր
անունը. ...Հայաստանում պատերազմական գործողություննե-
րը հաջող կերպով վարում էր Ստատիոս Պրիսկոսը, որը վերց-
րեց Արտաշատը, ուստի երկու կայսրերը ընդունեցին «Հայկա-
կան» անունը: ...Իսկ երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջո-
ղությամբ գլուխ բերվեց՝ երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևա-
կան» անունը»¹:

2. Կասսիուս Դիոն, Հռոմեական պատմություն, LXXI, 1, 3
և 2, 1—4՝

«Լուկիոսը [Վերոսը] ուժեղ ու ավելի երիտասարդ էր և պա-
տերազմական գործերին ավելի համամետ էր: Եվ այդ պատճա-
ռով Մարկոս Ավրելիոսը նրան ամուսնացրեց իր դստեր՝ Լու-
կիլլայի հետ և ուղարկեց պատերազմի պարթևների դեմ: Վա-
ղարշն արդեն պատերազմը սկսել էր և նա, շրջապատելով շորս
կողմից մի ամբողջ հռոմեական զորաբանակ զորավարների հետ
միասին, որ գտնվում էր էլեգեյայում, մի ինչ-որ Հայաստանի
վայրում, Սեվերիանոսի հրամանատարության տակ՝ նետահար
էր արել նրանց և ոչնչացրել: Նաև Ասորիքի քաղաքների վրա
նա շատ անգամ հարձակվել էր ու ահաբեկել: Արդ՝ Լուկիոսը,
գալով Անտիոք, հավաքեց մեծ զորք և ուներ իր իշխանության
տակ լավագույն զորավարներ. և ինքը հաստատվեց քաղաքում,
կարգավորեց ամեն ինչ, հոգավորվ պատերազմի կարիքները, և

¹ S⁸ Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927.
էջ 54—55:

զորքը հանձնեց Կասսիոսին: Սա քաջությամբ դիմադրեց Վաղարշին, որ ներս էր խուժել, և վերջ ի վերջո, որովհետև դաշնակիցները նրան լքել էին՝ նահանջման ժամանակ հալածեց և ետ վանեց մինչև Սելևկիիա ու Տիղդոն: Սելևկիիան նա հրդեհեց և ոչնչացրեց ու հիմնահատակ արեց Վաղարշի ապարանքը Տիգրանոմ: Իսկ վերադարձի ժամանակ նա կորցրեց իր զինվորների մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ¹: Հայաստանի նվաճումից և Արտաշատի առումից հետո հռոմեական Մարտիոս Վերոս զորավարը, որ հաջորդել էր Ստատիոս Պրիսկոսին, գահընկեց արված Բակուրի փոխարեն նորից թագավոր դրեց Սոհեմոսին, որին Մարտիոսի հանձնարարությամբ Հայաստան առաջնորդեց Թուկիդիդեսը (164 թվին):

Փրոնտոյի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է, որ հայկական գահի համար այդ ժամանակ կային երեք թեկնածուներ՝ Սոհեմոսին հաջորդած Բակուրը, նախկին թագավոր Սոհեմոսը և Վաղարշը, որը, Մարկվարտի կարծիքով², կարող էր թերևս լինել Պարթևաց Վաղարշ Գ-ի համանուն որդին և հետագա հաջորդը:

Փրոնտոյի ասելով՝ Սոհեմոսի հայկական գահի վրա հաստատումը ոմանց կողմից Հռոմում քննադատության էր ենթարկվել՝ «թե ինչու գերադասելի է համարվել Հայոց թագավորությունը տալ Սոհեմոսին և ո՛չ Վաղարշին, կամ թե ինչ պատճառով գահից զրկվել է Բակուրը»³:

Սոհեմոսը, որը հռոմեական ծերակույտի անդամ էր՝ ավելի շուտ հռոմեական պաշտոնյա էր, քան ինքնուրույն թագավոր: Նա չէր կարող հարկավ հաճելի լինել հայ մեծամեծներին: Կասսիոս Դիոնիս վերագրված մի հատվածից, որը մեջ է բերված Սուիդասի Բառգրքում (Μάριος բառի տակ)⁴, երևում է, որ Հայաստանում բռնկվել էր մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել էր հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը: Իր վկայության մեջ,

¹ Համեմատե՛ նաև Eutropii, Breviarium. VIII, 10, 2, Juli Capitolini, Verus, VII—VIII (Scriptores historiae Augustae, Lipsiae, 1927, vol I, էջ 79—81). Vulcicii Gallicani, Avidius Cassius, VI (Scrip. hist. Aug., 1927, vol. I, էջ 90). Fronto, Princ. hist. (հրատ. Mai-ի), էջ 318. Նույնի, Ad Verum, էջ 167. Lucianus, De historia recte scribenda, 20, 24, 28. 30:

² Տես «էջ մը Հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», ՀԱ, 1006, ք. 2, էջ 38, ծան. 3:

³ Fronto, Ad Verum (հրատ. Naber-ի), էջ 127: Համեմատե՛ Mommson, Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 2:

որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բուլանգակությամբ, Կասսիուս Դիոնը հաղորդում է՝

«որ Մարտիրոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպես-
դի նա Սոհեմոսին վերստին բերե Հայաստան: Սա ղեների ահի
ազդեցությամբ ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբեր-
մամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կեր-
պով առաջանում էր: Իսկ Մարտիրոսն ընդունակ անձնավորու-
թյուն էր և ո՛չ միայն զենքերով էր զսպում ընդդիմադրողներին
կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ խու-
բում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության մի-
ջոց էր զորավարների՝ այլև հավանեցնում էր համոզիչ խոսքե-
րով և բարեկամություն էր շահում վեհապալանձ պարզենքով
կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ: ...Արդ՝ գալով Նոր
քաղաքը, որը Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորն էր իր
ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անողներին խոս-
քով ու գործով հնաղանդեցնելուց հետո՝ նա հայտարարեց, որ
Նոր քաղաքը կլինի Հայաստանի գլխավոր քաղաքը»¹:

Ուշագրավ է նաև Կասսիուս Դիոնի մի այլ հատվածը, որի մեջ
նա վկայում է, որ Հայաստանում գլխավոր ապստամբներից մեկն էր
Տրդատ անունով մի նախարար, որին Մարկոս Ավրելիոսը աքսոր էր
ուղարկել Բրիտանիա:

«Եվ Տրդատ սատրապին, — ասում է Դիոնը, — որը Հայաս-
տանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոք-
ների թագավորին ու նաև սուրը հանել էր, սպառնալով Վերո-
սին, որն այդ բանների համար նրան հանդիմանել էր՝ — Մարկոս
Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու աքսորեց Բրիտանիա»²:

Հայկական պատերազմը վերջանալուց հետո հռոմեական զոր-
քերը, ըստ երևույթին, Մարտիրոս Վերոսի առաջնորդությամբ մտան
Մեդիա-Ատրպատական ու այստեղ ևս հաջողությամբ ունեցան (165
թվին). ուստի և երկու կայսրերն ընդունեցին նաև «Մեդական»
տիտղոսը³: Գոտշմիդն այս առթիվ իրավացի կերպով մատնանշում

¹ 385 Cass. Dio, LXXI, 2, 3 (հրատ. Դեյզդրֆի, հատ. IV, 1864, էջ 171):

² Cass. Dio, LXXI, 14, 2:

³ Հոմոն կարծում է, որ Ատրպատական ներխուժել էր 166 թվին Ավի-
դիոս Կասսիոսը և ոչ Մարտիրոս Վերոսը. տե՛ս Histoire générale Գլոցի, հատ.
III, Le Haut-Empire, Paris, 1933, էջ 562: Համեմատե նաև Mommsen, Römi-
sche Geschichte, V, էջ 468:

է, որ Ատրպատականն այդ ժամանակ, հավանորեն, ինքնուրույն պետութիւն էր¹:

Վերջապես, ավելի քան շուրս տարվա պատերազմից հետո, 166 թվի վերջերին, պարթևների հետ կնքվեց խաղաղության դաշինք: Պարթևները հարկադրված եղան զիջել հռոմայեցիներին Միջագետքի արևմտյան մասը մինչև Խաբուր գետը, և Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավորութիւնը դառավ Հռոմեական կայսրության վասալ, իսկ Խառան քաղաքը, որը հելլենիստական բնակչութիւն ուներ՝ հայտարարվեց ազատ քաղաք հռոմեական հովանավորության տակ:

166 թվին Լուկիոս Վերոսը վերադարձավ Հռոմ, և երկու կայսրերը իրենց հաղթութիւնները տոնեցին փառահեղ կերպով, և Հռոմում կատարվեց մեծ հաղթահանդես (166 թվի օգոստոսի 23-ին): Ի հիշատակ հայկական, պարթևական և պերմանական պատերազմների Հռոմում կառուցվեց Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով հոյակապ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին վերոհիշյալ անցքերը: Այդ կոթողը, որ գտնվում է և այժմ Հռոմում, ունի հետևյալ արձանագրութիւնը. v

«Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և գերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված գործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»:

Այս ժամանակաշրջանի պատմության է վերաբերում նաև մի ուրիշ կարևոր հուշարձան, որ գտնվում է նույնպես Հռոմում: Հայաստանի Բակուր թագավորը (161—163), որը գահնկեց էր արվել և տարվել Հռոմ ու այնտեղ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ազգականության (gens) մեջ, իր եղբոր՝ Միհրդատի համար կառուցել էր Հռոմում դամբարան, որի արձանագրութիւնը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և ունի հետևյալ բովանդակութիւնը.

«Անդրերկրյա աստվածներին՝ Ավրելիոս Բակուր, թագավոր Մեծ Հայաստանի, գնեցի դամբանը իմ ամենաքաղցր եղբոր՝ Ավրելիոս Միհրդատի համար, որն ինձ հետ ապրեց հիսունևվեց տարի և երկու ամիս»³:

163—165 թվերի վերոհիշյալ հաղթանակների առթիվ Հռոմում կտրված են եղել մեծ քանակութեամբ ոսկե, արծաթե և սղնձե դրամ-

¹ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 149:

² S. Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 534:

³ S. М. Роговцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата. СПб., 1911, էջ 16: Համեմատել Corpus inscrip. graec. 6559:

ներ, որոնք պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այդ դրամների վրա դրոշմված են մի կողմում Մարկոս Ավրելիոսի կամ Լուկիոս Վերոսի գլուխները, իսկ մյուս կողմում քանդակված են այլևայլ պատկերներ, որոնք Հայաստանի խորհրդանշներն են. օրինակ՝ հռոմեական դրոշի առջև տխուր ու տրտում նստած է մի կին, որի ներքև կա գրություն Armenia. երբեմն Հայաստանը ներկայացված է իբրև հայ մարդ, որին սպառնում է կայսրը նիզակը ձեռին: Ուշագրավ են Լուկիոս Վերոսի 164 և 165 թվերի ոսկի ու արծաթ դրամները. սրանց վրա Լուկիոս Վերոս կայսրը նստած է գահի վրա, հռոմեական զինվորներով շրջապատված, և պսակ է դնում Հայոց թագավորի գլխին. պատկերի շուրջը գրված է՝ «տրվեց հայերին թագավոր» (rex Armeniis datus)¹:

Խիստ հետաքրքրական է, որ Վաղարշ Գ-ի և Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ անցքերի մասին որոշ հիշողություններ պահպանվել են Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Մ. Չամչյանը և Կ. Կոստանյանցը շատ ճիշտ նկատել են, որ Խորենացու մոտ Սոհեմոս թագավորին համապատասխանում է Տիգրան Վերջինը²: Կարելի է ենթադրել, որ Սոհեմոս թագավորի օտարոտի անունը Հայաստանում փոխված է եղել, և նա հայ անունով կոչվել է Տիգրան:

Խորենացու համապատասխան վկայությունները Սոհեմոս-Տիգրանի մասին կարևոր եմ համարում մեջ բերել գրեթե առանց կրճատումների:

«Տիգրանին հաջորդեց, — պատմում է Խորենացին, — նրա եղբայրը, Տիգրան Վերջինը, որը Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի [քսանև]չորրորդ տարում: Սա մեռավ քառասուն և երկու տարի թագավորելուց հետո. հիշատակի արժանի ոչ մի արության գործ ցույց չտվեց, բայց միայն թե մի հույն աղչկանից բանտարկվեց ճիշտ այն ժամանակ, երբ վախճանվել էր հռոմայեցիների Տիտոս Նրկրորդ թագավորը, որն անվանվեց Անտոնինոս Օգոստոս, նաև երբ Պարսից Պերոզ թագավորը հռոմայեցիների տերության վրա արշավեց և այդ պատճառով Պերոզ կոչվեց, որ նշանակում է հաղթող. որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեգեսոս, բայց թե պարսկերեն նրան ինչ անուն էին տալիս՝ չգիտեմ:

¹ Տե՛ս Գաբրելյան, Տիգրեբական պատմութիւն, Բ, էջ 176:

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատը Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355—357. Կ. Костанянц, История Армении (краткий очерк). Москва, 1911, էջ 42:

Արդ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով պաղեստինացիների կողմերն արշավեց՝ Տիգրանը ևս, նրա հրամանով ու նրան օգնելու համար, ասպատակեց Միջերկրայքը, ուր և գերի բռնվեց մի աղջկանից, որն իշխում էր այդ կողմերում, մինչ լուկիանոս կեսարը Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միջերկրայք գալով՝ նվաճեց Հայաստանը և ազատեց Տիգրանին: Կեսարը կին տվեց նրան իր ազգական Ռուփի օրիորդին, որին Տիգրանը Հայաստան վերադառնալուց հետո րաց թողեց և նրանից ծնված չորս պատանիներին առանձին տոհմ դարձրեց ու իրենց Ռուփի մոր անունով Ռուփսյան կոչեց: Իսկ նրանցից առաջինին նշանակեց գլուխ և նահապետ և դասեց մյուս նախարարների շարքում, որպեսզի Արշակունի շանվանվեն:

Իսկ կրտսեր նախարարական տոհմերը՝ Թե այստեղ և Թե Կորճայքի կողմերում՝ հաստատել է այս Տիգրանը. սրանք միանգամայն ցած ազգ մարդիկ էին և հեծելազորով աննշան, բայց անձամբ երևելի էին և Տիգրանին փրկելու համար պատերազմել էին հուլյների հետ»¹:

[«Փոխանորդ է զՏիրան եղբայր իւր Տիգրան Վերջին, Թագաւորեալ Հայոց ի քսաներորդի և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի յիշատակի ցուցեալ. այլ ի յաղջկանէ միողէ յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցան Տիտոս երկրորդ Թագաւոր Հռոմայեցւոց, որ անուանեցան Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զի՛նչ կոչեն զնա՝ ոչ գիտեմ:

Արդ՝ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միողէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Դուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր, որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Եւ զՌուփի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և զլեալ

¹ Տէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, 1940, II գլ., էջ 132—133:

ի նմանէ պատանիս շորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ զլուսն նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս. զի մի՝ անուանեսցին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անագգիք էին ի վաշտս և անձամբ երևելիք, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Տոյնս»¹:

Տիգրան Վերջինի այս պատմության համար, ինչպես մատնանշում է ինքը՝ Խորենացին, իրեն աղբյուր է ծառայել, զխաւորապես, Նդեսացի Բարդաժանի² (154—222) պատմական երկը: Այս տեղեկությունը բացառիկ կերպով կարևոր է ու հետաքրքիր: Խաւթյանցը, որն այս ցուցումը համարում է կեղծիք, ուշագրության չէ առել, որ վերև բերված տեքստի մեջ, բացի Նվսեբիոսի ժամանակագրությունից քաղված վկայություններից, կան նաև այնպիսի տեղեկություններ, որոնք Խորենացին կարող էր քաղած լինել միմիայն հին աղբյուրից, ինչպիսին էր Բարդաժանի երկը³:

Խորենացու վկայությունների մեջ ճիշտ չեն, անշուշտ, նրա հաղորդագրությունները, որ Տիգրան Վերջինը Պերողի հրամանով ասպատակել էր Միջերկրայքը ու այնտեղ դերի էր բռնվել, և որ Լուկիոս կայսրը մեհյան էր շինել Աթենքում: Սակայն Խորենացին միայն հին արժանահավատ աղբյուրից կարող էր իմանալ, որ Պերող-Վաղարշ Գ-ը (148—191), որին նա թյուրիմացաբար նույնացրել է Վաղարշ Բ-ի հետ (130—148)՝ արշավել էր հռոմեական երկիրը ճիշտ այն թվին, երբ վախճանվել էր Անտոնինոս Պիոսը, այսինքն՝ 161 թվին:

Ըստ երևութին, նույն կարևոր աղբյուրից նրան հայտնի է եղել և այն, որ Տիգրան Վերջինը վերադարձել ու վերստին թագավորել էր Հայաստանում Լուկիոս Վերոս կայսեր ժամանակ և վերջինիս օժանդակությամբ:

Մինչև երբ է թագավորել Սոհեմոս-Տիգրանը Հայաստանում՝ այդ մասին մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք: Պատմագիտական երկերում, առանց որևէ լրբջ հիմքի, Սոհեմոսի թագավորության վերջին տարին ենթադրում են 169 կամ 178 և կամ 185 թվին: Ուշա-

¹ Տէս Խորենացի, II, գլ. 47:

² Տէս A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, էջ 12—14:

³ Տէս Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Монсея Хоренского, Москва, 1903, էջ 108—111:

դրության արժանի է, որ ըստ հորենացու վկայության, Տիգրան Վեր-
ջինը թագավորել էր Հայաստանում քառասունևերկու տարի և մեռել
էր իր բնական մահով: Ըստ այս վկայության, Սոհեմոս-Տիգրանը
թագավորած պիտի լիներ Հայաստանում մոտավորապես մինչև 185
թիվը (140/3—161 և 164—185?):

166 թվից հետո մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—
211) Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին
մենք դրեթե տեղեկություն չունենք:

Այս անհայտ ժամանակաշրջանին են վերաբերում Վաղարշա-
պատում գտնված 175 և 185 թվերի լատիներեն արձանագրություն-
ները. որոնցից հայտնի է մեզ, որ Հայաստանի այդ մայրաքաղաքի
մոտ, կամ թերևս հենց իր մեջ, գտնվել է այդ ժամանակ 15-րդ
Ապոլլոնյան լեգեոնի մի զորամասը (vexillatio), որը եղել է ղինվո-
րական տրիբունի հրամանատարության տակ¹: Այդ երկու արձանա-
գրությունները մանրամասն լուսաբանել է Մ. Ռոսսավցևը²:

¹ S^{ku} Dessau, Inscriptiones latinae selectae 9117 և Corpus inscriptionum latinarum, III, 6052:

² S^{ku} М. И. Ростовцев, Изв. Арх. Комм., вып. 33, 1909, էջ 1 և Ն.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵՊՏԵՄԻՈՍ ՍԵՎԵՐՈՍԻ ԵՎ ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ԿԱՐԱԿԱԼԼԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Հայաստանի մոտ ճարյուր տարվա պատմության խառնաշփոթ լուսաբանումները:— 2. Վաղարշ Բ.— գաճակալական կռիվները Հռոմում և Հայաստանի չեզոքությունը:— հայերի հաշտությունը Սեվերոսի հետ:— 3. Սեվերոսի արշավանքներն Արևելքում:— 4. Միշագետի և Հայաստանի քաղաքական դրության կարգավորումը:— 5. Խորենացու կարևոր տեղեկությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի մասին:— այդ տեղեկություններն էությանը պատմական են:— 6. Վաղարշ Բ-ը ճիմնադիր Արշակունիների գլխաւորայի Հայաստանում:— 7. Խոսրով Ա:— 8. Կալակալայի արշավանքը:— Խոսրով Ա-ի բանաւարկումը:— 9. Թեոփիտոս զորավորի պարտությունը Հայաստանում:— 10. Կալակալայի պարսկական արշավանքը:— 11. Պարսկների հաշտությունը Մակրինոսի հետ և Տրդատ Բ-ի գաճակալությունը:

Հայաստանի մոտ հարյուր տարվա պատմությունը, սկսած երկրորդ դարի վերջերից մինչև երրորդ դարի վերջերը՝ համարվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ամենամոռի շրջանը: Մ. Արեղյանը, քննության առնելով հալաթյանցի, Սանտալէյանի, Աստուրյանի, Տաշյանի, Գևորգ Ասլանի, Մորգանի և Գարագաշյանի այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ գրածները՝ մատնանշում է, որ այս յոթ հեղինակները յոթ տեսակ պատմություն են գրել, որ չհիմնավորված ենթադրություններ են¹:

Այս դատավճիռն այնքան էլ ճիշտ չէ: Արեղյանի մատնանշած խառնաշփոթումները, որ հիմնված են, մեծ մասամբ, Կասսիոս Դիոնի վերոհիշյալ սխալ հասկացված վկայության վրա Սանատրուկի որդի Վաղարշի մասին, միանգամայն հասկանալի են և ներելի: Պետք է ասել, որ ինքը՝ Արեղյանը ևս, աշխատելով ուղղել նրանց

¹ Տես Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, Երեւան, 1944, էջ 591—603:

սխալները, արել է մի նոր՝ նույնպես անհաջող ենթադրություն: Նա թյուրիմացաբար եզրակացրել է, որ Մեծն խոսքով անունով հայ թագավոր երրորդ դարում գոյություն չէ ունեցել և որ հայկական աղբյուրներում հիշատակված խոսքով Մեծը վիպական անձ է:

Ծիշտ է, իհարկե, որ հունա-հռոմեական հեղինակները, որ հայոց հին պատմության հիմնական աղբյուրներն են, պատմական այս շրջանի մասին տալիս են սակավաթիվ ու կցկտուր տեղեկություններ: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, զուգակցելով և բաղդատելով այդ տեղեկությունները հայկական աղբյուրների պատմական-վիպական վկայությունների հետ՝ հնարավոր է տալ այս ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմությունը և լուսաբանել Հայոց թագավորների հաջորդական կարգը ավելի ճշգրիտ և ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է պատմագիտական նախկին աշխատություններում:

Վ Սոհեմոս-Տիգրանից հետո Հայաստանում թագավորել են ո՛չ թե Սանատրուկը և ապա նրա որդին՝ Վաղարշը, ինչպես թյուրիմացաբար մատնանշվում է Գաթրճյանի, Գարազաշյանի, Գևորգ Ասլանի, Խալաթյանցի, Լեոյի, Սանտալճյանի և ուրիշների պատմական երկերում¹, այլ, ինչպես շատ ճիշտ վկայում է Մովսես խորենացին, հիմնվելով Բարդաժանի և Փիրմիրիանոսի վկայությունների վրա՝ նախ Վաղարշը, որ Վաղարշ Բ-ն է (գահակալել է երկրորդ դարի 90-ական թվականներին, կամ 90-ական թվականների սկիզբներին) և ապա՝ նրա որդին, խոսքովը, որ խոսքով Ա-ն է (+216 թ.):²

Վաղարշ Բ-ը, որը, Գ. Ասլանի կարծիքով³, կարող էր լինել պարթևական Վաղարշ Դ թագավորի (191—208) եղբայրը կամ եղբորորդին, ըստ երևույթին, կարողացել էր Հայաստանի գահը գրավել Կոմմոդոս կայսեր (180—192) իշխանության խառնակ շրջանում և կամ գահակալական կռիվների ժամանակ, որ ծագել էին Հռոմեական կայսրության մեջ Կոմմոդոսի սպանությունից հետո, 193—194 թվերին:

Ինչպես հայտնի է, երբ Կոմմոդոսի սպանությունից հետո պրետորիանները սպանեցին նաև Պերտինաքս և Դիդիոս Յուլիանոս կայսրերին (193 թվին)՝ Հռոմեական կայսրության զանազան կող-

¹ Տես Գաթրճյան. *Տիեզերական պատմութիւն*, Բ, էջ 176—177. Գառազաժյան, *Քննական պատմութիւն Հայոց*, Բ, էջ 262—264. Aslan K., *Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1909, էջ 131—134. *Հալաթյանի Օսերկ* *истории Армении*, էջ 314—318. Լեո, *Հայոց պատմութիւն*, Ա, էջ 476—477. Sandaljian, *Histoire documentaire*, էջ 556—559 և ուրիշները:

² Aslan K., *Études historiques*, էջ 133:

մերում հայտնվեցին կայսերական գահի երեք նոր թեկնածուներ՝ Նիգերը Ասորիքում, Սեպտիմիոս Սևվերոսը Իլլիրիայում և Ալբինոսը Բրիտանիայում:

Գահակալական կռիվների ժամանակ Պեկեննիոս Նիգերը, որին ճանաչել էին իբրև հռոմեական կայսր Պարթևաց թագավոր Վաղարշ Դ-ը և արևելյան վասալ հռոմեական պետությունները՝ խնդրեց սրանցից ռազմական օգնություն: Այդ օգնությունը նրան ուղարկեցին Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավոր Աբգար Բ-ը և Հադրայի իշխան Բարսեմիոսը: Սակայն Հայաստանի Վաղարշ Բ. թագավորը մնաց չեզոք և հրաժարվեց օգնել Նիգերին:

Հայաստանի չեզոքության մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս երրորդ դարի առաջին կեսի պատմիչ Հերոդիանոսը:

«Նիգերը, — վկայում է այս հեղինակը, — մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հադրացոց թագավորների մոտ խնդրելու նրանցից օգնություն: Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն եթե Սևվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել: Իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրե իր կուսակալներին զորք գումարել. այսպես էին նրանք սովորաբար անում, երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնայուն զինապարտներ: Հադրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին աղեղնավորների մի գունդ¹:

194 թվի աշնան սկիզբներին Նիգերը վերջնականապես պարտվեց Կիլիկիայում Իսսոսի մոտ և փախուստի ժամանակ սպանվեց: Այնուհետև Սեպտիմիոս Սևվերոսը եկավ Միջագետք, որպեսզի հաշիվ տեսնե Նիգերի դաշնակիցների հետ: Հայոց թագավոր Վաղարշ Բ-ը, որ չեզոքություն էր պահպանել՝ կարողացավ հաշտություն կնքել նրա հետ, ուղարկելով նրան հարուստ նվերներ և պատանդներ:

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով, — վկայում է դարձյալ Հերոդիանոսը, — որ Հադրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերի՝ նա [Սևվերոսը] արշավեց Արևելք: Գալով այստեղ՝ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան: Բայց Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն

¹ S^{ku} Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 1, 2:

ու բարեկամություն: Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության՝ առաջ շարժվեց Հադրացոց դեմ»¹:

Հռոմեական ներքին խռովությունների ժամանակ խորապես խառնակվել էր նաև Մերձավոր Արևելքը: Նիզբերի նախկին դաշնակիցները՝ ադիաբենցիներն ու հադրացիները, որոնք բռնի կերպով գրավել էին Միջագետքի հռոմեական ամրությունները՝ պահանջում էին, որ հռոմեական զորքերը ետ քաշվեն և այդ երկրամասերը վերադարձվեն իրենց: 195 թվին Սեպտիմիոս Սեվերոսը մտավ Միջագետք և ո՛չ միայն ապստամբներին դուրս վտարեց այստեղից, այլև նվաճեց նոր երկրամասեր: Շուտով սակայն, երբ Սեվերոսի և Ալեքսանդրի միջև գահակալության նոր պատերազմ ծագեց, պարթևները վերադարձվեցին Միջագետքը և պաշարեցին Մծբին քաղաքը (196 թվին):

Սեվերոսը Ալեքսանդրին հաղթելուց հետո եկավ 197 թվին Ասորիք և նորից արշավեց Միջագետք: Նրան ընդառաջ եկավ ապստամբության մասնակից Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավոր Արգար Թ-ը, որը նրան վերստին հպատակություն հայտնեց և ճանաչվեց նորից իբրև վասալ թագավոր: Պարթևների թագավոր վազարշ Դ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և ետ քաշվեց:

198 թվին հռոմեական զորքերը Սեվերոսի առաջնորդությամբ իջան Եփրատ գետի երկարությամբ Բաբելոնիա և, նավարկելի դարձնելով Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող հին ջրանցքը՝ ուղղվեցին դեպի Տիգրիս գետը, ուր հանկարծակիի բերին պարթևական զորքը և մասնեցին ծանր պարտության: Նրանք վերցրին այստեղ Բաբելոն և Սելևկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրությամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին: Տիգրոն քաղաքը, որ անձնատուր էր եղել, մատնվեց կողոպուտի ու կոտորածի:

Պարթևական այս արշավանքը մանրամասն հիշատակված է Կասսիուս Դիոնի հետևյալ հատվածում.

«Այնուհետև, — պատմում է Դիոնը, — Սեվերոսը ռազմի ելավ պարթևների դեմ, որովհետև՝ երբ նա քաղաքացիական կռիվ էր վերադավժ՝ նրանք, վախ չունենալով, տիրել էին Միջագետքին և արշավել էին այնտեղ մեծ բազմությամբ: Նրանք քիչ էր մնացել, որ վերցնեին նաև Մծբինը, բայց Լետոսը փրկեց քաղաքը, որի մեջ ինքը պաշարված էր: Եվ այս քաղաքի

¹ S^cu Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 9, 2:

պատճառով սա, լեռոսը, ավելի ևս հռչակվեց, թեև նա գերազանց էր և այլ գործերում՝ թե մասնավոր և թե հասարակային, ինչպես պատերազմների ընթացքում, նույնպես և խաղաղ ժամանակ։ ...Իսկ պարթևները չմնացին մինչև Սեվերոսի գալը. այլ հոտ քաշվեցին իրենց երկիրը։ Նրանց առաջնորդն էր Վաղարշը, որի եղբայրը [Տրդատը] ուղեկցում էր Սեվերոսին։

Արդ՝ Սեվերոսը, պատրաստելով նավեր Եփրատ գետի վրա և նավելով ու հետիոտն չվելով նրա երկարությամբարագ կերպով առավ Սելևկիան ու Բաբելոնը, որոնք դատարկված էին։ Այնուհետև, վերցնելով նաև Տիգրոնը՝ թույլ տվեց, որ ամբողջ այդ քաղաքը կողոպտեն զինվորները. և մարդկանց մեծ կոտորած նա գործեց, իսկ կենդանի մնացածներին՝ մոտ 100.000 մարդ գերեց։ Սակայն Վաղարշին նա չհալածեց և Տիգրոնում չմնաց, այլ՝ իբր այդ արշավանքը միայն այն նպատակով էր, որպեսզի կողոպտե քաղաքը՝ հոտ եկավ, որովհետև ծանոթ չէր տեղերին ու նաև պարենի պակասության պատճառով¹։

Սեպտիմիոս Սեվերոսի հաղթական այս արշավանքի հետևանքն այն եղավ, որ Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանն առաջ տարվեց մինչև Տիգրիս գետը։ Կայսրությանը միացված հյուսիս-արևմտյան Միջագետքի ռազմական կենտրոնը դառավ Մծբինը, մինչդեռ Օսրոյեն-Սոդոսիան, ինչպես վերև տեսանք, մնաց իբրև Հռոմին ենթակա վասալ թագավորություն։

Ուշագրավ է խիստ, որ Հայաստանը, որի կախումը Հռոմից Սոհեմոս-Տիգրանի ժամանակ շատ մեծ եղած պիտի լիներ՝ Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ ձեռք բերեց կարևոր արտոնություններ։ Հռոմեական կայսրորդը, որ գտնվում էր Վաղարշապատում, դուրս տարվեց Հայաստանից և Հայոց թագավորին թույլ տրվեց ուժեղացնել հայկական զորքերը, որի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնել էր վճարել յուրաքանչյուր տարի որոշ դրամական նպաստ²։

Մարկվարտի կարծիքով, այդ նպաստը տրվում էր հայ թագավորներին Կովկասյան անցքերին վերահսկելու համար, որպեսզի

¹ *St. Cass. Dio*, LXXV, 9, 1—4: Համեմատե՛ք նաև Aeli Spartiani, *Severus*, XV—XVI (*Scriptores historiae Aug.*, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 147—148). *Amm. Marc.* XXIV, 6, 1:

² *St. Mommsen*, *Römische Geschichte*, V, էջ 411. *Халатиянц*, *Очерк истории Армении*, էջ 319. *Tournebise*, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, էջ 798 և ուրիշներ։

հյուսիսային բարբարոս ցեղերը շասպատակեն Հայաստանը և հռոմեական երկիրները¹։

Վաղարշ Բ-ի և նրա որդի խոսրով Ա-ի մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև այն տեղեկությունները, որոնք մեջ են բերված խորենացու Պատմության երկրորդ գրքի ԿԾ և ՀԾ գլուխներում։ Թեև այդ գլուխներում մանրամասնություններն իր՝ խորենացու կռահումներն ու հավելվածներն են, սակայն նրա հաղորդած տեղեկությունների իրական հենքը, որին աղբյուր են ծառայել Բարդաժանի և Փիրմիլիանոսի վկայությունները, ըստ էության պատմական է։

խորենացու Պատմության այդ տեղեկությունները մեջ եմ բերում մանրամասն կերպով։

1. խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԿԾ՝

«Տիրապանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վաղարշը, իր հովանուն Վաղարշի, Պարսից թագավորի, երեսուներկուերորդ տարում։ Սա մի մեծ ավան է շինում իր ծնման տեղում, ուր նրա մայրը, Այրարատ ձմեռանոցը գնալու ժամանակ, հանկարծ երկունքից բռնվելով, նրան ծնեց ճանապարհի վրա՝ Բասեն գավառի այն տեղում, որտեղ իրար են խառնվում Մուրց և Երասխ գետերը։ Վաղարշն այստեղ ավան շինեց և իր անունով կոչեց Վաղարշավան։ Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որը դրսևում է Քասաղ գետի վրա։Սա, քսան տարի թագավորելով՝ մեռավ։ Թեև ուրիշները ևս սոսկ ապրել են, բայց սրա մասին կասեմ, որ սա մահից հետո ևս շարունակում է ապրել իր բարի անվան պատճառով՝ ավելի քան թուլագույնները թագավորներից։ Որովհետև սրա օրով հյուսիսականների, այսինքն՝ խազիրների և բասիլների, միաբանած բազմությունը ճորա դռնից դուրս եկավ, իրեն առաջնորդ և թագավոր ունենալով Վնասեպ ոմն Սուրհապին, և, անցնելով Կուր գետը՝ խուժեց այս կողմը։ Նրանց դեմ դուրս եկավ մեծ բազմությամբ և կովող մարդկանցով Վաղարշը, որը ցրեց, դաշտի երեսը փռեց բազմությունը և, երկար տեղ նրանց հետապնդելով՝ անցավ ճորա կապանով։ Այստեղ թշնամիները նորից միացան և ճակատամարտ տվին, իսկ Հայոց քաջերը թեև նրանց հաղթեցին և ի փախուստ դարձրին, սակայն Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնավորների ձեռքից։

Եվ թագավորությունն առավ նրա խոսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում։ Նա իսկույն Հայոց զոր-

¹ Markwart, Eranschahr, էջ 102; Համեմատ. Cass. Dio, LXXVIII, 27, 4:

քերը հավաքեց և անցավ մեծ լեռը, որպեսզի իր հոր մահվան վրեժն առնե. նա սրով և տեգով դուրս վանեց այդ հզոր ազգերին, յուրաքանչյուր հարյուր պիտանի մարդկանցից մեկը պատանդ առավ և իբրև իր իշխանութւյան նշան մի արծառ կանգնեցրեց հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, որ ինքը հպատակվել է հռոմայեցիներին»:

[«Յետ մահուան Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հռոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացան՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց ու Նրասիս. զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի....: Սա, թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռաւ Թէ լոկ և այլքն կեցին, բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագ բարի անուանն քան զթուպգոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զնաւորաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն Ճորայ ելաննն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ. որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ և խրամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն Ճորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռանն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արծառ հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց»]:

2. Խորենացի, գիրք Բ, գլուխ 2Ծ՝

«Նա [Փիրմիլիանոսը] գրում է, որ շատերը նահատակվեցին խոսրովից նաև մեր աշխարհում և ապա նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չէ

պատմում և չէ նշանակում անունները կամ նահատակության տեղերը՝ ուստի և մենք հարկավոր չհամարեցինք կրկնել նմանապես և Սեվերոսի որդու Անտոնինոսի մասին ասում է, որ նա պատերազմել է Պարսից Վաղարշ թագավորի դեմ Միջագետքում և մեռել է Նդեսիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր հոսսորվը ոչ մեկի կողմը չէ անցել»:

[«Գրէ զբաղումս վկայեալս ի հոսսորվայ, ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց դի ոչ ճշմարտութեամբ և ոճով պատմէ, և ոչ զանուանսն նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչինչ կարեւորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս և զԱնտոնինէ որդւոյ Սեւերեայ առէ՝ պատե-
րաղմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Նդեսիայ և Խառանու, և մերոյն հոսսորվու ոչ յոք հակամիտեալ»]:

Խորենացու այս վկայութիւնների մեջ անհավաստի է, հարկավ, նրա հաղորդագրութիւնը, որ իբր թե հոսսորվի հայր Վաղարշն էր «պատել պարսպով և հզոր պատվարով» Արտիմեդ քաղաքը, որն իր անունով անվանել էր Վաղարշապատ: Իսկ, իրապես, ինչպես մենք վերև տեսանք, այդ արել էր ո՛չ թե այս Վաղարշը, այլ Սանատրուկի որդի Վաղարշ Ա-ը: Ավելի քան հավանական է, որ Վաղարշապատը, որը 164 թվին հայտարարվել էր Հայաստանի գլխավոր քաղաք, ունեցած պիտի լիներ և՛ պարսպ, և՛ պատվար Վաղարշ Բ-ից առաջ: Խորենացու սխալ ենթադրութիւնը ծագել է նրանից, որ նրան հայտնի է եղել միմիայն մեկ Վաղարշ, որը հոսսորվ Ա-ի հայրն էր:

Տարակուսելի է, իհարկե, Խորենացու հեքիաթային պատմութիւնը նաև Վաղարշապանի մասին: Սակայն մեջ բերված վկայութիւնների մյուս մասերում իրենց հիմքում հավաստի են ու պատմական հյուսիսականների արշավանքը Հայաստան, Վաղարշի սպանութիւնը, հոսսորվի վրեժխնդրութիւնը և հունարեն գրով արձանի մասին տեղեկութիւնը:

Հասկանալի է ըստ ինքյան, որ Խորենացին, օգտվելով իր Պատմության այս մասում Բարդաթանի աշխատութիւնից, սրա վկայութիւնները, ըստ իր սովորության, մշակել և ընդարձակել էր և շատ բան իրենից էր ավելացրել: Նրա սեփական ենթադրութիւնն է, ըստ երևույթին, այն, որ արշավող հյուսիսականները խազիրներն էին ու բասիլները, որոնք ներխուժել էին Հայաստան Ճորա պահակի, այսինքն՝ Դերբենտի կողմով:

Հյուսիսականների արշավանքը, որի ընթացքում սպանվել էր Վաղարշ Բ-ը, Մարկվարտը ենթադրում է 198 թվին, իսկ Խալաթյան-

ցը, որն արշավողներին համարում է ալաններ, 196 թվին¹: Նրանց այս ենթադրությունները, որ սոսկ կոահումներ են, չեն կարող ընդունելի համարվել: Հավանական է, սակայն, որ աշխարհավերայս արշավանքի պատճառով էր, որ Հռոմեական կայսրությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ որոշել էր դրամական նպաստ տալ Հայոց թագավորներին Կասպյան անցքի պաշտպանությունը հոգալու համար:

Վերոհիշյալ մեր դիտողությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի մասին, եթե նրանք ընդունելի համարվեն, կունենան մեծ կարևորություն: Ինչպես հայտնի է, Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ Հայոց թագավորությունը չդառավ ժառանգական նրանց շառավիղների գծով: Արշակունյաց հարստության հաստատումը Հայաստանում, այսինքն՝ նրանց թագավորումը որդեցորդի, ինչպես Վաղարշ Բ-ի մատնանշել է Գևորգ Ասլանը², սկսվել էր միմիայն երկրորդ դարի վերջերում, և Հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն է Վաղարշ Բ-ը: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Խորենացու Պատմության Վաղարշակը, որը Հայ Արշակունիների նախահայրն էր, հիշողություն է ո՛չ թե Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական թագավոր Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայագետներից ոմանք³, այլ, Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի:

Վաղարշ Բ-ին հաջորդել էր նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը: Ենթադրում են, որ Եգիպտոսում Թեբե քաղաքում գտնված հունարեն արձանագրությունը՝ «Խոսրով հայ տեսնալ զարմացայ»՝ վերաբերում է այս Խոսրով Ա թագավորին⁴: Այս ենթադրությունը կարող է իհարկե, վիճելի համարվել: Սակայն, անկախ այս արձանագրությունից, Խոսրով Ա թագավորի գոյությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի (193—211) և Անտոնինոս Կարակալլայի (211—217) ժամանակ միանգամայն անտարակուսելի է, որովհետև նա հիշատակված է

¹ S^{en} Markwart, Eranschahr, էջ 102, ծան. 4. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 318:

² S^{en} K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 136:

³ S^{en} լեռնական աշխատասիրությունը հայագետ Գ. Ֆեթթեբի, Թարգմ. Տաշյանի, Վիեննա, 1895, էջ 124. Աբդյում Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901, էջ 489, ծան. 1. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 432. Բաումգյուն Կ., Իսկական պատմություն Հայոց, Կ. Գուրի, 1914, էջ 101 և ուրիշները:

⁴ S^{en} Corpus inscr. graec. 4821. Նաև Gutschmid, Agathangelos, Zeit. der Deut. Morg. Gesell., XXXI (1877), էջ 49. Տե՛սյան, Ագաթանգեղոսի առ Գեորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուզունաստիրություն Ագաթանգեղեայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 108 և ուրիշները:

խորենացու վերև բերված վկայություններում, որոնց աղբյուր են ծառայել երրորդ դարի առաջին կեսի հեղինակների, Բարդաժանի և Փիրմիլիանոսի գրվածքները:

Խոսարով Ա-ը, ինչպես վերոհիշյալ իր առաջին վկայության մեջ հաղորդում է խորենացին, կովել էր հյուսիսային ազգերի դեմ իր հոր, Վաղարշի, վրեժն առնելու համար: Նա գլխովին ջարդել էր նրանց, հարյուրից մեկին պատանդ էր արել և ի հիշատակ իր հաջողության, իբրև Հռոմեական կայսրության հպատակ ու վասալ, կանգնեցրել էր արձան հռոմեացիներին: Վերև մենք արդեն տեսանք, որ հենց երկրորդ դարի վերջերում և, հավանորեն, առաջին անգամ Վաղարշ Բ-ի կամ Խոսարով Ա-ի թագավորության ժամանակ, Հայաստանը դրամական նպաստ էր ստացել հռոմայեցիներից հյուսիսական բարբարոսներին դիմակայելու համար:

208 թվին վախճանվեց Վաղարշ Դ-ը, և պարթևական գահը ժառանգեց նրա որդին, Վաղարշ Ե-ը, իսկ 211 թվին Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալլան (211—217): Այս վերջինը, իր հոր, Սեպտիմիոս Սեվերոսի, հաջողություններից քաջալերված, երազում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման, որն իր ամենասիրելի հերոսն էր, նվաճել ամբողջությամբ Առաջավոր Ասիան:

215 թվին Կարակալլան մեծ զորքով եկավ Անտիոք և ուզեց պատերազմի պատրվակ գարձնել այն, որ կիլիկիացի Անտիոքոս փիլիսոփան և Տրդատ Արշակունին¹, որը, հավանորեն, Վաղարշ Ե-ի հորեղբայրն էր, դավաճանելով իրեն, փախել էին պարթևական թագավորի մոտ: Սակայն Վաղարշ Ե-ը, որովհետև գահակալական ներքին կռիվներ էին սկսվել իր և եղբոր, Արտավան Ե-ի, միջև, հպատակվեց Կարակալլայի պահանջին և փախստականներին հանձնեց հռոմայեցիներին:

Այսպիսով, 215 թվին պատերազմի վտանգը կանխվեց: 216 թվի սկիզբներին, երբ Կարակալլան Անտիոքում էր գտնվում՝ նա, խարդախ միջոցների դիմելով, ուզեց Հռոմեական կայսրությանը միացնել Օսրոյեն-Նդեխիան ու Հայաստանը և այս երկու վասալ թագավորությունները դարձնել հռոմեական նահանգներ: Անտիոք հրա-

¹ Այս Տրդատ Արշակունուն Մոմգենը ու նաև հայ պատմագետներից շատերը՝ Խալաթյանցը, Լեոն, Սանտալցյանը և ուրիշները, նույնացրել են Խոսարով Ա-ի որդուն՝ Տրդատ Բ-ի հետ, որ անապատայից և անհավանական մի ենթադրություն է. տես Mommson, Römische Geschichte, V, էջ 418. Халатъянцъ, Очерк истории Армении, էջ 323—324. Լեոն, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 479. Sandalglan, Histoire documentaire, էջ 580:

վիրվեց Օսրոյեն-Նդեսիայի Աբգար Ժ թագավորը, որն իսկույն կալանավորվեց և ուղարկվեց Հռոմ: Այնուհետև Կարակալլայից սիրալիր նամակներ ստացավ նաև Հայաստանի խոսրով Ա թագավորը: Կայսրը նրան ևս հրավիրեց իր մոտ, հայտնելով, որ ցանկանում է նրան հաշտեցնել որդիների հետ, որոնց հետ նա վեճի մեջ էր: Կարակալլայի մոտ միամտաբար գնաց նաև խոսրով Ա-ը և իսկույն բանտարկվեց:Վ

Հայերը, վրդովված Կարակալլայի ստոր վարմունքից, զենքի դիմեցին, և Թեոկրիտոս զորավարը, որն ուղարկվեց ապստամբությունը ճնշելու, շարաշար հաղթվեց և դուրս շարտվեց հայկական սահմաններից (216 թվին):

Վ 216 թվի այս անցքերի մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Կասսիուս Դիոնը, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել առանց կրճատումների:

1. Կասսիուս Դիոն, LXXVII, 1—3՝

«Արդ՝ խաբելով Օսրոյենի Աբգար թագավորին, որ իր մոտ դա իբրև բարեկամ՝ նրան բռնեց և կալանավորեց, և այսպիսով տիրեց Օսրոյենին, որն անտերունչ էր մնացել: Իսկ Հայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ՝ բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբրև թե համոզելու որ նրանք խաղաղությամբ ապրեն. և սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Աբգարի հետ: Սակայն հայերը չհպատակվեցին նրան և դիմեցին զենքի. և նրանցից այլևս ոչ ոք և բնավ ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա փորձով սովորեց, թե որքան վնասակար է ինքնակալ մարդուն խարդախորեն վարվել բարեկամների հետ»:

2. Նույնը, LXXVII, 21, 1՝

«Արդ՝ Թեոկրիտոսը, որին զորքով ուղարկել էր հայերի գեմ՝ մեծ դժբախտության մեջ էր ընկել և նրանց կողմից ծանր պարտության էր մատնվել»:

Հենց նույն այս ժամանակ խիստ ուժեղացել էր հակառեքա Արտավան Ե-ը, որը գրավել էր պետության մայրաքաղաք Տիգրանը: Անտոնինոս Կարակալլան, որ առիթ էր որոնում Պարթևական թագավորությունը նվաճելու՝ խնդրեց Արտավանից տալ աղջկանը իրեն կին: Ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, կայսեր դիտավորությունն էր դառնալ պարթևական գահի ժառանգ և տիրել այնուհետև պարթևական թագավորության:

¹ Cass. Dio, LXXVIII, 1, 1.

Մերժում ստանալով Արտավանից՝ Կարակալլան նրան պատե-
րազմ հայտարարեց և արշավեց Պարթևաց երկիրը։ Անցնելով Տիգ-
րիս դեպք՝ նա ավերեց ամրոցը երկիրը, որ գտնվում էր Մեդիայի
շուրջը, առավ Ադիաբենի Արևելա քաղաքը և այնտեղ քանդել տվեց
թագավորների գերեզմանները և նրանց աճյունը կարգադրեց ցրվ
տալ։ Պարթևները նրան դիմադրություն ցույց չտվին և ետ քաշվե-
ցին ու աշխատեցին պատրաստել մի ուժեղ զորաբանակ։

216 թվի վերջերին Կարակալլան վերադարձավ Նդեսիա և ձմեռն
անցկացրեց այնտեղ։ 217 թվի գարնանը նա նորից արշավանքի ելավ
պարթևների դեմ, բայց ապրիլի 8-ին սպանվեց իր զինվորականնե-
րից մեկի ձեռքով Նդեսիայի ու Խառանի միջև¹։

Կարակալլայի հաջորդ Մակրինոսը (217 թ.), երկու անգամ
պարտություն կրելով պարթևներից Մծբինի մոտ՝ ստիպված եղավ
նահանջել Ասորիք և Արտավան Ե-ի հետ կնքեց խաղաղություն հե-
տեյալ պայմաններով՝ Միջագետքը տրվեց Հռոմին և Օսրոյեն-Նդե-
սիան ճանաչվեց իբրև կայսրությանը ենթակա վասալ թագավորու-
թյուն, սակայն Մակրինոսը պարտավորվեց վճարել պարթևներին,
ի հատուցումն նրանց վնասների, 50 միլիոն դենար² (մոտավորա-
պես 50 միլիոն ոսկի ֆրանկ)։

Հենց այդ ժամանակ բանտում մեռել էր Հայաստանի թագավոր
Խոսրով Ա-ը, ուստի և Մակրինոսը ոսկե թագ ուղարկեց նրա որդուն,
Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում։ Մակրի-
նոսն աղատեց և ետ դարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մորը, որը
11 ամիս բանտում էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված
ավարը և ետ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները Կապա-
դովկիայում։ Հայոց թագավորը հուլյս ուներ նույնպես, որ հռոմա-
յեցիներից կստանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը։

217 թվի այս անցքերը ևս մանրամասն հիշատակված են Կաս-
սիուս Դիոնի մոտ։

1. Կասսիուս Դիոն, LXXVIII, 26, 1—3՝

«Մակրինոսը, տեսնելով որ Արտավանը կրած այս շարիք-
ների պատճառով խիստ զայրացած է և մեծ զորքով ներխու-
ժել է Միջագետք՝ նախ նրան կամովին ուղարկեց գերիներին
բարեկամական առաջարկներով հանդերձ և խաղաղության կոչ
արեց, վերագրելով պատահած անցքերի պատճառը Կարակալ-

¹ Տե՛ս *Aeli Spart.*, Antoninus Caracallus, 6, 6 (*Scriptores historiae Au-*
gustae. Իրաւ. Hohl-ի, 1927, էջ 188)։

² Տե՛ս *Zonaras*, 12, 13։

լային: Իսկ նա, չընդունելով այդ հրամայեց որ, բացի այդ, Մակրինոսը վերականուցե քանդված ամրոցներն ու քաղաքները, հրաժարվի բոլորովին Միջագետքից և տա հատուցումն ինչպես մյուս բոլոր վնասների, նույնպես և թագավորական գեղեզմանների պղծման համար:

2. Նույնը, LXXVIII, 27, 4՝

«Եվ, հարկավ, նա [Մակրինոսը], ինչպես ասացի, դադարեցրեց թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ և Տրդատն ընդունեց թագը, որը նրան ուղարկված էր Մակրինոսի կողմից, նաև իր մորը, որին Կարակալլան տասնևմեկ ամիս բանտումն էր պահել, ստացավ նաև ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և կալվածքները, որ նրա հայրն ուներ Կապպադովկիայում. իսկ փողը, որը ստացվում էր հռոմայեցիներից յուրաքանչյուր տարին՝ նա հույս ուներ, որ կստանա»:

✓ 217 թվի Արտավան Ե-ի հաղթությունները Պարթևական թագավորության վերջին հաջողություններն էին: Շուտով Արևելքում տեղի ունեցան քաղաքական մեծ փոփոխություններ: Պարթև Արշակունիները, որոնք ներքին անվերջ կռիվների պատճառով խիստ թուլացել էին, չկարողացան թագավորական իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում, և նրանց փոխարեն պետության գլուխն անցան Սասանյան տոհմի թագավորները:

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐԹԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՍՏԵՂԺՎ ԱԺ ՆՈՐ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Սխալ կարծիքներ Պարեկ Արշակունիների անկման պատճառների մասին.— Պարեկ Արշակունիները նույնքան հավատարիմ էին Իրանի ավանդներին ու կրոնին, ինչպես և Սասանյանները:— 2. Պարեկ Արշակունիների պետության բուլանդ ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպությունը:— 3. Ժողովրդի գրգռված տրամադրությունը:— 4. Սասանյանների դինաստիան.— Պասպի որդու, Արտաշիռի, նվաճումները.— Արտաշիռ Ա-ը Սասանյան նոր դինաստիայի հիմնադիր Իրանում:— 5. Սասանյանների ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությունը:— 6. Պետության կենտրոնացումը.— գրադաշտական եկեղեցու մեծ դերը:— 7. Սասանյան ժամանակաշրջանի դրամները և նոր լեզուն:— 8. Հայ Արշակունիների մերձեցումը Հռոմին.— Բյուսովի դիտողությունը հայերի կողմնորոշման մասին պարեկական և սասանյան ժամանակաշրջաններում.— Բյուսովի դիտողության անհավանականությունը:

Պատմագիտական երկերում սովորաբար ենթադրում են, որ դինաստիական փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ Պարթևական թագավորության մեջ Արտավան Ե-ի իշխանության ժամանակ, մի խոր հեղաշրջում էր՝ ժողովրդական բուռն մի հակաշարժում, որի նշանաբանն էր վերականգնումը իրանական տրագիկանների և զրադաշտական կրոնի: Մոմզենը, օրինակ, իր ՏՀռոմեական պատմության մեջ քաղաքական այդ փոփոխությունը բնորոշել է իբրև ճաշակի ու կրոնական վերանորոգում:

«Սեվերոսի մահից (+211) քիչ տարիներ հետո,— ասում է Մոմզենը,— իրանում տեղի ունեցավ մի հեղաշրջում, որը ո՛չ միայն նախկին շատ ճգնաժամների նման վեհապետին տապալեց ու նաև խորտակվող Արշակունիների տեղ իշխանության գլուխ դրեց նոր դինաստիա, այլև, հրահրելով ազգային և կրոնական տարրերը հզոր հեղաշարժման՝ հաստատեց Պարթևական պետության հեղինակաւթյամբ հագեցված խառնածին

քաղաքակրթության (Bastardcivilisation) փոխարեն պետական կարգ, հավատք, բարոյական վարք և այն երկրամասի իշխանավորներին, որը ստեղծել էր հին պարսիկների տերությունը¹։ Նման կարծիքներ են հայտնել նաև Մորգանը, Խալաթյանցը և ուրիշները²։ Իմ կարծիքով, ընդհանրացած այս ենթադրությունները ո՛չ միայն վիճելի են, այլև պարզապես անհավանական։

«Քրնական տեսություն» առաջին հատորում (էջ 305) ես արդեն մատնանշել էի, որ առաջին դարի սկիզբներում պարթևական զահր ստացել էր Արտավան Գ-ը (11—40 մեր թվ. հ.), որը, հիմնադիր դառնալով պարթևական թագավորական դինաստիայի նոր գծի՝ մեծ թափով զարգացնում էր և՛ իրանական կուլտուրան, և՛ զրադաշտական կրոնը։ Պետության իրանացումը և հելլենիզմի տեղատվությունը ու թուլացումը անընդհատ շարունակվել էին նաև Արտավան Գ-ի հաջորդների ժամանակ։ Ուստի բոլորովին զուրկ է հիմքից Մոմզենի և նրա հետևորդների պնդումը, որ իբր թե Պարթև Արշակունիների անկման պատճառն այն է եղել, որ նրանք հավատարիմ չէին մնացել իրանական ավանդներին և կրոնին։ Հայտնի է նաև, որ հենց այս հետին շրջանի բարեպաշտ պարթևական թագավորների ժամանակ, հավանորեն, Վաղարշ Ա-ի (51—75/81) կամ Վաղարշ Գ-ի (148—191) հրամանով, սկսել էին հավաքել և խմբագրել Ավեստայի սրբազան տեքստերը։

Հավանական է, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ո՛չ թե Մոմզենի վերոհիշյալ կարծիքը, այլ Յոնատիի ենթադրությունը, որը Պարթևական թագավորության անկման պատճառ համարում է Արշակունյաց պետության թուլահոդ ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպությունը³։ Նրանք թագավորական իշխանության այս տկարությանը ու նաև անվերջ կրկնվող ներքին երկպառակություններին պետք է վերագրել, որ երբ Պարսքում սկսվեց Արշակունյաց դինաստիայի դեմ շարժում՝ սրանք չկարողացան իրենց հակառակորդին ցույց տալ պատշաճ դիմադրություն։

Նվ, իրավի, ինչպես հայտնի է, Պարթև Արշակունիներին չէր հաջողվել ստեղծել կենտրոնաձիգ ու սերտ համախմբված միացյալ պետություն։ Պարթևական բուն պետությունը, ինչպես հաղորդում է Պլինիոսը, ուներ իր կազմի մեջ 18 առանձին թագավորություն-

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 411։

² Տե՛ս Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 97. Халатъяну, Очерк истории Армении, էջ 332 և ուրիշները։

³ Տե՛ս Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II Band, 5 Lieferung, Strassburg, 1903, էջ 511։

ներ¹: 18 այս երկիրների իշխանները, թեև վասալներն էին Պարթև-վաց թագավորի, սակայն դրեթե անկախ էին և կրում էին «թագավոր» կամ «շահ» տիտղոսը, մինչդեռ իրենց սյուզերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագավոր թագավորաց», այսինքն՝ «շահանշահ»:

Ենթադրում են, որ այդ 18 թագավորությունները Իսիդորոս հա-րաքսեցու մոտ հիշատակված այն երկիրներն են, որոնք ձգված էին առևտրական ու ռազմական մեծ ճանապարհի երկարությամբ՝ սկը-սած Եփրատ գետից մինչև Սելեվկիա, այնտեղից մինչև Էկբատա-նա-Համադան ու ապա բուն Պարթևստանի և Հերատի վրայով մինչև Արախոսիս:

Ադոնցի կարծիքով, հուզումների ժամանակ Սելևկյանների դեմ հիշյալ երկիրներն անջատվել էին և դառել անկախ թագավո-րություններ՝ ոմանք պարթևների հետ միաժամանակ և ոմանք նույնիսկ ավելի առաջ: Իբրև արդեն կազմակերպված ինքնակա թա-գավորություններ՝ նրանք հետագայում մտել էին Պարթևական պե-տության կազմի մեջ: Այս վերջինը, ուրեմն, մի սերտ միասնակա-նություն չէր, այլ մի բազմություն էր մանր երկիրների, որոնցից յու-րաքանչյուրն օժտված էր պետական կարգի իրավունքներով: Սրանց կապը և կախումը Պարթևական թագավորությունից կայանում էին. Ադոնցի ասելով, նրանում, որ նրանք պարտավոր էին Արշակունինե-րին վճարել որոշ տուրք և տրամադրելու էին նրանց զինվորական ուժեր²:

Պարթևական թագավորության անկման պատճառները լուսաբա-նելիս՝ պետք է, բացի այդ, հատկապես նկատի ունենալ ժողովրդի գրգռված տրամադրությունը Արշակունիների դինաստիայի հանդեպ: Ինչպես վերև տեսանք, երկրորդ դարի ընթացքում, Պարթևական թա-գավորության անկումից մի փոքր առաջ, հռոմեական զորքերը Տրա-յանոսի, Ավիդիոս Կասսիոսի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի առաջնորդու-թյամբ երեք անգամ (115, 164 և 198 թվերին) ներխուժել էին Պար-թևական պետության արևմտյան ու կենտրոնական երկրները և անպատիժ կերպով ավերել էին Միջագետքը, Ադիաբենը և Բաբելո-նիան՝ Արշակունյաց թագավորների ապիկարության և նրանց միջև պարբերաբար կրկնվող խռովահույզ պառակտումների պատճառով: Բնական է, իհարկե, որ վերոհիշյալ երկիրների սրի ու կողոպուտի մատնված բնակչությունը պետք է ծայր աստիճան թշնամական վե-րաբերմունք ունենար դեպի իշխող դինաստիան:

¹ S⁸ Plinius, Nat. Hist., VI, 26:

² S⁸ Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 387:

✓ Ինչպես հայտնի է, 224 թվին Պարթև Արշակունիներին փոխարինեց Սասանյանների նոր դինաստիան, որի հիմնադիրը եղավ Արտաշիրը (224—241), որ Պարսքի Ստահր քաղաքի Անահիտի ատրուշանի վերակացու Սասանի թոռն էր։

Պարսքը, որը Աքեմենյան դինաստիայի թագավորների հայրենիքն էր, թեև Արշակունյաց թագավորների գերիշխանության տակն էր գտնվում, սակայն երրորդ դարի սկիզբներում գրեթե անկախ էր։ Նա բաժանված էր այդ ժամանակ մի շարք տեղական մանր իշխանությունների, և ամեն մի փոքր ի շատե նշանավոր քաղաք ուներ իր սեփական արքան։ Տեղական այդ իշխաններից ամենից հայտնիներն էին արքայիկները Ստահր քաղաքի, որը Պարսքի հին թագավորների մայրաքաղաքն էր և գտնվում էր Պերսեպոլիսի ապարանքների ավերակների մոտ։

Արտաշիրի պապը, Սասանը, ամուսնացել էր Ստահրի արքունի տոհմից մի աղջկա հետ, և այդ ամուսնությունից ծնվել էր Պապակը, որը հաջորդեց Սասանին։ Օգտագործելով իր ազգակցական կապերը՝ Պապակը հաջողեցրեց, որ իր կրտսեր որդիներից մեկը, Արտաշիրը, ստանա Դարաբկերտ քաղաքում արդապետության բարձր զինվորական պաշտոնը։ Շուտով Արտաշիրը տիրեց այդտեղ բազմաթիվ քաղաքների, իսկ Պապակը ևս ապստամբեց Ստահրի արքայիկի դեմ, նրան սպանեց և նրա տեղ ինքը դառավ այդ քաղաքի իշխան։

Պապակի մահից հետո Ստահրում թագավորեց նրա մեծ որդի Շապուհը։ Սակայն Արտաշիրը, որն ինքն էր ուզում դառնալ Պարսքի թագավոր՝ ապստամբեց իր եղբոր դեմ։ Շուտով Շապուհը մահացավ կասկածելի պատահական մահով, և Արտաշիրը միահեծան տերը դառավ Ստահրի (208 թվին)¹ և ապա նաև ամբողջ Պարսքի։

Այնուհետև նա տիրեց Պարսքի արևելակողմում գտնվող Կրմանին և ենթարկեց իր իշխանությանը նաև Պարսքի հյուսիս-արևմտակողմում գտնվող Շոշաստանը (Սուզիանեն), Իսպահանը և Մեսենեն։

Հաղթական Արտաշիրի դեմ ռազմի իլավ այնուհետև ինքը՝ Արտավան Ե-ը։ Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 224 թվի ապրիլի 28-ին Հորմիզդան դաշտում, որի տեղը դեռևս որոշված չէ։ Նյուդեկեի կարծիքով, այդ դաշտը, հավանորեն, գտնվել է Շոշաստանում կամ Բաբելոնիայում²։ Արտավան Ե-ը այս ճակատամար-

¹ Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 87։

² Տե՛ս Th. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 89։

տում հաղթվեց և սպանվեց: Այնուհետև Արտաշիրը մտավ Տիզրոն, և ապա 226 թվին կատարվեց նրա թաղադրության հանդեսը, և նա հայտարարվեց «արքայից արքա (շահանշահ) Իրանի»:

Բազադրությունից հետո սասանյան Արտաշիր Ա թագավորը (224—241) հարձակվեց Միջագետքում Հատրա քաղաքի վրա, բայց չկարողացավ առնել: Նա նվաճեց Մեդիան ու Համադան քաղաքը և ապա ուզեց գրավել նաև Ատրպատականն ու Հայաստանը, սակայն այստեղ նա հաջողություն չունեցավ:

✓ Այն անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Արևմուտքում, հիշատակված են Կասսիուս Դիոնի (+ մոտավ. 235 թ.) և Հերոդիանոսի (+ մոտավ. 240 թ.) մոտ: Սրանց վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև այս երկու հեղինակն էլ ժամանակակից էին վերոհիշյալ անցքերին:✓

«Բազմաթիվ ապստամբություններ ծագեցին [Ադիքսանդր Սեվերոսի ժամանակ],— պատմում է Կասսիուս Դիոնը,— զանազան կողմերում. և մի քանիսը թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին: Այլ այն անցքերը, որոնք տեղի ունեցան Միջագետքում, ավելի ահավոր էին, և իսկապես որ սարսափ էին դցել բոլորի վրա՝ ո՛չ միայն Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս տեղերի: Եվ իրոք՝ մի ոմն պարսիկ Արտաշես, պարթևներին երեք ճակատամարտում հաղթելուց և նրանց Արտավան թագավորին սպանելուց հետո՝ ռազմի ելավ Հատրայի դեմ, որպեսզի այդ քաղաքն իրենց համար հենարան դարձնե ընդդեմ հռոմայեցիներին: Նա կործանեց պարսպը, բայց, կորցնելով իր զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել՝ ետ քաշվեց Մեդիա և, գրավելով այս երկրում, ինչպես և Պարթևստանում, մասամբ բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ, մի շարք շրջաններ՝ դիմեց դեպի Հայաստան: Բայց այստեղ նրան դուրս վանեցին երկրի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք ու նաև Արտավանի որդիները, և նա, որպես ոմանք ասում են, փախավ: Իսկ որիշներն էլ ասում են, որ ետ քաշվեց, որպեսզի պատրաստե ավելի մեծ զորք: Արդ՝ նա մեղ համար խիստ ահավոր եղավ, որովհետև դարանակալ էր եղել, սպառնալով ո՛չ միայն Միջագետքին, այլև Ասորիքին: Եվ նա սպառնում էր, որ վերստին ձեռք է բերելու ամեն ինչ, որպես նախնիքներից իրեն հասանելիք ժառանգություն, այն բոլորը, ինչ որ մի ժամանակ ունեին հին պարսիկները մինչև Հելլենական ծովը»¹:

¹ S⁸o Cass. Dio, LXXX, 3, 1—3 և 4, 1: Համեմատե՛ նաև Herodianus, VI, 2, 1—7 և Zonaras, XII, 15:

Դիոնի այս վկայությունը հետաքրքիր է հատկապես այն տեսակետից, որ նրա մեջ մատնանշված է Սասանյանների արտաքին քաղաքականության նոր ուղղությունը: Սասանյանները, ինչպես երևում է այս վկայությունից, իրենց հաջորդներ էին համարում Աքեմենյանների և իրենց նպատակ էին դրել վերականգնել հին պարսկական մեծ աշխարհակալությունը, որ գոյություն ուներ Աղեքսանդր Մակեդոնացուց առաջ:

Մինչդեռ Արշակունիների քաղաքականությունը Հռոմի հանդեպ ուներ ընդհանուր առմամբ պաշտպանողական բնույթ, Սասանյանները, ընդհակառակը, ինչպես վկայում է Դիոնը, ձգտում էին վերականգնել Կյուրոս Մեծի և Դարեհ Ա-ի ընդարձակ պետությունը և դառնում էին, հետևաբար, Հռոմեական կայսրության վտանգավոր ախոյանները:

Պետք է ասել նաև, որ սասանյան մշակույթը, լինելով շարունակությունը Արշակունյաց շրջանի կուլտուրայի, ուներ մի քանի բնորոշ ու ուշագրավ առանձնահատկություններ:

ՎԱմենահիմնական փոփոխությունն այն էր, որ Սասանյանների ժամանակ Իրանական պետությունը հետզհետե դառնում էր կենտրոնացած ու միացած թագավորություն: Իրանի երկրամասերի պետերը, որոնք Արշակունիների ժամանակ գրեթե անկախ արքաներ էին, թեև պահպանեցին իրենց բարձր տիտղոսները, սակայն, իրականորեն, Սասանյան Պարսկաստանի բարձր պաշտոնյաներ էին և համարվում էին «արքայից արքաների» «գործակալներ»:

Արշակունյաց շրջանի նախարարական կազմակերպությունը մնաց անխախտ նաև Արտաշիր Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ: Բայց Սասանյանները, հետևելով, ըստ երևույթին, Աքեմենյանների հին տրադիցիաներին, ստեղծեցին ֆեոդալական գործը մի միապետություն:

ՎՍասանյան պետության երկրորդ բնորոշ առանձնահատկությունն էր բացառիկ մեծ դերը մազդայական զրադաշտական կրոնի և շողեցիկ ու մոլեռանդ հոգևորականության՝ լինելով սերունդ մազդայական բարձր հոգևորականության՝ Սասանյանները, բնականաբար, ամեն կերպ հովանավորեցին իրենց նախնիքների կրոնն ու պաշտամունքը:

Մազդայական կրոնը, որը ժողովրդական կրոնն էր Իրանում ու նաև Պարսքում, դավանում էին, հարկավ, և Արշակունիները: Սակայն Արտաշիր Ա-ի թագավորության ընթացքում մի նոր դարաշրջան սկսվեց զրադաշտական վարդապետության և եկեղեցու աննախընթաց զարգացման համար:

ՎՈՂԱԳՐԱՎ ՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԻ ԱՅՂ ՄԱՍԻՆ ԲՅՈՒՇԱՆՈՒԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿ ԱՔԱԹԻԱՍՈՐ՝

ԱՅՐՈՒՄՎԱՆՆԵՐ ԻՆՔՐ, — ասում է ԱՔԱԹԻԱՍՈՐ, — Հաղորդակից էր մոգերի սրբազան ուսման և նա ինքը ևս կատարում էր նրանց խորհրդածեսերը: Սրա ժամանակից սկսած մոգական կղերականները դառել էին հզոր և բարձրամիտ, ինչպես որ նրանք փին և առաջ. և իրենց անունը ևս պահպանել էին հնուց, բայց նրանք առաջ այդքան չէին բարձրացել պաշտոնների ու արտոնությունների մեջ: Իսկ այժմ բոլորը նրանց պատվում են ու անշափ մեծարում են և պետությունը կառավարվում է նրանց խորհրդով ու նրանց հրամաններով: Նույնպես նաև մասնավոր կյանքում, երբ խնդիրը իրավունքի հարցերի մասին է, խոսքը նրանց է պատկանում և նրանք են որոշում, թե ինչ պետք է անել, և վճիռ են կայացնում: Եվ ընդհանրապես՝ պարսիկների մոտ ոչ մի բան չի համարվում օրինավոր և իրավացի, եթե մոգերի կողմից չէ գտել հավանություն¹:

Հետաքրքիր է խիստ և Արտաշիր Ա-ի տված հետևյալ խորհուրդը իր որդի Շապուհին, որը մեջ է բերված արաբական պատմագիր և աշխարհագիր Մասուդիի մոտ:

«Իմացի՛ր, իմ որդի, որ կրոնը և թագավորությունը երկու քույրեր են, որոնցից և ոչ մեկը չէ կարող գոյություն ունենալ առանց մյուսի. որովհետև կրոնը թագավորության հիմքն է, իսկ թագավորությունը կրոնի պաշտպանն է»²:

Համաձայն զրադաշտական տրադիցիայի, Արտաշիր Ա-ի հանձնարարությամբ կազմվել էր Ավեստայի ցիրուցան եղած տեքստերի կանոնակալն պաշտոնական ժողովածուն:

Արտաշիր Ա-ի կրոնական ջերմեռանգության մի ցուցանիշը նաև այն է, որ նրա կտրած զրամների վրա մի կողմում դրոշմված է թագավորի պատկերը, իսկ հակառակ կողմում՝ զոհասեղանը, որը զրադաշտական կրակապաշտության խորհրդանիշն է: ✓

Հատկանշական է նույնպես, որ Արտաշիր Ա-ը, հետևելով Աքեմենյանների օրինակին, սկսել էր կտրել ոսկի զրամներ, մինչդեռ Պարթև Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեին միմիայն արծաթի և պղնձի զրամներ: Մոմղենի կարծիքով, այս ակներև մի նշան

¹ S. H. Gelzer, Eznik und die Entwicklung des persischen Religions-system, Zeitschrift für armenische Philologie, I, Marburg, 1903, էջ 156: Համեմատե՛ Agathias, II, 26 (հրատ. Nietuhr-ի, էջ 122):

² S. Masoudi, Les prairies d'or, Paris, 1861—1877, II, XXIV, էջ 102:

էր, որ Սասանյաններն իրենց հաւասարազոր էին կարծում հռոմայեցիներին և իրենց գերիշխանությունը համարում էին բացարձակ ու անսահման¹:

Վ Պետք է նաև մատնանշել, որ Սասանյանների ժամանակ փոփոխութեան ենթարկվեց պետական լեզուն: Պարթև Արշակունիների պաշտոնական լեզուն Արշակունյան կամ հին պարթևական պահլավերենն էր, մինչդեռ Սասանյանների ժամանակ հետզհետե ուժեղացավ և առաջացավ նոր կամ Սասանյան պահլավերենը, որը, ինչպես մատնանշում է Խրիստոսենսենը, շատ բառեր փոխ էր առել Արշակունյան պահլավերենից²:

Սասանյանների իշխանութեան հաստատումը իրանում քաղաքական տեսակետից մի խոշոր անցք էր, որ մեծ նշանակութիւն ունեցավ և Հայաստանի համար:

Արտաշիր Ա-ի վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը չէր կարող, իհարկե, թշնամական չլինել, որովհետև Հայաստանն Արշակունիների երկրորդ թագավորութիւնն էր (Secundogenitur) և այստեղ էին ապավինել Արտավան Ե-ի որդիները և Սասանյան դինաստիայի հակառակորդները:

Հայ Արշակունիները, որոնք սերտ կապված էին պարթևական իրանի հետ, որովհետև իրենց վտանգ էր սպառնում Սասանյանների կողմից, աշխատեցին այնուհետև մերձենալ ու բարեկամանալ Հռոմեական կայսրութեան հետ: Նրանց արևմտյան այս կողմնորոշումը, ինչպես կոտեսենք, Հայաստանի համար ունեցավ ո՛չ միայն քաղաքական, այլև կուլտուրական մեծ հետևանքներ:

Այդ մասին Վ. Բրյուսովը իր «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրութեան» մեջ արել է մի քանի հետաքրքիր դիտողութիւններ, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Հռոմայեցիները, — ասում է Բրյուսովը, — [Հայաստանում] հաջողութիւն էին ձեռք բերում կամ զինվորական ուժով և կամ նենգութեամբ, իսկ պարթևները՝ ավելի խոր ազդեցութեամբ, որը հիմնված էր երկու ժողովուրդների մշակութիւնների և սովորույթների մերձակցութեան վրա: Հայերի համար հռոմայեցիները երկար ժամանակ խորթ ժողովուրդ էին և արտաքին ուժ էին, որին հարկադրված էին հպատակվել: Իսկ պարթևները հարե-

¹ *St. Th. Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 417:*

² *Christensen Ar., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ*

վաններ էին և բարեկամներ, ուստի և պարթևական կուսակցությունը համարվում էր Հայաստանում աղգային: Բայց, որովհետև հայերը ըստ իրենց քաղաքականության ընդհանուր ուղղության Հռոմի թշնամի էին մեծ մասամբ այն դարերում, երբ Հռոմեական կայսրությունն ամենահզոր պետությունն էր աշխարհում՝ նրանք դրանով հենց իրենց ուժերը սպառեցին ապարդյուն կովում: Երրորդ դարի կեսերում Հայաստանը դառել էր երկրորդական արևելյան պետություն և կորցրել էր այն բոլորը, ինչ որ ձեռք էր բերել ավելի բախտավոր ժամանակներում: Սակայն երբ երրորդ դարի կիսում հայերը փոխեցին իրենց քաղաքականությունը և սերտ բարեկամություն հաստատեցին Հռոմի հետ՝ հանգամանքներն արդեն փոխված էին, այդ արդեն մի շրջան էր, երբ կայսրության ուժը սկսել էր նվազել և, ընդհակառակը, Առաջավոր Ասիայում գերակշռող նշանակություն էր ստացել արևելյան պետությունը նոր պարսիկների, որոնց հետ հայերի հարաբերությունները դառել էին նույնպես թշնամական: Այս ճակատագրական կապը՝ նախ կործանման դատապարտված Պարթևստանի հետ ընդդեմ ուժեղացող Հռոմի և ապա տկարացող կայսրության հետ ընդդեմ զորեղացող Պարսկաստանի՝—գլխավոր պատճառներից մեկն էր Հայաստանի զրկման իր անկախությունից¹:

Բրյուսովի այս ընդհանրացումը, որ հավանական է համարվում, փմ կարծիքով համոզիչ չէ:

«Բնական տեսության» առաջին հատորում ես մատնանշել էի, որ հայերի պարթևական կողմնորոշումը համապատասխանում էր երկրի շահերին, որովհետև պարթևները վտանգավոր չէին Հայաստանի անկախության համար, մինչդեռ հռոմեական «բարեկամությունը» կորուստ էր սպառնում Հայաստանի ո՛չ միայն քաղաքական, այլ նաև կուլտուրական ինքնությունը²: Վիճելի է, բացի այդ, Բրյուսովի պնդումը, որ իբր թե Հայ Արշակունիները իրենց սխալ կողմնորոշման պատճառով պարթևական ժամանակաշրջանում (66—226) Հայաստանի ուժերը սպառվել էին ապարդյուն կռիվների մեջ: Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, Հայ Արշակունիները, մեծ մասամբ, աշխատել էին այդ ժամանակ չեղդություն պահպանել. օրի-

¹ Տես В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940, էջ 42—43:

² Տես «Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», I, էջ 279—280 և 283:

նակ՝ 116 թվին Կատիլիոս Սեվերոսի դեմ կռիւ ժամանակ ու նաև 194—8 և 216 թվերին. Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կարակալլայի արշավանքների ընթացքում: Եթե պարթևական ժամանակաշրջանում Հայ Արշակունիները, հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից էին դառնում հաճախ հռոմեա-պարթևական պատերազմներին՝ այդ, իհարկե, անխուսափելի էր շնորհիվ Հայաստանի բուՖերական կացութւյան և հռոմայեցիների ագրեսիային:

✓ Ծիշտ է՝ 226—387 թվերին Հայ Արշակունիների քաղաքականությունը Սասանյան Պարսկաստանի հանդեպ բավարարաչափ ճկուն ու հետատես չէր, սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ նրանց հակապարսկական կողմնորոշման շնորհիվ էր, որ Հայաստանը կարողացավ պահպանել իր կուլտուրական ինքնուրույնությունը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՏՐԳԱՏ Բ-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ-ՍԱՍԱՆՑԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻՆ

1. Պատմագետների սխալ կարծիքը Տրդատ Բ-ի հաղորդ՝ Արտավան Ե-ի հղբայր խոսքովի մասին։—
2. Ագաթանգեղոսի, Զենոբի և Պրոկոպիոսի համապատասխան վկայությունները և նրանց սխալ բացատրությունները։—
3. Տրդատ Բ-ի երկարատև քաղաքավորությունը։—
4. Արտաշիւր Ա-ի ներխուժումը Միջագետք և Աղեփանդ, Սեվերոսի արշավանքը։—
5. հակասական կարծիքներ այս արշավանքի հաջողության մասին։—
6. Հայ աղեղնածիգ զնդեր Մաքսիմիանոս Թրակացու՝ գերմանացիների դեմ կռվող բանակում։—
6. Արտաշիւր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի նոր արշավանքները արևմուտում։—
- Հայաստանն այդ արշավանքների ժամանակ նվաճված չէր։—
7. Գաղղիանոս Գ-ի հաղթական արշավանքը և Միջագետքի վերագրավումը։—
8. Փիլիպպոս Արաբացու դաշնագրությունը Շապուհ Ա-ի հետ։—
- տարբեր կարծիքներ այդ դաշնագրի մասին։—
9. Հայաստանի հպատակումը Սասանյան Պարսկաստանին և Տրդատ Բ-ի փախուստը։—
10. Հայկական ավանդությունը Տրդատ Բ-ի հաղթական պատերազմների մասին։—
- այդ ավանդության պատմականությունը։—
11. Մամիկոնյանների և Կամսարականների զաղբը Հայաստան։

Ինչպես հայտնի է, երրորդ դարի առաջին կեսի պատմական անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում, բանասիրական և պատմագիտական դրեթե բոլոր նոր երկերում խճճված են և սխալ են լուսաբանված։ Նրանց մեջ Ագաթանգեղոսի Պատմության՝ խոսքով Մեծի մասին վկայական-բանաստեղծական պատմումները համարվել են ստույգ և արժանահավատ, ուստի և բոլոր այդ երկերի հեղինակները ենթադրել են, որ Տրդատ Բ-ը, որը 217 թվին ստացել էր թագ Մակրինոս կայսրից (217—218), թագավորել է Հայաստանում միայն մինչև 221 կամ 222 թիվը։ Իսկ սրան հաջորդել է խոսքով Մեծը, որ Պարթևաց թագավոր Արտավան Ե-ի հղբայրն էր¹։

¹ Բացի Տաշյանից, Խալաթյանից, Լեոյից, Աստուրյանից, Սանտալյանից և ուրիշ հայ բանասերներից, այս ենթադրությունը հավանական են համարել նաև եվրոպական դիտնականներից շատերը, օրինակ՝ Գուտշմիդը, Յուստին,

Արտավանի մահից հետո, ինչպես վկայում է հայկական վիպական ավանդությունը, Հայոց խոսրով թագավորը, իր եղբոր վրեժն առնելու համար, ավելի քան տասը տարի կռվում է Արտաշիրի դեմ: Սա, չկարողանալով հաղթել հայերին զենքի ուժով՝ խաբեության միջոցով է տալիս խոսրովին և, արշավելով Հայաստան, տիրում է նրա երկրին:

Վ Որ խոսրով Մեծը եղբայրն է եղել Արտավան Ե-ի և թագավորել է Հայաստանում Աղեքսանդր Սելևրոսի (222—235) իշխանության առաջին տարում՝ այդ, ինչպես կարծում են, մատնանշված է ո՛չ միայն հայկական աղբյուրներում, այլև վեցերորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոսի մի վկայության մեջ:

Նկատի ունենալով այս խնդրի առանձին կարևորությունը՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր այդ վկայությունները մանրամասն կերպով:

1. Agathangelus (հունարեն թարգմանությունը), հրտր. de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 8՝

«Այդ՝ երբ Արտավանի մահից հետո, որին սպանել էր Սասանի Արտաշիր որդին՝ այդ գույժը հասավ Հայաստանի թագավոր խոսրովին, Արտավանի եղբորը, որը երկրորդն էր Պարթևական պետության, — որովհետև նա որ Հայոց թագավորն էր՝ Պարթևաց պետության երկրորդն էր, — և թեպետ վաղուց արդեն լսել էր այդ տխուր լուրը, սակայն չկարողացավ նախօրոք բանակ կազմել և ճիշտ ժամանակին զորք տալ ճակատամարտի համար»:

2. Զենոբ Գլակ, տե՛ս Վեովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», հրտր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 66—67՝

«Վաղարշի որդին, խոսրովը, վրեժխնդիր եղավ իր թագավորության ժամանակ իր եղբոր Արտևանի համար, և երբ երկու թագավորները, Հայոց և Պարսից արքաները, իրար դեմ կռվի էին. ելել՝ պատերազմը պարսիկների դեմ սաստկացավ և Հայոց թագավորը զորացավ ու սկսեց ավերել Պարսից երկիրը տասը տարի շարունակ և աշխատեց հիմնահատակ անել սպանմամբ և գերություններ»:

Մարկվարը և Յրիստենսենը. տե՛ս Gutschmid A., Agathangelos, ZDMG, XXXI 1877. Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, 5, Strassburg, 1903. Markwart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895. Christensen, Sassanid Persia, Cambridge Ancient History, vol. XII, cap. IV (1939):

3. Procopii Caesarensis, De aedificiis, գիրք III, դլ. I, 4—7¹

«Մի ժամանակ Հայոց թագավորը նույն իրենց ցեղիցն էր, ինչպես այդ պատմում են նրանք, որ գրել են նրանց հնագույն պատմությունը: Բայց երբ Աղեքսանդր Մակեդոնացին իշխանությունից ղրկեց Պարսից թագավորին՝ պարսիկները հնազանդվեցին նրան և մնացին հանգիստ: Իսկ պարթևները ապստամբեցին մակեդոնացիների դեմ, հաղթեցին պատերազմում, նրանց այնտեղից դուրս վտարեցին և երկիրը գրավեցին մինչև Տիգրիս դետր: Այնուհետև Պարսից պետությունը մոտ 500 տարի մնաց նրանց իշխանության տակ՝ մինչև այն ժամանակը, երբ Մամեայի որդի Աղեքսանդրը [= Աղեքսանդր Սեվերոս, 222—235] թագավոր դառավ հռոմայեցիների: Եվ այն ժամանակ Պարթևաց թագավորներից մեկը իր եղբորը, որի անունն էր Արշակ, կարգեց թագավոր Հայոց, ինչպես այդ ասում է Հայոց պատմությունը: Թող չկարծե մեկը, որ Արշակունիները ծագումով հայ են: Ազգականության պատճառով նրանք հինդ հարյուր տարի պահպանել էին իրար հետ խաղաղությունը»:

Մեջ բերված այս վկայությունները, ինչպես այժմ պարզված է, բնավ չէին կարող կուլան ծառայել պատմագետների վերահիշյալ եզրակացություններին: Ազաթանգեղոսի և Զենոբ Դլակի վերև բերված վկայությունների մեջ «եղբայր» բառը գործածված է, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Արեղյանը, ոչ իր իսկական իմաստով, այլ «ազգական, աղգակից» նշանակությամբ²: Մենք վերև տեսանք, որ Հայոց Խոսրով Ա թագավորը, իսկապես, մոտ աղգական էր Պարթևաց Վաղարշ Դ թագավորի (191—208), ուրեմն՝ և Արտավան Ե-ի, որը Վաղարշ Դ-ի եղբայրն էր:

Պրոկոպիոսի վկայությունը ևս բոլորովին պարզ է³: Արշակ թագավորի իշխանությունը Հայաստանում նա դնում է պարզապես Պարթևական թագավորության սկիզբներում, ուստի և իր վկայության վերջում ասում է, որ իրենց ազգականության պատճառով Պարթև և Հայ Արշակունիները հինդ հարյուր տարի պահպանել էին

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, I, էջ 597: Համեմատե՛ք Փավստոս, I, դլ. Է՝ «Եւ խոյս ետ թագաւորն Հայոց Խոսրով յիւրմէ եղբաբքն, նոյն ի Սանէսանայ յարգայէն Մաղթթաց»... «Իբրև ետես [Խոսրով] ալ սկսավ. առէ՛ եղբայր իմ էր, աղգաւ Արշակունիս»:

² Պրոկոպիոսի վկայության ուղիղ մեկնությունը տվել են Տաշյանը և Ադոնցը. տես Զ. Տաշյան, Ազաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 103—104. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса, „Византийский Временник“, том VIII, № 1—2, 1901, էջ 292—294:

իրար հետ խաղաղություն: Պրոկոպիոսի վկայությունից, ինչպես տեսնում ենք, բնավ չէ հետևում, որ իբր թե պարթևների թագավորն իր եղբայր Արշակին կարգել էր Հայոց թագավոր Ադեբսանդր Սեվե-րոսի ժամանակ:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, որին աղբյուր է ծառայել հայ ժողովրդական վեպը, կարևոր հիշողություններ են պահպանվել երրորդ դարի պատմական անցքերի մասին: Սակայն միանգամայն ակնհեր է, որ նրա մեջ, ինչպես ցույց է տվել Աբեղյանը¹, մեծ տեղ և բռնում վիպական տարրը և տեղ-տեղ պատահում են նաև անոմաների ու դեպքերի շփոթումներ:

Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում ես առանձնապես մատնանշել էի, որ Ագաթանգեղոսը, Սեբեոսը և Խորենացին երրորդ դարում հիշատակում են միայն երկու հայ թագավոր՝ Խոսրով Մեծ և Տրդատ Մեծ, մինչդեռ այդ դարում Հայաստանում իշխել են, իրապես, հինգ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Խոսրով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, Խոսրով Բ և Տրդատ Գ²: Միանգամայն բնական է, ուրեմն, որ հիշյալ պատմագիրների մոտ սովորական են և՛ ժամանակագրական, և՛ այլ շփոթումներ: Հատկապես Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, ինչպես այժմ հունա-հռոմեական աղբյուրների օգնությամբ պարզված է³, Տրդատ Գ-ի հոր, Խոսրովին, են վերագրված այն բոլոր դեպքերը, որ, իրապես, տեղի էին ունեցել Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որը Հայաստանում թագավորել էր 216-ից մինչև 252 թվր:

Նրորդ դարի պատմական անցքերը ներքև մենք տալու ենք համաձայն հունա-հռոմեական աղբյուրների, որոնց օգնությամբ, ինչպես կտեսնենք, նաև որոշվում են Ագաթանգեղոսի վիպական ավանդության մեջ եղած իրական պատմական հիշողությունները:

228 թվին, ինչպես վերև ասացինք, Սասանյան Արտաշիր Ա-ը, իր իշխանությունը Մեդիայի ու Ադիաբենի որոշ շրջանների վրա տարածելուց հետո, հարձակվել էր նաև Հայաստանի վրա: Սակայն այստեղ նրան հաղթական դիմադրություն էր ցույց տվել ո՛չ թե

¹ Տես «Հայոց հին գրականության պատմություն», I, էջ 165—166 և 691—695:

² Տես Ն. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Նրևան, 1946, էջ 12—13:

³ Տես Գաբազաբյան, Քննական պատմություն, Բ, էջ 268 և Գ, էջ 302, 306. K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 141—143. A. Анникский, Армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899, էջ 43 և ուրիշները:

խոսորովր, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ խոսորով Ա-ի որդի Տրդատ Բ-ը:

✓ Այս անհաջողությունից մեկ տարի հետո, 230 թվին, Արտաշիր Ա-ը սկսեց մի նոր մեծ արշավանք՝ այս անգամ հռոմեական Միջագետքի ուղղությամբ: Նա պահանջեց հռոմայեցիներից, որ վերադարձնեն իրեն բոլոր այն երկիրները, որոնք հին ժամանակներում պատկանել են Աքեմենյան Պարսկաստանին, այն է՝ ամբողջ Առաջավոր Ասիան: ✓

230 թվին պարսկական զորքերն անցան Եփրատ գետը, գրավեցին Միջագետքը և պաշարեցին Մծբինը. պարսկական հեծելազորքի ասպատակություններին ենթարկվեցին նաև Միջագետքի հարևան երկիրները՝ Ասորիքը և Կապպադովկիան:

Հռոմի կողմից խաղաղություն պահպանման ջանքերը մնացին անհետևանք, և Աղեքսանդր Սեվերոս կայսրը մի մեծ բանակով եկավ Արևելք՝ Անտիոք քաղաքը: Պատերազմական գործողությունները Սասանյան Պարսկաստանի դեմ սկսվեցին 232 թվին: ✓

✓ Հռոմեական բանակը, բաժանված երեք մասի, թշնամու վրա հարձակվելու իր երեք ուղղությամբ: Առաջին զորամասը, հյուսիսայինը, միանալով դաշնակից հայերի հետ, արշավելու էր Հայաստանի վրայով Մեդիա, ըստ երևույթին, Յունիուս Պալմատուսի առաջնորդությամբ: Երկրորդ զորամասը պետք է զնար դեպի Տիգրոն հարավային ուղղությամբ և Եփրատ գետի երկարությամբ: Իսկ երրորդ զորամասը, կենտրոնականը, պետք է առաջ շարժվեր Աղեքսանդր Սեվերոսի առաջնորդությամբ հյուսիսային Միջագետքի կողմով: ✓

Այս երեք զորամասերից հաջողությամբ կատարեց իրեն տրված առաջադրանքը միմիայն առաջինը, որը ներխուժեց Մեդիա և այնտեղ ավերածության մատնեց քաղաքներն ու գյուղերը: Կենտրոնական գլխավոր զորամասը Աղեքսանդր Սեվերոսի անվճականության պատճառով շատ քիչ առաջ շարժվեց: Իսկ հարավայինը, որի վրա հարձակվել էր ինքը՝ Արտաշիրը, ծանր պարտություն կրեց:

Այնուհետև Աղեքսանդր Սեվերոս կայսրը, որի եվրոպական զինվորները չէին դիմանում Միջագետքի կլիմային, կարգադրեց զորամասերին նահանջել Անտիոք, և հռոմեական հյուսիսային զորամասը իր վերադարձի ժամանակ բավական կորուստներ ունեցավ Հայաստանում այնտեղի ձմեռվա ցրտերի պատճառով (233 թ.):

¹ S^{ku} Aeli Lampridii, Alexander Severus, 58, 1 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 297):

Այս պատերազմի ընթացքում, ըստ երևույթին, մեծ կորուստներ էր ունեցել և ետ էր նահանջել նաև Արտաշիր Ա-ը: Դրանով հենց, հավանորեն, պետք է բացատրել, որ պատերազմն անորոշ ելք ունեցավ և Միշագետքը մնաց հռոմայեցիների ձեռքին:

Պետք է ասել, որ Աղեքսանդր Սելևրոսի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները հայտնում են հակասական կարծիքներ: Բուն հռոմեական հեղինակները, օրինակ՝ Լամպրիդիոսը, Սելևրոսի արշավանքը համարում են հաղթական և փայլուն, սակայն հունական սլատմիչները, օրինակ՝ Հերոդիանոսը և Ջոնարասը հռոմայեցիներին համարում են պարտված:

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 55, 1—3 և 56, 1՝

Արդ՝ այնուհետև նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] մեծ պատրաստությամբ արշավեց պարսիկների դեմ և հաղթեց նրանց հզոր թագավոր Արտաշիրին: Նա հենց ինքը շրջանցում էր իր զորքի թևը, քաջալերում զինվորներին և ման էր գալիս, թեև դեռևս խնամակալության տակ էր: Նա հանդես էր բերում մեծ ուժ և առանձին զինվորներին հորդորում էր խոսքով՝ սխրագործություններ անել: Հաղթելուց և փախցնելուց հետո ահեղ թագավորին, որ ռազմի էր. ելել, բերելով իր հետ յոթ հարյուր փիղ, հազար և ութ հարյուր դերանդազեն կառք և բազմահազար հեծելազոր՝ Աղեքսանդրը իսկույն վերադարձավ Անտիոք և իր զորքը հարստացրեց ավարի շնորհիվ, որ առել էր պարսիկներից. նա հրամայեց, որ զորավարները, ղլխավորները ու նաև իրենք զինվորները վերցնեն իրենց, ինչ որ հափշտակել են դյուղերում:Այնուհետև նա եկավ Հռոմ, ուր մեծ շքով կատարեց հաղթահանդես¹:

2. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VI, 5—6՝

Ենթադրեմք, որ Սելևրոսը բազմաթիվ զորք հավաքեց և, հենց որ համոզվեց, որ իր զորքերն ուժեղ են և համապատասխանում են բարբարոսների մեծ թվին՝ խորհրդակցեց իր բարեկամների հետ և բաժանեց զորքը երեք մասի: Նա հրամայեց, որ մի մասը գնա հյուսիսային կողմերը և, անցնելով Հայաստանի վրայով, որը համարվում էր հռոմայեցիների բարեկամ, արշավե մեդացիների երկիրը: Մյուս մասը զորքի նա ուղարկեց, որպեսզի սա շրջադիտե բարբարոսների արևելյան կողմերը, ուր, ինչպես ասում են,

¹ Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 205:

խառնվելով իրար հետ Տիգրիսը և Եփրատը՝ կազմում են ընդարձակ ճահճային ծովեզերք և դրա համար էլ այդ առանձին դետերի բերաններն անհետ կորչում են։ Երրորդ մասը զորքի, ամենաընտիրը, որն ինքն էր առաջնորդում՝ նա հույս ունի, որ կտանե բարբարոսների դեմ միջին ճանապարհով։Արդ՝ թեև Աղեքսանդրը կարծում էր, որ ամենալավ որոշումն է կայացրել, բայց նրա ծրագիրը բախտը անհաջողության մատնեց. Հայաստանի միջով ուղարկված զորամասը (թեպետև ամառ էր և ճանապարհը տանելի էր), հազիվ հաղիվ և դժվարությամբ անցնելով երկրի ամենաանհարթ ու դառիթավ լեռների վրայով՝ ներխուժել էր մեդացիների աշխարհը, ավերել էր երկիրը, այրել էր շատ գյուղեր և ավարը վերցրել տարել էր։.....

Ապա Պարսից թագավորի մոտ եկան մի քանի սուրհանդակներ և հայտնեցին, որ արդեն երևացել է հռոմայեցիների մյուս զորքը Պարթևստանի արևելյան կողմերում և ավերում է դաշտային շրջանները։ Ուստի և թագավորը, վախենալով, որ նրանք, պարթևական երկիրն ավերելուց հետո, հեշտությամբ կներխուժեն Պարսք՝ թողեց որոշ ուժեր, որոնք, նրա կարծիքով, բավական էին Մեդիան փրկելու համար՝ և ինքն իր ամբողջ զորքով գնաց արևելյան կողմերը։ Եվ Պարսից թագավորը հոռմահական զորքի համար անսպասելի կերպով եկավ իր բոլոր ուժերով և, շրջանցելով ու շատերին շրջապատելով և չորս կողմից նետահար անելով՝ հռոմայեցիների զորքը կոտորեց։.... Եվ նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] մարդ ուղարկեց ու հրամայեց, որ Մեդիայում եղած զորքը ետ դառնա։ Եվ այդ զորքի մեծադույն մասը վերադարձի ժամանակ փչացավ լեռներում, իսկ բավական մասը ոչնչացավ այդ երկրի ծանր ձմեռվա պատճառով, այնպես որ վերադարձավ բոլոր զորքից միայն ամենափոքր մասը»¹։

3. Zonaras, Epitome historiarum, XII, cap. XV՝

«Իսկ ինքը [Աղեքսանդր Սելևրոսը], սեփական զորքերը երեք մասի բաժանելով՝ հարձակվեց պարսիկների վրա։ Եվ մեծ կորուստ ունեցան պարսիկները, բայց ոչնչացան շատ շատերը նաև հռոմայեցիներից՝ ոչ այնքան թշնամիներից, որքան Հայաստանի լեռների միջով անցնելու ժամանակ։ Որովհետև այդ լեռներում խիստ ծանր ձմեռ էր՝ փչացան ցրտից, սեացան ու

¹ Տես հրատարակություն K. Stavenhagen-ի, Lipsiae, 1922, էջ 163 և ն.։

ընդարմացան արշավողների ոտքերը, ոմանց էլ նաև ձեռքերը: Ուստի և այդ բանում մեղավոր ճանաչվեց Աղեքսանդրը»¹:

233 թվի ամառը Աղեքսանդր Սելվրոսը վերադարձավ Հռոմ և 234 թվին նոր արշավանք սկսեց գերմանացիների դեմ: 235 թվի մարտ ամսին նա սպանվեց Մայնցի մոտ և նրան հաջորդեց Մաքսիմիանոս Թրակացին:

Որ հայերը դաշնակից էին հռոմայեցիներին ո՛չ միայն 232—233 թվերի պատերազմի ժամանակ, այլև դրանից հետո՝ այդ պարզ կերպով վկայում են դարձյալ Լամպրիդիոսը և Հերոդիանոսը, որոնք մատնանշում են, որ Մաքսիմիանոս Թրակացու զորաբանակի մեջ, որը հաղթական կերպով պատերազմել էր գերմանացիների դեմ՝ կային դաշնակից հայերի աղեղնաձիգ զնդեր:

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 61, 8՝

Ժեսկ բոլոր բանակը, որը հետագայում Մաքսիմիանոսը տարավ Գերմանիա՝ Աղեքսանդրինն էր և ամենազորեղն էր իրոք, որովհետև նրա մեջ կային հայեր, օսրոյեցիներ ու պարթևներ և ամեն ցեղի մարդիկ»²:

2. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VII, 2՝

«Արդ՝ կարգավորելով վերոհիշյալը՝ նա [Մաքսիմիանոսը] վերցրեց ամբողջ զորքը և, անվեհեր կերպով անցնելով կամուրջը, զնաց պատերազմի գերմանացիների դեմ: Զորքի բազմությունը մեծ էր՝ նա տարել էր այնտեղ գրեթե ամբողջ հռոմեական զորքը, մավրոաացոց նետաձիգներ ամենամեծ թվով ու նաև աղեղնաձիգներ օսրոյեցի և հայ, որոնցից մի մասը հպատակներ էին, մի մասն էլ բարեկամներ էին ու դաշնակիցներ, իսկ ոմանք էլ պարթևներ էին, որոնք կամ փողով վարձվածներ էին և փախըստականներ և կամ բռնված գերիներ էին, որ ծառայում էին հռոմայեցիների մոտ: Զորքի այդ մեծ բազմությունը հավաքել էր դեռ առաջ Աղեքսանդրը, իսկ ավելի ուժեղացրել էր և միացրել ու վարժեցրել էր կռվի համար Մաքսիմիանոսը»³:

Գերմանիա տարված հայ աղեղնաձիգների մասին առանձնապես ուշագրավ է նաև հռոմեական հեղինակ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի վկայությունը, որը հաղորդում է, որ ներքին մեծ խառնակությունների ժամանակ Հռոմում հայ աղեղնաձիգները կայսր էին հայտարարել Տիտոսին:

¹ Տես հրատարակություն L. Dindorf-ի, vol. III, Lipsiae, 1870, էջ 122:

² Տես Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 300:

³ Տես հրատարակություն Stavenhagen-ի, Lipsiae, 1922, էջ 180:

«Ոմանք ասում են,— վկայում է նա,— որ նրան [Տիտոսին] կայսր էին ընտրել հայ աղեղնաձիգները, որոնց Մաքսիմինոսն ատում էր և նեղում իբրև Աղեքսանդրի կողմնակիցների»¹:

Վ Պարսկական-հռոմեական պատերազմի դադարումը 233 թվին և հաջորդ տարիներին իրիստենյաններ բացատրում է նրանով, որ այդ տարիների ընթացքում Արտաշիր Ա-ը նվաճումներ էր անում արևելեյան շրջաններում²: Սակայն շորս տարուց հետո, 237—238 թվերին, Արտաշիր Ա-ը նորից եկավ արևմուտք, ներս մտավ Միջագետք և վերագրավեց Մծբինն ու խառանը³:

Մաքսիմինոս Թրակացուն և երկու Գորդիանոսներին (237) հաջորդեց 238 թվին Գորդիանոս Գ-ը (238—244), իսկ Արտաշիր Ա-ին հաջորդեց 241 թվին նրա որդին, Շապուհ Ա-ը (241—272): Սգտվելով Հռոմեական կայսրության մեջ շարունակվող ներքին խառնակություններից՝ Շապուհ Ա-ը, հետևելով հռոմայեցիների հանդեպ իր հոր թշնամական քաղաքականությանը՝ 242 թվին առաջ շարժվեց մինչև Անտիոք քաղաքը, իսկ պարսկական հեծելազորն սկսեց նորից ասպատակել Կապպադոկիան և Կիլիկիան: Հստ երևույթին, հենց այս արշավանքների ժամանակ նվաճված է եղել նաև Սսրոյեն-Նդե-սիայի թագավորությունը⁴:

Գարազաշյանը կարծում է⁵, որ նույն այս ժամանակ պարսկական զորքերը դրավել էին նաև Հայաստանը և նրանց ձեռքն էր ընկել նույնիսկ Արտաշատ քաղաքը: Սակայն, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Սանտալճյանը⁵, Գարազաշյանի այդ կարծիքը, որ հիմնված է Յուլիոս Կապիտոլինոսի սխալ կարդացված մի վկայության վրա՝ արդյունք է ակնհերև թյուրիմացության:

«Այնտեղ,— պատմում է Յուլիոս Կապիտոլինոսը,— նա [Գորդիանոս Գ-ը] հաճախակի պատերազմ մղեց և հաղթեց ու մինչև իսկ, դուրս վտարելով Պարսից թագավոր Շապուհին, որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո, վերագրավեց Անտիոքը,

¹ Տե՛ս „Trebelli Pollionis“, Tyranni triginta, 32, 3 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927, էջ 132):

² Տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. XII, էջ 130:

³ Տե՛ս Zonaras, XII, 18. Georgios Synkellos, Բոննի հրատ. էջ 683. Նաև Jul. Capit., Gord., 26, 5—6:

⁴ Տե՛ս Գարազաշյան, Բնական պատմություն Հայոց, Բ., էջ 272—274: Համեմատե՛ն նաև Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 593 և ուրիշները:

⁵ Sandalgiian, Histoire documentaire, II, էջ 565:

հառանը և Մծբինը, որոնք բոլորն էլ գտնվում էին պարսիկների իշխանության տակ¹:

Այս վկայության մեջ² «որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո»³ խոսքերի փոխարեն սխալմամբ կարդացել են «Արտաշատից հետո և Անտիոքը... վերագրավեց»⁴:

242 թվին, երբ ներքին դրովյունը Հռոմեական կայսրության բավական խաղաղվել էր, հռոմեական կայսր Գորդիանոս Գ-ը, որը գրեթե դեռ երեխա էր, հանդիսավոր կերպով հայտարարեց Շապուհ Ա-ին պատերազմ և իր աներոջ՝ պրետորյանների պրեֆեկտ Տիմեսիթեսի, ուղեկցությամբ ու մեծ զորքով եկավ Արևելք:

243 թվին հռոմեական զորքերը հաղթական կերպով մտան Միջագետք, վերագրավեցին հառանը, հաղթեցին պարսիկներին Ռեշայնայի մոտ, գրավեցին Մծբինը ու ամբողջ Միջագետքը և վերականգնեցին Օսրոյեն-Նդեսիայում Արգար ԺԱ-ի թագավորական իշխանությունը⁵:

Հռոմայեցիներն արդեն պատրաստվում էին իջնել Եփրատ գետի երկարությամբ Բաբելոնիա և նվաճել Տիգրոս մայրաքաղաքը, բայց հանկարծակի 243 թվի վերջերը հիվանդացավ և վախճանվեց Տիմեսիթեսը, որը հռոմեական զորքի իրական առաջնորդն էր:

Տիմեսիթեսին հաջորդեց պրետորյանների պրեֆեկտի պաշտոնում Փիլիպպոս Արաբացին, որն ինքն էր ուղում դառնալ կայսր: 244 թվի գարնան սկիզբներին Գորդիանոս Գ-ը սպանվեց Զաիթայի մոտ՝ Կրկեսիումի և Դուրա-եմլրոպոսի միջև, և հայտարարվեց կայսր Փիլիպպոս Արաբացին (244—249): Եվ որովհետև հռոմեական զորքի մի մասը չէր ուղում շարունակել կռիվը՝ Փիլիպպոսը կրնքեց Շապուհ Ա-ի հետ խաղաղության դաշնագիր և շտապեց վերադառնալ Հռոմ (245 թվին):

Այդ դաշնագրության մասին, որի մեջ հիշատակված է նաև Հայաստանը, տեղեկություն են տալիս բյուզանդական պատմագիրներ Զոնարասը, Զոսիմոսը և Եվագրիոսը⁶, որոնց վկայությունները թարգմանաբար մեջ եմ բերում:

¹ *S. Julii Capitolini, Gordiani tres*, 26, 5—6 (*Scriptores historiae Augustae*, ed. Hohl, Lipsiae, 1927, II, էջ 49):

² „qui“ post Artaxerzen „regnabat“.

³ *Համեմատե՛լ Gutschmid A.*, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne. St.-Petersbourg, 1887, էջ 44, ծան. 1:

⁴ *S. Julii Capitolini, Gordiani tres*, 26—27 (*Scriptores historiae Augustae*, ed. Hohl, II, էջ 49—50). Zonaras, I, 18. *Aurelius Victor*, *Caesares* 27, 8. *Eutropius*, IX, 2:

⁵ Այս պատմագիրները, ինչպես ենթադրում են, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվել են Դեքսիպոսի պատմական երկից:

1. Zonaras, XII, 19՝

«Ապա հաջորդեց Փիլիպպոսը, որը տեր դառավ Հռոմեական կայսրության: ...Նա հաշտություն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհի հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմայեցիները վշտացած են այդ երկիրների կորստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկիրները ետ վերցրեց»¹:

2. Zosimos, III, 32, 4՝

«Շատ ժամանակ անցնելուց հետո՝ Գորդիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց. սակայն նաև այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմայեցիների հպատակության տակ եղողներից: Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության դուրս անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենաամոթաբեր հաշտությունը»²:

3. Evagrius, Historia ecclesiastica. V, 7՝

«Մեծ Հայաստանն առաջ հռոմայեցիների հպատակն էր, բայց Փիլիպպոսը, հաջորդելով Գորդիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմայեցիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածը՝ պարսիկների»³:

Այս վկայություններից պատմագիրների մեծագույն մասը՝ Մովսեսը, Նյուդեիեն, Խալաթյանցը և ուրիշները՝ այն հետևությունն են հանել, որ Միջագետքը ու նաև Մեծ Հայաստանը, որը Հռոմի դաշնակիցն էր և վասալը, թեև դաշնագրովյաժբ տրվել էին Շապուհ Ա-ին, սակայն դաշնագիրը չէր իրականացվել, և հռոմեական զորքերը շարունակել էին մնալ այդ երկիրներում⁴: Մարկվարտը, որ ընդունում է նույնպես, որ խաղաղության պայմանները մնացել էին թղթի վրա, ուշադրության առնելով հատկապես Եվագրիոսի վկայությունը՝ ենթադրում է, որ համաձայն դաշնագրի Մեծ Հայաստանի հարավային երկիրները, Մոփքը և Կորզուքը, որոնք Եվագրիոսի մոտ անվանված են «Փոքր Հայք», պետք է մնային հռոմայեցիների ձեռքը, իսկ Մեծ Հայաստանի մնացած մասը տրվելու էր պարսիկներին⁵:

¹ Տե՛ս հրաաարակություն Dindorf-ի, Lipsiae, 1870, vol. III, էջ 130:

² Տե՛ս հրատարակություն L. Mendelssohn-ի, Lipsiae, 1887, էջ 154:

³ Տե՛ս editio H. Valesii, էջ 426:

⁴ Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 422. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 93. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 338 և ուրիշները:

⁵ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweites

Այլ լուսաբանությունն են տալիս հաշտության նույն դաշնագրին Cambridge Ancient History-ի մեջ լույս ընծայած իրենց հոդվածներում էնսլինը և Խրիստենսենը¹։ Առաջինը սրանցից, ժխտելով Զոնարասի վկայության ճշտությունը, կարծում է, որ համաձայն 244 թվի դաշնագրի Միջագետքը և Փոքր Հայքը տրվել էին, իրապես, Հռոմեական կայսրությանը, և այնտեղ կուսակալ էր դրվել Փիլիպպոս Արաբացու եղբայրը՝ Պրիսկուարո, իսկ Խրիստենսենը ենթադրում է նույնպես, որ ըստ դաշնագրի՝ Հռոմեական կայսրությունը պահպանել էր իր ձեռքում Միջագետքը և Հայաստանը (այսինքն՝ Փոքր Հայքը), իսկ Հայկական թագավորությունը, որ ինքնուրույն պետություն էր, չէր կարող, հարկավ, զիջված լինել Սասանյան Պարսկաստանին և հիշատակված լինել պայմանագրի որևէ կետում։

Ինչպես տեսնում ենք, այս խնդիրը դեռ վերջնականապես չէ մեկնված և բավական մոլթն է։ Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է սակայն, որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արաբացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի, ժամանակ (249—251)։ Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլուս կայսեր (251—253) ժամանակը։

Երրորդ դարի կեսերին Հռոմեական կայսրության դրությունը, ինչպես հայտնի է, նորից խիստ կերպով ծանրացել էր թե ներքին խռովությունների և թե գոթերի աշխարհավեր հարձակումների պատճառով։ Հատկապես Գալլուս կայսեր իշխանության ժամանակ նա այլևս չէր կարող ո՛չ միայն օգնել դաշնակից Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր արևելյան սահմանները։

Օգտվելով այս բարեհաջող հանգամանքից՝ Շապուհ Ա-ը կարողացավ հաշիվ տեսնել Տրդատ Բ-ի հետ, որը մոտ 25 տարի հաջողությամբ պաշտպանել էր իր երկիրը պարսկական հարձակումներից, և 252/3 թվին գրավեց Հայաստանը։ Տրդատ Բ-ը ստիպված եղավ փախչել և պատսպարվել հռոմայեցիների մոտ, իսկ նրա որդիները մնացին Հայաստանում և հնազանդվեցին Սասանյան Պարսկաստանին։

Հայաստանի հպատակումը Շապուհ Ա-ին և Տրդատ Բ-ի փախուստը պարզ ու որոշ հիշատակված են Զոնարասի հետևյալ վկայության մեջ.

«Նորից սրա [Գալլուսի] ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը. այս երկրի

Hefte, Leipzig, 1905, էջ 218—220, ժառ. 2 [„Philologus“, Supplementband, X, Hefte 1]։

¹ Cambridge Ancient History, vol. XII, 1939, էջ 88 և 131.

Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹։

✓ Զոնարասի այս վկայության մեջ հիշատակված Տրդատը, ինչպես այժմ պատմագետներն ընդունում են, նույն անձն է, որը 217 թվին թագ էր ստացել Մակրինոս կայսրից։ Ինչպես տեսնում ենք, նա թագավորել էր Հայաստանում 36 կամ 37 տարի (216—252/3)։ ✓

Շատ պարզ է ըստ այսմ, որ հայ պատմիչների մոտ վիպական խոսքովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողության են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ Բ-ը, իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ։

Հայկական ավանդությունը վերոհիշյալ պատերազմների մասին, թեև ենթարկվել է վիպական-բանաստեղծական մշակման, սակայն, այնուամենայնիվ, ունի պատմական արժեք։ Այդ ավանդությունը, որ պահպանվել է Ագաթանգեղոսի պատմական երկում, կարևոր եմ համարում մեջ բերել աննշան կրճատումներով։

«Արդ՝ նաև մյուս տարվա վերջում,— պատմում է Ագաթանգեղոսը,— Հայոց խոսքով թագավորը սկսեց գունդ կազմել և զորք ժողովել, նաև հավաքեց Աղվանից ու Վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց ու Ծորա պահակի դռները, դուրս բերեց հոների զորքերը, որպես զի ասպատակեն Պարսից շրջանները և արշավեն Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիգրոսի դռները։

Ավարի առնելով ամբողջ երկիրը՝ նա ավերածության մատնեց բաղձալի քաղաքների ու ավանների շին տեղերը և ամբողջ շին երկիրը դատարկ ու ավերակ դարձրեց։ Նա աշխատեց այդ երկիրը վերացնել մեջտեղից, լուրորովին կործանել, քանդել ու արմատախիլ անել. և մտածում էր նաև վերացնել Պարսից տերության օրենքները։ Նա հաստատաբար ուխտել էր մեծ ռիսկ վրեժ առնել իրենց տերության անկման համար. և աշխատում էր լիովին վրեժ առնել, նախանձաբեկ լինելով իր մեծ քննի պատճառով։ Մեծապես խրոխտում էր նա, ապավինելով զորքերի բազմությանը և հույսը դնելով նրանց քաջության վրա։

Նրան շուտով օգնության հասան ժիր ու քաջ մարդկանց ու ձիերի մեծ բազմությամբ աղվանները, լիինները, ճիղպերը, կասպերը և ուրիշները ևս, որ այն կողմերիցն էին, որպեսզի վրեժ առնեն Արտավանի սպանման համար։

Թեպետև նա ինքը մեծ տրտմության մեջ էր ազգականների,

¹ *Sk. Zonaras*, XII, 21 (ed. Dindorf, vol. III. Lipsiae, 1870, էջ 137)։

Ֆերալայնների վարքի պատճառով, որովհետև նրանք հնազանդ-վել էին և ծառա էին դառել Ստահրացու բարձրացող թագավո-րությանը և նրան համակերպվել էին, ու թեպետև խոսքով՝ դեսպան էր ուղարկել, որպեսզի տոհմայիններն իրեն օգնու-թյան հասնին, նրանց դիմադրեն իր թագավորության հետ միա-սին և աջակցեն այնտեղից, Քուշանների կողմերից, օգնության հասնեն այն մարզից, իրենց բռն աշխարհից՝ քաջ ժողովուրդ-ների ու մարտիկ զորքերի երկրից, սակայն պարթևների տոհ-մերը և ցեղապետները, նախարարները և նահապետները իրեն չէին լսել։ Նրանք համաձայնել էին, հավանել էին և հպատակ-վել էին առավել Արտաշիրի տերության, քան իրենց ազգա-տոհմի և ֆերալայնների իշխանության։

Արդ՝ խոսքով վերցրեց իր զորքերի բազմությունը ու նաև նրանց, որոնք եկել էին զանազան կողմերից և օգնության էին հասել, իբրև պատերազմական զործի զինակիցներ։ Իսկ Պար-սից թագավորը, երբ տեսավ մեծ բազմությունը զորքի, որը մեծ ուժով առաջացել էր և եկել էր նրա դեմ՝ ինքը ևս ընդառաջ ելավ և պատրաստվեց պատերազմի։ Սակայն նա չկարողացավ խոս-րովին դիմադրել և նրանց առջևից փախստի դիմեց. հետամտե-լով նրանց՝ սրանք Պարսից ամբողջ զորքը կոտորեցին. ցրե-ցին, գետին փռեցին դաշտերում և ճանապարհներում, չարա-չար ոշնացրին և սաստիկ հարված հասցրին նրանց։

Եվ Հայոց թագավորը՝ վերադարձավ մեծ կոտորածից մեծ հաղթությամբ, շատ ավարով ու ցնծալից ուրախությամբ. նա վերադարձավ Հայաստանի կողմերը, Այրարատ գավառը, Վա-ղարշապատ քաղաքը. եկավ մեծ ուրախությամբ, բարի անու-նով և շատ ավարով։

.

Իսկ երբ վրա հասավ մյուս տարին՝ նա հավաքեց խիստ մեծ զորք, կանչեց առաջվա զորքը և ավելի ևս շատ ասպատակու-թյուններ ցրեց Ասորեստանի կողմերում, քան առաջ, մանա-վանդ որ նրան օգնության էին եկել նաև տաճիկների զորքերը։ Նրանք ավարի առան ամբողջ երկիրը և քաջությամբ վերադար-ձան իրենց տեղերը։

Եվ տասնմեկ տարի շուտ՝ շուտ այսպես ավարի ելնելով՝ նրանք ավերեցին ամբողջ սահմանամերձ երկիրը, որը Պարսից թագավորության և իշխանության տակ էր։

[«Արդ՝ ի միա ևս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր խոսքով թագա-ւորն Հայոց գունդ կազմել և զօր բովանդակել, գումարել զզօրս

Աղոսանից և Վրաց, և բանալ զդրունս Ալանաց և զՃորայ պահակին, հանել զգորս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորիստանի, մինչև ի դրունս Տիսպոնի:

Աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ յապականութիւն դարձուցանէր զշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց. զշէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր. շնչել ի միջոյ ի բաց կորուսանել, խլել քակել, հիմն ի վեր ջանայր առնել, համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից: Ուխտ եղեալ միանգամայն՝ վրէժ խնդրել մեծաւ քինութեամբ զանկանելն իւրեանց ի տէրութենէն. սպառ սպուռ ջանայր զվրէժ խնդրել, մեծաւ քինու նախանձաբեկ լինելով. մեծամեծս փքալը՝ ի բազմութիւն զօրացն ապաստան եղեալ, և ի քաջութիւն զօրացն յուսացեալ: Վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ և բուռն կազմութեամբ աղուանք, լփինք և ճիղպք, կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, զի զվրէժ արեան Արտեանայ խնդրեսցեն:

Զի թէպէտ և էր ինքն ի մեծի տրտմութեան վասն բնութեան եղբայրութեան ազգատոհմին, զի հնազանդեցան և ի ծառայութիւն մտին համբարձելոյ թագաւորութեան Ստահրացոյն, և ընդ նմին միամտեցան. զի թէպէտ և էր խոսրովու և դեսպան արարեալ, զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն և նոցա ընդդէմ կայցեն ընդ նորա թագաւորութեանն, անտի սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց, և յայնմ մարդէ և յիւրեանց ի բուն աշխարհէն և ի քաջ ազդաց և ի մարտիկ զօրացն զի ի թիկունս հասցեն. սակայն տոհմքն և ազգապետքն և նախարարքն և նահապետքն Պարթևաց ոչ լինէին ունկնդիր. զի միամտեալ և հաւանեալ և նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի, քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմին և եղբայրութեանն:

Սակայն առեալ խոսրովու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և որ ուստեք ուստեք եկեալ հասեալ էին ի թիկունս օգնականութեան նիզակակիցք գործոյն պատերազմի: Իսկ իբրև ետես թագաւորն Պարսից զայն ամբոխ բազմութեան գնդի, զի մեծաւ ուժով դիմեալ եկեալ հասեալ էին ի վերայ նորա՝ ել և նա ընդ առաջ նոցա ի պատրաստութիւն պատերազմի: Բայց սակայն ոչ կարաց ունել զդէմ նորա, փախստեայ լինէր առաջի նոցա. զհետ մտեալ կոտորէին զամենայն զօրսն Պարսից, և դաշտացն և ճանապարհացն ցիր դիաթաւալ կացուցանէին և շարախտաւատ վատնէին և անհնարին հարուածս ի վերայ հասուցանէին:

Եւ թագաւորն Հայոց դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յազ-
թութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ ի կող-
մանսն Հայոց յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք,
մեծաւ ուրախութեամբ և բարի անուամբ և բազում աւարաւ...

Բ. Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ զօր բազում կուտէր յոյժ,
գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, և ևս բազում քան զնոյն
ասպատակ սփռեալ զկողմամբն Ասորեստանի. մանաւանդ զի
և զօրք տաճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն
զամենայն՝ քաջութեամբ դառնային յիրաքանչիւր տեղիս:

Եւ ամս մետասան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝
աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թա-
գաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր»¹:

Պատմագետներից շատերը աշխատել են որոշել, թե երբ էին
տեղի ունեցել տասնամեկամյա վերոհիշյալ կռիւները: Գոտշմիդը
և ուրիշ շատերը խոսքովի այդ արշավանքների ժամանակը ենթա-
դրում են Արտաշիր Ա-ի առաջին արշավանքից հետո՝ 228—238
թվերին, Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թվերին, իսկ Խրիս-
տեանսենը և ուրիշները՝ 242—252 թվերին²:

Պատմագետների այս ժամանակագրական ճշտումները, իհար-
կե, վիճելի կռահումներ են: Իրապես, հայ ժողովրդական փայտի մեջ
նկարագրված կռիւները տեղի էին ունեցել Արտաշիր Ա-ի ու նաև
Շապուհ Ա-ի դեմ ո՛չ թե խոսքով թագավորի, այլ Տրդատ Բ-ի թա-
գավորության ընթացքում՝ 228 և 252/3 թվականների ժամանակա-
միջոցում:

Այդ կռիւների տեղը, ինչպես կարելի է եզրակացնել նաև հու-
նա-հռոմեական աղբյուրների վկայություններից, եղել է, գլխավո-
րապես, Մեդիան ու նրա հարևան Ագիարքներ, որը հայկական ավան-
դության մեջ անվանված է Ասորեստան:

Տաշյանը շատ ճիշտ մատնանշել և, որ վերև բերված Ագաթան-
գեղոսի պատմվածքները, թեև «ճիշտ և պատմական են», բայց
«մթին և հարևանցի» են և նրա մեջ «շատ դեպքեր ի մի են ձուլ-

¹ Տե՛ս «Ագաթանգեղեայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի
և Ս. Գանատանցի, Տփղիս, 1909, էջ 16—19 (Ա—Բ):

² Տե՛ս Gutschmid, Agathangelos, ZDMG, XXXI, 1877, էջ 48. Տաշյան,
Ագաթանգեղոս, էջ 100—101. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ,
էջ 242, ծան. 1. Christensen, Cambridge Ancient History, v. XII, էջ 131 և
ուրիշները:

ված¹։ Այդ, հարկավ, այլ կերպ և չէր կարող լինել, որովհետև Ագաթանգեղոսի Պատմության սկզբի մասը ծագում է, ինչպես ասացինք, ժողովրդական վեպից, որը, փաստորեն, կիսապատմական բանահյուսական ստեղծագործություն էր։

Դինաստիական մեծ հեղաշրջման ու խլրտումների ժամանակ իրանում, ինչպես երևում է Կասսիուս Դիոնի և Մովսես Խորենացու վկայություններից², Հայաստան փին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց ղորքերով ու կուսակիցներով Արտավան Ե-ի որդիները և նոր դինաստիայի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը։

✓Այս գաղթականության կապակցությամբ, ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել Գ. Ասլանի ենթադրությունը, որը Մամիկոնյանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան դնում է Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ³։ Սակայն այդ գաղթը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Կոզյանը, պետք է ենթադրել ո՛չ թե Պարթև Արշակունիների անկումից առաջ, ինչպես այդ ընդունում է Ասլանը, այլ նրանց անկումից, այսինքն՝ 224 թվից հետո⁴։

Որ նորագույն այս ենթադրությունը, հատկապես Մամիկոնյանների վերաբերմամբ, ավելի քան հավանական է՝ այդ կարելի է հետևեցնել Մար-Արասյան աղբյուրից քաղված Սեբեոսի Պատմության հայտնի հատվածից, որը պարզ վկայում է, որ Մամիկոնյանների նախնիքը, Մամիկն ու Կոնակը, գաղթել էին Հայաստան Ճենաստանից, այսինքն՝ Անդրկասպյան երկրի արևելյան շրջաններից, «յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց», ուրեմն՝ երրորդ դարի առաջին կիսում⁵։ Դժվար չէ նաև կռահել, որ Խորենացու օգտագործած աղբյուրի մեջ ևս Մամիկոնյանների նախնու, Մամկոնի, գաղթը Հայաստան մատնանշված է եղել նույնպես երրորդ դարի առաջին կիսում՝ Շապուհ Ա-ի (241—272) և Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ։ Սակայն Խորենացին⁶ հասկանալի պատճառով այդ Տրդատ Բ-ին դարձրել է Տրդատ Մեծ, որովհետև

¹ Տէս Տաւրան, Ագաթանգեղոս, էջ 92։

² Cass. Dio, LXXX, 3—4. Խորենացի, II, 73 (սիրելիք յարեցելովք)։

³ K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 139։

⁴ Ս. Կոզյան, Կամսարականները շտեմարք Շիրակայ և Արշարունեաց, Վիեննա, 1926, էջ 13—14։

⁵ Տէս «Սեբէոսի Եփսոսացոյսի, Պատմութիւն», հրատ. Սոս. Մալխասյան-ցի, Երևան, 1939, էջ 12 (գլ. Գ)։

⁶ Տէս Խորենացի, II, գլ. 2Ա։

ներա Պատմության մեջ Հայաստանի երեք Տրդատ թագավորները՝ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը՝ վերածվել են մեկ Տրդատի:

Ադոնցի կարծիքը, որ Մամիկոնյանները Տայքի արևմտակողմում ապրող ճաներից են ծագում՝ միանգամայն անընդունելի մի կռահումն է, որից նա հրաժարվել է և ինքը իր վերջին աշխատություններից մեկում¹:

Որ Կամսարականները ևս նույն այդ ժամանակ են գաղթել՝ այդ նույնպես երևում է նրանց ծագման մասին խորենացու մոտ պահպանված ավանդությունից: Կամսարականների նախահայրն էր, ըստ խորենացու Պատմության, Արշակունյաց Կարենյան ճյուղի շառավիղ Կամսարը, որը, չկամենալով հնազանդվել Պարսից Շապուհ Ա թագավորին (241—272), իր ամբողջ ընտանիքով գաղթել էր և ապաստանել Հայոց Տրդատ թագավորի մոտ²:

Վ խորենացու հիշատակած այս Տրդատը, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Կոպյանը³, ո՛չ թե Տրդատ Մեծն էր, այլ Տրդատ Բ-ը (216—252/3): Ուրեմն՝ Կամսարականների գաղթը ևս կարելի է ենթադրել երրորդ դարի առաջին կիսում Պարթև Արշակունիների անկումից հետո:

Տրդատ Բ-ի փախուստից հետո հռոմայեցիների մոտ (252/3)՝ Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, դարձավ Սասանյան Պարսկաստանի հպատակ ու վասալ պետություն:

¹ Տես *Адоиц*, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 403—404. նաև նույնի *Histoire d'Arménie. Les origines, du Xe au VIe (av. J. C.)*, Paris, 1946:

² Խորենացի, II, գլ. 24:

³ Ս. Կոպյան, *Կամսարականները*, էջ 1—14:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՔԱՅԻՆ ԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԻԱՏ Բ-ԻՑ ՀԵՏՈ ՄԻՆՉԵՎ ՏՐԻԱՏ Գ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրությունը Հայաստանի նվաճումից հետո.— Շապուհ Ա-ի հաղթական արշավանքները.— Վալերիանոսի պարտությունը.— Արտավաշ Ե.— Արտավազդ Ե-ի նամակը Շապուհ Ա-ին.— Շապուհ Ա-ի արշավանքներն Արեւելում և նրա պարտությունը:— 2. Պարմիրայի քաղաքական մեծ դերը Ողբնատոսի ժամանակ.— Հայաստանի քաղաքական կացությունը.— Զենոբիա և Վարալար և Պարմիրայի անկումը.— հայերի գործակցությունը Պարմիրայի հետ:— 3. Հայաստանի նոստանական կողմնորոշումը 272 թվից հետո.— Խոսրով Բ.— քաղաքական անհաստատ ու հեղհեղուկ դրությունն Արեւելում:— 4. Կարսի հաղթական արշավանքը և Հոսմի գերիշխանության վերահաստատումը Հայաստանում.— Խոսրով Բ-ի սպանությունը.— սպանության տարեթիվն ըստ Սեբեոսի.— Տրդատ արքայորդու վախճումը:— 5. Պարսից ներսեն քաղաքի հաղթական արշավանքը:— 6. Գալերիոս Մաքսիմիանոսի մեծ հաղթությունը.— այդ հաղթության մասին Փավոսոսի վկայությունը:— 7. 298 թվի խաղաղության դաշնադրությունը.— Հայաստանի հարավ-արեւելյան սահմանը:— 8. Անդրտիգրիսյան երկիրների իրավական դրությունը:— 9. Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական աղբյուրների վկայությունները.— Տրդատ Գ-ի գահակալության ստույգ տարեթիվը:

Նրորորդ դարի երկրորդ կեսը շատ մոլթ շրջան է ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Հռոմեական կայսրության քաղաքական պատմության մեջ: Այս ժամանակաշրջանի զխավոր հին աղբյուրներն են հռոմեական կայսրերի կենսագրությունները (*Scriptores historiae Augustae*), որոնց արժանահավատությունը դեռ մինչև այժմ վեճի առարկա է և, ընդհանուր առմամբ, համարվում է կասկածելի¹: Աղքատիկ են և կցկտուր նաև այս ժամանակաշրջանին վերաբերող չորրորդ դարի հռոմեական պատմության համառոտագրությունների և բյուզանդական ավելի ուշ շրջանի ժամանակագրությունների վկայությունները:

¹ Տես *M. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 143—149:

Նրորորդ դարի հիսունական թվականներին, ինչպես երևում է այդ աղբյուրների վկայություններից, քաղաքական դրոթյունը Փոքր Ասիայում բացառիկ կերպով նպաստավոր էր Շապուհ Ա-ի իշխանության ծավալման համար Առաջավոր Ասիայի արևմտյան երկիրներում: Այդ ժամանակ հռոմեական արևելյան նահանգները ենթարկվել էին հարձակումների միաժամանակ թե գոթերի ու բորանների կողմից, որոնք եկել էին հյուսիսից ծովային ճանապարհով և կողոպտում ու ավերում էին Կողքիսի և Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքներն ու շրջանները (253—255/6 թվերին), և թե պարսիկների կողմից, որոնք Հայաստանը նվաճելուց հետո ապահովել էին իրենց թիկունքը հյուսիսից և համարձակ կերպով ասպատակում էին և ավարառության մատնում Միջագետքն ու Ասորիքը: Շապուհ Ա-ը կարողացել էր նվաճել այստեղ Մծբինը, Խառանը ու Անտիոքը և հարձակումներ էր գործում մինչև իսկ Կիլիկիայի ու Կապպադովկիայի վրա:

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ գոթերի ու պարսիկների այդ արշավանքները կապ ունեին իրար հետ և պարսիկների նպատակն էր միանալ Փոքր Ասիայում գոթերի հետ¹:

Շապուհ Ա-ի հաջողությունները թե այստեղ՝ արևմուտքում և թե արևելքում այնքան մեծ էին, որ նրան այլևս չէր բավարարում իր հոր Շահանշահ Իրանի» բարձր տիտղոսը, և նա իր արձանագրությունների մեջ անվանում էր իրեն Շահանշահ Իրանի և Անիրանի», այսինքն՝ «արքայից արքա արիների և ոչ-արիների»:

Պարսիկների հաղթական արշավանքներն արևմուտքում պարբերաբար կրկնվում էին: Սակայն շուտով, 256 թվին², արևելք եկավ հռոմեական կայսր Վալերիանոսը (253—260) ուղեկցությամբ պրետորիանների պրեֆեկտ Բալլիստայի ու Մարկիանոսի, և պարսիկները հարկադրված եղան մաքրել Անտիոքը:

Վալերիանոսը, Անտիոք ժամանելուց հետո, իր զորքը նախ առաջնորդեց Կապպադովկիա և խանգարեց պարսիկներին միանալ գոթերի հետ: Այնուհետև նա, չնայած որ հռոմեական զորքի մեջ

¹ Տե՛ս M. Rostouzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 152:

² Բուզապեշտի համալսարանի պրոֆեսոր Ալֆոլդի (Alfoldi), հիմնվելով հյուսիսային Ասորիքում վերջերս գտնված գրաձևերի վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Վալերիանոսն Անտիոք էր եկել 253/4 թ. ձմեռը, և որ պարսիկներն Անտիոք քաղաքը գրավել էին երեք անգամ՝ 253, 258/9 և 260 թվերին. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. XII (1939), էջ 136, ծան. 3 և 170—172:

ավերածութիւններ էր գործում ժանտախտ հիվանդութիւնը, շտապեց գնալ Միշագետք և օգնութեան հասնել Եղեսիային, որը պաշարել էին թշնամու զորքերը: Սակայն Եղեսիայի մոտ Վալերիանոսը շարաշար պարտվեց և գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը (260 թ.):

Սկզբնաղբյուրների վկայութիւններից երևում է, որ պարսկահռոմեական այս կռիւներին մասնակցել էին և հայերը՝ այժմ իբրև դաշնակիցներ սլաւոսկիների ընդդէմ հռոմայեցիների:

Վ252/3 թվին Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, գրավել էին պարսիկները: Եվ հենց այս թվին, ինչպես հավանական է համարվում, Շապուհ Ա-ը թագավոր էր կարգել այնտեղ մի ոմն Արտավազդի, որի ծագման մասին հայտնված են դանազան հակասական կարծիքներ՝ Ալիշանը, օրինակ, սրան նույնացրել է՝ Խորենացու մոտ հիշատակված Արտավազդ Մանգակունու հետ, Գ. Ասլանը ենթադրում է սրան Ատրպատականի թագավորների սերունդից, Աստուրյանը նույնացրել է նրան Արտավազդ Մամիկոնյանի հետ, իսկ Աննինսկին համարում է նրան Տրդատ Բ-ի որդի: Այս կռահումներից և ոչ մեկը հիմնավորված ու հաստատուն չէ: Կարելի է միայն հավանական համարել, որ այս Արտավազդ թագավորը, որը Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակից էր և բարեկամ, Հայ Արշակունիների տոհմիցը չէր:

Տրդատ Բ-ի այս հաջորդը հիշատակված է Վալերիանոս կայսեր կենսագիր Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ, որը հաղորդում է, որ Արտավազդը նամակ էր գրել Շապուհ Ա-ին Վալերիանոսի գերումից հետո և խորհուրդ էր տվել նրան ազատութիւն շնորհել դժբախտ կայսրին: Հետաքրքիր այդ վկայութիւնը, որի մեջ Արտավազդն անվանված է Հայոց թագավոր, մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ:

«Արտավազդը, Հայոց թագավորը, — ասում է Տրեբելլիոսը, — ուղարկեց Շապուհին հետեյալ նամակը. — «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը: Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկոմոմ, նաև արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հռոմայեցիներին

¹ Տես Ալիօմն. Այբարատ, 1890, էջ 374. Կ. Aslan, Études historiques, էջ 143. Աստուրյան, Գաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 245—246. А. Аннинский, Древние армянские истории, էջ 44:

կամ նրանց հպատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քեզ դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր շողովորդներին. գուցե նաև մեզ դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր. մենք որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»¹:

Վալերիանոս կայսրին գերելուց հետո Շապուհ Ա-ը վերանվաճեց Անտիոք քաղաքը, և պարսկական զորքերը, առաջ շարժվելով դեպի Փոքր Ասիա՝ գրավեցին Կիլիկիայում Տարսոս քաղաքը ու Կապպադովկիայում՝ Կեսարիա-Մաժաքը և վերցրին ամենուրեք հարուստ ավար և անթիվ քանակությամբ գերիններ:

Շուտով սակայն սրանց առաջխաղացումը կանգ առավ: Սուրի-Պոմպեյոպոլիս քաղաքի մոտ՝ Կիլիկիայում, նրանց հուժկու հարված հասցրին և ետ մղեցին հռոմեական զորավարներ Մարկիանոսը և Բալլիստան: Այնուհետև ևս, երբ նրանք ետ էին դառնում իրենց երկիրը և անցնում էին Եփրատ գետը՝ նրանց պարտության մատնեց նաև Պալմիրայի արաբ իշխան Սեպտիմիոս Ոգենատոսը, որը նրանց ձեռքից խլեց ավարը և գերիններին (261 թ.): Հետգհետե այս իշխանն առաջնակարգ դեր խաղաց ամբողջ Արևմտյան Ասիայում:

Պալմիրան (կամ ասորերեն Թադմորը), ինչպես հայտնի է, առևտրական մեծ քաղաք էր արաբական անապատում՝ Դամասկոսի ու Եփրատ գետի միջև: Նա հարստացել էր և բարգավաճում էր, որովհետև այս քաղաքի մոտով էր անցնում միջազգային մեծ առևտրի հարավային ճանապարհներից մեկը: Պալմիրան մեծ չափով ենթարկվել էր հելլենական և հռոմեական մշակույթների ազդեցության, և նրա մեջ կառուցվել էին գեղեցիկ ու հույակապ շենքեր:

261 թվին Պալմիրայի Ոգենատոս իշխանը, որը, պարսկական զորքերը Եփրատի մոտ պարտելուց հետո, իրեն հայտարարել էր Պալմիրայի թագավոր, վերջ դրեց Մարկիանոսի որդու, Կվինտոս կայսրի, իշխանությանը Հռոմեական արևելքում և նվաճեց հյուսիսային ամբողջ Ասորիքը: Գալլիենոս կայսրը (260—268) նրան ճանաչեց իբրև կուսակալ Ասորիքի և շնորհեց նրան «դուքս», «իմպերատոր» և «վերականգնող Արևելքի» (corrector Orientis) տիտղոսները:

Վաշորդ տարիների ընթացքում, 262—264 թվերին, Ոգենատոսը, իբրև հավատարիմ վասալ Հռոմեական կայսրության, հաջողությամբ վերսկսեց պատերազմը պարսիկների դեմ: Նա ազատեց Կապադովիա ծոցի շրջանը, նվաճեց Մոսինը և Խառանը, վերագրավեց հռո-

¹ S⁸. Trebellius Pollio, Valerianus pater et filius, 6 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, v. II):

մեական ամբողջ Միշագետքը և, հաղթական կերպով առաջ շարժվելով՝ հասավ մինչև Տիգրոն։ 266 թվին նա ռազմի ելավ գոթերի դեմ, որոնք եկել էին ծովով Հերակլեա, և ստիպեց նրանց հտ դառնալ։ Նրա իշխանության տակ էին գտնվում այդ ժամանակ Ասորիքը և սրա շրջակա երկիրները՝ Արաբիան, Պաղեստինը, Կիլիկիան և, հավանորեն, նաև Կապադոկիան։

Ողենատոսի գործողացման այս ժամանակաշրջանում, ինչպես ենթադրում են Մոմզենը, Խալաթյանցը, Գ. Ասլանը, Սանտալճյանը և ուրիշ շատ պատմագետներ, Հայաստանը ևս ճանաչել էր վերստին Հռոմի գերիշխանությունը¹։ Սակայն այդ մասին մենք հաստատուն տեղեկություններ չունենք։ Ընդհակառակը, «Կայսրերի կենսագրությունները» (*Historiae Augustae*) մեջ հայերն այս ժամանակ հիշատակված են այն ժողովուրդների շարքում, որոնք անկախ էին Հռոմից²։ Ուստի և ինձ ավելի հավանական է թվում Գաթրճյանի, Գարագաշյանի և Աննինսկու կարծիքը, որոնք մատնանշում են, որ հայերն այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ Պարսից գերիշխանության տակ և Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Ադոնցը և Աննինսկին, դեռ թագավորում էր Արտավազդ Ե-ը (252/3 թվից մինչև, հավանորեն, 272/3 թվը)³։

Ողենատոսին, որը սպանվեց 266/7 թվին, հաջորդեց նրա որդին՝ Վաբալլաթը (266/7—273), սակայն փաստորեն իշխեց նրա մայրը, Զենոբիան, որի գեղեցկությունը և քաջարիությունը գովաբանում են հռոմեական աղբյուրները։

Սրանց իշխանության սկզբում Հռոմի և Պալմիրայի հարաբերությունները բավական վատթարացան, որովհետև Գալլիենոս կայսրը ուզեց վերագրավել Հռոմեական արևելքը և, պարսիկների դեմ պատերազմելու պատրվակով, ուղարկեց Արևելք մի մեծ զորաբանակ։ Սակայն Զենոբիան հռոմեական այդ զորքը ներս չթողեց Ասորիք։ Եվ ուշադրավ է, որ այս դեպքը, կայսրության ծանր քաղաքական դրության պատճառով, հետևանք չունեցավ, ու շուտով վերականգնը-

¹ Տե՛ս Mommsen, *Römische Geschichte*, V, էջ 435. Халатьянц, *Очерк истории Армении*, էջ 342. К. Aslan, *Études historiques*, էջ 144. Sandalgian, *Histoire documentaire*, էջ 580 և ուրիշները։

² Տե՛ս Trebellius Pollio, Valerianus, 6. նույնի, *Tyranni triginta*, 30, 7, 18. Vopiscus, Avrellianus, 11, 27, 28, 41 (*Scriptores historiae Augustae*, edid. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927)։

³ Տե՛ս Գաթրճյան, *Տիգրեր. պատմութ.*, Բ, էջ 462. Գարագաշյան, *Քրեական պատմութիւն*, Բ, էջ 274. Аннинский, *Древние армянские истории*, էջ 44. Адоңц, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 428։

վեցին նախկին հարաբերությունները, և Պալմիրան շարունակեց մնալ իբրև վասալ Հռոմի:

Վայսրության խառնակ վիճակը Գալլիենոսի հաջորդ Վլավդիոս Բ-ի ժամանակ (268—270) հնարավորություն տվեց Զենոբիային ավելի ընդարձակելու իր երկրի սահմանները: Պալմիրայի Զաբդաս զորավարը տիրեց և՛ Եգիպտոսին, և՛ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիային:

Հռոմի հանդեսը այս, իհարկե, մի նոր ոտնձգություն էր, և Զենոբիան, գիտակցելով այդ՝ իր որդուն, Վաբալլաթին, հայտարարեց «Օգոստոս» (Augustus), այսինքն՝ Պալմիրայի անկախ թագավոր, և բարեկամություն հաստատեց Սասանյան Պարսկաստանի հետ (271 թվին):

Հռոմում այդ ժամանակ Վլավդիոս Բ-ին հաջորդել էր Ավրելիանոսը (270—275), որը, իհարկե, չէր կարող հանդուրժել Հռոմեական արևելքի անջատումը կայսրությունից: 271 թվի ամառը հռոմեական կայսրը մեծ զորքով եկավ Իտալիայից Ասորիք: Երկու մեծ ճակատամարտում Անտիոքի և Եմեսայի (այժմյան Հոմսի) մոտ նա ծանր պարտության մատնեց Պալմիրայի զորքերը, գերի վերցրեց Զենոբիային ու Վաբալլաթին և կարճատև պաշարումից հետո գրավեց Պալմիրան (272 թվին):

Կայսեր հեռանալուց հետո Պալմիրայի բնակչությունը ապստամբեց հռոմայեցիների դեմ, ուստի և Ավրելիանոսը շտապ կերպով վերադարձավ Ասորիք և այդ հարուստ առևտրական քաղաքն անխնա կերպով մատնեց սրի, կողոպուտի և ավերածության (273 թվին):

Հռոմեական աղբյուրների վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Զենոբիայի դաշնակիցներն էին հռոմայեցիների դեմ պարսիկները և հայերը: Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ բերված և Ավրելիանոսի գրած նամակը հռոմեական ժերակույտին, որի մեջ մատնանշված է, թե որպիսի մեծ երկյուղ էր ներշնչել Զենոբիան արևելցիներին և, մասնավորապես, նաև հայերին:

«Կարող եմ ասել, — գրում է Ավրելիանոսը, — որ սրան [Զենոբիային] պետք է վերագրել, որ Ողենատոսը հաղթեց պարսիկներին և, փախուստի մատնելով Շապուհին՝ հասավ մինչև Տիգրոն: Ես կարող եմ հավաստիացնել, որ այդ կնոջից այնքան էին ակնածում արևելյան և եգիպտական ժողովուրդները, որ ո՛չ արաբները, ո՛չ սարակինոսները, ո՛չ էլ հայերը չէին համարձակվում ժաժ գալ»¹:

¹ S^ko Trebellius Pollio, Triginta tyranni, 30 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II):

Նմեսայի մոտ տեղի ունեցած կռիւից հետո, ինչպես՝ հաղորդում փլավիոս Վոպիսկոսը, Ամրելիանոսը նամակ էր գրել Զենոբիային և առաջարկել էր անձնատուր լինել: Ուշագրավ է, որ այդ նամակի պատասխանի մեջ, որ գրել էր Զենոբիան, իբրև Պալմիրայի դաշնակիցներ հիշատակված են նաև հայերը: Զենոբիայի այդ նամակը ևս կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

«Զենոբիա Թագուհի Արեւելքի Ամրելիանոս Օգոստոսին: Ոչ ոք մինչև այժմ բացի քեզանից չէր խնդրել նամակով այն, ինչ որ դու ես պահանջում: Ելքը պատերազմական գործողութիւնների յուժովեւ է քաջության միջոցով: Խնդրում ես, որ անձնատուր լինեմ, որպես թե չգիտես, որ Կեոպատրա Թագուհին ուզեցել էր ավելի շուտ մեռնել, քան ապրել որեւէ կերպ անարժանաւորապես: Մեզ չեն պակասում օգնական զորքեր պարսիկների կողմից, որոնց արդեն մենք սպասում ենք: Մեր կողմն են սարակինոսները, մեզ կողմնակից են հայերը: Ասորի ավազակները քո զորքը հարվածել են: Ի՞նչ կլինի, եթե գա այն օգնութիւնը, որն ամեն տեղից սպասվում է: Մի կողմ կթողնես, իհարկե, քո բարձրահոնութիւնը, որի պատճառով այժմ հրամայում ես անձնատուր լինել, կարծելով՝ իբր ամենուրեք հաղթող ես»¹: Փլավիոս Վոպիսկոսը մի փոքր ներքև հաղորդում է նաև, որ Ամրելիանոսը

«բռնել էր այն օգնական ուժերը, որ ուղարկված էին պարսիկների կողմից, իսկ սարակինոսների և հայերի դաշնակից ջոկատները կաշառել էր, նաև իր կողմն էր անցկացրել կամ բռնութեամբ, կամ հնարամտութեամբ: Վերջապես, նա մեծ զորքով հզորագույն կնոջը հաղթեց: Արդ՝ երբ հաղթված Զենոբիան փախչում էր ուղտերով, որ անվանվում են արվալիկներ [միասապատ ուղտեր], և գնում էր Պարսկաստան՝ բռնվեց հեծելազորի կողմից և հանձնվեց Ամրելիանոսի ձեռքը:

Այսպիսով Ամրելիանոսը հաղթող եղավ ու նաև ամբողջ Արեւելքի տեր, որովհետև նա Զենոբիային կալանավորել էր և պարսիկների, հայերի ու սարակինոսների հետ² ավելի բարձ-

¹ S^{ku} Flavius Vopiscus, Avrelianus, 27 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II):

² Տաշյանի մոտ (ՇԱՀԱԹՅԱՆԳԵՂՈՍ, էջ 117, ծան. 4) Թարգմանված է՝ «Իբրև ի շղթայս էր Զենոբիա և ընդ նմա (էին) պարսիկք, հայք և ռասակինոք», սակայն Ասատուրյանը (ՇՔԱՊԱՆՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, էջ 248) իրավացի կերպով մատնանշել է, որ Ամրելիանոսը աչ թե զերի էր ըռնել հայերին, այլ նրանց հետ համաձայնութեան էր եկել:

րամտորեն ու ավելի հպարտ կերպով էր հարդարում, ինչ որ պահանջում էր ժամանակի շահը»¹:

✓ Հայերն ու հայ զորքը հիշատակված են նաև Վոպիսկոսի հետևյալ հատվածներում:

1. Վոպիսկոս, Ավրելիանոս, 11՝

«Քո [Ավրելիանոսի] ձեռքումն է լինելու զորքի առաջնորդի պաշտոնը: Դու ունես նետաձիգներ՝ 300 իլյուրիկեցիներ, 600 հայեր [ըստ երևույթին, Փոքր Հայքի], 150 արաբներ, 200 սարակինոսներ և 400 օգնական զորք Միջագետքի»:

2. Նույնը, 30՝

«Այդ [Կարբիական] մականունը [Ավրելիանոսի] համարվեց պակասավոր, որովհետև նա անվանվեց նաև Գոթական, Սարմատական, Հայական, Պարթևական և Ադիաբենական»:

3. Նույնը, 41՝

«Նա [Ավրելիանոսը] պարսիկներին, որոնք մինչև այդ ժամանակ ամբարտաժանացել էին Վաղերիանոսի կործանման պատճառով, ցաքուցրիվ արեց, ի փախուստ դարձրեց և պարտության մատնեց: Նրան սարակինոսները... իբերները, աղվանները, հայերը, նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները, մեծաբար են գրեթե իբրև աստծու»:

✓ Ուշագիր կերպով քննելով մեջ բերված այս վկայությունները, ինձ թվում է, կարելի է հավանական համարել, որ Հայաստանը ինչպես Ողեսատոսի, նույնպես և Զենոբիայի ժամանակ ենթարկված չէ եղել Պարմիրայի իշխանությանը, այլ գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ և վերջինիս հետ միասին դաշնակից է եղել Զենոբիային:

Բացի այդ, ինչպես մատնանշում են Տուրնեբիզը, Սանտալճյանը և Մորդանը², կարելի է ենթադրել, որ Զենոբիայի պարտությունից հետո Հայաստանը, հակառակ Մոմզենի, Խալաթյանցի, Լեոյի և ուրիշների կարծիքի³, ընկել էր նորից կայսրության ազդեցության շրջանակի մեջ և ճանաչել էր վերստին Հռոմի գերիշխանությունը: Սրա ապացույց կարող է ծառայել ո՛չ միայն Ավրելիանոսի «Հայական» տիտղոսը, այլև այն, որ վերև բերված վկայություններից մե-

¹ Flavius Vopiscus, Avrelianus, 28.

² St. Tournebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 432. Sandalgian, Histoire documentaire, էջ 581. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110:

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 442. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 344. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 539 և ուրիշներ:

կում նա անվանված է «ամբողջ Արևելքի տեր»: Եվ, իրոք, Զոսիմոսի մի վկայությունից մեզ հայտնի է, որ 272 թվի իր հաղթություններից հետո Ավրելիանոսը միացրել է Հռոմին Միջագետքը¹:

Ուշագրավ է նաև, որ Ավրելիանոսի հաղթահանդեսին մասնակցած ժողովուրդների այն շարքում, որ անկախ էին Հռոմից, չեն հիշատակված հայերը²: Այդ, ինչպես կարծում են, կարող է դարձյալ մի նշան համարվել, որ Հայաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմի հովանավորության տակ³:

Կարծում են, որ Հայաստանի ազատագրումը Պարսից գերիշխանությունից քաղաքական բարդություններ առաջ չէր բերել, որովհետև Սասանյան Պարսկաստանն այդ ժամանակ բավական թույլ էր և դադարված էր իր ներքին գործերով: 272 թվին մեռել էր Շապուհ Ա-ը, որից հետո թագավորել էին Պարսկաստանում, արագ արագ իրար հաջորդելով, նրա որդիները՝ Հորմիզդ Ա-ը (272—273) և Վահ-րամ Ա-ը (273—276):

Փոփոխությունը Հայաստանում, հավանորեն, տեղի էր ունեցել Շապուհ Ա-ի մահից անմիջապես հետո, և կարելի է ենթադրել, որ հեղաշրջման ժամանակ Հայաստանի գահի վրա նորից վերահաստատվել էր Հռոմի բարեկամ Արշակունիների դինաստիան: Արշակունի հայ թագավորը, որը հաջորդել էր Արտավազդ Ծ-ին, ըստ երեւոյթին, Տրդատ Մեծի հայր խոսրով Բ-ն էր (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թիվը):

Այդ մասին հիշողություններ պահպանված են հայկական աղբյուրներում, գլխավորապես՝ Սեբեոսի և Մովսես խորենացու մոտ, որոնք պարզ ու որոշ վկայում են, որ Տրդատ Մեծից առաջ, որը Հայաստանի թագավոր էր դրվել Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305), Հայաստանում իշխել էր նրա հայրը՝ խոսրովը⁴:

Գ. Ասլանը կարծում է, որ այս խոսրովը Տրդատ Բ-ի կրտսեր եղբայրն էր⁵: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ հայ Արշակունի թագավորներն իրենց որդիներին անվանում էին պապերի անուններով՝ կարող ենք ավելի քան հավանական համարել, որ այս խոսրով Բ-ը խոսրով Ա-ի թոռն էր և Տրդատ Բ-ի ո՛չ թե եղբայրն էր, այլ որդին:

Ուշադրության արժանի է այս խոսրով Բ-ի մասին Աննինսկու

¹ Zosimos, 60, 1.

² Vopiscus, Avrelianus, 33.

³ Տե՛ս Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 349:

⁴ Տե՛ս K. Aslan, Études historiques, էջ 144:

հետաքրքիր մի նոր դիտողությունը: Նրա կարծիքով, Տրդատ Մեծի ուղի խոսքով Կոտակի գահակալության վերաբերյալ խորհնացու ժամանակագրական վկայությունը, իրապես, վերաբերում է Տրդատ Մեծի հոր խոսքով Բ-ին: Ըստ խորհնացու վկայության՝ խոսքով Կոտակը գահ էր բարձրացել Պարսից Հորմիզդ թագավորի երկրորդ և Կոստանդինոսի իշխանության (337—361) ութերորդ տարում¹: Ժամանակավորիպումը այս վկայության մեջ ակնհեր է, որովհետև Կոստանդինոսին ժամանակակից էր ո՛չ թե Հորմիզդը, այլ Շապուհ Բ-ը (310—379): Որովհետև խորհնացին Հորմիզդին համարում է Շապուհ Ա-ի (241—272) հաջորդ, ուստի և նրա վկայության մեջ, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշում է Աննինսկին, վերոհիշյալ Հորմիզդը պարզապես Հորմիզդ Ա-ն է (272—273), որի երկրորդ տարում Հայաստանում գահ էր բարձրացել ո՛չ թե խոսքով Կոտակը, ինչպես թյուրիմացաբար մատնանշում է խորհնացին, այլ Տրդատ Մեծի հայր խոսքով Բ-ը (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թ.)²:

Խոսքով Բ-ի թագավորության ժամանակ քաղաքական դրությունն Արեւելքում խիստ անկայուն էր և փոփոխական: Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժելի համարել Հռոմի ազդեցության ու իշխանության վերահաստատումը Հայաստանում և Միջագետքում, ուստի և պարսկա-հռոմեական կռիվները պարբերաբար շարունակվեցին նաև երրորդ դարի վերջին քառորդում:

Պատմական այդ անցքերը, ինչպես և քաղաքական իրադրության տատանումները Հայաստանում, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով պարզված չեն աղբյուրների ու նյութերի աղբատության և անբավարարության պատճառով:

Հավանորեն, դեռևս Ավրելիանոսի մահից անմիջապես առաջ Հռոմեական արևելքում տեղի էին ունեցել ինչ-որ փոփոխություններ: Վուպիսկոսի վկայությունից երևում է, որ Ավրելիանոսը 275 թվին մեծ զորք էր հավաքել և պատերազմի էր պատրաստվել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, բայց Արեւելք գալու ժամանակ ճանապարհին սպանվել էր³: Ուշագրավ է նաև, որ Զոսիմոսը, որի մոտ 272—3 թվերին Միջագետքը հիշատակված է իբրև հռոմեակա՛ն երկիր, 276 թվի համար տալիս է տարբեր տեղեկություն, վկայելով, որ այդ ժամանակ Պրոբոս կայսեր (276—282) իշխանության տակ են եղել Արեւելքում՝ Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղեստինը և Նիպատո-

¹ Խորհնացի, III, գլ. Ը:

² Տե՛ս А. Ахунциан, Древние армянские историки, էջ 54—55:

³ Vopiscus, Avrelianus, 35.

սը¹։ Նրա վկայության մեջ Միշագետքը և Հայաստանը չեն հիշատակված։

Հռոմ-հռոմեական աղբյուրները հաղորդում են նաև, որ Պրոբոս կայսրը 279 թվին հաշտության էր կնքել Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ի (276—293) հետ։

Այս հաղորդումը, ինչպես մատնանշել է Մոմզենը, կասկածելի է և անհավաստի²։ Հավանական է միայն այն, որ Պրոբոսը ևս Ավրելիանոսի նման, երբ ռազմի էր գալիս Սասանյան Պարսկաստանի դեմ՝ ճանապարհին սպանվել էր (282 թ.)։

Հայաստանի քաղաքական կացության մասին այս ժամանակներում մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք։ Աստուրյանը ենթադրում է, որ Հռոմեական կայսրության թուլացման այս շրջանում Հայաստանը բավական անկախ դիրք էր ստացել և այնտեղ, հավանորեն, մեծ չէր ո՛չ միայն հռոմեական, այլև պարսկական աղդեցությունը³։

Հռոմայեցիները, իրենց խախտված իրավունքներն Արևելքում վերականգնելու համար, կարողացան պատերազմ սկսել պարսիկների դեմ միայն Կարոս կայսեր ժամանակ (282—283)։ Սա ուղեց վերագրավել Միշագետքը, նաև Հայաստանում վերահաստատել Հռոմի գերիշխանությունը, և մեծ զորքով եկավ Արևելք (282 թվի վերջերին)։ Նա մտավ նախ Հայաստան, և հոսորով Բ-ը, ըստ երևույթին, վերստին ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը։

Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ը շտապեց դեսպաններ ուղարկել և խնդրեց խաղաղություն կնքել, սակայն Կարոսը ետ ուղարկեց դեսպաններին և իր արշավանքը շարունակեց։ Նա հեշտությամբ վերագրավեց Միշագետքը, հասավ մինչև Տիվզոն և տիրեց Սելևկիդային, բայց 283 թվին Տիգրիսի ափերի մոտ հանկարծամահ եղավ⁴։

Կարոսի որդին, Նոմերիանոսը, որ կայսր էր հայտարարվել, ետ նահանջեց, բայց վերադարձի ժամանակ սպանվեց Նիկոմեդիայի մոտերքում։ 284 թվին նրան հաջորդեց Դիոկլետիանոս կայսրը (284—305), որը դառավ բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության։

¹ Zosimos, I, 64.

² Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 442, ծան. 1։ Խառնաշփոթ տեղեկություններ խաղաղության կնքման մասին տալիս են՝ Vopiscus, Probus, 17 և Synesius, De regno, c. 18։

³ Աստուրյան, Քաղաքական վերադարձի թիւները, էջ 247 և 249։

⁴ Տե՛ս Synesius, De regno, c. 18. Vopiscus, Carus, 8. Zonaras, XII, 30. Eutropius, IX, 18. Aurelius Victor, Caes., XXXVIII։ Համեմատե՛ նաև Խորենացի (II, զԼ. ՀԹ), որի մոտ դեպքերը խիստ շփոթված են։

Պատմագիտական ուսումնասիրություններում, օրինակ, Մոմզենի, Տաշյանի, Խալաթյանցի և ուրիշների երկերում, մատնանշվում է, որ 283—286 տարիներում խաղաղության դաշն էր կնքված Վահրամ Բ-ի հետ և ըստ այդ դաշնագրության Հայաստանը տրվել էր Հռոմեական կայսրության¹։ Սակայն այդ պնդումները, որ հիմնված են Դիոնիսիոսի և Զոսմենի վերաբերող ներքոդական ձառերի կցկտուր ու մութ վկայությունների վրա², վիճելի են և դժվար ընգունելի։

Ավելի հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի և Աննինսկու կարծիքը, որոնք ենթադրում են, որ վերոհիշյալ թվերին օրինավոր դաշինք կնքված չէ եղել³։ Ըստ երևույթին, մինչև երրորդ դարի վերջերը թե Հայաստանը և թե Միջագետքը տարտամ և անորոշ դրության մեջ են եղել և անցել են ձեռքից ձեռք։ Հայաստանում այս խառնակ ժամանակաշրջանում, ինչպես վերև ասացինք, թագավորում էր Տրդատ Մեծի հայրը, Խոսրով Բ-ը։

Աննինսկին ենթադրում է, որ այս Խոսրով Բ-ն էր մասնակցել Կարոսի վերոհիշյալ արշավանքին և հասել էր մինչև Տիզրոն⁴։ Ինչպես այդ մատնանշում է Ագաթանգեղոսը⁵։ Հայկական ավանդությունը սրա սպանության մասին Սասանյան Պարսկաստանի թելադրանքով, որ մանրամասն մեջ է բերված Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, թեպետև ունի իր մեջ վիպական-ստեղծական մանրամասնություններ, սակայն ըստ էության կարող է լինել պատմական հիշողություն։ Միանգամայն բնական է և հնարավոր, որ Խոսրով Բ-ի հակապարսկական վարքագիծը առաջ էր բերելու նրա դեմ կատաղի թշնամություն, ուստի և հավանական է, որ նրանից կարող է վրեժ առած լինել Պարսից թագավորը։

Խոսրով Բ-ի սպանության տարեթվի մասին ուղադրության արժանի է Աննինսկու կարևոր ցուցումը։ Նրա կարծիքով, Սեբեոսի Պատմության մեջ ճիշտ են ցույց տրված թե Խոսրով Բ-ի սպանության և թե Տրդատ Գ-ի ու Կոնստանդիանոսի զահակալության տարեթվերը։ Եվ, հիրավի, Սեբեոսի եռանուն, աղավաղումներով լի

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 443. Տաշյան, Ագաթանգեղոս էջ 125. *Халатьянц*, Очерк истории Армении, էջ 345 և ուրիշները։

² Տե՛ս Panegyrici latini XII՝ II (289 թ.), III (290 թ.), V (297 թ.) և XII (289 թ.)։ Համեմատե՛ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 283, ծան. 1։

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 253 և *Аннинский*, Древние армянские историки, էջ 45։

⁴ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19 (Տփղիս, 1909, էջ 16)։ Համեմատե՛ Դաւ Մեղրեանի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն, հրատ. Սոս. Մալխասյանցի, Նրեան, 1939, էջ 14—15 (գլ. Գ)։

ցանկը, որ պարունակում է բազմաթիվ ժամանակագրական և սին-խրոնիկական կոպիտ սխալներ, հատկապես այս մասում տալիս է պատմական ճիշտ թվեր, որոնք կատարելապես համապատասխանում են պատմագիտական նոր ուսումնասիրությունների տվյալներին: Ինչպես վկայում է Սեբեոսը՝

«Արտաշիր Պարսից թագավորի քսանմեկերորդ և Դիոկլետիանոս կայսեր շորրորդ տարում մեռել էր խոսրով Քաշը վատանուն Անակի ձեռքով: Եվ Հայոց աշխարհի վրա իշխում էր Պարսից Արտաշիր արքան 11 տարի: Դիոկլետիանոս՝ շորրորդ [տարին]:

Արտաշիրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղությամբ ելնում է իբրև ախոյան գոթերի թագավորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով ախոյանին, գոթերի վիթխարի թագավորին՝ բերում և ներկայացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն այս թվին Տրդատին թագավոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրա: Նա տալիս է սրա ձեռքը մեծ զորք և ուղարկում սեփական նրա իշխանությունը՝ Հայոց աշխարհը: Սա ամենայն քաջությամբ և բարեպաշտությամբ թագավորում է 70 տարի: Այսպես, ուրեմն, Արտաշիր՝ 32, Դիոկլետիանոս՝ 15, Տրդատես՝ առաջին [տարին]:

Հայոց Տրդատ արքայի իններորդ տարում թագավորում է Հուսական աշխարհում Կոստանդիանոս, որը կառուցել է Բյուզանդիան՝ 9 տարի»:

[«Յամի Ի-երորդի առաջներորդի Արտաշիր Պարսից արքային ի շորրորդում ամի Դիոկլետիանոսի կայսեր՝ մեռանի Քաշն խոսրով ի վատանուն Անակայ: Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ժԱ: Դիոկլետիանոս՝ զշորրորդն:

Յամին Լ-երորդի Արտաշիր, հնգետասանորդի Դիոկլետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյան ընդդէմ արքայի գդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն գդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկլետիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գումարէ ի ձեռս սորա զաւրս բազումս և արձակէ յիւրական իշխանութիւն յաշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս Հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ ԼԲ, Դիոկլետիանոս՝ ԺԵ, Տրդատէս՝ զառաջինն:

Յամին Թ-երորդի Տրդատայ արքային Հայոց թագաւորէ ի վերայ Յունաց աշխարհին Կոստանդիանոս, որ շինեաց ղԲիւզանդիա՝ ամս Թ»¹։

Սեբեոսի եռանուն ցանկի մեջ, ինչպես դժւար չէ համոզվել, միանգամայն սխալ է այն, որ իբր թե երրորդ դարում Հայաստանում թագավորել են միայն երկու թագավոր՝ Խոսրով Մեծը (51 տարի) և նրա որդի Տրդատ Մեծը (70 տարի), իսկ Պարսկաստանում՝ Սասանի որդի Արտաշիրը (50 տարի) և Արտաշիրի որդի Շապուհը (73 տարի)։

Այս սխալն առաջացել է, ըստ երևույթին, նրանից, որ եռանուն ցանկի հեղինակը իր սինխրոնիկական հաշիվների համար հիմք է ընդունել Ագաթանգեղոսի մոտ բերված վիպական ավանդության անհավաստի ժամանակագրությունը։ Իսկ Խոսրով Բ-ի սպանության և Տրդատ Գ-ի ու Կոստանդիանոսի գահակալության թվականները, հավանորեն, նրան հայտնի են եղել թանկարժեք մի այլ աղբյուրից, որի մեջ Խոսրով Բ-ի մահը մատնանշված է եղել Դիոկլետիանոսի շորորող տարում, այսինքն՝ 287 թվին, Տրդատ Գ-ի գահակալությունը՝ Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում, այսինքն՝ 298 թվին, և Կոստանդիանոսի գահակալությունն Արևմուտքում՝ Տրդատի իննեւորդ տարում, այսինքն՝ 306 թվին։

Այս երեք տարեթիվն էլ, որ տարբեր են մյուս հայ պատմագիրների ցուցումներից, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին², կարող են լինել պատմական և ճիշտ։

Թե ի՞նչ պարագաներում էր սպանված Խոսրով Բ-ը՝ այդ պարզ չէ, որովհետև այդ մասին մենք ունենք տարբեր ավանդություններ։ Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նրան սպանել էր տվել դավով Արտաշիրը Անակ Պարթևի ձեռով, և Խոսրովի որդիներից աղատվել էր միայն մանկիկ Տրդատը, որին դայակները փախցրել էին Հռոմեական երկիրը³։ Իսկ Նղիշեի վկայությամբ՝ Տրդատին տղայության հասակում տարել էին Հռոմայեցոց երկիրը, ազատելով նրան «ի հայրասպան մարդախողխող հորեղբարցն իւրոց»⁴։ Նղիշեի այս վկայությունը, որ մեջ է բերված հայերի Թեոդոս կայսրին գրած նամակում, հավանորեն, ավելի մոտ է ճշմարտության, քան Ագաթանգեղոսի վիպական պատմվածքը։ Ուստի և կարելի է թերևս ենթադրել, որ մանկիկ Տրդ-

¹ «Սեբեոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի Երևան, 1939, էջ 15 (գլ. Գ)։

² Анннскнй, Древнне армянскне исторнкн, էջ 50—51։

³ Ագաթանգեղոս, ԴԼ. Գ, 36 (Տգդդա, 1909, էջ 24)։

⁴ Նղիշե, Գ, Վենետիկ, 1852, էջ 123։

դատի փախուստից հետո քաղաքական իշխանությունը Հայաստանում իրենց ձեռքն էին ձգել խոսքով Բ-ի եղբայրները:

Ինչպես հայտնի է, պատմական այս անցքերը ժամանակագրական տեսակետից բոլորովին այլ կերպ են լուսաբանված Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Խոսքով Մեծի մահը նրա մոտ ցույց է տրված Վալերիանոս կայսեր (253—260) ժամանակներում, իսկ Տրդատ Մեծի գահակալությունը՝ Դիոկլետիանոս կայսեր երրորդ տարում (286 թ.): Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ Խորենացու Պատմության այս մասում նրա արհեստական ժամանակագրական սխեման, որ կազմված է, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի վկայությունների և Սեբեոսի սխալաշատ ժամանակագրական ցանկերի հիման վրա՝ նրա պատմական երկի ամենաթույլ կողմն է: Ուստի և Խորենացու այդ տվյալները մենք կարող ենք անտեսել:

Պարսից Վահրամ Բ-ին 293 թվին հաջորդեց Շապուհ Ա-ի որդի Ներսեհը (293—302), որը, հետևելով իր հոր օրինակին, ուժեղ կերպով վերսկսեց պայքարը կայսրության գեմ: 295 կամ 296 թվին նա պատերազմ հայտարարեց Հռոմին և ուզեց իր իշխանությունը ենթարկել ո՛չ միայն Միջագետքն ու Հայաստանը, այլև ամբողջ Փոքր Ասիան: Ամմիանոսի վկայությամբ, նա վերագրավեց Հայաստանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմի գերիշխանության տակ¹: Նրա դեմ ռազմի ելավ Դիոկլետիանոսի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը:

Դիվանդոր ու վճռական ընդհարումը պարսիկների հետ տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի ու Կալլինիկոմի միջև, մոտավորապես այն տեղերում, ուր հռոմեական զորքի 53 թվի (մեր թվականությունից առաջ) սոսկալի պարտությունից հետո սպանվել էր Կրասսոսը: Այս ճակատամարտում Գալերիոս Մաքսիմիանոսը ծանր պարտություն կրեց պարսկական հեծելազորից, որն իր թվով ու որակով ավելի ուժեղ էր, քան հռոմեականը (296 թ.): Հազմված Գալերիոսը վերադարձավ Դիոկլետիանոսի մոտ Անտիոք, որը նրան խիստ կշտամբեց և, ի նշան արհամարհանքի, հրամայեց ամբողջ զորքի ներկայությամբ գնալ հետիոտն նրա առջևից:

Այս կովին, հավանորեն, մասնակցել էր հռոմայեցիների մոտ ապաստանած խոսքով Բ-ի որդին, Տրդատը, որն այնտեղ ապրել ու մեծացել էր Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ընկերոջ՝ Լիկինիոս Լիկինիանոսի մոտ²: Ագաթանգեղոսի պատմելով, նա, ծանր վիրավոր-

¹ Ann. Marc., XXIII, 5, 11.

² Այս Լիկինիոս Լիկինիանոսը, որը 307 թվին Գալերիոսի կողմից նշա-

ված լինելով կռվում, իր զենքերն ու ձիու սարքը մեջքին կապած՝ լողալով անցել էր իր ձիու հետ միասին լայն ու խոր Եփրատ գետը և անվնաս հասել էր Լիկինիանոսի մոտ¹։

Պատերազմը պարսիկների հետ շարունակվեց նաև 297 թվին։ Այս անգամ ևս հռոմեական զորքի առաջնորդն էր Գալերիոս Մաքսիմիանոսը։ Սակայն նա այժմ պատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանի լեռնային շրջանները, որոնք նպաստավոր չէին պարսկական հեծելազորի ռազմական գործողությունների համար։ Հայաստանը շատ հարմար էր իբրև պատերազմի թատերավայր նաև այն տեսակետից, որ այնտեղ կարող էին իրեն օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը։

Գալերիոսի այս հաշիվները շատ ճիշտ էին։ Ներսեսի բանակը Հայաստանում գլխովին ջարդվեց (297 թ.)։² Գալերիոսի ձեռքն ընկան Պարսից թագավորի կանայք, քույրերն ու երեխաները, մեծամեծներից շատերը, նաև հարուստ ռազմական ավար։ Սասանյան Պարսկաստանն այս անգամ բոլորովին հուսաբեկ եղավ, և Ներսես թագավորը շտապեց խաղաղության դաշն կնքել և հանձն առավ ամենաժանր պայմանները։

Կնքված այդ խաղաղությունը տևեց քառասուն տարի, և Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում, գտնվելով Տրդատ Գ-ի և նրա որդի Խոսրով Գ-ի իշխանության տակ, խաղաղ կյանք ունենալով՝ առաջադիմեց կուլտուրապես և տնտեսապես։³

Գալերիոս Մաքսիմիանոսի 297 թվի հաղթությունը, որ խիստ մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար, նկարագրել են և՛ հունա-հռոմեական, և՛ հայ պատմագիրները։ Ավելորդ չեմ համարում այդ վկայություններից ամենակարևորները մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ։

1. Eutropius, Breviarium, IX, 24—25՝

«Բայց շուտով նա [Գալերիոսը] Իլլիրիկոմի ու Միզիայի օժանդակությամբ զորք հավաքեց և նորից Մեծ Հայքում կռվի բռնվեց Հորմիզդի ու Շապուհի պապ Ներսեսի հետ ամենամեծ հնարամտությամբ և ոչ պակաս խորհրդածությամբ ու նաև քաջությամբ. նա մինչև իսկ կատարեց լրտեսի դեր երկու կամ երեք ձևավորի հետ միասին։ Պարտության մատնելով Ներսեսին՝ նա

¹ Նակվել էր Իլլիրիայի կուսակալ և անվանվել էր Գեսար, իսկ 313 թվին դառել էր Արևելքի միահեծան տիրակալ, ինչպես հաղորդում է Եվարոպիոսը (X, 4), մասնակցել էր 296 և 297 թվերի պարսկա-հռոմեական կռիվներին։

² Տես Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԹ (Տփղիս, 1909, էջ 108—109)։ Համեմատե՛ք K. Aslan, Études historiques, էջ 147։

կողոպտեց նրա բանակատեղը. վերջրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և, բացի այդ, անթիվ քանակությամբ պարսիկ ազնվականներ ու պարսկական հարստադուլն գանձեր, իրեն [Ներսեհին] նա քշեց Պարսից թագավորության ամենահեռավոր ամալի տեղերը»:

2. Rufus Festus, Breviarium, գլ. XXV¹

«Ինքը հրամանատարը [Գալերիոսը] երկու ձիավորի հետ լըրտեսեց Մեծ Հայքում թշնամուն. և ապա, քսանհինգ հազար զորքով անսպասելիորեն հարձակվելով թշնամական բանակատեղերի վրա՝ նա իսկույն Պարսից անթիվ զորքերի վրա ընկավ և նրանց կատարյալ ջարդ տվեց: Պարսկաստանի թագավոր Ներսեհը փախավ. նրա կինը և աղջիկները գերի ընկան, բայց մեծագույն հսկողությամբ նրանց ողջախոհությույնը պահպանեցին: Այդ բանի վրա զարմացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմայեցիներն իրենց գերազանցում են ո՛չ միայն զենքով, այլև բարքով: Եվ նրանք վերադարձրին Միջագետքը հինգ Անդրտիգրիսյան նահանգների հետ միասին: Խաղաղությույնը կնքվեց և ի նպաստ կայսրության հարատևեց մինչև մեր օրերը»:

3. Aurelius Victor, Caesares, XXXIX²

«Նախ նա [Գալերիոսը] ծանր պարտություն կրեց նրանցից, բայց իսկույն կազմակերպեց զորք վետերաններից ու նորակույիկներից և դիմեց թշնամիների վրա Հայաստանի վրայով, որն ամուր հենարան է և հաղթության համար ավելի հեշտ ճանապարհ է: Վերջապես, նա այնտեղ իրեն հնազանդեցրեց Ներսեհ թագավորին, նաև միաժամանակ նրա զավակներին, կանանց և թագավորական արքունիքը: Հաղթությույնն այնքան մեծ էր, որ եթե Վաղերիոսը [այսինքն՝ Դիոկլետիանոսը]³, որի հրամանով ամեն ինչ կատարվում էր, մի ինչ-որ անհայտ պատճառով չհակառակեր, հռոմեական իշխանությույնը կհաստատվեր նոր նահանգում»⁴:

Ներսեհի 297 թվի այս պարտությույնը մանրամասն նկարագրված է նաև Փավստոսի Պատմության մեջ, որի մոտ, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը⁵, Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ժամանակ տեղի ունեցած անցքերը թյուրիմացաբար վերադրված են Հայոց Տիրան թագավորի

¹ Դիոկլետիանոսի անունն էր՝ Ալբերիոս Վաղերիոս Դիոկլետիանոս:

² Համեմատե նաև Orosios, VII, 25, 9 հւ.:

³ Св. Адонц, Фауст Византийский как историк, Христианский Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 247:

ժամանակներին: Ինչպես հայտնի է, Փափստոսին աղբյուր է ծառայել այս մասում հայ ժողովրդական վեպը¹: Ուստի և միանգամայն բնական է, որ նրա մոտ պատմական իրադարձությունները այլափոխված են և նրանց ավելացվել են վիպական-ստեղծական շինծու տարրեր:

Այնուամենայնիվ, Փափստոսի մոտ բերված ավանդությունն այնքան հետաքրքիր է, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Արդ՝ մինչ դեսպանները, — պատմում է Փափստոսը, — որոնք Հայոց երկրից կայսերական պալատն էին գնացել, դեռևս չէին վերադարձել իրենց երկիրը՝ արևելքի կողմից ճանապարհ ընկավ ու եկավ ինքը Պարսից թագավոր Ներսեհը, որպեսզի գա, առնե, այրե ու ավերե, փչացնե և միանգամայն իրեն վերցնե Հայաստան երկիրն իր սահմաններով: Նա եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները իր ամբողջ զորքով, իր բուն աղխով, ամբողջ մեծ կարավանով, փղերի մեծ բազմությամբ, անթիվ ապրանքներով, բուն մաշկապաճյանով [թագավորի կանանցի վրանով], բոլոր կանանցով հանդերձ տիկնանց տիկնով. եկավ և լցրեց ու բռնեց ամբողջ երկիրը:

Այդ ժամանակ Հայոց նախարարների ազատազորքերը վերցրին իրենց ընտանիքները, փախան գնացին Հունաց կողմերը և գույժը հայտնեցին կայսեր բաղմազոր բանակի նախարարներին: Այնուհետև, երբ Հունաց թագավորն այս բոլորը լսեց՝ նույն ձևով նաև ինքը իր զորքը հավաքեց և չվեց ու եկավ հասավ Հայոց աշխարհը՝ Պարսից թագավորի դեմ: Նա իր բանակը թողեց Սատաղ քաղաքի մոտերքը և ընտրեց ինքը Հայաստանի բանակից երկու ակնամուր ու իմաստուն մարդ, այն է՝ Արշավիրին և Անդովկին, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին նրա մոտ իբրև դեսպաններ: Եվ այսպիսով նրանց հետ միասին նաև ինքը կայսրը շինականի կերպարանքով, իբրև կաղամբ վաճառող, մտավ Պարսից բանակը:

Եվ նա [Պարսից թագավորը] բանակել էր Բասեն գավառում՝ Բսխա կոչվող գյուղում: Նրանք եկան, մտան Պարսից թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, իմացան թիվն ու ույժը նրանց զորքերի: Եվ այստեղից նրանք վերադարձան իրենց բա-

¹ Համեմատե՛ հ. Մելիք-Օհանջանյան, Տերան-Տըգատի վեպը ըստ Փավլոստոս Բուզանդի. Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ, 1947, № 6, էջ 69—74 և № 7, էջ 69—77:

նակը, կաղմակերպվեցին, պատրաստվեցին և եկան նորից ու գտան Պարսից թագավորի բանակը, նույն տեղում, ուր բանակել էին անփույթ ու անհոգ, խաղաղ ու առանց կասկածանքի: Ապա երբ լույսը բացվեց, նրանք հարձակվեցին Պարսից թագավորի վրա, սրի անցկացրին ամբողջ բանակը և ոչ մեկին կենդանի չթողին: Եվ նրանք կողոպտեցին ու թալանեցին բանակը, վերցրին թագավորի կանանց ու բամբիշին և նրանց հետ միասին նաև տիկիներին, վերցրին նույնպես նրանց բոլոր գույքը և ունեցվածքը. նրանք գերի տարան թև նրանց կանանց և թե նրանց գանձերը, պաշարեղենը ու կահ-կարասիքը:

Բայց միայն թագավորը հազիվհազ ազատվեց, նաև պզտիկ ձիու վրա նստած մի սուրհանդակ առջևից. նա դուրս պրծավ, փախավ և հազիվ կարողացավ հասնել ու ընկնել իր աշխարհը: Իսկ կայսրը մեծ շքեղությամբ պերճացած երևելի եղավ բանակի մեջ: Բոլոր չափահասներին նրանք կոտորեցին, իսկ մյուս բոլորին գերի տարան Հունաց աշխարհը:

[Եւրոպեյի մինչ դեռ դեսպանքն երթեալք յերկրէն Հայոց ի կայսերական պալատն չև էին անդրէն յիւրեանց աշխարհն դարձեալ, ի կողմանց արեւելից խաղաց գնաց ինքն Ներսէս արքայն Պարսից, գալ առնուլ այրել և աներել, կորուսանել և միահաղոյն իսկ յիւր վտարել զսահմանս Հայաստան երկրին: Եւ առեալ զամենայն զօրս իւր բնիւ աղխիւ և ամենայն մեծաւ կարաւանաւ, փղակոյտն բազմութեամբ հանդերձ, անթիւ վաճառօք և բնիւ մաշկապաճենօքն, և ամենայն կանանօքն, և հանդերձ տիկնանց տիկնանւ, եկն եհաս ի սահմանս Հայոց. խճողեաց ելից գերկիրն առ հասարակ:

Յայնմ ժամանակի ազատագործն նախարարացն Հայոց առեալք զիւրաքանչիւր ընդանիս, լինէին փախստականք, ի կողմանս Յունաց անկանէին, գոյժ տային կայսերն բազմագունդ բանակին նախարարացն: Ապա իբրև զայս ամենայն լսէր թագաւորն Յունաց, նույնօրինակ և նա զիւր զօրսն գումարէր. և չու արարեալ զայր հասանէր յերկիրն Հայոց ընդդէմ թագաւորին Պարսից: Եւ եթող զիւր բանակն զՍատաղ քաղաքան. և ինքն ընտրեաց իւր արս երկուս գլխաւորս, արս իմաստունս Հայաստան բանակէն, այս ինքն զԱրշաւիրն և զԱնդովկն. զի այս արք էին, որ չոգան առ նա դեսպանութեամբ յառաջնում նուագին: Եւ այսպէս հանդերձ նոքօք ինքն իսկ կայսրն ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի, մտանէր ի բանակն Պարսից:

Իբրև էր նա բանակեալ ի գաւառին Բասենոյ, ի գեւղն՝ որ անուանեալ կոչի Ոսխայ, եկին մօտին ի բանակն արքային Պարսից, դիտեցին քննեցին զչափ առին զնոցա զօրութիւն զօրացն: Եւ անտի դարձան յիւրեանց բանակն, կազմեցան պատրաստեցան. գային, հասանէին, գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի նմին տեղոշ բանակեալ ի պղերգութեան յանհոգութեան յանկապած խաղաղութեան:

Ապա հասեալ ի տուրնչէն ժամուն, անկանէին ի վերայ թագաւորին Պարսից, ընդ սուր զամենայն բանակն հանէին, և ոչ զմի ոչ ապրեցուցանէին: Եւ առին զկապուտ զաւար բանակին, և զկանայս թագաւորին և զբամբիշն, և զբանական ընդ նոսին, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա և զգանձս և զկեանս և զկազմած նոցա:

Բայց միայն թագաւորն պրծեալ մազապուր, պէշասպիկ մի սուրհանդակ առաջի, պրծեալ ելանէր փախստական. հազիւ ուրեմն կարէր անկանել, հասանել յաշխարհ իւր: Իսկ կայսրն մեծաւ շքեղութեամբ անուանի պերճացեալ ի մէջ բանակին երեւեալ. զայր ի չափ հասեալ առ հասարակ կոտորէին, և զայլ ամենայն ի գերութիւն վարէին յերկիրն Յունացա՞յ:

Մեջ բերված Փավստոսի այս պատմվածքից երևում է, որ 297 թվին հռոմեական-հայկական զորքերը պարսիկների հետ ջնդհարում և կռիվ չէին ունեցել, այլ նրանք վաղ առավոտյան հանկարծակի հարձակվել էին Ներսեհի բանակի վրա, երբ պարսիկները դեռևս անհոգաբար հանգստանում էին իրենց բանակատեղում, և անխնա կոտորել ու գերել էին նրանց ու մեծ ռազմական ավար էին վերցրել: Փավստոսի մոտ կարող է պատմական և ստույգ լինել նաև այն, որ այդ կոտորածը տեղի էր ունեցել Հայաստանի Բասեն գավառում:

Այս աղետալի պարտությունից հետո Պարսից Ներսեհ թագավորը դեսպաններ ուղարկեց Դիոկլետիանոս կայսեր մոտ և խնդրեց ազատել գերիներին, հանձն առնելով խաղաղության դաշն կնքել ժանր պայմաններով: Դիոկլետիանոսը Ներսեհի մոտ ուղարկեց հռոմեական բարձր պաշտոնյա (magister memoriae) Սիկորիոս Պրոբոսին, որը 298 թվին պարսիկների հետ կնքեց հաշտություն:

✓ Հստ այդ դաշնագրության Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց հռոմեական կայսրությանը ո՛չ միայն Միջագետքը, այլև Անդրտիգրիսյան երկրները (Regiones Transtigritanae)՝ Սոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը, Ծավդեքը և Թեթիմենան²: Հայաստա-

¹ Փավստոս, III, գլ. ԻԱ (Վենետիկ, 1880, էջ 55—56):

² ՏՅԽ Կ. Գլուսեբեբեզ, Հռովմեական Հայաստան և հռովմեական սատրապու-

նը ճանաչվեց իբրև Հռոմի վասալ պետություն, և նրա հարավ-արևելյան սահմանը Ատրպատական-Մարաստանի կողմից որոշվեց Զինթա ամրոցը։

Խաղաղության այս պայմանները հիշատակված են վեցերորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պետրոս Պատրիկիոսի պատմական երկում, որից պահպանվել են սակավաթիվ հատվածներ։

«Արդ՝ դեսպանության առաջադրած գլխավոր կետերը, — վկայում է Պետրոս Պատրիկիոսը, — հետևյալներն էին. արևելյան երկրամասում հռոմայեցիներին են պատկանելու Ինգիրենեն Սոփբի, Աղձնիքի, Կորդուբի և Մավդեբի հետ միասին. Արմենիա սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում. Իբերիայի թագավորն իր թագավորական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից»։

Մեջ բերված այս վկայության մեջ հիշատակված Զինթա ամրոցը, որ Հայաստանի սահմանն էր լինելու հարավ-արևելքում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխարհագրական աշխատություններից մեկում, թե իր անունով և թե իր տեղադրությամբ կարող է համապատասխան լինել ասորեստանյան արձանագրությունների Իզիրտուին կամ Զիրտային, որը գտնվում էր Ռեվանդուզից Ատլըր-պատական-Մեդիա գնացող ճանապարհի վրա՝ Զագրոս լեռների կամ Զարասպի արևելակողմում։ Համաձայն իմ այս լուսաբանության՝ 298 թվի դաշնադրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը պետք է լիներ Զագրոս լեռների այն մասում, որը գտնվում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմուտքում։

Անդրտիգրիսյան վերահիշյալ երկիրները՝ Սոփբը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Մոկբը, Կորդուբը, Մավգեբը և Ռեիմենան, որ հռոմեական աղբյուրներում անվանվում են նաև սատրապություններ, թեև կախում ունեին Հռոմից, սակայն իրավական իրենց դրությամբ փաստորեն կիսանկախ դաշնակից երկիրներ էին, որոնց մեջ շարունակում էին իշխել նախարարական հին տոհմերը։ Ուշագրավ է նաև,

Թիւնները Դ—Զ դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8. Լ. Լյուբեման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Բ. Պիլեդիկճյան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 43 և ուրիշներ։

1 Տե՛ս Petr. Patric., fragm. 14 (Dindorf, Historici graeci minores. I, էջ 443)։ Համեմատե՛ նաև Amm. Marc., XXV, 7, 9. Aurel. Victor, Caes., 39, 35—37 և ուրիշ։

2 Տե՛ս Լ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 15—18։

առ նույն այս երկիրները, ինչպես երևում է հայկական աղբյուրների վկայություններից, լինելով քաղաքականապես գրեթե անկախ իշխանություններ, 298 թվից հետո ևս, իբրև նախարարություններ ու բղեղիություններ, սերտ կապված էին մնում Մեծ Հայաստանի հետ, և, ըստ երևույթին, որոշ շահով գտնվում էին նաև Հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ:

Համաձայն 298 թվի խաղաղության դաշնագրի՝ Հայաստանն ազատագրվեց Պարսից իշխանությունից և դառավ նորից վասալական թագավորություն Հռոմեական կայսրության հովանավորության տակ: Հայաստանի գահը տրվեց Խոսրով Բ-ի որդուն՝ Տրդատ Գ-ին, որն անձամբ մասնակցել էր 296—297 թվերի կռիվներին և հռոմեական բանակին մատուցել էր կարևոր ծառայություններ:

Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական աղբյուրները տալիս են մանրամասն տեղեկություններ, որոնք թեև համարվում են խառնակ ու իրար հակասող, սակայն, իրապես, ինչպես կտեսնենք, հիմնականում իրար հետ գրեթե համերաշխ են:

1. Ագաթանգեղոս, գլ. Դ, 46—47՝

«Այն ժամանակ [գոթերի թագավորի հետ մենամարտից հետո] թագավորը [Հունաց] խիստ մեծարեց Տրդատին և նրան տվեց մեծամեծ պարգևներ: Նրա գլխին թագ կապեց և, ծիրանի զգեստներ հագցնելով, նրան բարձրացրեց և, կայսերակերպ զարդով շքեղացնելով՝ նրան մեծարեց. և հավաքեց ու նրա ձեռքը տվեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց սևփական աշխարհը՝ Հայաստան:

Այսպե՛ հաղթական մարտում կատարած քաջություններից հետո՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատը Հունաց կողմերից ետ դարձավ: Նա ճանապարհ ընկավ և գնաց Հայաստանի կողմերը. եկավ ու գտավ այնտեղ պարսկական շատ զորքեր, որոնք երկիրը գրավել էին և իրենց էին ծառայեցնում: Շատերին նա կոտորեց, շատերին ի փախուստ դարձրեց և քեց Պարսից կողմերը. իրեն նվաճեց հայրենի տերությունը և տիրեց նրա սահմաններին:

[«Յայնժամ մեծացույց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի գլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացույց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծարեաց զնա. և գումարեաց ի ձեռս նորա զօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, և արձակեաց յիրական աշխարհն Հայոց:»

Նւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն զոր արար՝ դար-

ձեռք լինէր ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց գնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եգիտ անդ զօրս բազումս Պարսից, զի զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն. զբազումս կոտորէր, և զբազումս փախստական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր. և զհայրենեացն տէրութիւն յինքն նուաճեաց, և զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորա»¹:

2. Մովսես Խորենացի, II, գլ. 28՝

«Որովհետեւ պատմությունն առանց ժամանակագրության ստույգ չէ, ուստի և, մանրամասն քննելով՝ գտանք, որ Տրդատ թագավորն է Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում և եկել է այս կողմերը մեծ զորքով»:

[«Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզիւ քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկլետիանոսի, և գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրով»]:

3. Սեբեոս, գլ. 9՝

«Արտաշիւրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղութեամբ ելնում է իբրեւ ախոյան գոթերի թագավորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով ախոյանին, գոթերի վիթխարի թագավորին՝ բերում և ներկայացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն այս թվին Տրդատին թագավոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրա»:

[«Յամին ի-երրորդի Արտաշիւրի, հնգետասներորդի Դիոկլետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյեան ընդդէմ արքային գդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյեանն անարի զթագաւորն գդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկլետիանոսի և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»]²:

4. Ուփտանես, I, ՀԶ՝

«Մեր պատմության մեջ մենք մի անգամ և կրկին անգամ գրել ենք Տրդատի թագավոր դառնալու մասին, թե ե՛րբ և ո՛ր ժամանակ այդ տեղի էր ունեցել: Սակայն այդ մասին իրար

¹ Տե՛ս «Ագաթանգեղոյ», *Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, էջ 29:*

² Տե՛ս «Սեբեոսի Եպիսկոպոսի, *Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 15:*

հետ համաձայն չէին Զենոբը և Մովսեսը. որովհետև Զենոբն ասում է, որ Տրդատին Պոռթոսն էր թագավոր դրել, երբ սա՝ ձերբակալել էր գոթերի թագավորին, և նա երախտահատույց լինելով Տրդատին՝ թագ էր կապել և նրան թագավորեցրել էր ու ուղարկել էր իր զորքով Հայաստան: Իսկ Մովսեսն ասում է, որ նա թագավոր էր կարգվել Դիոկլետիանոսից և նույնը վկայում է նաև Կայսերաց գիրքը»:

[«Գրեցաք ի մերումս Պատմութեան միանգամ և երկիցս յազգս Տրդատայ թագաւորելոյն, թե ե՞րբ և յորո՞ւմ ժամանակի եղև: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս վասն նորա. զի Զենոբ ի Պոռթայ ասէ թագաւորեալ Տրդատայ. և թագաւորեալ յորժամ զգթացն արար ձերբակալ զթագաւորն. և նա երախտահատոյց լեալ Տրդատայ՝ թագ եղեալ թագաւորեցոյց զնա, և առաքեաց զօրօք իւրովք ի Հայս: Իսկ Մովսէս ի Դիոկլետիանոսէ ասէ թագաւորեալ. վկայէ և այսմ գիրք Կայսերացն»]¹:

Ուխտանեսի այս վերջին կարծիքը Զենոբի ու Խորենացու վկայությունների անմիաբանության մասին, ինչպես այժմ պարզված է, արդյունք է ակներև թյուրիմացության: Աննիստիկն միանգամայն ճիշտ մատնանշել է, որ Ուխտանեսի օգտագործած աղբյուրի մեջ հիշատակված Պոռթոսը, որ թագավոր էր պսակել Տրդատին և ուղարկել էր նրան զորքով Հայաստան, Պոռթոս կայսրը չէ, այլ Սիկորիոս Պոռթոսն է, որը Դիոկլետիանոսի կողմից ուղարկված էր Նեքսեհի մոտ խաղաղության դաշն կնքելու և որին, ինչպես դժվար չէ կռահել, հանձնարարված է եղել նաև Հայաստանի գահը տալ Տրդատ Գ-ին² (298 թ.):

Տրդատ Գ-ի գահակալության ճիշտ տարեթիվը (298 թ.), որը համապատասխանում է հունա-հռոմեական աղբյուրների ցուցումներին, ինչպես վերև ասացինք, մատնացույց է արված Սեբեոսի վերև բերված վկայության մեջ: Նաև ըստ Աղաթանգեղոսի Պատմության՝ Տրդատը գահ էր բարձրացել Գալերիոս Մաքսիմիանոսի զորագլուխ Լիկինիոս Լիկինիանոսի ժամանակ, որը, ինչպես վկայում է նվտրոպիոսը³, 296—297 թվերի կռիվների ընթացքում մեծ ծառայություններ էր մատուցել և արել էր խիզախ սխրագործություններ: Մովսես Խորենացին ևս, որն օգտվել էր վերոհիշյալ հայ աղ-

¹ Տե՛ս Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 111:

² Տե՛ս Аннииский, Древние армянские историки, էջ 80:

³ Eutropius, X, 4.

բյուրններից, Տրդատ Գ-ի գահակալությունն ընդունում է նույնպես Դիոկլետիանոսի ժամանակ, սակայն նա, համաձայն իր սխալ ժամանակագրական սխեմայի, ենթադրում է, որ «Տրդատը թագավորել էր Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում», այսինքն՝ 286 թվին։ Աննինսկին կարծում է, որ այս վկայությունը ևս որոշ չափով ճիշտ է, բայց ոչ այն իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ Խորենացին։ Խոսքով Բ-ի մահից (287 թ.) հետո նրա անմիջական հաջորդն էր լինելու, իրապես, Տրդատ Գ-ը, որը սակայն գահ էր բարձրացել ո՛չ թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թվին¹։

Ինչպես տեսնում ենք, նորագույն պատմագիտական յուսումնասիրությունների շնորհիվ Հայ Արշակունիների երրորդ դարի պատմության խճճված ու մութ խնդիրները ստանում են բոլորովին նոր ու արժանահավատ լուսաբանություն։

¹ См. Аннинский, Древние армянские историки, էջ 51։

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՏՐՂԱՏ Գ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Տրդատ Գ-ի հաստատումը հայրենի գանի վրա.— Հայաստանը «դառապելիւ կայսերաց»։— 2. Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության հիմնական աղբյուրներն են Ագաթանգեղոսը և Մովսես Խորենացին։— Տրդատ Գ-ի անվանը կապակցվել են հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Բ-ին։— 3. Տրդատ Գ-ի կոիվները Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների դեմ։— 4. Նրա վերադարձի ու թագավորման մասին Ֆարկին-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության վկայությունները։— Լիման-Հանուպի սխալ ենթադրությունն այդ արձանագրության ժամանակի մասին։— 5. Արարների 308 թվի հունարեն արձանագրությունը։— Նախարարական տոմսերի գտնիքները խնդիր։— 6. Քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում։— Ագաթանգեղոսի վկայությունները։— Բրիտանեության մասին Հայագրական Աստիքի և Կապադոկիայի ու Փոքր Հայքի կողմից։— 7. Հայերի քրիստոնեության դարձի թվականի հշտումը։— Մաքսիմոս Դայան պատերազմ էր մղել քրիստոնեության դեմ ո՛չ թե Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի։— հայերի դարձի մասին Սոզոմենոսի վկայությունը։— քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվել էր իբրև պետական կրոն, հավանորեն, 314—316 թվերին։— Նախնական քրիստոնեության կերպարանավորումը 3-րդ և 4-րդ դարերում։— 8. Հայաստանի դաշնակցությունը Հռոմեական կայսրության հետ։— դաշինքի կնքման ժամանակի և տեղի խնդիր։— «Դաշանց թղթի» անվավերականությունը։— 9. Տրդատ Մեծի մասին առասպելական գրույցները։— 10. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը։— Տրդատ Մեծի տնունը և տիրոջն ըստ այդ արձանագրության։— Խորենացու վկայությունն այդ արձանագրության մասին։— Տրդատ Մեծի քույրը, Խոսրովիդուխտը, պատմական ենն է։— Գառնիի արձանագրության ժամանակի խնդիր։— 11. Տրդատ Գ-ի ապստամբության մասին հայ աղբյուրների վկայությունները կապածնեի են։

298 թվի խաղաղության դաշինքից հետո, Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի երկուստեք համաձայնությամբ՝ Տրդատ Գ-ը հաստատվեց իր հայրենի գահի վրա Հռոմեական կայսրության պաշտպանության և հովանավորության ներքո։ Որ Հայաստանը 298 թվից հետո դառնել էր, իրոք, Հռոմին հպատակված վասալ պետություն՝ այդ երևում է այսպես կոչված Վերոնյան երկրացուցակի վկայու-

թյունից, որի մեջ իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական շըրջանի երկրամաս բացի Փոքր Հայքից հիշատակված է նաև Մեծ Հայաստանը՝ «Armenia minor, nunc et maior addita», այսինքն՝ «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայաստան ավելացած»¹։

Ուշագրավ է նմանապես, որ Պոլեմիոս Սիլվիոսը ևս իր երկրացանկի (Laterculus-ի) մեջ Հռոմեական կայսրության պոնտական ութ երկրամասերի շարքում Փոքր Հայքից (Armenia minor) հետո մատնացույց է անում դարձյալ նաև Մեծ Հայաստանը (Armenia maior)²։

Կ. Գյուտերբուխի և Ն. Ադոնցի կարծիքը, որ իբր թե վերոհիշյալ վկայությունների մեջ Փոքր ու Մեծ Հայքի տակ պետք է հասկանալ Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ գտնվող Առաջին և երկրորդ Հայքը³, ինչպես մատնացույց է արված իմ նախորդ աշխատություններից մեկում, բավարարաչափ հիմնավորված չէ և չէ կարող հարկավ համարվել համոզիչ⁴։

Մեծ Հայաստանի ուղի միացումը և վասալական սերտ կապը Հռոմեական կայսրության հետ առանձնապես շեշտված է նույնպես և Ագաթանգեղոսի պատմական երկում, որի մեջ Մեծ Հայաստանն անվանված է «դաստակերտ կայսերաց»։

«Քաջութիւն հասցէ ձեզ,— ասված է Տրդատ արքայի ազատներին ու շինականներին ուղղված հրամաններից մեկում,— ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս. իմաստութիւն Յունաց հասցէ զաստակերտիդ կայսերաց, և ի մեր դիցախառն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն, ի փառաց թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»⁵։

Հայաստանի սերտ միացումը և բախտակցությունը կայսրության հետ պետք է առանձնապես նկատի ունենալ, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, քաղաքական այդ մերձեցման հետևանքով էր, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցավ մեծ հեղա-

¹ Տե՛ս Codex Veronensis, II, 8, Seeck-ի մոտ՝ Notitia dignitatum, 1872, էջ 248։

² Տե՛ս Laterculus Polemii Silvii, IX (Seeck, Notitia dignitatum, էջ 251 և հետ.)։

³ Տե՛ս Կ. Գյուտերբուխի, Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական օստրապոլ-թիւնները Դ — Զ դարերուն, թարգմ. Լ. Մկրտիչ Վ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 36—38 և Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 87։

⁴ Տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самообытность, Ереван, 1941, էջ 5։

⁵ Ագաթանգեղոսի, Պատմութիւն Հայոց», 1809, էջ 73 (գլ. ԺԲ, 127)։

շրջում և քրիստոնեությունն այնտեղ ճանաչվեց իբրև պետական կրոն:

ՎՏրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության համար (298—շուրջ 330 թ.) հիմնական աղբյուր է համարվում Աղաթանգեղոսի Հայոց Պատմությունը, որից մեծ չափով օգտվել էր Մովսես Խորենացին: Աղաթանգեղոսի մոտ Տրդատ Գ-ի պատումը ծագում է հին հայ ժողովրդական վեպից և, անշուշտ, վեպի ազդեցությանը պետք է վերագրել, որ հայկական հին պատմագրության մեջ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը միաձուլվել և դառել են մի անձն՝ Տրդատ Մեծ, որի անվանը կապակցվել են պատմական հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Բ-ին:

Օրինակ, Աղաթանգեղոսի Պատմության 11-րդ գլխում ասված է, որ Տրդատն իր թագավորության ընթացքում անընդհատ պատերազմել էր պարսիկների դեմ և ավերել էր Պարսից երկիրը և Ասորեստան աշխարհը¹: Հայտնի է սակայն, որ 298 թվի դաշնագրից հետո խաղաղություն Արևելքում մնացել էր անխախտ ու տևել էր մոտ քառասուն տարի (298—337), և Տրդատ Գ-ը խաղաղ թագավորել էր Հայաստանում մինչև իր մահը (շուրջ 330 թ.): Աղաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունը, ինչպես մատնանշել է Մ. Աբեղյանը², հիշողություն է երկարատև պատերազմների ընդդեմ պարսիկների ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որը, ինչպես վերև տեսանք, մոտ 25 տարի, մինչև 252 թիվը, հաջողությամբ պաշտպանել էր Հայաստանը պարսկական հարձակումներից:

Մի այլ օրինակ՝ Խորենացու երկրորդ գրքի 85-րդ գլխում նկարագրված է Տրդատ Գ-ի կոնվը հյուսիսականների դեմ Աղվանքում, ուր բասիլիների թագավորը ձգում է իր «քեմիտապատ պարանը», որ թագավորին բռնե, բայց Տրդատը կտրում է պարանը, իր սրի հարվածով երկու կտոր է անում նրան և, պարտության մատնելով նրա զորքը, հալածում է մինչև Հոնաց աշխարհը: Գարագաշյանի կարծիքով Տրդատ Գ-ի մասին նաև այս վկայությունը, որ հին գրույցներից է վերցված, հիշողություն է հյուսիսականների դեմ պատերազմի ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Ա-ի, որը, ինչպես պատմում է Հովսեփոս Փլավիոսը (տե՛ս վերև էջ 9—10), պատերազմել էր ալանների դեմ, և երբ սրանք պարանը ձգել ու բռնել էին նրան՝ կտրել էր պարանը և կարողացել էր փրկվել³:

¹ «Ագաթանգեղեայ, Պատմութիւն Հայոց», 1909, գլ. ԺԱ, 123, էջ 71:

² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Նրևան 1944, էջ 808:

³ ՏՅ՝ Գաբազաբյան, Բնական պատմութիւն Հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս,

Ջանց առնելով Տրդատ Մեծի մասին նման անստույգ տեղեկությունները՝ մենք կբերենք ներքև նրա մասին հայկական աղբյուրների միայն այն կարևոր վկայությունները, որոնց հավաստիությունը հաստատվում է հունա-հռոմեական աղբյուրների օգնությամբ:

Տրդատ Գ-ի մասին Ագաթանգեղոսը հաղորդում է, որ նա, օգնական զորք ստանալով հռոմեական կայսրից՝ գալիս է Հայաստան և, որովհետև իր երկիրը Պարսից տիրապետության տակ էր գտնվում, հաղթում է նրանց և հաստատվում հայրենի գահի վրա:

«Այն ժամանակ, — պատմում է Ագաթանգեղոսը, — թագավորը [Հունաց] խիստ բարձրացրեց Տրդատիոսին և տվեց նրան մեծամեծ պարգևներ. նա թագ դրեց նրա գլխին և, ծիրանեզգեստով զարդարելով՝ բարձրացրեց նրան և, կայսերական զարդերով շքեղանելով՝ մեծարեց նրան: Հավաքեց ու նրա ձեռքը հանձնեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց Հայոց աշխարհը սեփական: Եվ հաղթության մարտի քաջություններից հետո, որ արել էր՝ վերադարձավ Մեծ Հայաստանի Տերդատ արքան Հունաց կողմերից. թագավորը ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայաստանի կողմերը և եկավ գտավ այնտեղ Պարսից շատ զորքեր, որովհետև սրանք այն աշխարհը գրավել էին ու հպատակեցրել էին իրենց: Նա կոտորեց շատերին, շատերին էլ փախուստի մատնեց և քեց Պարսից կողմերը. և հայրենի տերությունը նա ինքը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմանների մեջ»:

[«Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի գլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացոյց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծարեաց զնա. և գումարեաց ի ձեռս նորա զօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, և արձակեաց յիրական աշխարհն Հայոց»:

Եւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն զոր արար՝ դարձեալ լինէր ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց զնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եդիտ անդ զօրս բազումս Պարսից, զի զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն. զբազումս կոտորէր, և զբազումս փախստական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր. և զհայրենեացն տէ-

րութիւն յինքն նուաճեաց, և զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորայ¹:

Ագաթանգեղոսի այս վկայութիւնը, թեև ծագում է վիպական հայկական ավանդութիւնից, սակայն ըստ էութեան կարող է համարվել պատմական: Աննինսկին իր «Հին հայկական պատմիչները իբրև պատմական աղբյուր» աշխատութեան մեջ մատնանշում է, որ Տրդատ Գ-ը, իր գահի վրա հաստատվելուց առաջ, կռիւ էր մղել հռոմեական օգնական զորքի աջակցութեամբ հայ ապստամբ նախարարների դեմ²: Նրա կարծիքով, այդ կռիւների պատճառով էր, որ Գալերիոսը, որը 297 թվի հաղթութիւններից հետո մնացել էր Արեւելքում մինչև 302 թիւը, իր 311 թվի հրովարտակի մեջ անվանում է իրեն վեց անգամ հաղթող հայերի³:

Աննինսկու այս դիտողութիւնները, որ ուշադրութեան արժանի են, ինչպես տեսնում ենք, կարող են նեցուկ ծառայել Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութեան հավաստիութեան: Այդ դիտողութիւնները, որ հավանական են, ցույց են տալիս, որ Տրդատ Գ-ը Հայաստանին տիրել էր, կռիւներ մղելով ո՛չ թե Պարսից զորքերի դեմ, ինչպես այդ վկայում է Ագաթանգեղոսը, այլ Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների դեմ: Հայտնի է մեզ, օրինակ, Պետրոս Պատրիկիոսի մի վկայութիւնից, որ Պարսկաստանի շերմ կողմնակից է եղել այդ ժամանակ Սյունիքի Վարազշապուհ իշխանը, որին Պարսից Ներսէս թագավորը, Գալերիոսի 297 թվի հաղթութիւնից հետո, ուղարկել էր իբրև պատգամավոր խաղաղութեան դաշնագրի կնքման համար⁴:

✓ Տրդատ Գ-ի վերադարձի ու թագավորման մասին Հայաստանում հայտնի է խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր՝ Ֆարկին-Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրութիւնը:

Այս արձանագրութիւնը, որ 1899 թվին գտել էր Լեման-Հաուպտը, լրիվ չէ և, դժբախտաբար, դժվար է վերծանվում, որովհետև նրա ընդարձակ բնագրից պահպանվել են ընդհատումներով իրար անհաբիր ու հատուկտոր հատվածներ միմիայն ութ քտրի վրա⁵: Սակայն բովանդակութիւնը մոտավորապես որոշվում է:

¹ Տէս Ագաթանգեղոս, գլ. Դ, 46—47, էջ 29 (Տփղիս, 1900):

² А. Анушкянц, Древние армянские истории, Одесса, 1899, էջ 60—61:

³ Տէս Նվսերիոս, Գաղմ. եկեղ., գիրք VIII, գլուխ 17:

⁴ Տէս Տառլան, Ագաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 128—129:

⁵ Տէս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910 էջ 411—419:

Ճարկինի արձանագրությունը կարևոր մի հրաման է ու հայտարարություն՝ ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքի բնակչության: Արձանագրության սկիզբը պակասում է, ուստի և նրա հեղինակը, որ պարզապես Հայ Արշակունի թագավորներից մեկն է, ճշտիվ որոշ չէ: Հայաստանի այդ թագավորը, ինչպես երևում է արձանագրության բովանդակությունից, բարեկամաբար էր տրամադրված թե դեպի հռոմայեցիները և թե դեպի Պարսից թագավորը, որին նա անվանում է «աստված թագավոր թագավորաց»: Նա հիշատակում է փաստաթղթեր ու նամակներ, որ ինքը ստացել է հռոմայեցիներից և Պարսից թագավորից:

«Ձեր քաղաքաբնակչությունը, — մատնանշված է արձանագրության մեջ, — ապստամբել էր և պարսիկների հետ միասին պատերազմ էր մղել մեր հոր դեմ»:

Արձանագրության վերջում ասված է՝

«Ե ուրպեսդի ամենքը ինձ ավելի լավ ճանաչեն, մենք հրամայեցինք, որ այս գրությունը ղետեղվի դարբասի մոտ՝ — և ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այնպես էլ փորագրված է ու ամրացված: Մենք կարգադրել ենք նույնպես, որ գրությունը փորագրվի ու կցվի ամեն մի դարբասի մոտ նաև մյուս քաղաքների, որոնց իշխանությունը մենք ստանձնել ենք հաճությամբ և օգնությամբ աստվածների»:

Լեման-Հաուպտը, հիմնվելով արձանագրության հունարեն տառերի ձևերի և հունարեն լեզվի քերականական առանձնահատկությունների վրա՝ նրա ժամանակը ենթադրում է մեր թվականության երկրորդ դարից հետո, իսկ նկատի ունենալով նաև նրա վերոհիշյալ բովանդակությունը՝ վերագրում է արձանագրությունը Հայոց Պապ թագավորին (368—374):

Լեման-Հաուպտի վերջին այս եզրակացությունը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, միանգամայն անհավանական է ու անհամոզիչ, որովհետև Պապ թագավորը քրիստոնյա էր, իսկ արձանագրության մեջ ասված է, որ թագավորն իր իշխանությունը ստանձնել էր «աստվածների հաճությամբ ու օգնությամբ», նաև Պարսից թագավորն անվանված է «աստված թագավոր թագավորաց»:

Ինձ թվում է, որ հիմնավոր և Մարկվարտի կարծիքը, որը արձանագրությունը վերագրում է ո՛չ թե չորրորդ, այլ երրորդ դարի Արշակունի հայ թագավորներից մեկին և ենթադրում է, որ արձանագրության մեջ ակնարկված հայ թագավորը Տրդատ Գ-ն է, որը վե-

1 S. J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 134—135:

րահաստատվել էր իր գահի վրա հռոմայեցիների և պարսիկների երկուստեք համաձայնությամբ:

Մարկվարտը ցույց է տվել նաև, որ Տրդատ Գ-ը վերանվաճել էր իր թագավորությունը, ինչպես մատնանշված է արձանագրության մեջ, հռոմեական օժանդակ զորամասի օգնությամբ, որի պահակալին կայանը գտնվում էր Նեկրայում՝ այժմյան Մալաթիայի հարավ-արևմուտքում և Ալբիստանի արևելակողմում¹:

Ֆարկին-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության ժամանակի խնդիրը, համաձայն նոր այս լուսաբանության, որոշվում է առանց դժվարության: Տրդատ Գ-ի այս արձանագրության ժամանակը պետք է ենթադրել երրորդ դարի վերջերում, հավանորեն, 298 թվին:

Տրդատ Մեծի հունարեն մի ուրիշ արձանագրություն, որը գտնված է Աբարանում, կարդացել ու մեկնել է ռուս գիտնական Ռոստովցևը²: Այս արձանագրության բովանդակությունից մենք գիտենք, որ Տրդատ Գ-ը նվեր էր տվել Գնթունիների տոհմի իշխաններից մեկին կալվածքներ Նիգ գավառում, ամենայն հավանականությամբ, Սելևկյան տրմարի 620 թվի փետրվար ամսին (620—312 = 308), այսինքն՝ 308 թվին (մեր թվ. հ.):

Ռոստովցևը կարծում է, որ Աբարանի արձանագրության վերագրումը Տրդատ Գ-ին հավանական է և այն պատճառով, որ ըստ հայկական ավանդության այս թագավորն էր վերաբաժանման ենթարկել իշխանական շրջանները նախարարական առանձին տոհմերի միջև, և նրա ժամանակ տեղի էր ունեցել տեղաշարժ նախարարական կալվածատիրության մեջ³:

Անհավանական չէ, բացի այդ, որ դեռևս Տրդատ Գ-ի ժամանակ որոշ փոփոխություն կարող էր կրած լինել նախարարական տոհմերի գահերեցությունը կամ բարձրեցությունը նրանց հզորության կամ կարևորության համեմատ, ինչպես այդ վկայում են Թովմա Արծրունին և Ստեփանոս Օրբելյանը⁴:

Տրդատ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանի կուլտուրական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն: Նրա ժամանակ

¹ SE. J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 124, 159 175 և 184:

² М. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911.

³ Նույնը, էջ 29:

⁴ SE. Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, III, գլ. ԻԴ, էջ 384 (Թիֆլիս, 1917) և Սեփյանց Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. Է, էջ 24 (Թիֆլիս, 1910):

մերժվեց հեթանոսական նախկին կրոնը և իբրև պետական կրոն հաստատվեց քրիստոնեությունը:

Վաղոց քրիստոնեության դարձի պատմության համար ամենակարևոր աղբյուրն է Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, որը, ինչպես ասացինք, սկսվում է 224 թվից և բովանդակում է իր մեջ, գլխավորապես, Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի անցքերը: Այս երկի մեջ, ինչպես բանասիրական քննությունները ցույց են տվել, չափազանց մեծ տեղ են բռնում վկայաբանական-առասպելական և վիպական-բանաստեղծական տարրերը, իսկ հայերի դարձի իրական պատմության մասին նրա մեջ պահպանվել են պատմական աղոտ հիշողություններ, որոնց հիմք են ծառայել բանավոր հին ավանդությունները:

Ագաթանգեղոսի մոտ հայերի դարձի պատմության համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է: Տրդատը, որ Հունաց կողմերում մեծամեծ քաջություններ էր գործել, պսակվում է այնտեղ արքայական թագով և վերադառնում է Հայաստան: Այստեղ Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում զոհեր են մատուցանում Անահիտ դիցուհուն, և Տրդատը հրամայում է Գրիգոր անունով իր սպասավորին, որը հավատարմությամբ ծառայում էր իրեն, որ նա նվեր տանի Անահիտի արձանին ծաղիկ պսակներ և կանաչ ոստեր:

Գրիգորը հրաժարվում է այդ անել և հայտնում է, որ ինքը քրիստոնյա է: Տրդատը ենթարկում է նրան անտանելի տանջանքների, բայց սա տոկունությամբ կրում է այդ չարաշարանքները և շարունակում է անարգել կուռքերին: Այդ միջոցին նախարարները հայտնում են Տրդատին, որ Գրիգորը նրա հորը՝ Խոսրով թագավորին սպանող պարթև Անակի որդին է: Տրդատը, այս լսելով, ավելի ևս զայրանում է և հրամայում է, որ Գրիգորին տանեն Արտաշատ և ձգեն մութ ու սողուններով լի բանտը, որ կոչվում էր Խոր-Վիրապ:

Այնուհետև Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ ընդարձակ կերպով պատմվում է Հռիփսիմյան կույսերի Հայաստան գալը և նահատակությունը, Տրդատի մոլեգին խելագարությունը, Գրիգորի Խոր-Վիրապից դուրս գալը տասնհինգ տարվա բանտարկությունից հետո և հայոց դարձն ի քրիստոնեություն:

Քննության առնելով Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի մասին Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ պատումները՝ բանասերները և պատմագետները հավաստի են համարում, գլխավորապես, այն, որ քրիստոնեությունն ընդունվել ու տարածվել էր Հայաստանում Տրդատ թագավորի ժամանակ (298—շուրջ 330) քարոզությամբ Գրիգոր Լուսավորչի: Իսկ Ագաթանգեղոսի հաղորդած առասպելախառն ու

չափազանցված տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի շարժարանքների, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության և Տրդատի հիվանդության մասին նրանք համարում են կասկածելի և պատմական տեսակետից անվստահելի:

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեությունը սկսել էր մուտք գործել Հայաստան դեռ Տրդատ Գ-ից և Գրիգոր Լուսավորչից առաջ Նդեսիայի և Մծբինի ու նաև Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմերից: Նա սկսել էր տարածվել Հարավային Հայաստանում և Տարոնում, հավանորեն, երրորդ դարի սկիզբներում կամ թերևս արդեն երկրորդ դարի վերջերում:

Վենց երրորդ դարի սկիզբներում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹, Հայաստան էր եկել քրիստոնեություն տարածելու նպատակով հռչակավոր գնոստիկյան ասորի գիտնական Բարդաժանը: Իսկ երրորդ դարի վեսերում, ինչպես վկայում է Եվսեբիոս Կեսարացին², Մեհրուժան եպիսկոպոսի հետ, որը, հավանորեն, քարոզիչ էր Մոփքում³, դարգրություն էր ունեցել Աղեքսանդրիայի Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը (248—265): Նույն այդ ժամանակներում քրիստոնեությունը լայնորեն տարածվել էր նաև Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում, ուր քրիստոնեական նշանավոր կենտրոններ էին Կեսարիա և Մելիտենե քաղաքները:

Վերահիշյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ քրիստոնեության տարածման համար որոշ շափով արդեն հող էր պատրաստված դեռ երրորդ դարում: Թե ո՛ր թվականին քրիստոնեությունը վերջնականապես հաստատվել էր Հայոց թագավորության մեջ իբրև պաշտոնական կրոն՝ այդ հարցը մինչև այժմ բավարար կերպով դեռ չէ որոշված և վեճի առարկա է:

Դեռևս Չամչյանի ժամանակներից սկսած այդ մասին գերիշխող կարծիքն այն է եղել, որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեության դարձը տեղի էր ունեցել 301—304 թվականներին: Բայց կան նաև զանազան այլ ենթադրություններ:

Տուրնեբիզը, որը մանրամասն քննել է այս խնդիրը իր Քաղաքական և կրոնական պատմություն Հայաստանի» գրքի հատուկ հավելվածում, բերում է հայերի դարձի մասին ականավոր եվրոպացի և հայ գիտնականների նաև այլ կարծիքներ⁴: Ըստ այդ ենթադրու-

¹ Խորենացի, գիրք II, գլ. 52, էջ 201 (Տփղե., 1913):

² Եվսեբիոս, Պատմ. եկեղ., 2, 46, 2:

³ Տե՛ս Ածոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 347:

⁴ Tournebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Appendice I, „Étude sur la conversion de l'Arménie au christianisme“, էջ 428—444:

թյունների քրիստոնեությունն ընդունվել էր Հայաստանում իբրև պե-
տական կրոն 276—311 թվականների միջև. օրինակ, ըստ Սեն-
Մարտենի՝ 276 թվին, ըստ Հարնակի՝ 285—290 թվերին, ըստ Տուր-
նեբիզի՝ 290—295 թվերին, ըստ Գաթրճյանի՝ 305—310 թվերին¹, V

Վերջերս լույս տեսավ նույն խնդրի մասին «Էջմիածին» ամսա-
գրում Ստ. Մալխասյանի հոդվածը։ Վերջինս, հիմք ընդունելով Խո-
րենացու Պատմության ժամանակագրական ցուցմունքները, որ նա
թյուրիմացարար համարում է հայերի դարձի թվականի ճշտման
միակ ապահով աղբյուրը, քրիստոնեության հաստատումը Հայաս-
տանում որոշել է 279 թվին²։

Վերոհիշյալ բոլոր կարծիքները՝ հիմնված են, գլխավորապես,
Ագաթանգեղոսի, Խորենացու և պատմական մյուս հայ աղբյուրների
ժամանակագրական խառնաշփոթ տեղեկությունների վրա, որ վե-
րաբերում են երրորդ դարի պատմական անցքերին։ Բացի այդ,
պատմագետների և բանասերների մեծագույն մասը սխալ են հաս-
կացել Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի վկայությունը Մաքսիմիոս
Դայայի (305—313) արշավանքի մասին հայերի դեմ։

Եվսեբիոսի կարևոր այս վկայությունը հետևյալն է՝

«Բացի այդ. — ասում է Եվսեբիոսը, — բռնակալի [Մաքսիմի-
ոս Դայայի] ձեռով պատերազմ հարուցվեց արմենների դեմ՝
այն մարդկանց դեմ, որոնք հենց սկզբից բարեկամ էին ու դաշ-
նակից հռոմայեցիների. բայց որովհետև քրիստոնյա էին նաև
նրանք և եռանդով ու բարեպաշտությամբ երկրպագում էին
աստծուն՝ այս աստվածատյացը փորձեց նրանց ստիպել, որ
զոհ բերեն կուռքերին ու դեերին. ուստի և դարձրեց նրանց, որ
բարեկամ ու դաշնակից էին՝ թշնամի ու մարտնչող։..... Արդ՝
նա հենց ինքը իր բռնակի հետ՝ արմենների դեմ պատերազմե-
լիս ջախջախվեց»³։

Հիմնվելով Եվսեբիոսի այս վկայության վրա՝ պատմագետները
կարծում են, որ Մաքսիմիոս Կեսարը 311/312 թվին պատերազմել
էր քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ-ի դեմ և կամեցել էր վե-
րահաստատել Մեծ Հայաստանում հեթանոսությունը։

¹ Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. I, էջ 48 (Սեն-Մարտենի հա-
վելածով)։ A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den
drei ersten Jahrhunderten, Leipzig, 1902. Tournebize, Histoire politique et
religieuse de l'Arménie, էջ 428. Գաթրճյան Հ., Տեղեգրական պատմություն,
Բ, էջ 477։

² Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, «Ե՞րբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն»,
«Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 22—26։

³ Եվսեբիոս, Պատմութ. եկեղ., գիրք Թ, գլ. Լ։

Սակայն, իրապես, ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում են այժմ¹, նա պատերազմ էր մղել ո՛չ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկիրներից մեկի դեմ, որ Դիոկղետիանոսի զորավար Գալերիոսի 297 թվի հաղթությունից հետո միացվել էին կայսրության:

Միանգամայն պարզ է, հետևաբար, որ Նվսերիոսի վերոհիշյալ վկայությունը չէ կարող կուլան ժառանգել Տրդատ Գ-ի ու նրա երկրի քրիստոնեության դարձի թվականը որոշելու համար:

Վուլագրավ է ու կարևոր քրիստոնեության հաստատման մասին Մեծ Հայաստանում ո՛չ թե Նվսերիոսի, այլ հինգերորդ դարի եկեղեցական պատմագիր Սողոմոնոսի հետևյալ վկայությունը՝

«Ես տեղեկացա, — վկայում է Սողոմոնոսը, — որ հայերն ընդունել են քրիստոնեությունն ավելի առաջ [քան վրացիներն ու ուրիշները]: Ասում են, որ Տրդատը, որն այս ժողովրդի առաջնորդն էր, մի ինչ-որ աստվածանշան հրաշքի պատճառով, որ նրա տան մեջ պատահել էր, իսկույն դառել էր ինքը քրիստոնյա ու նաև հրամայել էր, որ քարոզության միջոցով այդ կրոնն ընդունեն բոլոր իր հպատակները»²:

Սողոմոնոսի՝ այս կարևոր վկայությունը, որը կարծես թե արձագանք է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ հաղորդված վերոհիշյալ տեղեկությունների, հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ նախալերի քրիստոնեության դարձը դնում է իբրեւորից առաջ, որոնք քրիստոնեություն էին ընդունել մոտավորապես 337 թվին³/ Նվ այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Նվսերիոս Կեսարացու մոտ, որի «Նկեղեցական Պատմությունը» պարունակում է քրիստոնեական եկեղեցու պատմությունը սկզբից մինչև Լիկինիոսի վերջնական պարտությունը, այսինքն՝ մինչև 324 թիվը, չեն հիշատակված ո՛չ Տրդատ Գ-ը և ո՛չ էլ Գրիգոր Լուսավորիչը:

Իմ նախորդ աշխատությունների մեջ⁴ ես մատնանշել էի, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ Մեծ Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր

¹ Տե՛ս Duchesne L., Histoire ancienne de l'Eglise, vol. II, էջ 32, ժան. 2: Համեմատե՛ նաև Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 443:

² Sozom., Hist. Eccles., II, 8.

³ Տե՛ս Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, История Грузии, часть I, Тбилиси, 1946, էջ 92 և 451:

⁴ Տե՛ս Манандян, Краткий обзор истории древней Армении, Москва, 1943, էջ 20. Նաև Զ. Մանանդյան, Գառնիի հուշարեւն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 15:

Հռոմեական կայսրությանը, ուստի շնորհիվ հենց այդ կապի՝ քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր իբրև թուլլատրեյի պետական կրոն՝ հաստատվել էր որպես պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում։ Ագաթանգեղոսի Պատմության վկայությունների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ հալածանքները քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանում արձագանք էին հալածանքների, որ տեղի էին ունեցել Հռոմեական կայսրության մեջ Դիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305)՝ նրա իշխանության վերջին տարիներում։ Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ համաձայն Միլանի հրովարտակի՝ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր Հռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն։

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոսի և Լիկինիոսի հրապարակած այդ հրովարտակից առաջ ևս, արդեն 311 թվին, հրատարակված էր կրոնական համբերատարության Գալերիոսի հրովարտակը, սակայն նույն այդ ժամանակ, ինչպես մենք վերև տեսանք, Ասիական արևելքում իշխում էր Մաքսիմիանոս Դայան, որը թշնամի էր ու հալածիչ քրիստոնեության։

Որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեության դարձը պետք է ենթադրել 313 թվից հետո՝ այդ որոշ չափով հաստատվում է նաև նրանով, որ Գրիգոր Լուսավորչի եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը Կեսարիայում և հայերի մկրտությունը Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց են արված Կեսարիայի մետրոպոլիտ Ղևոնդիոսի ժամանակ, որը հիշատակված է իբրև Կեսարիայի արքեպիսկոպոս 314 և 325 թվերին։

Հստ այս դիտողությունների կարող է թերևս ճիշտ լինել խորենացու Պատմության մեջ պահպանված ավանդությունը², որ Գրիգոր Լուսավորիչը քահանայապետ էր կարգվել և Թադեոս առաքյալի աթոռն էր նստել Տրդատի թագավորության (298—շուրջ 330) տասնևյոթերորդ տարում, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ Միլանի հրովարտակից անմիջապես հետո [298+17] 314/315 թվին։ Նույն այս ավանդությունը պահպանվել է նաև «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» գրվածքում, որի մեջ Լուսավորչի քահանայապետ կարգվելը ցույց է տրված Տրդատ Գ-ի թագավորության ո՛չ թե տասնևյոթերորդ, այլ տասնևյոթերորդ տարում, այսինքն՝ [298+18] 315/316 թվին³։

¹ ՏՅՍ Ագաթանգեղոս, Գ, 38, էջ 26. ԺԲ, 129, էջ 75. ԺԴ, 154, էջ 87 և ԺԵ, 181, էջ 90 (ՏԳԴԽ, 1909)։

² ՏՅՍ Մովսես Խորենացի, գիրք 11, գլ. 22, էջ 243 (ՏԳԴԽ, 1913)։

³ ՏՅՍ «Մովսեսի» Հայկականք, 2, Վենետիկ, 1853, էջ 9։

Պատմագիտական նորագույն աշխատություններում արդեն պարզված է, որ Միլանի 313 թվի հրովարտակից հետո ո՛չ թե առաջնություն էր տրվել քրիստոնեական եկեղեցուն կայսրության մեջ, այլ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր այնտեղ իբրև ազատ ու իրավունակ կրոն և իրավունք էր ստացել օրինականապես զարգանալու և բարգավաճելու։ Նա գերիշխող ու պետական կրոն էր դառել Հռոմեական կայսրության մեջ միմիայն շորորոք դարի վերջերում Բեոդոս Մեծի (379—395) ժամանակ¹։

Ըստ այսմ զուրկ չէ հիմքից Սեն-Մարտենի, Գելցերի և ուրիշների կարծիքը, որ քրիստոնեությունն առաջին անգամ պետական կրոն էր հայտարարվել ո՛չ թե Արևմուտքում, այլ Հայաստանում²։

Քրիստոնեությունը, ինչպես հայտնի է, ծագել էր Հրեաստանում առաջին դարում, երբ Հռոմեական կայսրության դաժան կեղեքումների պատճառով հուսահատության էին հասցվել ամենուրեք ժողովրդական շահագործվող մասսայի ստորին խավերը։ Ինչպես էնգելսը շատ ճիշտ մատնանշել է, ծագման իր առաջին շրջանում քրիստոնեությունը ճնշված դասակարգերի կրոնն էր՝ ստրուկների, ստրկությունից արձակվածների, աղքատների, իրավազուրկների և կամ նվաճված ու ճնշված ժողովուրդների³։ Սկզբնական այս ժամանակ ժողովրդական այդ լայն խավերը, որոնք ո՛չ մի ելք չէին տեսնում իրենց ծանր դրությունից, սկսել էին հավատալ, որ իրենց կարող է փրկել միայն մեսիան, Հիսուս Քրիստոսը, որը կպատժե հարստահարողներին և կհաստատե աստծու արդար թագավորությունը։

Իր զարգացման ավելի ուշ շրջանում, 3-րդ և 4-րդ դարերում, քրիստոնեությունն արագ կերպով կերպարանափոխվեց։ Նա հաշտվեց պետական իշխանության և իշխող դասակարգերի հետ, և քրիստոնեական եկեղեցին, որը եպիսկոպոսական իշխանության տակ կազմակերպվել էր որպես ուժեղ նվիրապետություն՝ կոչ էր անում քրիստոնյաներին հնազանդվել իրենց տերերին։

Հասկանալի է, որ հետագա շրջանի այս քրիստոնեությունը կա-

¹ Տե՛ս A. A. Vassiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, Paris, 1932, էջ 52, 62, 63 և 70։

² Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, I, էջ 76—77. Է. Գելցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թաբաթ. Գալեմբյարյան, Վիեննա, 1897, էջ 37 և ուրիշներ⁴։

³ Տե՛ս Энгельс, К истории раннего христианства, նաև Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 41 и т. XV, стр. 603—610։

որող էին ընդունել հեշտությամբ իբրև թույլատրելի կամ պաշտոնական կրոն թե Հռոմեական կայսրությունը և թե Արշակունիների թագավորությունը:

Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան իբրև պետական կրոն, անշուշտ, խիստ մեծ կարևորություն ունեցող մի փաստ է: Հայաստանն այնուհետև սերտ հարաբերությամբ կապվեց Հռոմեական կայսրության հետ ո՛չ միայն քաղաքականապես, այլև կուլտուրապես:

Հայաստանի դաշնակցությունը Հռոմեական կայսրության հետ, ըստ երևույթին, ձևակերպված է եղել հատուկ պայմանագրում, որ կնքված էր, ինչպես հաղորդում են հայ պատմագիրները, Կոստանդինոս Մեծի և Տրդատ Գ-ի մեջ:

Շնույնպես և Տրդատ արքային,— վկայում է Ադաթանգեղոսը,— իբրև սիրելի եղբոր իր սերը հայտնեց [Կոստանդինոս Մեծը] մեծ ուրախությամբ, մանավանդ նրա աստվածածանոթության պատճառով, ավելի ևս, նրա հետ դաշինք կնքեց, միջնորդ դարձնելով իրենց առ տեր Քրիստոս հավատքը, որպեսզի հաստատուն պահեն միշտ հավատարիմ. բարեկամություն իրենց թագավորությունների միջև:

[ԱՍոյնպէս և արքային Տրդատայ, իբրև եղբօր սիրելւոյ, սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթեան նորա՝ առաւել դաշինս կռէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն որ ի տէր Քրիստոսն էր, զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցենն]¹: Փալստոսը ևս, մատնանշելով, որ հայ դեսպանություն էր եկել Կոստանդինոս (337—361) կայսեր մոտ և խնդրել էր, որ իրենց օգնե վրեժխնդիր լինելու Պարսից թագավորից, վկայում է, որ՝

«Կայսրը, բոլոր հանգամանքները լսելով՝ մեծ փութով ու պատրաստությամբ հանձն առավ նրանց խնդիրը կատարել, թիկունք և օգնական եղավ Հայոց աշխարհին, մանավանդ որ հիշում էր այն ուխտի դաշինքը, որ երդումով հաստատապես կնքել էին միջնորդությամբ Կոստանդինոս կայսրը Տրդատ թագավորի հետ»:

[«Զոր իբրև լուաւ կայսրն զիրսն զայնոսիկ, մեծաւ փութով և բազում պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ. և

¹ Տէս Ագաթանգեղոս, զլ. ՃԺԶ, 877, էջ 402—403 (Տփղիս, 1900):

² Տէս Փալստոս Բուզուղ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմ. Ստ. Մալ-խասյանցի, Երևան, 1947, էջ 137:

օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց: Մանաւանդ, զի զուգահեռ յիշեալ դաշնացն կռելոց զերդմանցն հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր»¹:

Մեջ բերված այս վկայութիւնները, ինչպես իրավացի կերպով ընդունում են պատմագետները, կարելի է համարել պատմական և վավերական: Դաշնադրութեան ժամանակը Գաթրճյանը և Տաշյանը ենթադրում են 312 թվին, Մաքսիմիանոս Դայայի հայերի դեմ պատերազմից անմիջապես հետո²: Գելցերը, հիմնվելով Թեոդոսյան օրենսգրքի մեջ պահված Կոստանդիանոսի հրովարտակի վրա, կարծում է, որ դաշնագիրը կապված էր, հավանորեն, 315 թվին Սարգիկիայում³: Իսկ Աստուրյանը հավանական է համարում, որ այդ դաշինքը կարող էր կնքված լինել 324 թվին Արևելքում, երբ Կոստանդիանոս Մեծը լիակատար տեր էր դառել Արևմուտքի և Արևելքի⁴:

Պետք է ասել, որ այս կարծիքներից առաջինը թյուրիմացութեան արդյունք է, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, Մաքսիմիանոս Դայան պատերազմ էր մղել քրիստոնյա հայերի դեմ ո՛չ թե Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի: Անընդունելի է նույնպես Գելցերի ենթադրությունը, որովհետև Թեոդոսյան օրենսգրքի վերոհիշյալ վկայութիւնը, ինչպես միանգամայն ուղիղ մատնացույց է արել Գաթրճյանը⁵, վերաբերում է Արշակ Բ-ին և ո՛չ Տրդատ Գ-ին: Դժվար է նույնպես ընդունել և Աստուրյանի կարծիքը, որը սոսկ մի կռահումն է, զուրկ պատմական ու փաստական որևէ հիմքից:

Ինձ թվում է, հավանական է Տաշյանի մի ուրիշ ենթադրութիւնը: Ընդունելով, որ վերոհիշյալ դաշինքը, իրոք, գոյություն է ունեցել՝ Տաշյանը իրավացի կերպով նշում է⁶, որ աղբյուրների վկայութիւններից չէ երևում, որ Տրդատ Գ-ը անձամբ էր գնացել դաշինք կնքելու, այլ, ինչպես Փավստոսի վերև բերված վկայութեան մեջ ասված է, դաշնագիրը կնքել էր «միջնորդութեամբ», այսինքն՝ միջնորդների աջակցութեամբ:

¹ ՏՅՍ Փավստոս, III, գլ. 21, էջ 55, Վենետիկ, 1880: Համեմատե՛ւ Շիրազի վարդապետի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1864 էջ 124, նաև Խոսրեւացի, III, գլ. Ե, էջ 261 (Տփղիս, 1913):

² ՏՅՍ Գաթրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 479 և Տաշյան, Ազաթանդեզոս, էջ 146:

³ Gelzer H., Die Anfänge der armenischen Kirche, Sitzungsberichte der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1895, էջ 168—169:

⁴ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ:

⁵ ՏՅՍ Գաթրճյան, Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 490, ծան. 1:

⁶ ՏՅՍ Տաշյան, Ազաթանդեզոս, էջ 147:

Իմ այս «Քննական տեսություն» առաջին հատորում ես ևս մատնացույց էի արել, որ Ագաթանգեղոսի Պատմության 126-րդ գլխում նկարագրված Տրդատ Գ-ի ճանապարհորդությունը Կոստանդինոսի մոտ խառնաշփոթ ու անստույգ մի ավանդություն է և, ըստ երևույթին, արձագանք է ուղեորությանը Հռոմ Տրդատ Ա-ի¹։

Պետք է առանձնապես նշել, որ Ագաթանգեղոսի անունով մեր ձեռքը հասել է «Մաշանց թուղթ» վերնագրով մի գրություն, որը իբր թե այն դաշինքն է, որ կնքված է եղել Տրդատ Գ-ի և Կոստանդինոս Մեծի միջև։ Այդ գրությունը, ինչպես պարզված է, տգետ գրչի մի կոպիտ կեղծիք է և շարագրված է 12—13-րդ դարում²։

Ավելորդ է, իհարկե, կանգ առնել Տրդատ Գ-ի քաջագործությունների մասին Ագաթանգեղոսի և Խորենացու հաղորդագրությունների վրա, որ պարզապես ժողովրդական զրույցներ են։ Ագաթանգեղոսի ասելով՝ Տրդատը բարձր էր ու լայն հասակով, հաղթ էր մարմնով և անսահման քաջ էր, ուժեղ էր ու պատերազմող։

Երբ Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակման տեղերում վկայարաններ էին շինվում՝ Վաղարշապատում՝ Տրդատը, ինչպես վկայում է Ագաթանգեղոսը, յոթ օրվա ճանապարհ է գնում, բարձրանում է Մասիս սարը և Հռիփսիմեի վկայարանի համար բերում մ ութ ահռելի մեծության քարեր։

«Քարեր կարծր՝ պինդ, անտաշ, չկոկած, ահագին, ծանր, երկայն, հաստ և մեծամեծ՝ որոնցից ոչ ոք չէր կարող որևէ մեկը շարժել, նույնիսկ եթե ձեռնամուխ լինեին շատ մարդիկ։ Արդ՝ ուժեղ հսկան վերցրեց հայկաբար ութ մեծ քարերը, դրեց բոլորն իր մեջքի վրա և շալակած բերեց նահատակության տաճարավայրերը»³։

[ԱՆ անտի ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, անտաշս, անկոփս, յաղթս, ծանունս, երկայնս, ստուարս և մեծամեծս, որ զմի մի ոչ ումեք լինէր հնար, թէ և դիպելոյ բազմութեան ի մարդկանէ՝ զայն շարժել. արդ՝ առեալ սկայազօրն հայկաբար՝ զութ արձանսն՝ ի վերայ իւրոյ թիկանցն զայն դնէր և ըստանձնեալ բերէր ի վկայարանս տաճարացն]։

Տրդատի մասին թե այս և թե այլ նման առասպելական զրույցները, որ ունեն բանաստեղծական-վիպական բնույթ, հորինված են եղել. անշուշտ, ուշ ժամանակներում։

Տրդատ Գ-ին է վերագրվելու, բացի վերոհիշյալ Ֆարկին-Տիգ-

¹ Տէս Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատոր Ա, էջ 354։

² Աղաբանգեղոս, գլ. ԺԶ, 767, էջ 398 (Տգդիս, 1909)։

ոանակերտի և Ապարանի հոռնարեն արձանագրություններից, նաև Գառնիի հոռնարեն արձանագրությունը, որն անակնկալ կերպով գտնվեց Գառնիում 1945 թվին:

Այս արձանագրությունը, որ բավական վնասված է և դժվար է կարդացվում, ունի մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը.

«Տիրան-Տրդատ Մեծը, իշխելով Մեծ Հայաստանին որսվես գերագույն տեր՝ կառուցեց տաճար-մատուռը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար՝ դուրս թագավորական մեծ ոստանից: Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող մեծին..... նաև գոհություն ավետարանման համար»¹:

Իմ «Գառնիի հոռնարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը» (Երևան, 1946) նախորդ աշխատության մեջ ես ենթադրել էի, որ արձանագրության առաջին տողի մեջ Հելիոս բառը, որ նշանակում է արև, կարող է նաև հասկացվել իբրև էլիոս (Aelius) անձնական անուն: Ես կարծում էի, որ այդ անունը Տրդատ Գ-ը կարող էր ստացած լինել հռոմայեցիների երկրում, ուր նա սնվել էր ու մեծացել:

Ինձ թվում է այժմ, որ այս խնդրին ավելի հավանական է տալ բոլորովին այլ մեկնություն: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կարևոր իր հոդվածում՝ «Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուղանդի»², մատնանշել է, որ Տիրան թագավորը հայկական սովորության համեմատ իր պապի Տրդատ Գ-ի անունով կոչվել է Տրդատ և անվանվել Տիրան-Տրդատ³: Իմ կարծիքով, կարելի է հավանական համարել, որ Տիրան-Տրդատ կրկնակի անուն կարող էր ունեցած լինել նաև ինքը՝ Տրդատ Գ-ը:

Ըստ այս ենթադրության՝ Գառնիի արձանագրության մեջ Հելիոսը պարզապես Տիրան անվան թարգմանությունն է: Հայտնի է արդեն, որ հայերի Տիր աստվածը համապատասխանում էր Ապոլլոնին և Հելիոսին⁴, ուստի և շատ լավ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Տիրան-

¹ ՏՅ՝ Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языке в храме Гарни, Известия Академии Наук Арм. ССР, 1951, № 4, էջ 18 և 21:

² ՏՅ՝ Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1947, № 6 և № 7:

³ Նույնը, № 7, էջ 60—61: Երվանդ Տեր-Մինասյանը, ինչպես մատնանշում է Մելիք-Օհանջանյանը, հայտնել է իբրև, որ Եղիշեի մի քանի ձեռագրերի մեջ Տիրան թագավորն անվանված է «Տիրան-Տրդատ»:

⁴ ՏՅ՝ H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck a. d. Berichten der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Sitzung vom 7

Տրդատ Գ-ը հոճարեն արձանագրության մեջ անվանված է Հելիոս-Տիրիդատես: Նոր այս բացատրությունն ուշագրավ մի ապացույց է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը չէ կարող վերագրվել Տրդատ Ա-ին, ինչպես այդ թյուրիմացաբար ենթադրում են հայագետներից շատերը:

Երկրորդ կարևոր փոփոխությունը, որ անհրաժեշտ էր մտցնել իմ 1946 թվի նախնական թարգմանության մեջ, վերաբերում է Տրդատ Գ-ի տիտղոսին: Նկատի առնելով տարածությունը մինչև առաջին տողի վերջը՝ ես կարծում եմ այժմ, որ Տրդատ Գ-ը արձանագրության մեջ անվանված է եղել ո՛չ թե «Տրդատ թագավոր», այլ «Տրդատ Մեծ»:

Նալաթյանցը իր «Հայոց պատմության ուրվագծի» մեջ ասում է, որ Տրդատ Գ-ին հին հայ պատմագիրներն անվանել են Մեծ, որովհետև նա ջերմ պաշտպան է եղել քրիստոնեության և աջակցել է Գրիգոր Լուսավորչին քրիստոնեությունը տարածելու Հայաստանում²: Այս կարծիքը ավելի քան վիճելի է: Տրդատ Գ-ը «Մեծ» է անվանված ո՛չ թե մեր հնագույն պատմագիրների երկերում, այլ առաջին անգամ Սեբեոսի Պատմության երկրորդ գլխում և Մովսես Խորենացու մոտ³: Խորենացին, ինչպես մատնանշված է վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, ինքը տեսել էր Գառնիի հոճարեն արձանագրությունը, ուստի և անհավանական չէ, որ նա Տրդատ Գ-ին Մեծ է անվանում, նկատի ունենալով արձանագրության մեջ Տրդատի «Մեծն» (ὁ Μεγας) տիտղոսը:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ նորագյուտ արձանագրության մեր լուսաբանությունը ճշտիվ համապատասխանում է Խորենացու ցուցմանը, որ Գառնիի հոճարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ Մեծին: Պատմահոր այդ կարևոր վկայությունը, որ կարոտ է քննության, մեջ եմ բերում աշխարհաբար թարգմանությամբ և գրաբար.

«Այս ժամանակ [Արիստակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո] Տրդատը վերջացնում է Գառնիի ամրոցի շինությունը, որը որձաքար ու տաշած քարերից էր, որոնք իրար էին կպցված երկաթե գամերով և կապարով: Նրա մեջ նա շինեց նաև տուն

December, 1895, էջ 137, նաև իմ աշխատությունը՝ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ», Երևան, 1946, էջ 14—17:

¹ Այդ մասին ինձ մասնավոր նպակով (30 մարտի 1947 թվի) հայտնել էր Ա. Բ. Ռանովիչը:

² Տե՛ս *Халатянц*, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 349:

³ Խորենացի, գիրք II, գլ. Ա և գլ. ԽԲ:

հովանոց, մահարձաններով, սքանչելի դրվագներով ու բարձրաքանդակներով՝ իր խոսքով իդոլատր քրոջ համար, և նրա վրա գրեց իր հիշատակը հունարեն գրերով»:

[«Հայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրոշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ խոսքով իդոլատրոյ, և գրեալ ի նմա զիշատակ իւր հելլենացի գրով»]:¹

Խորենացու այս վկայությունից, որի մեջ կարևոր ու ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդված Գառնիի ամրոցի և նրա մեջ գրտնրվող շենքի մասին՝ դժվար չէ կռահել, որ պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Գառնիում և տեսել ու կարդացել է հունարեն արձանագրությունը: Նա միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որը պարզապես այժմյան նորագյուտ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամանակին: Նա նմանապես նաև ուղիղ մատնանշել է, որ Տրդատը Գառնիի ամրոցը կառուցել էր իր քրոջ համար, որին ինքը, հավանական ենթադրություն անելով, նույնացրել է Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված խոսքով իդոլատրի հետ:

Խորենացին Գառնիի տաճարը համարել է «հովանոց», այսինքն՝ ամառանոց, որ Տրդատ Գ-ը կառուցել էր իր քրոջ՝ Խոսրովիդոլատրի համար: Նորագյուտ հունարեն արձանագրության ընթերցումը այժմ մեզ ցույց է տալիս, որ այդ հուշարձանը չէ կարող համարվել Խոսրովիդոլատրի «հովանոց», ինչպես այդ ենթադրել է Խորենացին: Ծիշտ պետք է համարել, անշուշտ, այն գիտնականների և ճարտարապետների կարծիքը, որոնք այդ շենքը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան:

Նորագյուտ արձանագրության մեջ հիշատակված է, համաձայն իմ առաջարկած ընթերցման, Տրդատ Մեծի քույրը: Դժվար չէ, ուրեմն, որոշել, որ սա Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված «մեծ օրիորդ Խոսրովիդոլատրն» է, որը Հայաստանում ականավոր դեր էր կատարել քրիստոնեության տարածման ընթացքում:

Տրդատ Մեծի քրոջ հիշատակությունը հունարեն արձանագրության մեջ՝ կարևոր մի մատնանշում է, անշուշտ, որը ցույց է տալիս, որ Խոսրովիդոլատրի մասին Ագաթանգեղոսի և Խորենացու վկայությունները, ըստ էության, պատմական են և ոչ վիպական:

¹ Խորենացի, գիրք II, գլ. 2, էջ 241—242 (Տիգրե, 1913):

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, որը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին, ինչպես մանրամասն մատնանշված է այդ արձանագրության վերաբերյալ առաջին իմ աշխատության մեջ¹, գրված է, հավանորեն, Տրդատի թագավորության այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում արդեն հաստատվել էր քրիստոնեությունը և ինքը՝ Տրդատն ընդունել էր նոր կրոնը։ Արձանագրության ժամանակը որոշվում է 315—330 թվերի միջոցում, այսինքն՝ հայերի քրիստոնեության դարձից հետո և Տրդատ Մեծի մահից՝ մոտավորապես 330 թվից, առաջ։

Ուշագրավ է, որ նաև Մովսես Խորենացին վկայում է, որ Տրդատ Մեծի «հելլենացի գրով» արձանագրությունը գրված է մոտավորապես այն ժամանակներում, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Արիստակես որդին վերադարձել էր Նիկիայի ժողովից, այսինքն՝ 325 թվից հետո։

Վերոհիշյալ իմ աշխատությունների մեջ ես նաև կարծիք էի հայտնել, որ Գառնիի ամրոցը և, հավանորեն, նաև հեթանոսական տաճարը գոյություն են ունեցել, ինչպես վկայում է Տակիտոսը², Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց առաջ և, ըստ երեվելյի, Հայաստան մուտք գործած հելլենիստական կուլտուրայի մի մնացորդ են։

✓ Տրդատ Գ-ը թագավորել է Հայաստանում ո՛չ թե 70 կամ 56 տարի, ինչպես մատնացույց են անում Սեբեոսը և Խորենացին³, այլ մոտ 32 տարի (298—շուրջ 330) և վախճանվել է մոտավորապես 330 թվին։✓

Խորենացին իր Պատմության երկրորդ գրքի վերջին գլխում վկայում է, որ Տրդատ Մեծին թունավորել և սպանել էին հայ նախարարները։ Սի անվավեր դրվածքի մեջ⁴ մատնանշված է, որ Շապուհ Բ-ի (309/10—379) հրամանով Տրդատ Գ-ին նետով վիրավորել էին որսի ժամանակ Եկեղյաց գավառում Սյունիքի ազատները և,

1 Տես Ա. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 13—16։

2 Տես Tacitus, Annales, XII, 45։

3 Սեբեոս, գլ. Գ, էջ 16 (Երևան, 1939) և Խորենացի, II, գլ. ՂԲ, էջ 350 (Տիֆլիս, 1913)։

4 Տես Շաղազո մահուան Տրդատայ թագաւորի՝ հօրի, քաջի և առաքինոյ, Վրացմովէպ, 1851, էջ 69—75 և Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 33—34։

որովհետև վերքը վտանգավոր չէր՝ թագավորին թունավորել քեր հետո
նրա սենեկապետը:

Տրդատ Գ-ի սպանության մասին ոչինչ չգիտեն և չեն հաղոր-
դում հայոց հին պատմիչները, ռուսի և վերոհիշյալ տեղեկություն-
ները, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է հալաթյանցը¹, կասկածելի
են և, ըստ երևույթին, չունեն պատմական արժեք:

¹ См. Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 180 և հ.:

ԽՈՍՐՈՎ Գ, ՏԻՐԱՆ ԵՎ ՊԱՐՄԿԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՎԵՐՍԿՍՈՒՄԸ

1. Խոսրով Գ.— Հայաստանի խաղաղ դրությունը նրա բազավորության առաջին տարիներում.— «Տառար մայրի» և «Խոսրովակերտ» անտառների տնկումը։— 2. Պայքար ընդդեմ կենտրոնախույս նախադրությունների.— Մանավազյան և Ուրդունի նախադրությունների իսպառ քննադատումը.— «Մարտ պատերազմի առանց իրականաց».— քննադատված նախադրությունների կալվածքների հանձնումը հոգե-վորականության։— 3. Պարսկական հարձակումները հռոմեական Միջագետքի վրա։— 4. Մագդուքների Սանեսան բազավորի արշավանքը Հայաստան.— Սանեսանի պարտությունը և սպանությունը։— 5. Կոստանդինոս Մեծի խորհրդարանը, Անեի քաղաքի, Նշանակումը բարձրագույն իշխող հռոմեական վասալական երկիրների Արևելքում.— հունա-հռոմեական ազդյունների վկայությունները նրա մասին։— 6. Բզնունյաց Դատարանի նախապետի դավաճանությունը և Աղձնյաց Բախուր քաղաքի ապստամբությունը.— Դատարանի փախուճումը և Բախուր քաղաքի ու նրա տոհմի մահապաժանը.— նախազգուշական միջոցներ մեծամեծ ավազանու նկատմամբ։— 7. Մծքիների պաշարումը և պարսկական զորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա։— 8. Պարսկական կուսակցության իշխանությունը Հայաստանում։— 9. Տիրանի գահակալությունը Կոստանդինոս կայսեր աջակցությամբ։— 10. Տիրան բազավորի մասին Փավստոսի և Խորենացու կասկածելի վկայությունները.— հայերի և հռոմայեցիների բարեկամությունը Տիրան բազավորի ժամանակ։— 11. Հայկական ծանր գրառավոր հեծելազորի վնասված դերը Մուսալի մոտ կոպում։— 12. Տիրանի պայքարը կենտրոնախույս նախադրությունների դեմ.— Արժույթների և Ռշտունիների տոհմերի քննադատումը։

✓ Տրդատ Գ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսրով Գ-ը (շուրջ 330—338), որին անվանում են Կոստակ/այսինքն՝ փոքր կամ փոքրահասակ։ Սրա թագավորության ժամանակաշրջանի համար կարևորագույն ազդյուն է Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը, որից կարելի է վստահությամբ օգտվել։ Հարկավոր է, իհարկե, նախապես վերացնել սրա միտումնավոր գունավորումներն ու չափազանցությունները, ուղղել ժամանակավորի պոպոկները և որոշել պատմական փաստերի կատարման ճիշտ ժամանակը, դիմելով, որքան այդ հնարավոր է, օտար աղբյուրների օգնության։

✓ Խոսքով Գ-ի ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, հայ եկեղեցու եպիսկոպոսապետն էր Գրիգոր Լուսավորչի երեց որդի Վրթանեսը՝ Արիստակեսի եղբայրը։ Պետք է ասել, որ թե Տրդատ Գ-ի և թե նրա հաջորդների ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցին և նրա առաջնորդները մեծ դեր էին խաղում ո՛չ միայն երկրի կրոնական, այլև քաղաքական կյանքում։

✓ Խոսքով Գ-ի թագավորության առաջին տարիներում Հայաստանը գտնվում էր անդորր ու բարգավաճ վիճակի մեջ շնորհիվ այն երկարատև խաղաղության, որ հաստատվել էր Արեւելքում 298 թվի դաշնադրությունից հետո։ Հայաստանի այդ խաղաղ ու բարեկեցիկ ներքին դրությունը մատնանշված է Փավստոսի ուշագրավ մի վկայության մեջ, որը պատմական ճիշտ հիշողությունն է։

«Սրանից [Տրդատ Մեծից] հետո,— պատմում է Փավստոսը,— թագավորեց Խոսրով Կոտակը, [Մեծն] Խոսրովի թոռը, քաջ և առաքինի Տրդատ թագավորի որդին։ Սրա ժամանակ քահանայապետ եղավ և իր հոր ու եղբոր աթոռը նստեց Վրթանեսը, Գրիգորի երեց որդին։ Սրանց տարիներում աճեցին ու բազմացան խաղաղություն և շինություն, մարդաշատություն և առողջություն, պտղաբերություն, առատություն և գործի հաջողություն, և աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածային բարի վարքը։ Սուրբ Վրթանեսը իր հոր ու եղբոր նման նրանց լուսավորում էր ու առաջնորդում։ Այն դարում ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը»¹։

[Անպա յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի։ Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ, երէց որդին Գրիգորի Վրթանէս։ Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սոցա աճեալ բազմացաւ։ Լուսաւորէր և առաջնորդէր նոցա սուրբն Վրթանէս իբրև զհայր իբրև զեղբայր իւր. իրաւունք և արդարութիւն ծաղկեալ էին ի գարունս յայնմա]»²։

Խաղաղ այս ժամանակաշրջանի շինարարական կարևոր գործերից Փավստոսի մոտ առանձնապես հիշատակված են «Տաճար մայ-

¹ Տես Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Սա. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, էջ 87 (III, գլ. Գ)։

² Փավստոս, Վեներեկ, 1889, էջ 6—7 (III, գլ. Գ)։

րի» և «Խոսորովակերտ» արհեստական անտառների տնկումը, որոնցից առաջինը տարածվում էր Գառնիից մինչև Դվին կոչված բլուրը, իսկ երկրորդը՝ այդ բլրից մինչև Արտաշատ քաղաքը և Արաքս գետը:

Այս անտառներում, որոնք թագավորի ու ազնվականության համար որսորդության վայր էին լինելու, կառուցվել էին արքունական ապարանքներ: Ինճիճյանի կարծիքով, Հայաստանում անտառները ո՛չ միայն որսի ու զվարճության համար էին կառուցվում, այլ, գլխավորապես, նաև ազնվական դասի ղինվորական ուսուցման ու ռազմական պատրաստության համար¹:

«Եվ թագավորը [Խոսորով Գ-ը],— պատմում է Փավստոսը,— հրաման տվեց իր զորավարին՝ հավաքել երկրից բազմաթիվ աշխատապարտ մարդիկ, բերել անտառներից վայրի կաղնի և տնկել այդ Այրարատյան գավառում. և սկսած արքունի ամուր բերդից, որի անունն է Գառնի, մինչև Մեծամորի դաշտը և բլուրը, որը կոչվում է Դվին ու գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսակողմում՝ գետի ընթացքով տնկեցին կաղնին դեպի ներքև մինչև Տիկնունի ապարանքը. և այս անտառի անունը նա դրեց Տաճար մայրի:

Մի ուրիշ անտառ ևս տնկեցին սրանից դեպի հարավ, եղեգնուտի եզերքով, և դաշտը լցրին կաղնատու տնկերով, սրա անունն էլ դրին Խոսորովակերտ: Այստեղ ևս շինեցին արքունական ապարանքներ: Եվ երկու տեղերն էլ պարիսպներով պատեցին, բայց իրար չմիացրին, որովհետև այդտեղ էր գտնվում հաղորդակցության մեծ ճանապարհը: Այնուհետև անտառն աճեց և բարձրացավ:

Ապա թագավորը հրամայեց հավաքել ամեն տեսակ էրեններ ու գազաններ և լցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի սրանք իրենց համար լինեն նրա թագավորության որսի, զվարճության ու ուրախության տեղեր: Եվ Վաչե զորավարը իսկույն կատարեց թագավորի ասածները»:

«Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամորի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զդետն խոնարհ մինչև

¹ Ղ. ԻՃԵԼԵՅԱՆ, Հնախօսութիւն աշխարհադբայան Հայաստանեայց աշխարհի, հատոր Գ, Վննետիկ, 1885, էջ 137—139:

յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կոչեաց զանուն նորա Տաճար մայրի:

Եւ միա ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով. և՝ կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին. և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին: Եւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն էրէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և ընդ զքաղաքումսն, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զքօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա: Եւ զօրավարն Վաչէ կատարէր վաղվաղակի զասացեալսն արքայի»¹:

Խոսրով Գ-ի ժամանակ, ինչպես երևում է Փաւստոսի վկայություններից, հին հեթանոսական կրոնը դեռ ուներ Հայաստանում բազմաթիվ հետևողներ: Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան այնպես արագ տեղի չէր ունեցել, ինչպես այդ նկարագրված է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ: Փաւստոսը հաղորդում է, որ քրմական կուսակցությունը Տարոնում, Խոսրով Գ-ի կնոջ սաղրանքով, ուղեցել էր սպանել Վրթանես քահանայապետին Աշտիշատի եկեղեցում: Դավադրությանը, Փաւստոսի ասելով, մասնակից են եղել մոտ երկու հազար մարդ: Սակայն սպանության փորձը հաջողություն չէր ունեցել²:

Ավելի վտանգավոր էին Խոսրով Գ-ի ժամանակ նախարարական ապստամբությունները, որոնք վտանգավոր ու համառ բնույթ էին ստացել նրա թագավորության երկրորդ կիսում:

Ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքական պատմության էական կողմերից մեկը կազմում էր կենտրոնական իշխանության արյունահեղ պայքարն ընդդեմ կենտրոնախույս ու ապստամբ նախարարությունների:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալական միապետություններում, թագավորական իշխանության ու ֆեոդալական հզոր ու ինքնուրույն տերությունների քաղաքական ձգտումները հաճախ իրար ընդդեմ էին ու հակադիր: Հայ Արշակունիները, որոնց գերիշխանության տակ գտնվում էին բոլորիշխանները և մյուս նախարարությունները, պետք է, անշուշտ, ամեն կերպ ձգտեին ընդլայնելու իրենց թագավորական իշխանությունն ու իրավունքները և

¹ Փաւստոս, III, գլ. Ը, էջ 18 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, III, գլ. Գ:

ստեղծելու կենտրոնացած ու ղորեղ մի պետութիւն, իսկ ֆեոդալական իշխանութիւնները շահագրգռված էին, ընդհակառակը, ո՛չ միայն պահելու, այլև ընդարձակելու իրենց անշատ ու անկախ իրավունքները:

Հայաստանի սահմանակից մեծ պետութիւններն օգտւում էին, բնականաբար, Արշակունիների թագավորական իշխանութիւնն ու հայ նախարարութիւններին միջև եղած ներքին երկպառակութիւններից և աջակցում ու հովանավորում էին խռովարարներին: Սասանյան Պարսկաստանը և Հռոմեական կայսրութիւնը չէին կարող, հարկավ, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու ղորեղացումը, ուստի և իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը և պաշտպանում իրենց քաղաքականութիւնն հլու ու հաճելի, խռովարար ու ըմբոստ իշխաններին:

Շատ պարզ է, որ Հայ Արշակունիներին դժվար պիտի լիներ քաղաքական այս պայմաններում ստեղծել ղորեղ ու կենտրոնացած մի պետութիւն:

Առաջին երեք դարերում Քրիստոսից հետո Արշակունիների ու նախարարութիւնների փոխհարաբերութիւնները մեզ միանգամայն անհայտ են աղբյուրների բացակայութիւն պատճառով: Արշակունյաց հայ թագավորութիւնն քաղաքական ներքին անցքերը հայտնի են մեզ միայն խոսքով Գ-ից սկսած:

Սրա թագավորութիւնն ժամանակ տեղի էր ունեցել, ինչպես վկայում է Փաւստոսը, Մանավաղյան և Որդունի նախարարութիւնների արյունահեղ կռիվը, որն ինքնին արդեն մի ապացույց է խոսքով Գ-ի հեղինակութիւնն և թագավորական իշխանութիւնն թուլութիւն:

«Եւ այն ժամանակները, — պատմում է Փաւստոս Բուզանդը, — մեծ խռովութիւնն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, գավառակալներ ու աշխարհատերեր, իրար հետ ընդհարվեցին, մեծ ռիսկալովքամբ կռիվ սկսեցին և իրար դեմ պատերազմ էին մղում առանց իրավունքի: Հայոց մեծ աշխարհը պղտորում էին Մանավաղյան տոհմի իշխանը և Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք իրար դեմ մեծ պատերազմ վարեցին և շատ մարդիկ կոտորվեցին ու ոչնչացան:

Ապա խոսքով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապետը նրանց մոտ ուղարկեցին պատվական մեծ եպիսկոպոս Աղբիանոսին, որպեսզի սա խոսի ու հաշտեցնի նրանց: Եւ երանելի Աղբիանոսը եկավ նրանց մոտ, որ նրանց ուղղի ու հնազան-

դեցնե և իրար հետ հաշտեցնե: Բայց նրանք անարգեցին նրան և նրա միջնորդութեանը ականջ չդրին: Նրանք արհամարհեցին նաև նրան ուղարկողներին ու եպիսկոպոսին արձակեցին մեծ թշնամանքով և արքունական երկիրը վերցրին ու ավերեցին»:

[«Եւ զայն ժամանակաւ յարեալ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անկանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ոխութեամբ յարուցին կռիւ և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազեան տոհմին և միւս ևս նահապետն Որդունտց տոհմին: Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ և բազում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ:»

Ապա առաքեցին թագաւորն խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս ի մէջ նոցա, խօսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան: Երթեալ հասանէր ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել նուաճել՝ ընդ միմեանս հաշտեցուցանել: Անարգեցին զնա և ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. անգոսնեցին զյղելիսն և մեծաւ թշնամանօք արձակեցին զեպիսկոպոսն, և առնովն աւերէին զտունն արքունի»¹:

Փափստոսի պատմելով, նախարարական հին այդ տոհմերը թագավորի հրամանով սրի փ անցկացրել և իսպառ բնաջինջ արել Մամիկոնյան Վաչե զորավարը:

«Եւ [Թագավորը], — ասում է Փափստոսը, — տվեց Աղբիանոս եպիսկոպոսին եկեղեցու համար Մանավազյանների նահապետի ավանը և բուն աթոռանիստ գյուղը՝ Մանավազակերտն իր բոլոր սահմաններով ու նրանց շուրջը գտնվող գավառակով, որ Եփրատ գետի կողմերումն էր: Եւ Բասենի եպիսկոպոս Եվտաղիոսին [՝] տվին Որդունիների բուն գյուղը, որի անունն էր Որդորու, իր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է հենց Բասենի երկրում»:

[«Եւ ետ (խոսրով) զաւանն և զբուն զահոյից գեւղն նահապետին Մանաւազենից եպիսկոպոսին Աղբիանոսի յեկեղեցի՝ զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանօքն և գաւառական հանդերձ, որ շուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ: Եւ ետուն զբուն գեւղն Որդունտց, որոյ անուն էր Որդոր-

¹ Փափստոս, III, գլ. Դ, էջ 9. (Վենետիկ, 1889):

րու, ուստի [Մարկվարտն ուղղել է «Եւտաղի» փխ. «Ուստի»]¹ եպիսկոպոս Բասանու ամենայն սահմանօքն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու»²:

Մասնավազանների և Որդունիների տոհմերի մասին փալատոսի վկայությունից, ինչպես մատնանշված է «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատության մեջ³, կարելի է կռահել, որ նախարարությունները, լինելով կենտրոնական իշխանությունից գրեթե անկախ, ըստ երևույթին, մասնավոր պատերազմների վարումը համարել են իրենց օրինական իրավունքը, իսկ թագավորական իշխանությունը համարել է այդ մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Մասնավոր կռիվ հենց նույն իրավունքը, ինչպես հայտնի է, իրենց արտոնությունն են համարել ֆեոդալական իշխանությունները նաև միջնադարյան եվրոպայում և Անգլիայում, և այստեղ ևս թագավորական իշխանությունը, իրեն զորեղ զգալով, չէ ճանաչել ֆեոդալների այդ իրավունքը:

Սկսած, հավանորեն, 335 թվից դրությունը Հայաստանում սկսեց խիստ ծանրանալ, որովհետև մոտավորապես այդ ժամանակներում Սասանյան Պարսկաստանը վերսկսեց թշնամական գործողությունները Հռոմեական կայսրության դեմ, նպատակ ունենալով վերանվաճել թե Անդրտիգրիսյան գավառները, որ Ներսեհը 298 թվին զիջել էր կայսրությանը, և թե նաև ամբողջ Հայաստանը:⁴

Պատմագիտության մեջ ընդհանրացած է այն կարծիքը, որ իբր թե պարսկական առաջին հարձակումները Հռոմեական Միջագետքի վրա սկսվել էին 337 թվին: Ինձ ավելի հավանական է թվում Մարկվարտի նոր ենթադրությունը: Վերջինս, հենվելով Թեոփանեսի կարևոր մի վկայության վրա⁵, մատնացույց է արել, որ Պարսից հարձակումը Ամիդ քաղաքի վրա տեղի էր ունեցել, հավանորեն, 335 թվին և որ նույն այս թվին Ամիդի ու Տիգրանակերտի միջև, Նարարայում (Nararra), Կոստանդիանոս Մեծի որդին, Կեսար Կոստանդինոսը, պարտության էր մատնել արքայազն Նարսեհին, որը սպանվել էր⁵:

¹ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 էջ 165:

² Փալատոս, III, գլ. 7, էջ 10 (Վենետիկ, 1880):

³ Երևան, 1934, էջ 269:

⁴ Theophanes, p. 20, 21 և ն., ed. De Boor:

⁵ Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 205—206 և նույնի, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 90 = Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 232:

Ուշագրավ է, որ, հավանորեն, նույնպես 335 թվին, ինչպես մատնացույց է արել դարձյալ Մարկիվարտը, մազբույնների Սանեսան-թագավորի առաջնորդությամբ արշավել էին Հայաստան հյուսիսային լեռնականները:

Այս ժամանակ, — պատմում է Փավստոսը, — մազբույնների Սանեսան թագավորը, անհուն բարկությամբ լցված, թշնամացավ իր ազգակից՝ Հայոց Խոսրով թագավորի հետ, և հավաքեց ու գումարեց բոլոր զորքերը՝ — հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեծմատակներ, իծմախներ, գաթեր, աղվարներ, գուգարներ, շղբեր, ճղբեր, բաղասիճներ, եգերսվաններ և այլ խառնիճադանջ թափառակյաց վաչկատուն ուժեր անթիվ բազմությամբ՝ այն մեծ զորքերը, որոնց հենց ինքն էր իշխում: Եկավ իր սահմաններից դեմը, անցավ մեծ Կուր գետը և սփռվեց ու լցրեց Հայոց աշխարհը: Եվ թիվ չկար նրա հեծելազոր զնդերի բազմության և հաշիվ չկար նրա տիգավոր հետևակ զորքերի, ուստի և նրանք իրենք չէին կարող իրենց զորքը համարել:.... Նրանք եկան և լցին ու ծածկեցին Հայոց ամբողջ երկիրը՝ քանդեցին, գերեցին, իսպառ ավերեցին. սփռվեցին, տարածվեցին նրա սահմանների շուրս կողմը, ծայրի ի ծայր ցրիվ եկան մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ սահմանն Ատրպատականի: Բերին (ամեն ինչ) մեկ տեղ հավաքեցին, նախորոշված կողմերը Այրարատյան գավառում մեծ բանակ գրեցին»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորն մազթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս հոնաց և փոխաց, թաւասպարաց, հեծմատակաց, իծմախաց, գաթաց, և աղուարաց, գուգարաց, շղբաց և ճղբաց, և բաղաճաց, և եգերսուանացն, և այլոց խառնադանճ բազմութեամբք անթիւ անբնական վաչկատուն զօրութեանց, որում միանդամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ընդ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին: Եւ չգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր զնդացն, և ոչ համար շերտաւոր հետևակ դօրուն. զի և ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թուել ոչ կարէին: Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց՝ քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական. խա-

ղացուցին ի մի վայր ժողովեցին, ի ժամադիր կողմանս յԱյրարատեան գաւառին բանակ մեծ լինէր»¹։

Փաւստոսի պատմելով՝ այս աշխարհավեր արշավանքի ժամանակ խորով թագավորը և Վրթանես եպիսկոպոսապետը փախել էին և ապաստանել Կոգովիտ գավառի Դարոյնք բերդը, իսկ Մամիկոնյան Վաչե զորավարը գնացել էր այդ ժամանակ Հունաց կողմերը։ Մարկվարտը կարծում է, որ Վաչեն ուղարկված է եղել հռոմայեցիների մոտ խնդրելու նրանցից օգնական զորք, և որ Հայաստանի ազատագրումը հյուսիսականներից տեղի էր ունեցել հռոմեական զորքի աջակցութեամբ²։

Սանեսանը, որը Վաչեի հարձակման ժամանակ իր բուն գնդի հետ գտնվում էր Վաղարշապատ քաղաքում, փախչում է Օշակաւի կողմերը։ Սակայն Վաչե Մամիկոնյանը և իր նիզակակիցները՝ Մեհոնդակ ու Գարեգին Ռշտունիները, Բագրատ Բագրատունին, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանը և Վարադ Կամինականը՝ վրահասնելով, կոտորում են թշնամու խաժամուժ զորքերը և սպանում են նաև իրեն՝ Սանեսանին³ (236 թ.)։

Հյուսիսային ցեղերի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները ոչ մի տեղեկութիւն չեն տալիս։ Սակայն նրանց մեջ, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը⁴, ուշագրավ վկայութիւններ կան այն մասին, որ 335 թվի աշնանը, այսինքն՝ Սանեսանի արշավանքի հենց ժամանակ, Կոստանդիանոս Մեծի խորթ եղբոր՝ Դալմատիոսի որդին, Աննիբալիանոսը, որին տրված է եղել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, ուղարկվել էր Կեսարիա իբրեւ պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ։

Աննիբալիանոսը, ըստ երևութին, համարվել է բարձրագույն տեր և իշխող հռոմեական վասալական շրջանների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Դիոկլետիանոսի ժամանակ կայսրութիւնը միացված Անդրտիգրիսյան երկիրների։ Ինչպես ենթադրում է Մարկվարտը, նրան հանձնարարված է եղել այս բոլոր ծայրամասային մարզերի պաշտպանութիւնն ու վերահսկողութիւնը հենց կովկասյան լեռնաբնակների վտանգավոր առաջխաղացման կապակցութեամբ։

Աննիբալիանոսի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրների տեղեկութիւնները, որ խիստ կարեւոր են ու հետաքրքիր, անհրաժեշտ եմ

¹ Փաւստոս, III, գլ. Է, էջ 15—16 (Վենետիկ, 1889)։

² S^h Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77։

³ Փաւստոս, III, գլ. Է, էջ 16—17 (Վենետիկ, 1889)։

⁴ S^h Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77—78 = *Orientalia Christiana*, XXVII, 2, էջ 213—214։

համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությունը լատիներենից և հունարենից:

1. Անոնիմոս Վալեզիանոս, «Կոստանդիանոս կայսեր ծագումը», 6, 36¹.

«Դալմատիոսին, իր եղբոր՝ Դալմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար. նրա եղբորն Աննիբալիանոսին, ամուսնացնելով իր Կոնստանդինա աղջկա հետ՝ կարգեց թագավորների թագավոր ու պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ»:

2. Ավրելիոս Վիկտորին վերագրված՝ «Քաղվածքներ Կեսարենների» մասին, գլ. 41, 20 (Epitome de Caesaribus).

«Այս թագավորներն էին կառավարելու այդ երկրամասերը՝ Աննիբալիանոսը, Դալմատիոս Կեսարի եղբայրը, Հայաստանը և շրջակա դաշնակից ազգերը»:

3. «Ձատկական ժամանակագրություն», I, 531, 16—532, 3 (335 թ.)².

«Եվ Դալմատիոսին, իր եղբոր՝ Դալմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար.... և Աննիբալիանոսին, ընտրելով թագավոր, հազցրեց ծիրանի վերնազգեստ և ուղարկեց Կեսարիա Կապադոկիայի»³:

Կայսերական երկրի այս բաժանումը, ինչպես մատնանշում է Մարկվարտը, տեղի էր ունեցել 335 թվի սեպտեմբերի 18-ին⁴:

Շապուհ Բ-ի թշնամական գործողությունները հռոմեական Միջագետքում, որ սկսվել էին արդեն 335 թվին, հռոմայեցիները չէին կարող, հարկավ, թողնել անպատասխան: Կոստանդիանոս կայսրը պատրաստվում էր անձամբ գալ Արևելք, բայց 337 թվի գարնանը, մայիսի 22-ին, վախճանվեց նիկոմեդիայում:

Նրա երեք որդիները՝ Կոստանդիանոս Բ-ը, Կոստանդիոսը և Կոստասը՝ բաժանեցին պետությունն իրար մեջ, և Կոստանդիանոս Բ-ը ստացավ Գալլիայի կուսակալությունը (praefectura), Կոստանդիոսը՝ Արևելքի և Կոստասը՝ Իլլիրիայի ու Իտալիայի:

Այնուհետև Կոստանդիոսը, իր եղբայրների հետ Պաննոնիայում հանդիպելուց հետո՝ շտապեց գալ Մերձավոր Արևելք (338 թ.),

¹ Anonymus Valerianus, 6, 36. տե՛ս Chron. min. I, p. 11. ed. Mommsen:

² Chronicon Paschale, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn, 1832.

³ Համեմատե՛ն նաև Zosimos, II, 39, 2:

⁴ S. E. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 78:

ուր շարունակում էին հարձակումներ գործել Միջագետքի ու Հայաստանի վրա պարսկական զորքերը:

Եվ ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Փավստոսի վկայությունները ներքին խռովությունների ու ապստամբությունների մասին Հայաստանում, որ ծագել էին Խոսրով Գ-ի դեմ Շապուհ Բ-ի դրդմամբ, վերաբերում են հենց այս ժամանակներին:

Վ Խոսրով Գ-ը, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փավստոսի վկայություններից, գտնվում էր Վրթանես եպիսկոպոսապետի, Մամիկոնյանների և նախարարական այն խմբի ազդեցության տակ, որ համակրող էր ու կողմնակից Հռոմեական կայսրության: Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժել Հայաստանի քաղաքականության այդ ուղղությունը: Եվ անշուշտ, հենց նրա դրդմամբ տեղի էին ունեցել Բղնոնյաց Դատաբեն նահապետի դավաճանությունը և Աղձնյաց Բակուր բղջիխի ապստամբությունը, որ մանրամասն հիշատակված են Փավստոսի Պատմության մեջ: ✓

Այս դավաճանությունն ու ապստամբությունը, որ տեղի էին ունեցել պարսկական արշավանքների հետ միաժամանակ, Խոսրով Գ-ը կարողացել էր ճնշել, ինչպես վկայում է Փավստոսը, իր սեփական ուժերով: Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, որ ներքև մեջ եմ բերում, թեև խիստ գունավորված ու չափազանցված են, բայց թվում են ըստ իրենց էության պատմական:

1. Փավստոս, III, գլ. Ը, էջ 19—20 (Վենետիկ, 1889)

«Եվ դրանից հետո [Խոսրով Գ-ը] շտապեց իր մոտ հավաքել զորքերը, մոտ երեսուն հազար, Վաչե զորավարի հետ: Նա գնաց թշնամուն ընդառաջ և մոտ հասավ իր բոլոր ավագախումբ մեծամեծ նախարարների հետ միասին:

Եվ իրար հանդիպեցին Բղնոնյաց ծովի ափին Առեստ ավանում, փոքր գետի վրա արքունական ձուկ որսալու տեղում: Եվ տեսան Պարսից զորքը, որն անթիվ էր իր բազմությամբ՝ ինչպես երկնքի աստղերը և ինչպես ավազը ծովի ափին. եկել էին նրանք անթիվ փղերով ու անհամար զորքով: Իսկ սրանք հասան ու հարձակվեցին նրանց բանակի վրա, հույս դնելով աստծու վրա: Սրանք խփեցին, սպանեցին, կոտորեցին ու նրանցից և ո՛չ մեկին չթողին կենդանի. մեծ ավար վերցրին ու նաև փղերն ու նրանց ամբողջ ուժն ու զորությունը: Դատաբենին ձերբակալեցին Վաչե սպարապետը և քաջ Վահան Ամատունին. նրան բերին Խոսրով մեծ թագավորի առաջ և քարկոծեցին քարերով

իբրեւ մի մարդու, որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»:

[Եւ յետ այսորիկ աճապարէր կուտէր զօրսն առ ինքն իբրեւ երեսուն հազար հանդերձ զօրավարան Վաշէիւ. գայր հասանէր ընդ առաջ նոցա ամենայն աւագախումբ մեծամեծ նախարարօք իւրովք:

Եւ դիպեցան միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեստն աւանի, ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակին: Եւ տեսին զօրսն Պարսից, զի ոչ գոյր թիւ բազմութեանն. զի էին իբրեւ զաստեղս երկնից, և իբրեւ զաւազ առ ափն ծովու. զի եկեալ էին անթիւ փղօք և անչափ զօրօք: Եւ սոքա հասին անկան ի վերայ բանակին, յուացեալք առ աստուած. հարին, սատակեցին, կոտորեցին և ոչ թողին ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ թափէին աւար բազում, և զփիղսն և զամենայն ոյժ զօրութեան նոցա: Չերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաշէ սպարապետն և քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբք իբրեւ զայր, որ աշխարհի և գնդի և զօրաց տեսառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ»]:

2. Փալստոս, III, գլ. Թ՝, էջ 21 (Վենետիկ, 1889).

Այդ ժամանակները ապստամբեց Հայոց թագավորից նրա ծառաներից մեկը, Աղձնիքի մեծ իշխանը, որը բռնիք էր կոչվում և որը արքունի պալատի շորս բարձրեց ու գահերեց իշխաններից մեկն էր: Նա ձեռք մեկնեց Պարսից թագավորին և մատնեց նրան արքունի երկիրը, որն իրեն կից էր: Նա զորք բերեց Պարսից թագավորից իրեն օգնության, անշատվեց Հայոց երկրից ու իշխանությունից և պատերազմ մղեց Հայոց թագավորի դեմ Պարսից թագավորության ուժերով. և պատերազմն ու մարտը սաստկացավ:

Ապա Հայոց թագավորը նրա դեմ մեծ զորքով ուղարկեց իր հավատարիմ ծառաներին՝ Կորդուքի Զոն իշխանին, Մեծ Մոփքի Մար իշխանին, Շահեի Մոփքի Ներսես իշխանին, Սյունիքի Վաղինակ իշխանին, Հաշտենքի Դատ իշխանին և Բասենի Մանակ իշխանին: Սրանք եկան հաղթեցին Պարսից զորքերին և բոլորին առհասարակ սրի քաշեցին. սպանեցին նույնպես բռնիքին իր եղբայրների ու որդիների հետ միասին»:

[Եւ այնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բռնաշխն. որ էր մի ի շորից գահերէց, բարձրէց տաճարին

արքունի: Նու ձեռս յարքայն Պարսից և մատնեաց զարքունի տունն, որ յեց յինքն էր: Նւ էաժ զօրս արքային Պարսից ի թիկունս իւր, և հատաւ յերկրէն յիշխանութենէն Հայոց, և տայր պատերազմ ընդ արքային Հայոց՝ ուժով Պարսից թագաւորութեանն. և սաստկանայր մարտ պատերազմին:

Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր զժառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն, և զիշխանն Մեծի Մոփաց զՄար, և զիշխանն Մոփաց Շահէի Ներսեհ, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Հաշտենից զԴատ, և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ, հանդերձ բազում զօրօք: Ապա շոգան հաղթեցին զօրացն Պարսից, և առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենայն. և սպանին զդեհաշխն եղբարք և որդւովք իւրովք հանդերձ:

Մարկվարտը Դատաբենի ու Բակուրի ապստամբությունների ժամանակը ենթադրում է 335 թվին¹, սակայն հնարավոր է և մինչև անգամ հավանական է, որ այդ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել 336 կամ 337 թվերին:

Փաւստոսի վկայությամբ՝ Խոսրով Գ-ը, վախենալով որ նաև մյուս մեծ նախարարությունները կարող են դավաճանություն գործել կամ ապստամբել, հատուկ օրենք էր սահմանել, որ մեծամեծ ավագանին, որոնց զինվորական ուժը 10.000-ի չափ էր կամ 1000-ից պակաս չէր, մնան ու շրջեն իր հետ և նրանցից ոչ ոք չգնա արքունի դռքի հետ: V

«Բայց դրանից հետո, — վկայում է Փաւստոսը, — պարսիկները չէին դադարում պատերազմ մղել Խոսրով թագավորի դեմ: Եվ նա օրենք սահմանեց, որ մեծամեծ ավագանին՝ աշխարհակալ ու աշխարհատեր նախարարները, որոնք 10.000 կամ 1000 զինվորի տեր էին՝ մնան թագավորի մոտ և նրա հետ շրջեն, և նրանցից ոչ մեկը չգնա արքունի դռքի հետ: Որովհետև նա երկյուղ էր կրում նրանց երկդիմությանից, միգուցե Դատաբենի նույն արարմունքը գործեն և իրենից ապստամբեն: Բայց նա վստահ էր ծերունի Վաչեի, Մեծ Հայքի բուն սպարապետի ու զորավարի և քաջ Վահան Ամատունու վրա»:

«Բայց յետ այսորիկ ոչ դադարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ Խոսրովու արքային. և դա դնէր օրէնքն, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին բիւրաւորքն և հազարաւորքն, կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս

¹ Sk. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:

արքունի: Զի երկնէր նա յերկմտութենէ նոցա, զի գուցէ զնոյն գործ Դատաբենայն գործիցեն և ապստամբ լինիցին ի նմանէ: Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծաց և ի քաջ Վահան յԱմատունի»¹:

Խոսքով Գ-ի այս կարգադրությունը, անշուշտ, մի ապացույց է նրա Թագավորական իշխանության թուլության և նախարարությունների կենտրոնախույս ու խռովարար տրամադրությունների:

338 Թվի գարնանը, երբ Կոստանդիանոս Մեծի մահից հետո կայսրությունը դեռևս գտնվում էր տարտամ ու խառնակ դրության մեջ, Շապուհ Բ-ը պաշարել էր Մծբինը, բայց ապարդյուն: Հավանորեն, նույն այս թվին պարսկական զորքերը նոր հարձակում էին գործել նաև Հայաստանի վրա, և այնտեղ տեղի էր ունեցել այն մեծ պատերազմը, որ հիշատակված է Փավստոսի մոտ:

«Այնուհետև, — պատմում է Փավստոսը, — նորից դաժան կերպով պատերազմ սկսվեց միմյանց դեմ պարսիկների ու հայերի միջև, որովհետև պարսիկները հավաքվեցին ու մեծ բազմությամբ եկան, որ գրավեն Հայաստան աշխարհի երկիրները: Ապա Մեծ Հայքի սպարապետ և զորավար Վաչեն ժողովեց նախարարական զորքերի ազատներից կազմված բանակը և եկավ պատերազմ տալու Պարսից զորքերին: Երկու կողմից էլ սոսկալի կոտորած եղավ և մեծամեծ ավագանիներից շատերը կոտորվեցին ու ոչնչացան: Այս պատերազմում սպանվեց նաև Վաչեն, Հայոց մեծ սպարապետը, և ամբողջ երկիրն անասելի սգի մեջ ընկավ, որովհետև նրա ձեռքով էր շատ անգամ աստված փրկել հայերին»:

[«Եւ յետ այսորիկ յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առնուլ զաշխարհն Հայաստան երկրին: Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն: Եւ ելանէր տալր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ, և լինէր անհնարին կոտորուած յերկոցունց կողմանցն, և բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. և լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին, զի բազում անգամ էր տեսնոն փրկութիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա»]²:

¹ Փավստոս, III. գլ. Բ, էջ 20 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, գլ. ԺԱ, էջ 26:

Այս պատերազմից հետո, հավանորեն, նույնպես 338 թվին¹, վախճանվել էր նաև Խոսրով Գ-ը, որին թաղել էին իր նախնիքների մոտ՝ Դարանաղի դավառի Անի ամրոցում:

338 թվին, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փավստոսի վկայություներից, հայերը ո՛չ միայն մեծ կորուստներ էին ունեցել, այլ պարզապես մատնվել էին ծանր պարտության: Հայերի այս պարտության դաժան հետևանքները, որ Փավստոսի աղբյուրը, վիպական հայկական ավանդությունը, լուսթյան է տվել՝ մեզ հայտնի են ժամանակակից աղբյուրից, Կոստանդիանոս Մեծի եղբորորդու, Հուլիանոսի, ճառից, որ նա արտասանել էր Կոստանդիոսի առջև:

Այդ ճառից մենք գիտենք, որ 338 թվի հայերի պարտությունից հետո Հայաստանում իշխանության գլուխ էր անցել պարսկական կուսակցությունը, իսկ Խոսրով Գ-ի որդի Տիրանը և հռոմեական կուսակցությունը ստիպված են եղել փախչել Հայաստանից և ապաստան էին գտել հռոմեական սահմաններում:

338 թվի աշնանը Կոստանդիոսը վերադարձել էր Պաննոնիայից Արևելք, և հենց նրա միջամտությամբ է, որ Հայաստանը վերստին խաղաղեցվել էր, և Տիրանը, հաջորդելով իր հորը, կարգվել էր Հայաստանի թագավոր (339— շուրջ 350 թ.):

Հուլիանոսի կարևոր վկայությունը մեջ եմ բերում ներքև բառացի թարգմանությամբ:

«Կոստանդիանոսի վախճանվելուց հետո,— ասում է Հուլիանոսը,— բյուրավոր այլևայլ անտեղիություններ ու դժբախտություններ, որ ամեն կողմից վրա հասան, պատերազմի վրա դրված հույսերը դժվարագույն էին դարձնում: Ապստամբել էին հայերը, մեր վաղեմի դաշնակիցները, և բավական ստվար մասը նրանց հարել էին պարսիկներին ու ավազակաբար ասպատակում էին իրենց սահմանների մոտ գտնվող արվարձանները:.... [Սակայն Կոստանդիոսի Պաննոնիայից վերադառնալուց հետո] «հայերից նրանք, որոնք հարել էին պարսիկներին, իսկույն ետ կեցան. իսկ դու դրանց, որ այն երկրի իշխանավորի փախուտի պատճառն էին, մեզ մոտ բերիր, և նրանց, որոնք փախել էին, հնարավորություն տվիր անվախ կերպով վերադառնալ իրենց սեփական երկիրը: Եվ այսպիսով դու մարդասիրաբար վարվեցիր նրանց հետ, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին մեզ մոտ, և հեղաբար վերաբերվեցիր նաև նրանց, որոնք

¹ S. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:

իշխանավորի¹ հետ միասին փախստի տեղերից վերադարձել էին:

Ումանք նրանցից խիստ զղջացել էին, որ առաջ ապստամբել էին, ումանք էլ այժմյան դրությունը նախամեծար էին համարում առաջվա իշխանությունից: Իսկ նրանք, որ առաջ փախել էին, ասում էին, որ իրենք գործնականապես սովորեցին զգաստ լինել, իսկ ուրիշներն էլ ասում էին, որ իրենք ապստամբությանը մասնակցելու համար արժանի վարձ էին ստացել:

Վերադարձողներին դու այնքան շատ նվերներ ու պատիվներ տվիր, որ նրանք չեն շարանենգում ու նախանձում՝ նույնիսկ իրենց ամենամեծ թշնամիներին, որոնք բարեբախտ են ու արժանապես մեծարված են: Այս բոլորը կարգավորվեց կարճ ժամանակում»...²:

Տիրան թագավորի մասին թե Փավստոսի և թե Մովսես Խորենացու վկայությունները, մեծ մասամբ, վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են և չեն կարող հավաստի ու պատմական համարվել:

Պատմագիտական երկերում, հիմնվելով հենց այս պատմագիրների վկայությունների վրա՝ սովորաբար մատնանշում են, որ Տիրան թագավորը, փոխելով իր հոր ու պապի քաղաքականությունը, բարեկամություն էր հաստատել Շապուհ Բ-ի հետ³: Բայց այս կարծիքը, ակներևաբար, թյուրիմացության արդյունք է:

Ինչպես այժմ անժխտելի կերպով պարզված է, Փավստոսի Պատմության երրորդ դպրության վերջին երկու գլուխներում (Ի և ԻԱ) նկարագրված արտաքին քաղաքական անցքերը՝ Տիրանի բարեկամությունը Պարսից թագավորի հետ, նրա գերեվարությունն ու կուրացումը, հռոմայեցիների ու պարսիկների միջև պատերազմը և Պարսից ներսեհ թագավորի աղետալի պարտությունը՝ մասամբ վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են, մասամբ էլ հիշողություններ են պատմական իրադարձությունների, որ տեղի էին ունեցել Մեծ Տրդատի գահակալության ժամանակ 297—298 թվերին⁴:

¹ Ուշագրավ է, որ Հուլիանոսի ճառի մեջ Հայոց թագավորն անվանված է Երչա՝ «իշխանավոր»:

² Տես Julianus, Oratio I:

³ Տես Ն. Առսուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276. Գալաթայան, Դննական պատմություն, Գ, էջ 37. Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 590. Կ. Aslan, Études historiques, էջ 189 և ուրիշները:

⁴ Տես Н. Адонц, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 235—272:

Որ պատմագետների վերոհիշյալ ենթադրությունը ճիշտ չէ՝ այդ երևում է նաև Հուլիանոսի առաջին ճառի վերև բերված վկայությունից: Մենք վերև տեսանք, որ Հուլիանոսն իր այդ ճառի մեջ, որ գրված էր հավանորեն Տիրան թագավորի (339— շուրջ 350 թ.) մահից հետո, մատնանշում է հայերի և հռոմայեցիների բարեկամությունը 339 թվից հետո: Ավելի քան հավանական է, որքան, որ Տիրանը ևս ինչպես և նրա հայր Խոսրով Գ-ը, մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ էր մնացել Հռոմեական կայսրությանը:

Հենց Տիրանի թագավորության ժամանակ Կոստանդինոս կայսրը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, դաշնակից հայերի օժանդակությամբ, ծանր զրահավոր հեծելազոր, որն ուժեղագույն մարտիկ զորամասն էր հռոմեական արևելյան բանակի: Հայտնի է նույնպես, որ 351 թվին, Մագնենտիոսի ապստամբությունը ճնշելիս, Կոստանդինոսը մեծ հաղթություն էր տարել Պաննոնիայում Մուրսալի մոտ, գլխավորապես, շնորհիվ հայկական հեծելազորի, որն այս ճակատամարտում գրեթե վճռական դեր էր կատարել: Նույն այս հեծելազորը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, անչափ մեծ տպավորություն էր թողել ժողովրդի վրա Հռոմում 357 թվին²:

Տիրանի հռոմեական կողմնորոշման անուղղակի մի ապացույց կարելի է համարել նաև այն, որ նրա հրամանով Վրթանեսի որդին, Հուսիկը, և ապա Փառեն Աշտիշատեցին ուղարկվել էին հայ նախարարների ուղեկցությամբ Կեսարիա և հանդիսավոր կերպով ձեռնադրվել էին այնտեղ կաթողիկոս: Հուսիկը, ինչպես վկայում է Փավլոս-տոսը, բրածեծ էր արվել և սպանվել Մեծ Ծոփք գավառի Բնաբեղ բերդում՝ թագավորին հանդիմանելու պատճառով³:

Տիրանի թագավորության առաջին իսկ տարիներում թե պարսկական և թե հռոմեական առանձին զորամասեր ժամանակ առ ժամանակ ավազակաբար ասպատակում էին սահմանամերձ շրջանները, սակայն Կոստանդինոսը խռաափում էր վճռական ընդհարումից: Բայց շուտով Շապուհ Բ-ը պատրաստվեց նորից պատերազմի՝ և 345 թվին⁴, անցնելով Տիգրիս գետը, բանակ դրեց Հիլեյայում Սին-

¹ Տես Zosimos, II, 51, 4. 52, 1—2: Համեմատե՛ նաև Հուլիանոս, ճառ 11, և Բ:

² Տես V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907, էջ 139, ծան. 2: Համեմատե՛ Amm. Marc., XVI, 12, 22:

³ Փավլոսոս, III, գլ. ԺԲ, էջ 32 (Վենետիկ, 1889):

⁴ Ինչպես ցույց են տվել Բյուրբի և Ադոնցը, Սինդարայի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել թե 348 թվին, ինչպես առաջ ենթադրում էին, այլ 345 թվին. տես J. B. Bury, The date of the Battle of Singara, Byzantinische

պարայի մոտ: Հենց այստեղ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ: Հռոմեական զորքը, որ սկզբում հաղթող էր հանդիսանում, ճակատամարտի վերջում, պարսիկների փշերային կատաղի հարձակման ժամանակ, չարաչար պարտվեց:

Սինգարայի կռիվն, հավանորեն, մասնակցել էր նաև Հռոմի դաշնակից Հայաստանը: Սակայն այդ մասին հաստատուն տեղեկություններ չկան:

Ադոնցը կարծում է, որ Տիրան թագավորը դերի էր ընկել պարսիկների ձեռքը նախքան այդ ճակատամարտը և իբր թե խաղաղություն կնքելուց հետո, 345 թվին, հաջորդել էր Տիրանին նրա որդին՝ Արշակը¹: Ադոնցի այս կռահումը, որ բավարար կերպով փաստարկված ու հիմնավորված չէ, ըստ իս անհավանական է և անընդունելի:

Հայ Արշակունիների պայքարը կենտրոնախույս նախարարությունների դեմ շարունակվել էր նաև Տիրանի ժամանակ:

✓ Տիրանի թագավորության շրջանում (339—շուրջ 350 թ.), որը եկեղեցու ու Մամիկոնյանների հանդեպ բռնել էր անկախ դիրք և աշխատում էր պահպանել թագավորական իշխանության հեղինակությունը, ներքին խռովություններն այնքան սաստկացել էին, որ երկիրը հետզհետե մատնվել էր ծանր դրության: ✓

Փափստոսի մոտ, որ կուսակցական պատմիչն է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի և Մամիկոնյանների, պատմական այս շրջանի անցքերը ներկայացված են այլալված ձևով, իսկ պատմական խոշոր դեմքերը, որ հակառակորդ էին այդ տոհմերի, նկարագրված են ամենամոռյալ ու քստմենի գույներով:

Տիրանի ժամանակ քաղաքական խոշոր դեր է կատարել, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայություններից, «մարդպետության» մեծ իշխանը, որը վերակացու էր արքունիքի ու թագավորի կանանցի և վերահսկող էր թագավորական ամրությունների ու բերդերի, նաև արքունի գանձերի ու կալվածքների: Փափստոսը շանթ ու թույն է թափում այս իշխանի վրա և, գլխավորապես, նրան է վերագրում թագավորության խանգարումը Տիրանի ժամանակ:

«Բայց այն անմիտ թագավորության ժամանակ,— պատմում է Փափստոսը,— սկսվել էին դավաճանություններ ու մատնություններ անել Հայոց երկրում ոչ միայն թշնամիները թշնամիների դեմ, այլ նաև բարեկամները բարեկամների և ընկերները

Zeitschrift, V, 1896, էջ 302—305. Адонц, Фауст Византийский, „Христианский Восток“, 1917—1920, VI, 3, էջ 254—255:

¹ Адонц, Фауст Византийский, էջ 253:

ընկերների դեմ և անում էին անհաշիվ ու ամեն տեսակ թշնամություններ: Որովհետև տերը նրանց մեջ առաջացրեց խռովություն և հրահրեց դիվային պզծություն և ոգի մոլության, այդ պատճառով էլ նրանք, մեկը մյուսին խորտակելով, կործանվեցին իրենց անօրենության պատճառով:

Բայց գերազանցում էր մյուս բոլորին մի անօրեն ու դիվային մարդ, որը Տիրան թագավորին գրգռում էր, գլխավորապես, նախարարական տոհմերի դեմ: Սա այն մարդն էր, որն ուներ մեծ մարդպետության պատիվը. սա ներքինի էր՝ չարասիրտ, չարամիտ ու չարագործ մի մարդ էր, որին Հայր էին անվանում: Սա քսությամբ կոտորել տվեց շատ նախարարներ, որոնք վնաս էին տվել, և խանգարեց այսպիսով մեծ թագավորության իշխանությունը:

Առավելապես նա իր չարախոսությամբ սրի անցկացնել տվեց ու բոլորովին անզավակ դարձրեց երկու ավագ տոհմերը՝ Ուտունիների տոհմերը և Արծրունիների տոհմը. սրանց բնաջինջ արին առանց որե՛ մեղքի ու հանցանքի, կոտորեցին նույնիսկ էգերին»:

[«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց և բարեկամք բարեկամաց և ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին, և բելր ազգի ազգի թշնամութիւնս գործէին: Վասն զի անկաւ ի նոսա խռովութիւն ի տեառնէ, այս պզծութեան և ոգի մոլորութեան. զի նախ միմեամբք քանգեալք աւերեցան վասն անօրէնութեան իւրեանց:

Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն որ ունէր զպատիւն մեծի մարդպետութեանն, այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ, չարագործ, որում Հայր կոչէին: Զբազումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասու կոտորել, և խանգարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորութեանն:

Մանաւանդ ավելի զերկու տոհմսն զաւագս տայր իւրով չարախօսութեամբն հանել ընդ սուր, և անոռնդ առնել միահաղոյն դտոհմսն Ուտունեաց և զտոհմն Արծրունեաց. բառնային ի միջոյ առանց ամենայն վնասու և յանցման, մինչ անգամ և զէգսըն կոտորեցին ազգացն»]¹:

Քննության առնելով «մարդպետության» մասին Փափատոսի թե

¹ Փափատոս. III, գլ. ԺԷ, էջ 46.—47 (Վեներտիկ, 1889):

այս և թե մյուս վկայությունները, Մարկվարտը միանգամայն ճիշտ ենթադրում է¹, որ մարդպետները պետական նշանավոր անձնավորություններ էին, որոնք նպատակ էին դրել իրենց վերականգնել Արշակունիների թաղավորության հին փայլը և թուլացնել բարձրագույնականության ու եկեղեցու ուժը: Իրենց այդ նպատակին հասնելու համար նրանք արքունիք էին գրավում նախարարական խոշոր կալվածքները և իրագործում այդ ամենադաժան զնազանությանը:

Արծրունիների ու Ռշտունիների տոհմերի բնաջնջումը, որ նկարագրված է Փավստոսի վկայության մեջ, Մարկվարտը բացատրում է նրանով, որ նախարարական այդ տոհմերի երկիրները, գտնվելով Ատրպատականի, Ադիաբենի և Մոկքի սահմանների մոտ, ունեին ռազմական մեծ կարևորություն, ուստի և այդ շրջաններն անհրաժեշտ է համարվել ենթարկել Արշակունիների անմիջական իշխանության²:

Յ45 թվի Սինգարայի ճակատամարտից հետո մեծ կռիվներ Մերձավոր Արևելքում չեն հիշատակված մինչև 350 թիվը: Հավանորեն, Հայաստանը ևս այդ ժամանակաշրջանում համեմատաբար խաղաղ վիճակի մեջ էր:

Տիրանը թագավոր էր Հայաստանում, ինչպես ենթադրվում է, մոտավորապես մինչև 350 թիվը³: Նրա գերեվարության ու կուրացման մասին հայկական ավանդությունը, ինչպես վերև ասացինք, վիպական-ստեղծական պատմվածք է, և մենք նրա մահվան մասին ևս չունենք ոչ մի տեղեկություն:

¹ Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 155—156 և 61*—62*:

² Նույնը, 59*—60*:

³ Տես Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 588. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110. K. Aslan, Études, էջ 180, 203 և ուրիշները: Հայ Արշակունիների ժամանակագրության մասին ուշադրով է և արժեքավոր Մ. Օրմանյանի կարևոր հոդվածը՝ «Տրդատե Արտաշես ժամանակաշրջանի գիտողություններ», «Հանդես Ամսօրեայ», 1909, թ. 7 և 8, էջ 197—201 և 241—246:

ՊԱՐՄԻԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐՆ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՆՐ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

1. Պարսկա-հռոմեական կռիվները 350 թվին:— 2. Արշակ Բ.— ճառ գլխավոր գործակիցները՝ ներսես կաթողիկոսը և Մամիկոնյան վասակ սպարապետը:— 3. Հատուկ պատգամավորության ուղարկումը Կոստանդնուփ մոտ:— Ուլիմպիայի առաջումը Հայաստան և Արշակի ամուսնությունը ճառ հետ:— 4. Աշտիշատի ժողովը և բարեգործական հիմնարկների հաստատումը Հայաստանում:— 5. Արշակական ֆառափի հիմնումը:— հայկական աղբյուրների վկայություններն Արշակականի կործանման մասին:— Մարկվարտի հերադրությունը:— 6. Գնելի սպանությունը և Արշակ Բ-ի ամուսնությունը Փառանձեմի հետ:— 7. Կամսարականների տոմարի կոտորածը:— Մարդպետների պայքարը եկեղեցական կալվածատիրության դեմ:— 8. Պարսկա-հռոմեական պատերազմի վերսկսումը:— Հայաստանի կողմնորոշման մեծ նշանակությունը կովոզ կողմերի համար:— Պարսկաստանի անհաջող ջանքերը Հայաստանը գրավելու իր կողմը:— 9. Շապուհ Բ-ի արշավանքը Միջագետք և Ամիդ ֆառափի առումն ու ավերումը:— 10. Պարսկական զորքերի ավերածությունները Մոփսիում և արևմտյան Հայաստանում:— Անգեղ բերդի պաշարումը:— Անի բերդի առումը Դարեանոյի գավառում:— գերի վերցված և ազատված Արշակունիի թագավորների ոսկորների թաղումը Աղձ գյուղում:— 11. Շապուհ Բ-ի 360 թվի արշավանքը և Սինգարա ու Բեզարդե բերդերի գրավումը:— Արշակ Բ-ի և Կոստանդնուս կայսեր տեսակցությունը Կեսարիայում և ճառացի դաշնակցության ուժնապնդումը:— պատերազմի նախապատրաստությունները և Կոստանդնուփի մահը:— 12. Հուլիանոսը միաճեծան տեղ Հռոմեական կայսրության:— Ուլիմպիայի սպանությունը:— Հուլիանոսի արշավանքը Պարսկաստան:— ճառ նամակը Արշակ Բ-ին, որ կեղծ է:— 13. Հռոմեական ու դաշնակից զորքերի ներխուժումը Պարսկաստան երկու ուղղությամբ:— 14. Հուլիանոսի մահը և Հովիանոս ճոր կայսեր Շապուհ Բ-ի հետ կնիքած ամուսնի դաշինքը:— Անգրադիսիայան երկիրների միացումը Պարսկաստանին:— դաշնադրության անգեղի ու կոստաբեր կետը Հայաստանի նկատմամբ:— Խիլոնովի ավերումը:— 15. Արշակ Բ-ի յոթ տարվա համառ դիմադրությունը Պարսկաստանին:— 16. Պարսկական կուսակցության գո-րեղացումը Հայաստանում:— Արշակի թագավորի և Վասակ սպարապետի անձնատուր լինելը պարսիկներին:— Արշակ Բ-ի բանաարկումը և հերքարկումը մահապատժի:— Վազակ սպարապետի տոնջալից սպանությունը:— Արշակի թագավորի սպանության մասին հայկական ավանդության վիպական-սանդակյան մանրամասնությունները:— 17. Հայաստանի հարավային, արևելյան և հյուսիսային սահմանների անջատումը Արշակունյաց թագավորությունից:

Վ 350 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ զորքով արշավեց Միջագետք, ավերածության մատնեց այնտեղ մի շարք տեղեր և, առաջ շարժվելով, երրորդ անգամ պաշարեց Մծբին քաղաքը: Բայց Պարսից զորքերը, շնորհիվ կայազորի ու պաշարված բնակիչների հա-

մառ դիմադրութեան, այս անգամ ևս ստիպւած եղան, մեծ կորուստներ կրելուց հետո, վերադառնալ Պարսկաստան:

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոս կայսրը, որ թույլ էր ու անվճռական արտաքին թշնամու հանդեպ, ինքը ոչ մի հաջողութիւն չունեցաւ նաեւ այս կռիւի ընթացքում: Շապուհ Բ-ի առաջարժման ու վճռական հաջողութեան գլխավոր արգելադիրը սահմանային այն անաւիկ բերդերն էին, որ պատշաճ կերպով ամրացրել էին Դիոկլետիանոսը և Կոստանդինոս Մեծը:

Նույն այս 350 թվին վերսկսվել էին խլրտումները նաև Հռոմեական կայսրութեան մեջ: Դեռևս 340 թվին Կոստանդինոս Մեծի կրտսեր որդին, Կոստասը, պարտութեան մատնելով իր մեծ եղբայր Կոստանդինոս Բ-ին (+ 340), տեր էր դառնլ Հռոմեական կայսրութեան արևմտյան բոլոր շրջաններին, սակայն 350 թվին սրան սպանել էր և Արևմուտքի կայսր էր իրեն հայտարարել նրա անձնապահանորդ զորքի առաջնորդ Մագնենտիոսը:

Կոստանդինոսը շտապ կերպով վրա խաղաց վտանգավոր այս ախոյանի դեմ, հաղթեց նրան Պաննոնիայում (351 թ.) և, Մագնենտիոսի ինքնասպանութիւնից հետո (353 թ.), դառաւ միահեծան ինքնակալ և տնօրեն ամբողջ Հռոմեական կայսրութեան:

Տիրանի որդի Արշակ Բ-ի գահակալութեան ժամանակը պատմագետների մեծագույն մասը ենթադրում է նույն այս ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապէս 350 թվին¹: Սակայն այս թվականը, որ հավանական է համարվում, հաստատուն ու վերջնական չէ:

Արշակ Բ-ի թագավորութեան առաջին շրջանում, սկսած 351 թվից մինչև 359 թիվը, պատերազմական մեծ գործողութիւնները Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև գրեթէ դադարել էին: Շապուհ Բ-ը այդ ժամանակ պատերազմ էր վարում Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում ընդդէմ խիոնիտների, քուշանների և այլ ցեղերի: Սակայն նույն այս ժամանակ պարսիկ զորավարները, որ դտնվում էին արևմուտքում, մերթ ընդ մերթ ասպատակում էին Միջագետքը, երբեմն նաև Հայաստանը, ավազակային թաւանի ու կողոպուտի նպատակով²:

¹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 599. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 53. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110. Ասուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 282. Aslan, Études historiques, 1928, էջ 203 և ուրիշները: Աղոնցն Արշակ Բ-ի թագավորութեան սկիզբը դնում է 345 թվին, իսկ Մարկվարտն իր նորագույն աշխատութիւններից մեկում՝ 356 թվին. տե՛ս „Христианский Восток“, 1917—1920, էջ 255 և Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96:

² Տե՛ս Ammianus Marcellinus, XIV, 3. XV, 13 և XVI, 9:

Հավանորեն, մեծ կոիվների ընդհատման այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Փավստոսի վկայությունը, որ Արշակ Բ-ի թագավորության սկիզբներում Հայոց աշխարհը

ճարեկարգվեց, կազմակերպվեց, վերականգնեց ու խաղաղացավ երկու թագավորների միջև, և այնուհետև բոլորը խաղաղ ապրում ու վայելում էին՝ յուրաքանչյուրն իր ունեցվածքը»:

[«Ապա կարգեցան կազմեցան յօրինեցան խաղաղացան աշխարհն Հայոց ի մէջ երկուց թագաւորացն. և յայնմ հետէ բնակեալք խաղաղութեամբ վայելեալք յիւրաքանչիւր յարարս իւրեանց»]¹:

Արշակ Բ-ի գլխավոր գործակիցներն են եղել նրա թագավորության ժամանակ Հուսիկ կաթողիկոսի թոռ Ներսես կաթողիկոսը և արքունի ու նախարարական զորքերի վերին հրամանատար Մամիկոնյան Վասակ սպարապետը: Նրիտասարդ Ներսեսը, որը ղինվորական էր ու Արշակ թագավորի սենեկապետն էր՝ մեծամեծ իշխանների ուղեկցությամբ ուղարկվեց Կեսարիա և ձեռնադրվեց այնտեղ Հայաստանի կաթողիկոս, հավանորեն, 353 թվին:

Նույն այս 353 թվին, ինչպես վերև տեսանք, Կոստանդինոսը հաղթելով Մաքսենտինոսին, միացրել էր իր իշխանության տակ ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը: Եվ շատ պարզ է, որ Կոստանդինոսի վարկը և հեղինակությունն առանձնապես մեծ էին լինելու նրա այս հաղթանակից հետո: Ուստի և հավանական է, որ հենց այս ժամանակներում պետք է ենթադրել Ներսես կաթողիկոսի առաջնորդությամբ հատուկ սպառազմավորության ուղարկումը Կոստանդինոսի մոտ, որի նպատակն էր, ինչպես վկայում է Փավստոսը², միաբանության դաշինքի ամրապնդումը Հայաստանի ու կայսրության մեջ:

Այս պատգամավորությունը, ինչպես ցույց է տալիս Փավստոսի վկայությունների ուղադիր քննությունը, կայսերական պալատում շատ լավ էին ընդունել: Կոստանդինոս կայսրը՝ թանկագին նվերներ էր ուղարկել Արշակ Բ-ին և ազատ էր արձակել Արշակունի պատանդներին, Տիրիթին ու Գնելին, որ Արշակ Բ-ի եղբորորդիներն էին³: Մարկվարտը հավանական է համարում, որ հենց այս պատ-

¹ Փավստոս, IV, գլ. Ա, էջ 66 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, IV, գլ. Ծ, էջ 81 (Վենետիկ, 1889):

³ Ստույգ և պատմական չէ Փավստոսի երկար ու ձիգ պատմությունը, որ իւր թե արիտական ազանդին հետևող կայսրը հալածել էր Ներսեսին, արքունի էր նրան մի անմարդաբնակ կղզի, և Արշակ թագավորը, կայսր վրա դայրացած, վեց տարի շարունակ ավերել էր չուր չուր Հռոմեական երկիրը:

✓ գամավորութեան խնդիրքով Կոստանդնուքը Հայաստան էր ուղարկել և տվել էր Արշակ Բ-ին իբրև ամուսին իր մեռած եղբոր՝ Կոստասի (337—350) նշանած Ուլիմպիային, որը պրեսպոյանների պրեֆեկտ Աբլարիոսի դուստրն էր¹։ Պատգամավորութեան առաքումը և վերադարձը Հայաստան, որ Մարկվարտը դնում է 357 թվին², ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել 353 և 357 թվերի միջև։

Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ սկսել էր մեծ շարժում աճել քրիստոնեական եկեղեցու կուլտուրական ու քաղաքական հեղինակությունը։ Նրա նախագահությամբ տեղի ունեցավ Աշտիշատում առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի կանոնական որոշումները վերաբերում էին ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհական կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին։

Համաձայն այս ժողովի որոշումներին, Հայաստանում բացվեցին ամենուրեք բարեգործական հիմնարկներ։ Բորոտների, ընկնավորների ու ախտավորների համար կառուցվեցին հիվանդանոցներ և անկեղանոցներ, հաշմանդամների, անաշխատունակների և աղքատների համար՝ ապաստարաններ ու աղքատանոցներ, հիմնվեցին նաև վանքեր, դպրոցներ ու իշեաններ։ Այս հաստատությունները պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով ու նաև ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով։

Սոզոմենոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է³, որ նույն այս ժամանակներում (մոտավորապես 356 թվին և 376 թվից հետո) վանքերի ու կուսակրոնության հիմնադիրն էր Փոքր Հայքում, Պոնտոսում և Պափլագոնիայում Սեբաստիայի Եվստաթիոս եպիսկոպոսը, որը համարվում է նաև առաջին հիմնադիրներից մեկը բարեգործական հիվանդանոցների։ Մարկվարտը ենթադրում է, որ Ներսես կաթողիկոսը, որն իր կրթությունը ստացել էր Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաքում⁴, Հայաստանում վանքեր ու բարեգործական հիմնարկներ էր հաստատել, հետևելով Եվստաթիոս եպիսկոպոսի օրինակին⁵։

Մարկվարտը համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ Փափսոսի մոտ Բարսեղ Կեսարացուն վերաբերող ավանդությունը վերագրվել է Ներսես Մեծին, տես *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, I, էջ 53—54 (221—222)։

¹ S^h Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 88 (224)։

² Նույնը, էջ 96—97 (232—233)։

³ Sozom., Hist. Eccl., III, 14, 31.

⁴ S^h Փափսոս, IV, գլ. 7, էջ 89 (Վենետիկ, 1889)։

⁵ S^h Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 130, ծան. 2 և

Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբնական խաղաղ շրջանում, ինչպես վկայում են Փավստոսը (IV, գլ. ԺԲ) և Խորենացին (III, գլ. Իէ), թագավորի հրամանով հիմնվել էր Մասիսի հարավային ստորոտների կողմերում, Կոգովիտ գավառում, ըստ երևույթին, Արտաշատից Պարսկաստան գնացող առևտրական մեծ ճանապարհի մոտ, Արշակավան քաղաքը։

«Այդ ժամանակ [Ներսես կաթողիկոսի հոռմեական կայսեր մոտ զնալուց հետո],— պատմում է Փավստոսը,— թագավորն իր համար մի դաստակերտ շինեց հովիտ կոչվող տեղում Կոգ գավառի մեջ։ Իսկ այդ տեղը ավան դարձավ և ապա քաղաք՝ մեծացավ, բազմամարդացավ ու ամբողջ հովիտը բռնեց։ Արշակ թագավորը այնուհետև հրաման տվեց այդ դաստակերտը կոչել իր անունով Արշակավան, և այնտեղ շինեցին նաև թաղավորական պալատը։

[«Ջայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ի հովիտն անուանեալ ի Կոգ գաւառի։ Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն։ Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ զնել անուն դաստակերտին յիւրակից անունն Արշակաւան. և շինեցին ևս անդ ապարանս արքունի»]¹։

Փավստոսի և Խորենացու ասելով, որպեսզի քաղաքը բազմամարդ բնակչություն ունենա, Արշակ թագավորը հրաման էր տվել իր երկրի բոլոր տեղերում, որ դան այնտեղ ամեն տեսակ ոճրագործներ և հանցավորներ, որոնք աղատ կմնան դատից ու պատասխանատվությունից։

Գարագաշյանի և Սամվելյանի կարծիքով՝ այս օտարոտի ու անհասկանալի հրամանը մի ակնարկ է, որ հին Հայաստանում ևս գոյություն է ունեցել ապաստանի իրավունքը²։ Ավելի հավանական է սակայն, որ Փավստոսի և Խորենացու վկայությունները Արշակ թագավորի հրամանի մասին խիստ գունավորված են ու չափազանցված։ Լեոն և Մարկվարտը ենթադրում են, որ Արշակավան էին փախել, հավանորեն ո՛չ միայն հանցապարտները, այլև, գլխավորապես, ճորտ գյուղացիները, «շինական»-ները, որոնց այնտեղ տրվել էին

էջ 149, Ժան. 1, նաև Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 93 և 96—97։

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԲ, էջ 109—110 (Վենետիկ, 1889)։

² Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 11—12. Խ. Սամվելյան, Արեան վրէժ և քրկանք, տես «Ազգագրական Հանդես», Թիֆլիս, 1903, X, էջ 278—280։

որոշ արտոնություններ¹։ Ուշագրավ է այս տեսակետից խորհնացու հետևյալ վկայությունը։

«Եվ Հայոց նախարարները,— ասում է խորհնացին,— ժողով-վելով դիմեցին արքունական դաստակերտ Արշակավանի վրա և սրի անցկացրին տղամարդկանց ու մինչև իսկ կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից. որովհետև նրանք բոլորը կատաղած էին իրենց ծառաների ու հանցավորների վրա»։

[«Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բաց ի տղայոց ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց»]²։

Ուշագրավ է սակայն, որ բոլորովին այլ կերպ է նկարագրված Արշակավանի կործանումը Փավստոսի մոտ։ Ըստ այս պատմագրի վկայության՝ Ներսես կաթողիկոսի անեծքի պատճառով Արշակավանի ամբողջ բնակչությունը, «մոտ քսան հազար ընտանիք», կոտորվել էին երեք օրվա ընթացքում ժանտախտ հիվանդությունից³։

Արշակավանի կործանման մասին հետաքրքիր մի ենթադրություն է արել Մարկվարտը։ Վերջինս, նկատի առնելով 358 թվի օգոստոսի 24-ի ահեղ երկրաշարժը Փոքր Ասիայում և Պոնտոսում⁴, որը մեծ ավերածություններ էր արել բազմաթիվ քաղաքներում և հիմնովին քանդել էր Նիկոմեդիա քաղաքը՝ հավանական է համարում, որ Արշակավանը ևս կարող էր կործանված լինել նույն այդ մեծ երկրաշարժի ժամանակ 358 թվին⁵։

Ներքին անզուսպ խռովություններն ու պառակտումները մեծ չափեր էին ընդունել Հայաստանում Արշակավանի կործանումից հետո։ Իր հիմքում, ինչպես ենթադրվում է, պատմական և համարվելու Փավստոսի վիպական-բանաստեղծական պատմությունը Արշակ թագավորի եղբորորդի Գնելի սպանության մասին, որ Մարկվարտը, հիմնվելով Փավստոսի վկայության ու տոմարագիտական իր դիտողությունների վրա, ղենում է նավասարդի տոնին՝ կիրակի 359 թվի օգոստոսի 29-ին⁶։

¹ Տես Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 623 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 62*։

² Մովսես Խորենացի, III, գլ. ԻԷ, էջ 289 (Տփղիս, 1913)։

³ Փավստոս, IV, գլ. ԺԳ, էջ 114—118 (Վենետիկ, 1889)։

⁴ Տես Ammianus Marcel., XVII, 7։

⁵ Տես Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 90 (226) և 97 (233)։

⁶ Նույնը, էջ 95 և 97։

Փափստոսի պատմելով՝ Արշակ թագավորի եղբորորդի Տիրիթը սիրահարվել էր իր հորեղբորորդի Գնելի կնոջ, գեղեցկուհի Փառան-ձեմի վրա, որը Սյունիքի Անդովկ նահապետի դուստրն էր։ Նա, որպեսզի Փառանձեմին ինքն առնե, նենգություն մը քսություն էր անում ու գրգռում թագավորին, որ իբր թե Գնելը ուզում է նրան սպանել և թագավորությունը հափշտակել։

Գնելը հրավեր է ստանում դալ Նավասարդի տոններին թագավորի մոտ Շահապիվան, և այստեղ Արշակ Բ-ը հրամայում է դահնապետին նրան սպանել։ Բայց հետո հայտնի է դառնում, որ անմեղ Գնելի մահվան պատճառը Տիրիթն է, և թագավորը հրամայում է սպանել նաև սրան¹։ Այնուհետև Արշակը Փառանձեմին առնում է իրեն կին, կամ ավելի ճիշտ՝ իրեն հարճ, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, նա արդեն ամուսնացած էր Ուրմալիայի հետ։

Փափստոսը մանրամասն հաղորդում է, բացի այդ, որ նախաբարությունների ոչնչացման քաղաքականությունը վարել էր Հայր մարդպետը նաև Արշակ Բ-ի թագավորության ժամանակ։

«Եվ Հայր մարդպետը, — պատմում է Փափստոսը, — չար էր ու ժանտաբարո և ավելի անօրեն ու անիրավ էր, քան նախկին Հայր կոչվող մարդպետները։ Սա էր, որ Տիրանի թագավորության ժամանակ կոտորել էր տվել բոլոր նախարարական տոհմերը. նմանապես և Արշակի թագավորության ժամանակ նա ավելի էր չարություններ գործել, քան առաջ բոլոր մարդկանց նկատմամբ»։

[«Եւ էր մարդպետն Հայր չար և ժանտաբարոյիւք անօրէն և անիրաւ քան զառաջին Հայր անուն մարդպետսն։ Սա կոտորեաց զամենայն աղգս նախարարացն ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքային. և սոյնպէս առ թագաւորութեամբն Արշակայ՝ ևս չար քան զառաջինն գործել չար առ ամենայն մարդ»²։ Հավանորեն, հենց նույն այս Հայր մարդպետի ներշնչումներին պետք է վերագրել նաև Կամսարականների տոհմի կոտորածը, որ հիշատակված է Փափստոսի հետևյալ վկայության մեջ։

«Իսկ հենց այն ժամանակ, — ասում է Փափստոսը, — երբ Ներսես սուրբ եպիսկոպոսապետը հեռացել էր արքունական բանակից և ոչ ոք չկար հակառակող թագավորին, որ նրան հանդիմաներ ու խրատեր՝ նա [Արշակը] այնուհետև սկսեց գործել ըստ իր չար կամքի՝ — նախարարներից շատերին նա կոտորեց,

¹ Փափստոս, IV, գլ. ԺԵ, էջ 119—127 (Վենետիկ, 1889)։

² Նույնը, գլ. ԺԴ, էջ 116—117։

շատերին նա ազգահատեց ու բնաջինջ արեց և շատերի կալվածքները արքունիք գրավեց: Իսկ Կամսարականների տոհմերը, որոնք Շիրակի և Արշարունիքի տերերն էին՝ ազգահատեց և այդ գավառները միացրեց արքունի երկրին»:

[«Այլ ահա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն սուրբ եպիսկոպոսապետն Ներսէս և ոչ ոք դոյր ընդդիմացեալ թագաւորին՝ որ տայր նմա զյանդիմանութեան խրատն, այնուհետեւ ըստ կամաց չարութեանն իւրոյ զնացեալ լինէր նա՝ և զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատ արարեալ անճիտեաց և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս: Բայց զտոհմսն Կամսարականացն, որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, ազգատ առնէր և զգաւառսն ոռնէր յոստան»]¹:

Մարպետները պայքար փին մղել, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, նաև կաթողիկոսական իշխանության և եկեղեցական կալվածատիրության դեմ: Վայտնի է, օրինակ, որ Վայր մարդպետը սպառնացել էր Ներսես կաթողիկոսին, որ նա ամեն կերպ աշխատելու է արքունիք գրավել Աշտիշատը, որը եկեղեցական կալվածք էր²:

Մինչդեռ Վայաստանի մեջ այս դեպքերն էին տեղի ունենում՝ Հռոմեական կայսրության ու Պարսկաստանի միջև հարաբերություններն արդեն խիստ լարվել փին, և պատերազմը վերսկսվել էր ավելի մեծ կատաղությամբ, քան առաջ:

357 թվին պրետորյանների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմանալով լրտեսների միջոցով, որ Շապուհ Բ-ը դժվարությամբ է արևելքում կռիվ մղում թշնամի ցեղերի դեմ՝ ուզեց օգտվել նրա այդ նեղ դրությունից և նրան խաղաղության առաջարկ արեց միջնորդությամբ Դենշապուհի, որը պարսկական զորքերի առաջնորդն էր կայսրության սահմանամերձ երկրամասերում³: Շապուհ Բ-ը, որը գտնվում էր այդ ժամանակ իր թագավորության ամենահեռավոր արևելյան շրջաններում, հռոմայեցիների առաջարկը ստացավ շատ ուշ, երբ արդեն նա խաղաղության դաշն էր կնքել խիոնիտների ու թշնամի մյուս ցեղերի հետ (358 թվի գարնանը):

Նա ուղարկեց Կոստանդինոսի մոտ հատուկ դեսպան և առաջարկեց նրան խաղաղության ամենաժանր պայմաններ, պահանջելով

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԹ, էջ 133 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117—118:

³ Ammianus Marcel., XVI, 9.

որ Պարսկաստանին վերադարձվին Հայաստանն ու Միջագետքը, որոնք նենգությունով խլված են եղել իր պապ Ներսէսից 298 թվին¹։ Նա սպառնաց նաև, որ իր առաջարկության մերժման դեպքում ինքը կվերսկսե պատերազմն իր բոլոր ուժերով։

Կոստանդինոսը, իհարկե, չէր կարող ընդունել վերահիշյալ ամոթալի պայմանները և ամեն կերպ աշխատեց, որ կնքվի պատվավոր հաշտություն։ Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն մնացին, և 359 թվին պատերազմը վերսկսվեց։

Այս պատերազմի ժամանակ Արշակունիների թագավորության բարեկամական կամ թշնամական դիրքը դեպի կովոդ կողմերը ստանում էր բացառիկ մեծ կարևորություն։ Հայաստանը, լինելով բուֆեր պետություն, թեև փոքր էր ու թույլ Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության համեմատությամբ, սակայն զորական իր ուժերով և երկրի ռազմական դիրքերով մեծ նշանակություն ուներ պատերազմող կողմերի համար։

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ 358—360 թվերին թե Պարսկաստանը և թե Հռոմեական կայսրությունն ամեն կերպ աշխատել էին գրավել Հայաստանն իրենց կողմը։

Փավստոսի վկայություններից Շապուհ Բ-ի բանակցությունների մասին Արշակ Բ-ի հետ՝ թեև իրենց մանրամասնություններով, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղծական պատմվածքներ են և պատմական արժեք չունեն, սակայն, ինչպես վկայում է նաև Ամմիանոսը, Շապուհ Բ-ը, իրապես, մի քանի անգամ փորձեր էր արել գրավելու Արշակին իր կողմը, դիմելով «խաբեության, սպառնալիքների և նենգության» (fallacis et minis et dolis)²։

Հռոմեական կայսրությունը ևս իր հերթին ամեն կերպ ձգտել էր սիրաշահել Հայաստանի թագավորին և նրան հաճոյանալ։ Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Կոստանդինոսն Արշակին կին էր տվել Կոստաս եղբոր նշանածին՝ Ուլիմպիային։ Ուշագրավ է նաև, որ 358 թվին, այսինքն՝ հենց Պարսկաստանի հետ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ, հատուկ օրենքով Կոստանդինոս կայսրը հարկերից ազատել էր Արշակ թագավորի կալվածքները, որ գտնվում էին կայսրության սահմաններում³։

Փավստոսը մանրամասն պատմում է, թե ինչպես Արշակ թագա-

¹ Ammianus Marcel., XVII, 5.

² Նույնը, XX, 11, 2։

³ Տես Աստույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 288, ժան. 2։ Համեմատե՛ք Codex Theodosianus, XI, 1. Նաև Գաթրճյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 490։

վորը գնացել էր Շապուհի մոտ Տիգրան և նրան հավատարմության երդում էր տվել, բայց հետո, երգման ուստը ստեղծվ՝ փախել էր։ Փախստոսի այս վկայությունը՝ պարզապես փախկան-ստեղծական բնույթ ունի և, ըստ երևույթին, հավաստի չէ։ Ամմիանոսը, որ ինքը մասնակցել էր 359—363 թվերի պատերազմներին, ո՛չ միայն այդ մասին ոչինչ չգիտե, այլ, ընդհակառակը, Արշակին անվանում է հռոմայեցիների «մշտական և հավատարիմ բարեկամ»¹։

Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, Տրդատ Մեծից սկսած կապված էր Հռոմեական կայսրության հետ և՛ քաղաքական, և՛ կրոնական կապերով։ Եվ, իհարկե, միանգամայն հասկանալի է, որ Սասանյան Պարսկաստանի ջանքերը Հայաստանը գրավելու իր կողմը՝ վերջ ի վերջո հանդիպելու էին անհաջողության։

359 թվի գարնանը Շապուհ Բ-ը մեծ զորքով անցավ Նինուսի մոտ Տիգրիս գետը և մտավ Միջագետք։ Նրա հետ էին իր դաշնակիցները՝ խիոնիտների Գրոմբատես թագավորը ու նաև Աղվանքի թագավորը, հավանորեն՝ Ուռնայրը։ Անտոնինոս անունով դասակիբ հռոմեական մի սպա խորհուրդ էր տվել Շապուհին փոխանակ Միջագետքի քաղաքները պաշարելու արագ կերպով անցնել Եփրատը և արշավել Ասորիքի հարուստ ու պտղավետ շրջանները։

Պարսից զորքերը, համաձայն այդ ծրագրի, մի կողմ թողին Մծբինը և դիմեցին դեպի Եփրատ գետը, սակայն, տեղեկություն ստանալով, որ Եփրատը ներքևում անանցանելի է վարարման պատճառով՝ գնացին դեպի հյուսիս, մտադիր լինելով Եփրատն անցնել Մոփքի կողմերում։

Ճանապարհին նրանք կանգ առան Ամիդ քաղաքի մոտ։ Բայց այստեղ, երբ խիոնիտների թագավորն իր որդու ու հեծյալ ջոկատի հետ մոտեցել էին քաղաքի պարիսպներին և ուղում էին բանակցել քաղաքի անձնատվության մասին՝ բերդապահ զինվորներից մեկը, թախտելով պատերազմական ընդունված իրավունքը, նետ արձակեց և սպանեց Գրոմբատեսի երիտասարդ որդուն։ Ջայրացած Շապուհը վճռեց վրեժխնդիր լինել և քաղաքը հիմնահատակ կործանել։

73 օրվա պաշարումից հետո պարսկական զորքերը գրավեցին Ամիդը 359 թվի հոկտեմբերի 6-ին։ Նրանք իսպառ ավերեցին քաղաքը, իսկ բազմաթիվ բնակչությունը և հռոմեական կայսրորդը, որ բաղկացած էր ավելի քան վեց լեգեոնից՝ անխնա կոտորեցին կամ դերի վերցրին։ Ամմիանոս Մարկելլինոսը, որն իբրև ականատես

¹ Փավսոս, IV, գլ. ԺԶ, էջ 128—130 (Վենետիկ, 1889)։

² Ammianus Marc., XXV, 7, 12.

նկարագրել է բոլոր վերոհիշյալ դեպքերը¹, մեծ դժվարությամբ կարողացել էր գիշերը քաղաքից փախչել և իր կյանքը հաղիվհաղ փրկել էր:

359 թվի աշնան վերջերին Շապուհ Բ-ը վերադառնում է Պարսկաստան, իր հետ տանելով հարուստ ավար ու բազմաթիվ գերիներով Գարադաշյանը, Տուրնեբիզը և Մարկվարտը², հիմնվելով Փավստոսի վկայությունների վրա (IV, գլ. Ի), ենթադրում են, որ այս պատերազմի ժամանակ Արշակ Բ-ը, դաշնակից լինելով պարսիկներին, օգնել էր Շապուհ Բ-ին: Նա մեծ զորքով ներխուժել էր Արևաստան մինչև Շապուհի Միջագետք գալը, հարձակվել էր հռոմեական զորքի վրա Մծբին քաղաքի կողմերում և մեծ հաղթություն էր տարել:

Ինձ թվում է, Փավստոսի հաղորդումների ուշադիր քննությունը - ցույց է տալիս, որ այս դեպքը, եթե ունի պատմական որևէ հիմք, տեղի ունեցած պիտի լիներ պարսկա-հռոմեական պատերազմների նախորդ տարիներում: Հայտնի է, որ ինքը՝ Փավստոսը այս դեպքը դնում է պարսկա-հռոմեական «երեսնամյա» պատերազմների (338—368) սկիզբներում և կամ «ութնամյա» զինադադարից (351—359) առաջ³:

Կ 359 թվի արշավանքի ժամանակ, ինչպես երևում է Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայություններից, պարսկական զորքերը զրավել ու ոչնչացրել էին Հարավային Հայաստանում և Մոփքում քացի Ամիդից նաև բազմաթիվ այլ ամրություններ, որոնց թվում և Զիատա բերդը (ըստ Մարկվարտի՝ ներքին Անձիտը, այժմյան Ամմանեն), որը գտնվում էր Անդեղ բերդի (այժմյան Էգիլ) հարավ-արևելյան կողմում՝ Արդանա-սուրի և Դիբենե-Տիգրիսի միախառնման տեղում⁴:

«Հետևյալ օրը լուսաբացին, — պատմում է Ամմիանոսը, — բերդի [Ամիդի] բարձունքից մենք տեսանք անթիվ ժողովուրդ, որը Զիատա ամրոցի առումից հետո քարշ էր տրվում թշնամու բանակատեղը. այս տեղը խիստ ընդարձակ էր ու ամրացված և

¹ Ammianus Marc., XIX, 1—9.

² Տես Գարադաշյան, Քննական պատմություն, Գ, էջ 75, 76. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 807. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 94—95, ծան. 2 և էջ 97:

³ Տես Փավստոս, IV, գլ. Ի, էջ 139 և IV, գլ. ԻԱ, էջ 140 (Վենետիկ, 1889):

⁴ Տես Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 95—101. Ernst Honigsmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, էջ 35 և 37:

ուներ տասը ստադիոն երկարությամբ շրջապատ և հենց այդտեղ էին փախցնում բերում խառնամբոխ բազմութիւնը: Նրանք առել էին և այրել վերջին օրերը նաև այլ ամրութիւններ և բոլոր տեղերից բլուրավոր մարդիկ դուրս էին հանված և տարվելու էին ստրկական ծառայութեան համար. սրանց մեջ կային շատ զառամյալ թույլ տղամարդիկ ու նաև խիստ ծեր կանայք և, եթե սրանք այս կամ այն պատճառով ետ էին մնում և ճանապարհի երկարութիւնից ուժասպառ լինում ու ապրելու ցանկութիւնը կորցնում՝ նրանք կտրում էին դրանց սրնքամսերը ու ռտակոճերը և թողնում էին վերքնկած¹:

Մարկվարտը կարծում է, որ 359 թվի նույն այս ավերածութիւնների մասին Մովսեյ աշխարհում՝ որոշ հիշողութիւններ պահպանվել են նաև Փավստոսի Պատմութեան հետևյալ հատվածներում:

1. Փավստոս, IV, գլ. ԻԴ՝

«Եվ մինչդեռ նա, Հայոց Արշակ Թագավորը, իր զորքերով Ատրպատականի սահմաններին էր հսկում, որովհետև այնտեղ էր սպասում Պարսից զորքերին՝ նրանք, առաջնորդ վերցնելով Մերուժանին, Հայոց աշխարհն ասպատակեցին ուրիշ ուղղութեամբ:

Նրանք մտան Աղձնիքի միջով, Մեծ Մովքով, Անգեղտնով, Անձիտ գավառով, Շահունի Մովքով, Մզուր գավառով, Դարանաղիով, Եկեղիքով՝ Պարսից Շապուհ Թագավորը եկավ ասպատակելու այդ գավառների կողմերը անթիվ զորքով, որը ջրառատ հեղեղի նման տարածվեց մեծ բազմութեամբ:

Նրանք կրակի ու ավերածութեան մատնեցին երկիրը և անթիվ մարդիկ կոտորեցին իրենց սրերով, կանանց և երեխաներին սալերի ցցերի վրա հանեցին, մի մասն էլ, կամերի տակ ձգելով՝ կալսեցին. տղամարդկանց շատերին տրորեցին փղերի ոտքերի տակ և անթիվ քանակութեամբ փոքր երեխաներ տարան գերի: Նրանք քանդեցին բազմաթիվ ամրոցներ և ավերեցին շատ ամուր բերդեր:

Առան և ավերեցին Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ գտնվում էր Աղձնիք գավառում բոլորի իշխանութեան տակ. այդտեղից անմիջապես գերի վերցրին քառասուն հազար երդ և իրենք արշավեցին Մեծ Մովք: Այս տեղում մի մասը բերդերի առան, բայց մի մասը չկարողացան առնել: Եկան պաշարեցին Անգեղամուր բերդը, որ գտնվում էր Անգեղտուն գավառում. այնտեղ

¹ Տե՛ս *Ammianus Marcel.*, XIX, 6, 1—2:

էին Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզման-դամբարանները. նույն տեղը հին ժամանակներից սկսած հավաքված էին նախնիքներից մնացած շատ գանձեր: Նրանք գնացին պաշարեցին բերդը, բայց, որովհետև տեղի ամրության պատճառով չկարողացան առնել՝ թողին ու հեռացան: Նաև ուրիշ շատ բերդերի մոտով անցան, որովհետև անկարող էին այդ ամրությունների դեմ մարտնչել: Բայց նրանց ձեռքն անցավ միմիայն Անի ամուր բերդը Դարանաղի գավառում, որովհետև չարագործ Մերուժանը հնարամտություն գործադրեց այդ ամուր բերդի նկատմամբ: Նրանք վեր բարձրացան, նրա պարիսպները կործանեցին և բերդից ցած իջուցին անթիվ գանձեր: Ապա բաց արին Հայոց նախկին թագավորների, քաշ Արշակունիների, գերեզմանները և թագավորների ոսկորները դերի տարան»:

[«Սև մինչ նա դեռ զգուշացնալ Արշակ արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք զօրօքն զԱտրպատական սահմանօքն, զի անդ սպասէր զօրացն Պարսից, նոցա առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ այլ կաթել ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին:

Զի ընդ Աղձնիս և ընդ Մոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տունն և ընդ գաւառն Անձտայ, ընդ Մոփս Շահունեաց, ընդ Մզուր գաւառն և ընդ Դարանաղէ, ընդ Նկեղեաց, զկողմանս այնց գաւառացն Շապուհ թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ զօրօքն ասպատակել հեղեալ ծաւալէր բազմութեամբ իբրև զշուրս բազումս:

Այրացաւեր առնէին, և գանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուանքի իւրեանց. զկանայս և զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին: Եւ զառանց բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց. և զառանց թուոյ զմատաղ մանկտոյն՝ զայն ի գերութիւն վարէին. և զբազում ամուրս քանդէին և զբերդս ւանդէին զամուրս:

Եւ առին ւանդեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բղեշխին. քառասուն հազար երդ՝ զայն նոյն հետայն ի գերութիւն խաղացուցին. և ինքեանք ի Մոփս Մեծ արշաւեցին: Եւ անդ էին բերդք, զոր առին. և էր, զոր ոչ կարացին առնուլ: Եւ դային պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ ամուր բերդան, որ է յԱնգեղ տանն գաւառին. զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արանց Արշակունեաց. բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ: Չուան պահ արկին զբերդան. ապա իբրև ոչ կարէին առնուլ վասն ամրութեան տեղւոյն՝ թողուին և գնային:

Եւ զբազում բերգօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն. բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի շարագործն Մերուժանն հնարաւորութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ, Եւանէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա, և իշուցանէին անթիւ. գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն»¹:

2. Փալստոս, IV, գլ. ԻԴ՝

«Որովհետեւ նրանք ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի ասում էին—«Մենք նրա համար ենք առել Հայոց թագավորների ոսկորները և տանում ենք մեր աշխարհը, որպեսզի թագավորների փառքը և այս աշխարհի բախտն ու քաջությունը գնան այստեղից և թագավորների ոսկորների հետ փոխադրվեն մեր աշխարհը»:

Ապա Վասակն ազատեց Հայաստան աշխարհի բոլոր գերիներին, և Հայոց թագավորների ոսկորները, որ նա ազատել էր, տարան թաղեցին Այրարատ գավառի մեջ Աղձք կոչվող ամուր գոյւղում, որը գտնվում է նեղ և դժվարամատույց խորշերում՝ գոգում ու ծոցում մեծ լեռան, որի անունն է Արագած»:

[Զի ասէին ըստ իրեանց հեթանոսութեանն ըստ օրինացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զոսկերս թագաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի գնացեալ ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեացեն:

Ապա թափէր Վասակ զգերութիւնն զամենայն զՀայաստան աշխարհին. և զոսկերս թագաւորացն Հայոց, զորս թափեաց Վասակ, հանեալ թաղեցին յամուր ի գեւղն՝ որ Աղձքն անուանին, յԱյրարատ գաւառին՝ որ կայն ի խինձս, ի գոգս, ի ծոցս յանձով ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն կոչեն»²:

Ինչպես շատ ճիշտ նկատել են Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը, Փալստոսի վերոհիշյալ վկայությունները կարող են վերաբերել Ամմիանոսի նկարագրած 359 թվի Պարսից արշավանքներին³: Հու-

¹ Տէս Վենետիկի 1889 թվի հրատարակութիւնը, էջ 146:

² Նույնը, էջ 148:

³ Տէս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 96—98: Պետք է ասել, որ դեռ Մարկվարտից առաջ Սեն-Մարտենը ևս ենթադրել էր, որ Փալստոսի վերև նկարագրված անցքերը, հավանորեն, տեղի էին ունեցել 358

նա-հռոմեական աղբյուրներից հայտնի է մեզ, իրապես, որ մինչև Հովհաննոս կայսեր հետ կնքված 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան Պարսկաստանի զորքերը կարողացել էին հասնել և ոտք կոխել Անդրտիգրիսյան գավառների ու Հայաստանի արևմտյան շրջանները միմիայն 359 թվին: Իսկ 363 թվից հետո, ինչպես իրավացի կերպով մատնանշում է Մարկվարտը, Մեծ Մոփքը, Անգեղտունը, Անձիտը և հավանորեն, նաև Շահունոց Մոփքը տրվել էին հռոմայեցիներին, և եթե Պարսկաստանը խախտած լիներ 363 թվի դաշնագիրը և արշաված լիներ այդ շրջանները՝ այդ մասին կլինեին, անշուշտ, հաղորդագրություններ Ամմիանոսի մոտ կամ ժամանակակից այլ աղբյուրներում: Մարկվարտը մատնացույց է անում նաև, որ այն դավաճանական դերը, որը Փավստոսը վերոհիշյալ Պարսից արշավանքի ժամանակ վերագրել է դավաճան Մերուժան Արծրունուն, 359 թվի արշավանքի ընթացքում կատարել էր, ըստ Ամմիանոսի, հռոմեական դասալիք սպա Անտոնինոսը¹:

360 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ զորքով արշավեց Միջագետք և այս անգամ գրավեց այստեղ Սինգարան և ապա՝ Բեղաբղեն², որն ամուր բերդ էր և գտնվում էր Մավդեք երկրում (Կորդուքի արևմտակողմում Տիգրիս դետի ափին): Այս ամուր բերդը պաշտպանում էին Երկրորդ Փղավյան, Երկրորդ Հայկական, Երկրորդ Պարթևական լեգեոնները և մի մեծ զորամաս Մավդեքի աղեղնաձիգների, որոնք, մեծ մասամբ, գերի տարվեցին:✓

Ավելի առաջ շարժվելով, Շապուհի զորքերը պաշարեցին Վիրտահի բերդը³: Այս անառիկ ամրությունը Հոնիգմանը նույնացնում է Պրոկոպիոսի մոտ հիշատակված Բիրթոնի հետ⁴, որը գտնվում էր Բեղաբղենի ու Ամիդի միջև, հավանորեն, Բատման-սուփ և արևմտյան Տիգրիսի գետախառնուրդի դիմաց⁵: Պարսկական զորքերը չկարողացան առնել այս բերդը և, մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ստիպված եղան հտ քաշվել Պարսկաստան:

Հռոմեական կայսրության քաղաքական ներքին դրությունն այս ժամանակ նորից խիստ ծանրացել էր: Դեռևս 359 թվի սլարսկական

Թվին. տե՛ս Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t. II, Paris, 1824, էջ 236—238:

¹ Տե՛ս Markwart, *Südarmanien und die Tigrisquellen*, էջ 115:

² Տե՛ս Ammianus Marc., XX, 6, 1—6 և 7, 1—16:

³ Նույնը, XX, 7, 17:

⁴ Procop., *De aedificiis*, II, 4, 20.

⁵ Տե՛ս E. Hontgmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, էջ

արշավանքի ժամանակ հոռմեական զորքերն ունեցել էին, ինչպես վերև տեսանք, մարդկային մեծ կորուստներ: Այս կորուստները լրացնելու համար Կոստանդինոսը պահանջեց Կեսար Հուլիանոսից, որն այդ ժամանակ հոռմեական զորքերի հրամանատարն էր Գալլիայում, ուղարկել օգնական զորամասեր: Սակայն զինվորները, որոնք չէին ուզում գնալ Մերձավոր Արևելք, ապստամբեցին և հայտարարեցին Հուլիանոսին Օգոստոս, այսինքն՝ անկախ ու ինքնակալ կայսր:

Կոստանդինոսը պետք է այժմ պատերազմեր և՛ Շապուհ Բ-ի, և՛ Հուլիանոսի դեմ: Պարսկական վտանգը, անշուշտ, ավելի մեծ էր: Ուստի Կոստանդինոսը վճռեց ուժեղացնել իր զորաբանակը և կովել նախ Պարսկաստանի դեմ:

✓ 360 թվի դարնանը Կոստանդինոսը եկավ Մերձավոր Արևելք և այստեղ, Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում, նախապատրաստում էր իր արևելյան երկիրների ռազմական պաշտպանությունը: Հայաստանի բարեկամությունն ունեւր Կոստանդինոսի համար, որը գտնվում էր այժմ երկու հզոր թշնամիների միջև, բացառիկ մեծ կարևորություն:

Հոռմեական կայսրը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, իր մոտ հրավիրեց Կեսարիա Հայոց Արշակ թագավորին, ցույց տվեց նրան փառահեղ ընդունելություն և ամեն կերպ սիրաշահեց հարուստ ընծաներով ու խոստումներով: Արշակը, հրապուրված այս սիրալիրությամբ, խոսք տվեց, որ այսուհետև ևս կլինի հավատարիմ դաշնակից հոռմայեցիների:

«Կոստանդինոսը,— պատմում է Ամմիանոսը,— իր մոտ կանչեց Հայոց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան ամենամեծ սիրալիրությամբ և ամեն կերպ հորդորեց նրան, որ հավատարիմ բարեկամ մնա մեզ: Որովհետև նա լսել էր, որ Պարսից թագավորը բազմիցս փորձեր էր արել, դիմելով խաբեության, սպառնալիքների և նենգության, որպեսզի նրան հարկադրե հրաժարվել Հոռմի հետ դաշնակցությունից և սերտ կերպով կապել իրեն հետ:

Արշակը կրկին ու կրկին հավաստիացրեց, որ ավելի շուտ վերջ կտա իր կյանքին, քան կփոխել իր մտադրությունը: Եվ նա վերադարձավ իր երկիրը, ստացած լինելով իր շքախմբի հետ առատաձեռն ընծաներ, և այսուհետև չհամարձակվեց որևէ կերպ դրժել իր խոստումները: Զէ՞ որ Կոստանդինոսը նրան բազմազան շնորհամներ էր արել, որոնցից ամենամեծը, ի միջի այլոց, այն էր, որ կայսրը տվել էր նրան կին Ուլիմպիային,

պրետորականների նախկին պրեֆեկտ Աբլաբիոսի աղջկան, որն առաջ նրա Կոստաս եղբոր նշանածն էր»¹։

Արշակ թագավորի Հայաստան վերադառնալուց հետո՝ Կոստանդինոսը Կեսարիայից եկավ Նոքսա և այստեղից մեծ զորքով գնաց Բեզաբդե, բայց այս բերդը չկարողացավ ետ առնել և նահանջեց Անտիոք, ուր և անցկացրեց ձմեռը։

Հռոմայեցիները սպասում էին, որ 361 թվին Շապուհ Բ-ը կհարձակվի Միջագետքի վրա ավելի մեծ ուժերով, ուստի ձմեռվա ընթացքում Կոստանդինոսը եռանդուն կերպով պատրաստվում էր կռվի։

«Այս բոլորով հանդերձ, — պատմում է Ամմիանոսը, — [Անտիոքում] անարգել կերպով շարունակում էին զինվել ինչպես արտաքին, նույնպես և ներքին պատերազմի համար՝ ավելացնում էին քանակը ձիավոր զորամասերի և բուռն եռանդով լրացնում էին պակասը նաև լեգեոնների, հավաքելով գավառներից նորակոչիկներին. ծանր կերպով հարկվեցին բոլոր դասակարգերի և բոլոր զբաղմունքների մարդիկ՝ բոլորը պետք է հայթայթեին հանդերձանք, զենք, նույնպես ոսկի ու արծաթ և, բացի այդ, զանազան պարենեղենի պաշարներ ու ամեն տեսակ փոխադրական միջոցներ։ Եվ որովհետև վախենում էին, որ Պարսից թագավորը, որը պատերազմական գործողությունները դադարեցրել էր միայն ձմեռվա դժվարությունների պատճառով, դարնան սկիզբներին ահեղ հարձակում կգործե՝ ուշարկեցին անդրտիգրիսյան թագավորների ու սատրապների մոտ դեսպաններ հարուստ ընծաներով, որպեսզի սրանց հօգուտ մեղ տրամադրեն ու զբաղեն և զգուշացնեն, որ մեզ չխաբեն ու ուխտագրուժ չլինեն»։

Բայց ամենից առաջ նրանք աշխատեցին փառահեղ հազուստներով ու բազմազան ընծաներով գնել Հայաստանի ու Իբերիայի թագավորներին, Արշակին և Մերիբանեսին [Միրիան], որովհետև սրանք, անշուշտ, կարող էին վտանգավոր լինել հռոմայեցիների համար, եթե այդ ժամանակվա դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը»²։

361 թվի գարնանը Կոստանդինոսը նորից եկավ Նոքսա, կարծելով, որ Շապուհն արշավելու է Միջագետք։ Սակայն նա այստեղ իմացավ մեծ գոհունակությունից, որ Շապուհ Բ-ն իր զորքերով ետ է քաշվել և մտադիր չէ պատերազմ մղել ներկա տարում։

¹ Ammianus Marc., XX, 11, 1—3.

² Նույնը, XXI, 6, 5—8:

Հնարավորությունն ստանալով ուղղելու իր գեներ ներքին թշնամու դեմ՝ Կոստանդինոսը որոշեց գնալ Արևմուտք Հուլիանոսի դեմ, բայց ճանապարհին ծանր հիվանդացավ և 361 թվի նոյեմբերի 3-ին մեռավ Կիլիկիայի Մոպսոսկրենն քաղաքում:

Վոստանդինոսի մահից հետո Հուլիանոսը (361—363), որը նրա հորեղբոր որդին էր, դառավ միահեծան տերը Հռոմեական ամբողջ կայսրությանը՝ Քրիստոնեական պատմական ավանդության մեջ այս կայսրն անվանվում է Հուլիանոս Ուրացող, որովհետև սա իրեն նպատակ էր դրել բարեփոխել հեթանոսությունը և վերականգնել նրա գերիշխող դիրքը:

Ամմիանոսի ասելով՝ Հուլիանոսի մասին բոլոր ժողովուրդների մեջ լուր էր տարածվել, որ նա արտակարգ կերպով քաջ է, ղեկավար է, լավ գիտե ռազմական արվեստը և ունի նաև ուրիշ շատ արժանիքներ: Ուստի և ինչպես այլ ժողովուրդներից, նույնպես և Հայաստանից ու Անդրսիգրիսյան երկիրներից պատգամավորություններ եկան նրա մոտ, որոնք շնորհավորեցին Հուլիանոսին և վերանորոգեցին իրենց բարեկամությունը կայսրության հետ¹:

Հուլիանոսը, դառնալով կայսր, սկսեց բուռն թափով պատրաստություններ տեսնել մեծ արշավանքի և վճռեց պաշտպանողական պատերազմ վարելու փոխարեն մղել Պարսկաստանի դեմ հարձակողական պատերազմ և առաջ շարժվել ու գրավել Տիգրանը:

Մարկվարտը հավանական է համարում, որ այս մեծ պատերազմի նախօրյակին, 362 թվին, տեղի էր ունեցել Արշակ Բ-ի կին Ուրմախայի սպանությունը: Փառանձեմը, նախանձով ու չարությամբ լցված դեպի Ուրմախան՝ զազրելի կերպով սպանել էր տվել թագուհուն, թունավորելով նրան Մրջյունիկ անունով քահանայի ձեռքով հաղորդության ժամանակ: Մարկվարտն իրավացի կերպով մատնանշում է², որ այս ոճիրը չէր կարող կատարված լինել Կոստանդինոս կայսեր կենդանության ժամանակ՝ 360 կամ 361 թվերին և կամ առաջ:

Վ363 թվի մարտի 5-ին Հուլիանոս կայսրը դուրս եկավ Անտիոքից և մեծ զորքով առաջ շարժվեց դեպի Միջագետք: Ամմիանոսի վկայությամբ՝ արշավանքի սկզբում նա պատվիրել էր Արշակ թագավորին, որ նա հավաքե իր զորքերը, պատրաստ լինի և սպասե իր հրամաններին, և որ ինքը կկարգադրե հետո՝ թե ո՛ւր պետք է նա գնա և ի՛նչ պետք է անե³:

¹ Ammianus Marc., XXII, 7, 9—10.

² Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95 և 97:

³ 86. Ammianus Marc., XXIII, 2, 2:

Գաթրճյանի, Գարաբաշյանի, Ադոնցի և մի քանի այլ պատմագետների երկերում մեջ է բերված Հովհաննոսի հետևյալ նամակը Արշակին, որը, ինչպես կարծում են, անվավեր է:

«Հայաստանի սատրապ Արշակին: Պատրաստվի՛ր, Արշակ, անմիջապես կռվի թշնամիների դեմ, զենք ա՛ռ ձեռքդ Պարսից մոլեգնության դեմ: Մեր նախապատրաստության և ցանկության կետ նպատակն է երկուսից մեկը՝ կամ կատարել մեր պարտքը և մեռնել պարթևների երկրում, գործելով մեծամեծ սխրագործություններ և պատճառելով հակառակորդին ամեն հնարավոր շարիքները, և կամ, նրանց պարտքության մատնելով աստվածների օգնությամբ, վերադառնալ տուն փառքով պսակված և բերել թշնամուց ռազմական ավար:

Արդ՝ թոթափի՛ր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեությունները: Մոռացի՛ր այն երանելի հանգուցյալին, ինչպես և բարեազնիվ մարդկանց լիառատ հարստությունները՝ այն որ առատորեն տալիս էր քեզ և քեզ նման բարբարոսներին մեղկ ու շուռլ կոստանդինոսը: Նկատի ունեցի՛ր, որ այժմ գործ ունես Հովհաննոսի հետ՝ բարձրագույն քրմապետի, Կեսարի, Օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի, Ֆրանկների ու բարբարոսների կործանողի և գաղղիացիների ու իտալացիների ազատարարի:

Թերևս դու որեւէ ա՛յլ մտադրություն ունես՝ ես գիտեմ, որ դու նենգամիտ ես, անարի զինվոր ես և պարծենկոտ, ինչպես ինձ այդ ցույց են տալիս ներկա անցքերը, որովհետև դու փորձում ես թաքցնել ու պահել քո մոտ հասարակական օգտի մի թշնամու և ուզում ես սպասել մինչև այն ժամանակ, երբ կպարզվի այս պատերազմի ելքը:

Աստվածների օգնությունը մեզ բավական է, որպեսզի չախախենք մեր թշնամիներին: Իսկ եթե ճակատագիրը, որի վճիռը աստվածների ցանկությունն է, այլ կերպ որոշե՛ ես կընդունեմ այդ անվեհեր ու արիաբար: Իսկ դու իմացի՛ր, որ պարսիկների ձեռքի զոհը կլինես և քեզ հետ միասին իսպառ կկործանվի նաև քո տունը և Հայաստանի թագավորությունը: Մծրին քաղաքը հաղորդակից կլինի նույնպես ձեր դժբախտությանը. վաղուց ի վեր երկնքի աստվածները մեզ այդ հայտնի են արել»¹:

Այս նամակը, որ վավերական են համարել Սեն-Մարտենը և

¹ S^{ci} Juliani opera, vol. I, epistola 66, էջ 580—590: Համեմատե՛ք Адонц, Фауст как историк, „Христианский Восток“, том VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 260—270:

Գաթրճյանը¹, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Գարագաշյանը, պարզապես մի կեղծիք է, հավանորեն, մոլեռանդ քրիստոնյայի, և հորինված է ուրացող կայսրին նախատելու և վարկաբեկելու նպատակով²։ Պարզ է, որ Հուլիանոսը չէր կարող գրած լինել իր դաշնակցին անվայել ու անքաղաքավարի ոճով այս նամակը։ Ուշագրավ է, որ նամակի մեջ նախագուշակված են Արշակի դերի բռնվելը, Արշակունիների թագավորության կործանումը և Մծբինի վերադարձը պարսիկներին։ Կեղծիքը, ըստ երևույթին, բավական հին է, որովհետև Հուլիանոսի Արշակին գրած նամակը հիշատակված է նաև Սողոմոնեսի մոտ³, որն իր եկեղեցական պատմությունը դրել էր հինգերորդ դարում։

Հասնելով խառն քաղաքը, որը գտնվում էր Եդեսայի հարավակողմում, Հուլիանոսը իր մեծ բանակը բաժանեց երկու մասի։ Իր զորքի գրեթե կես մասը, մոտ 30.000 հոգի, նա հանձնեց Պրոկոպիոս և Սեբաստիանոս զորավարներին և ուղարկեց Տիգրիս գետի կողմերը, կարգադրելով որ նրանք, եթե հնարավոր է, միանան Արշակ թագավորի հետ ու նրա հետ միասին, Կորդուբի և Մոկքի միջով անցնելով, ավերեն Մեդիայի խիլիոկոմ պտղավետ երկրամասը և ուրիշ շրջանները և ապա գան ու միանան իր հետ Ասորեստանում⁴։

Բանակի երկրորդ բուն մասը, որին ուղեկցում էր հռոմեական նավատորմիչը, Հուլիանոսի առաջնորդությամբ առաջ շարժվեց խաբուրի ու Եփրատի գետախառնուրդի մոտ գտնվող Կրկեսիումից Եփրատ գետի հոսանքով դեպի. ցած։ Ճանապարհին Հուլիանոսն ավերածության մատնեց պարսկական երկիրը, գրավեց շատ քաղաքներ և ապա Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող ջրանցքի հոսանքով եկավ Սելեվկիա և Տիգրոն, որոնք գտնվում էին Տիգրիս գետի ափերին։ Տիգրոն քաղաքի մոտ Հուլիանոսը պարտության մատնեց Պարսից զորքը, բայց տեսավ, որ հարձակվել ու առնել Տիգրոնը, որը խիստ ամրացված էր, գրեթե անհնարին է։

Նա վճռեց ետ նահանջել Տիգրիս գետի ձախ ափով Ագիարեն ու ապա Կորդուբ, հույս ունենալով, որ շուտով կգան ու կմիանան իր հետ Արշակ թագավորի և Պրոկոպիոսի զորքերը⁵։ Սակայն այս հույ-

¹ S^էս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. III, էջ 40—41 և Գաթրճյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 496։

² Գարագաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Գ, էջ 84։

³ Sozomenes, Historia ecclesiastica, VI, I.

⁴ S^էս Ammianus Marcel., XXIII, 3, 5; Համեմատե՛ք Zosimi, Historia nova, III, 12, 3—5։

⁵ S^էս Amm. Marc., XXIV, 8, 6։

սերը զուր էին: Շապուհ Բ-ը, որը, հավանորեն, իր զորքերի հետ սպասելիս է եղել Հուլիանոսին Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, Պարսկահայքի մոտերքում, ըստ երևույթին, կտրած է եղել Պրոկոպիոսի ու Արշակի զորքերի կապը գլխավոր բանակի հետ¹:

Հռոմեական զորքերի նահանջի ժամանակ հյուսիսից հարավ եկավ մեծ բանակով ինքը՝ Շապուհը, որն աշխատեց դժվարացնել նրանց պարենավորումը և մերթ ընդ մերթ հարձակվում էր նրանց վրա ու վարում պարտիզանական փոքր պատերազմ: Հուլիանոսը կկարողանար, այնուամենայնիվ, առանց մեծ կորուստի իր զորքը հտ տանել հռոմեական շրջանները, սակայն նա անզգուշաբար, առանց զրահի, կռվի ելավ թշնամու դեմ զորքի առաջին շարքերում և, ծանր վերք ստանալով, մեռավ Սումերեի հարավարևելակողմում (26 հունիսի 363 թ):

Հուլիանոսի մահից հետո ընտրվեց կայսր Հուլիանոսը (363—364): Հռոմեական զորքը գտնվում էր ծանր դրության մեջ սննդամթերքների պակասության պատճառով, բայց բարոյալքված էր և ուժասպառ էր եղած նաև պարսկական զորքը, որը կռիվների ընթացքում ունեցել էր մեծ կորուստներ:

Հուլիանոսի կայսր ընտրվելուց մոտ մեկ շաբաթ հետո Շապուհ Բ-ը հռոմայեցիների մոտ ուղարկեց հատուկ դեսպանություն և առաջարկեց հաշտություն կնքել: Եվ Հուլիանոսը, որը շտապում էր վերադառնալ Արևմուտք և ապահովել իր կայսերական իշխանությունը, ընդունեց խաղաղության այն ծանր ու ստորացուցիչ պայմանները, որ առաջարկել էր Շապուհ Բ-ը:

Համաձայն այդ պայմանագրի, որ Ամմիանոսն անվանում է «ամոթալի»², Անդրտիգրիսյան գավառներից հինգը՝ Ադանիքը, Մոկքը, Մավդեքը, Ռեիմենեն և Կորդուքը տասնևհինգ ամրոցների հետ, նաև Սինգարան, Մծբինը և Կաստրա-Մավրորումը (= մավրերի բնակատեղ), տրվեցին Սասանյան Պարսկաստանին: Մծբինի ու Սինգարայի բնակչությանը թույլ տրվեց, որ նրանք գաղթեն հռոմեական շրջանները:

Հայաստանի ու Արշակունիների թագավորության համար ծանր ու աղետալի էր դաշնագրության այն հատուկ կետը, որով կայսրու-թյունը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել իր հավատարիմ դաշ-

¹ Այդ մասին կան ակնաբեկներ Մազնոս Խառանցու և Եվտիկիանոս Կապպադոկիացու մոտ, որոնք Հուլիանոսի հետ մասնակցել էին այս պատերազմին. տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 202, ծան. 4: Համեմատե՛ք Fragm. hist. graec., ed. C. Müller, Paris, IV, 5—6:

² Տե՛ս *Ann. Marc.*, XXV, 7, 13:

նակից Արշակ Բ-ին, եթե պարսիկները հարձակվեին նրա վրա։ Ամոթալի այս դաշնագիրը, որ երեսուն տարի ժամանակով էր կընքված, երդումով հաստատվեց 363 թվի հուլիսի սկիզբներին։

✓ Ամմիանոսի և Փավստոսի վկայություններն այս դաշնագրի մասին, որ բոլորովին իրար համաձայն են և իրար լրացնում են՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ։

1. Ամմիանոս, XXV, 7, 9—12՝

«Թագավորը [Շապուհ Բ-ը] համառորեն պահանջում էր, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես նա ասում էր, այն իր երկիրները, որ իրենից խլել էր Մաքսիմիանոսը [= Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոս], և պահանջում էր, ինչպես բանակցության ընթացքում իրոք պարզվեց, մեր ազատման համար իբրև փրկանք հինգ գավառներ Տիգրիսի մյուս կողմում՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Ծավդեքը, նաև Ռեիմենեն ու Կորդուքը հանդերձ 15 ամրոցներով, իսկ, բացի այդ, Մծբինը, Սինգարան ու Կաստրա-Մավրորումը, որն իր դիրքի պատճառով խիստ կարևոր ամրություն էր։

Ավելի լավ կլիներ տասն անգամ կռվել, քան հանձն առնել այդ պահանջներից որևէ մեկը։ Սակայն վեհերոտ կայսրի վրս ազդեցություն ուներ քննողների խումբը. սրանք տալիս էին հարևանցիորեն Պրոկոպիոսի անունը, իբրև վտանգավոր մարդու, որը, եթե կայսրը շուտ չվերադառնա, կարող կլինի, անշուշտ՝ իմանալով Հուլիանոսի մահվան մասին, թարմ զորամասերի օգնությամբ, որ իր հրամանատարության տակ են, առանց դիմադրության հանդիպելու իրերի նոր դրություն առաջացնել։

Այս վտանգավոր խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ նա առանց վարանման, դրանով դրդված, տվեց ամեն բան, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները, և դժվարությամբ միայն պայման կապվեց, որ գոնե Մծբինը և Սինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և որ հոռմայեցիներին թույլ տրվի զիջված ամրություններից ետ քաշվել ու լինել մեր պաշտպանության տակ։

Բացի այդ, նաև կորստաբեր ու անազնիվ (exitiale et im-
pium) մի հավելում արվեց, որ այս կնքված համաձայնությունից հետո այլևս չորվի օգնություն մեր մշտական ու հավատարիմ բարեկամ Արշակին Պարսից դեմ, եթե նա այդ մեզանից խնդրելու լինի։ Այստեղ կրկնակի դիտավորություն կար, նախ՝ պատժել սրան, որովհետև կայսրի հանձնարարությամբ ավե-

րել էր խիլիոկոմը¹, և, բացի այդ, հարմար առիթի սպասել ու անվախ կերպով հարձակում գործել Հայաստանի վրա:

Եվ հենց դրա հետևանքով էր, որ հետագայում այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց և պարսիկները երկպառակությունների ու խռովությունների ժամանակ Հայաստանից խլեցին ընդարձակ երկրամաս, որ սահմանակից էր Մեդիային, ու նաև Արտաշատ քաղաքը²:

2. Փալստոս, IV. գլ. ԻԱ՝

«Եվ երբ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորների և Պարսից թագավոր Շապուհի միջև՝ Հունաց թագավորը դաշինքի թուղթ գրեց ու կնքեց և տվեց Պարսից թագավորին: Եվ դաշինքի այդ թղթի մեջ՝ դրված էր այսպես. «Ես քեզ տալիս եմ Մծբին քաղաքը, որը գտնվում է Արվաստանում, ու Ասորոց Միշագետքը, և Հայաստանի միջնաշխարհից էլ ձեռք եմ քաշում. եթե կարողանաս նրանց հաղթել ու քեզ հպատակեցնել՝ ես նրանց օգնության չեմ դա:

Այսպիսով՝ որովհետև Հունաց թագավորը նեզն էր ընկել և ծանր ճգնաժամի մեջ էր՝ այդ բովանդակությամբ դաշնագիր էր կնքել և տվել էր Պարսից թագավորին ու այս կերպով ազատվել էր նրա ձեռքից»:

[«Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապհոյ, ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց թագաւորին Պարսից: Եւ գրեալ էր չոխտից նամակին այսպէս. Ետու քեզ, ասէ, ՂՄծբին քաղաք՝ որ ք յԱրուեստանի, և Միշագետս Ասորոց, և մէջաշխարհին Հայոց ձեռնթափ եմ, ասէ, թէ կարասցես յաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա:

Արդ՝ ի նեղ ուրեմն անկեալ թագաւորն Յունաց, և ի նեղին վշտի՝ զայս ձև օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ, և տայր թագաւորին Պարսից. և ապա ճողոպոէր ի նմանէս»³:

Խաղաղությունը կնքելուց հետո Հովիանոսը զորքի հետ վերադարձավ հոռմեական Միշագետք և եկավ Անտիոք: Բայց նա երկար չապրեց: Երբ նա Անտիոքից դնում էր Պոլիս՝ ճանապարհին հանկարծամահ եղավ Բիթանիայի Դադաստանա քաղաքում (364 թվի փետրվարի 16-ին):

¹ Խիլիոկոմը, ինչպես երևում է Ամսիանոսի այլ վկայություններից (XXIII, 3, 5 և XXIV, 8, 4), Կորդուքի ու Մոկքի մոտակա շրջանն էր և գտնվում էր, հավանորեն, այդ երկիրների արևելակողմում:

² Տե՛ս Վենետիկի 1889 թվի հրատարակությունը, էջ 140:

✓ Հովհաննոսին հաջորդեց Վալենտիանոս Ա-ը (364—375), որը Հռոմեական կայսրության արևելյան մասի կառավարությունը հանձնեց իր եղբայր Վաղեսին (364—378): ✓

✓ 363 թվի դաշինքը Շապուհին հնարավորություն էր տալիս անարգել կերպով հաշիվ տեսնելու Արշակ Բ-ի հետ, և պարսիկներն արդեն 364 թվին պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Արշակ Բ-ը կարող էր այժմ հենվել միայն իր երկրի ներքին ուժերի վրա:

Արշակունյաց թագավորությունը համառ կերպով գիմադրեց հաղթական ու հզոր Պարսկաստանին չորս տարի: Սակայն պատերազմի բախտը կանխորոշված էր, որովհետև կռիվն անհավասար էր, և Շապուհ Բ-ը Հայաստանում հենված էր Պարսկաստանին կողմնակից հայկական ուժեղ նախարարությունների վրա:

Փալստոսի մոտ, որին աղբյուր էր ծառայել Պարսից պատերազմ» վեպը, 364—367/8 թվերի կռիվները նկարագրված են հեքիաթային ոճով ու չափազանցություններով և այնքան խառն ու հախուռն, որ շատ դժվար է որոշել, թե նրա պատմած ո՞ր դեպքերը կարող են համարվել հիշողություններ այս ժամանակվա անցքերի:

Մենք արդեն վերև տեսանք, որ Փալստոսի վկայությունները (IV, գլ. ԻԴ) Պարսից ասպատակությունների մասին Աղձնիքում, Մեծ Մուփքում, Անգեղտնում, Անձիտում և հարևան այլ գավառներում հիշողություններ են ո՛չ թե այս ժամանակաշրջանի անցքերի, ինչպես այդ թյուրիմացաբար մատնանշվում է պատմագիտական երկերում, այլ Շապուհ Բ-ի 359 թվի մեծ արշավանքի:

Դժվար չէ նույնպես կռահել, որ Փալստոսի նաև հետևյալ գլխի վկայությունները (IV, գլ. ԻԵ) Արշակ թագավորի արշավանքի մասին Թավրիշ ու Ատրպատական՝ չեն վերաբերում 364—367/8 թվերի կռիվներին, այլ, հավանորեն, հիշողություն են Ամմիանոսի մատնանշած Արշակի 363 թվի արշավանքի խիլիոկոմի: Ըստ իս միանգամայն անհավատալի է, որ Հովհաննոսի դաշնադրից հետո հուսալքված հայերը Պարսկաստանի դեմ վարած լինեին հարձակողական պատերազմ: ✓

Փալստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդությունը, որ կարող է կապ ունենալ խիլիոկոմի (=Վազարադուլդ) մասին Ամ-

¹ Այս հիշում ենթադրությունն արել է Սեն-Մարտենը, աֆս. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, Paris, 1825, էջ 276—279: Սեն-Մարտենը, հենվելով Փալստոսի այս վկայության վրա՝ խիլիոկոմի տեղը ենթադրում է Ուրմիա լճի արևելակողմում՝ Թավրիշի ու Նրեա մոտակա շրջաններում, աֆս. Histoire du Bas-Empire, t. III, էջ 63, ծան. 4 և էջ 126, ծան. 2:

միանոսի վերոհիշյալ վկայութիւնների հետ, մեջ եմ բերում ընդարձակ բովանդակութեամբ:

«Այնուհետեւ, — պատմում է Փափստոսը, — Հայոց Արշակ թագաւորը զորք հավաքեց և իր մոտ քաշեց ավազի բազմութեամբ մեծ զորք ու ռազմերթի ելավ Պարսից աշխարհի դեմ: Ապա և Վասակը վերցրեց Հայոց զորքը, օգնության կանչեց նաև հոնե-րին ալանների հետ միասին և հասավ Հայոց թագաւորութեան օգնության պարսիկների դեմ: Բայց, որովհետև նույն այդ ժամանակ Պարսից թագաւորը ևս, երթի ելնելով, եկել էր Հայաստան աշխարհի վրա սրանց դեմ՝ ուստի և սրանք շտապ կերպով հասան Ատրպատական և Պարսից թագաւորի զորքը գտան բս-նակ դրած Թավրիզում:

Վասակ սպարապետը հասավ քսան բլուրով և հարձակվեց Պարսից բանակի վրա: Թագաւորը մի ձիով փախավ աղատվեց և սրանք ավարի առան պարսիկների բոլոր կարավանը. Պարսից զորքերի ամբողջ բազմութիւնը կոտորեցին և բանակից ևս հաշվից դուրս շատ ավար առան: Սրանք ասպատակեցին ու առան ամբողջ Ատրպատական աշխարհը, քանդեցին, բրեցին երկիրը, հիմքից կործանեցին և երկրից գերիններ տարան աստ-ղերի չափ շատ: Երկրի բոլոր տղամարդկանց սրի քաշեցին և իրենք իրենց երկրի սահմաններին հսկեցին և, պահակ կանգնելով, մեծ զգուշութեամբ պահպանում էին»:

[«Ապա զօրաժողով լինէր Արշակ արքայ Հայոց, և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս իբրև զաւագ բազմութեամբ, և խաղայր ի վերայ աշխարհին Պարսից: Ապա առնոյր Վասակ զդունդն Հայոց, և զհոնսն հանդերձ ալանօքն կոչել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից: Այլ թագաւորն Պարսից հանդերձ ամենայն իւրովք զօրօքն ի ժամանակի անդ յայնմիկ՝ քանդի և նա խաղացեալ դայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդդէմ սոցա, ապա սոքա փութացեալք հասանէին յԱտրպատական. և դտանէին զբանակն արքային Պարսից ի Թավրէշ բանակեալ:

Հասանէր Վասակ սպարապետն հանդերձ քսան բլուրով, անկանէր ի վերայ բանակին Պարսից: Միաձի ճողոպրեալ թագաւորն փախչէր, և առնուին յաւարի զամենայն կարաւանն Պարսից. և դամենայն զօրսն Պարսից բազմութեանն կոտորեցին, և առին աւար բազում ի բանակէն, զի ոչ գոյր նոցա թիւ: Ասպատակ տուեալ առնուին զամենայն Ատրպատական երկիրն. քանդեալ բրէին զերկիրն, մինչև ի հիմանց կործանէին. և խաղացու-

ցանէին զգերութիւն երկրին քան զաստեղս բաղմութեամբ: Եւ զամենայն զայր երկրին հանէին ընդ սուր. և ինքեանք զգուշացեալք սահմանօք երկրին իւրեանց, պահ արկեալ պահէին մեծաւ զգուշութեամբ»¹:

363 Թվի պայմանադիրը, որով կայսրութիւնը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել Արշակ Բ-ին և որով հայերը թողնվում էին իրենց բախտին, բնականաբար, Հայաստանում՝ առաջ էր բերելու անասելի խոր հուզմունք: Շատ պարզ է, որ այդ մահացու հարված էր Արշակունյաց թագավորության համար և որ դաշինքից հետո անխուսափելի էին Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական արեւմրւթյան կողմնորոշման վարկաբեկումը և հռոմեական կուսակցութեան հեղինակութեան անկումը:

Փաւստոսի վկայութիւններից, իրոք, պարզ երևում է, որ 363 թվից հետո Հայաստանում մեծ դեր էր կատարում պարսկական կուսակցութիւնը, որի առաջնորդն էր Մերուտան Արծրունին՝ Մամիկոնյան Վասակ սպարապետի քրոջ որդին: Այս կուսակցութիւնը կրօնվում էր այժմ ո՛չ միայն Արշակունիների ու հռոմեական կուսակցութեան պատկանող նախարարութիւնների դեմ, այլև քրիստոնեական եկեղեցու ու կաթոլիկ դեմ, նպատակ դնելով իրեն Սասանյան Պարսկաստանի հետ սերտ բարեկամութիւն հաստատել, տարածելով Հայաստանում Պարսից մազդեզական կրօնը և ուժեղացնելով իրանական արեւելյան կուլտուրան:

Թե որքա՛ն զորեղ է եղել այս շարժումը՝ այդ երևում է նրանից, որ պարսկական կուսակցութեանն էր հարել մինչև իսկ Վահան Մամիկոնյանը, Վասակ սպարապետի եղբայրը:

Շապուհ Բ-ը, հենվելով հայ ապստամբների վրա և դիմելով մերթ զմերթ ուժի ու մերթ դիպլոմատիական նենգ միջոցների, ինչպես վկայում են Ամմիանոսը և Փաւստոսը, հաջողութիւն ունեցավ Հայաստանում, և Արշակ թագավորն ու Մամիկոնյան Վասակը անձնատուր եղան նրան, հավատալով թագավորական երդումին:

Փաւստոսի հաղորդած տեղեկութիւնները 364—367/8 թվերի անցքերի մասին, թեև լի են վիպական-ստեղծական մանրամասնութիւններով ու չափազանցութիւններով, բայց որոշ կետերում ճշտիվ համաձայնում են Ամմիանոսի վկայութիւնների հետ, ուստի և այս երկու հեղինակների համապատասխան հատվածները, որ պայծառ լույս են սփռում վերոհիշյալ շորս տարիների իրադարձութիւն-

¹ Փաւստոս, I V, գլ. ԻԵ, էջ 149 (Վենետիկ, 1889):

ների վրա, անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Ամմիանոս, XXVII, 12, 1—4՝

«Պարսից Շապուհ թագավորը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, թեև Հուլիանոսի մահից և ամոթալի դաշինքը կնքելուց հետո առժամանակ յուրայինների հետ մեր վերաբերմամբ պահում էր բարեկամություն, սակայն այժմ, ոտնատակ տալով Հուլիանոսի հետ կնքած դաշնագրերի անձեռնմխելիությունը, ձեռքը երկարացրեց Հայաստանին, որպեսզի սրան — կարծես թե պայմանագրի ուժն արդեն վերացվել էր — ենթարկե իր իշխանություն:

Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբեություններ, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նախ մի շարք թեթև ճնշումներ գործել և մեծամեծներից ու սատրապներից ոմանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ոմանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց:

Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագավորին, գործադրելով գայթակղանության ամենաընտիր միջոցները երդմնազանցության հետ միասին. հրավիրելով սրան խնջույքի՝ հրամայեց նրան դուրս տանել ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով — որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձերի համար համարվում էր ունայն մի մխիթարություն — և աքսորեց Ադաբանա անունով բերդը, ուր նա զանազան տանջանքներից հետո ենթարկվեց մահապատժի:

Հետո, որպեսզի իր երդմնադանցությունը լրիվ լինի, նա վռնդեց Սավրոմակեսին, որը Հռոմի կողմից Իբերիայի պետ էր դրված, և նույն այս ժողովրդի ղեկավարությունը հանձնեց ոմն Ասպակուրասին, որին շնորհեց թագ, որպեսզի մեր հեղինակության կամայական աշխատանքն ավելի աչքի ընկնի»:

2. Փավստոս, IV, գլ. ԾԲ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը մեծ աղաչանքով, ընծաներով ու հրովարտականքով սիրալիր կերպով կանչեց Արշակ թագավորին իր մոտ, որպեսզի այնուհետև իրար մեջ սեր և խաղաղություն և մեծ բարեկամություն հաստատեն: Իսկ Արշակ թագավորը, թեև ուզում էր պատերազմել, սակայն Հայոց աշխարհի ամբողջ զորքը չկամեցավ այդ հանձն առնել: Ուստի և նա կամա-ակամա սիրտ արավ ու խոնարհությամբ հրովարտակ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագավորին, ինչպես վայել է ծա-

ռային տիրոջ նկատմամբ: Եվ նա նաև իր կողմից նրան հաշտության ընծաներ ուղարկեց»:

[«Ապա Շապուհ արքայ Պարսից մեծաւ աղաչանօք և պատարագօք և հրովարտակօք և սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի յայնմ հետէ արասցեն ի մէջ իրեանց սէր և խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մեծ: Իսկ Արշակ արքայ թէպէտ պատերազմ կամէր տալ, այլ ոչ կամէին յանձն առնուլ այսմիկ ամենայն զօրքն աշխարհին Հայոց: Ապա թէ կամաւ կամաւ՝ թէ ոչ կամաւ, սակայն եղ սիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայելէ ծառայի առ տէր իւր, տալ: Եւ առաքէր յիւրմէ նմա պատարագս հաշտութեան»]:

3. Փափստոս, IV, գլ. ԾԳ՝

«Դրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը նորից մարդ ուղարկեց Հայոց Արշակ թագավորի մոտ և ասաց. «Բայց եթե ես և գու իրար բարեհաճ ենք՝ եկ, միմյանց տեսութլուն անենք ու ապա միմյանց իբրև հայր ու որդի լինենք: Իսկ եթե դու չես գա ինձ տեսութլան, նշանակում է՝ պատերազմ ես ուզում իմ և քո մեջ»:

Արշակը նրանից խնդրեց ուխտի հավատարիմ երդում, որպեսզի դրանից հետո նրա մոտ գնա առանց կասկածանքի: Եվ սա Պարսից թագավորության վստահելի երդումների կարգով բերել տվեց աղ, կնքեց վարագագիբ մատանիով և ուղարկեց, (հայտնելով), որ եթե այդ երդումից հետո ևս չգա՝ ապա թող պատրաստ լինի պատերազմի իրար հետ:

Իսկ երբ Հայոց երկրի բոլոր մարդիկ այդ ևս տեսան ու լսեցին՝ ստիպեցին ու հարկադրեցին իրենց Արշակ թագավորին և շտապեցրին նրան, որ վեր կենա գնա, ներկայանա Պարսից Շապուհ թագավորին: Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը կամա-ակամա վեր կացավ, առավ իր հետ Հայոց սպարապետ զորավարին, որ իր դայակն էր, ճանապարհ ընկավ ու գնաց Հայոց երկրից Պարսից երկիրը՝ Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ, և եկավ ներկայացավ Պարսից Շապուհ թագավորին:

Երբ սրանց տեսան՝ վերցրին երկուսին էլ, Արշակ թագավորին ու Վասակ սպարապետին, ու նրանց պահում էին արձակ ազատագունդ թիկնապահ զորքերի մեջ: Եվ Շապուհ թագավորը կանչեց Արշակ թագավորին և խիստ պատուհասեց նրան իբրև իր ծառային, իսկ սա իրեն նրա առաջ հանցավոր ու մահա-

¹ Տես Փափստոս, Վեներիկ, 1889, էջ 167:

պարտ ճանաչեց: Այնուհետև Արշակ թագավորին նորից տվին նույն թիկնապահների գնդին, որ պահենա:

[«Ապա յետ այսորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ արքայ Հայոց Շապուհ արքայ Պարսից և ասէ. Իսկ եթէ հաճ եմք ես և դու ընդ միմեանս, եկ տեսցուք զմիմեանս, և յայսմ հետէ, իբրև զհայր և զորդի լիցուք ընդ միմեանս: Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես պատերազմի մէջ իմ և ի մէջ քո:

Իսկ Արշակ խնդրէր հաւատարիմ երդումն ուխտիւ ի նմանէն, զի յայնմ հետէ անկասկած երթիցէ առ նա: Եւ նա ետ բերել ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից՝ աղ, կնքեալ վարազ նկարագիր մատանեալ, և յղեաց: Զի թէ իցէ և զայն երդման ևս զհետ ոչ եկեսցէ, ապա կազմ լիցի տալ ճակատս պատերազմի մէջ իւրեանց:

Իսկ զայն ևս յորժամ տեսին և լուան ամենայն մարդիկն երկրին Հայոց, ստիպեցին բռնադքօսեցին զիւրեանց թագաւորն զԱրշակ և շտապեցին, զի յարիցէ գնասցէ երթիցէ յանդիման լիցի թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Յայնմ հետէ, թէ կամաւ կամաւ՝ և թէ ոչ կամաւ, յարեալ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զգօրավարն սպարապետն Հայոց զդայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից. չոգալ յանդիման եղև թագաւորին Պարսից Շապհոյ:

Իբրև տեսին զնոսա, արկին զերկոսեանն զարքայն Արշակ և զսպարապետն Վասակ, և պահէին զնոսա արձակ ի մէջ ազատագունդ փուշտիպան զօրացն: Եւ կոչեաց արքայ Շապուհ զարքայ Արշակ, և իբրև զծառայ իւր պատուհասեաց զնա. և նա յանցաւոր և մահապարտ զանձն իւր առ նա համարեցաւ: Դարձեալ անդրէն ի նոյն գունդ փուշտիպանաց ետուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ»¹:

4. Նույնը, XV, գլ. ԾԴ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը հրաման տվեց բերել շրջափնի և շրջափնի Արշակի պարանոցը, ոտքերը և ձեռքերը երկաթով ու տանել նրան Անդամըն, որն անվանում են Անհուշ բերդ, և նրան այնտեղ կապած պահել մինչև որ մեռնի:..... Այնուհետև Պարսից թագավորը հրամայեց մորթել Հայոց Վասակ զորավարին, մորթը հանել, լցնել խոտով և տանել նույն

¹ Տե՛ս Փավստոսի Գատուկյան Վենետիկի 1880 թվի հրատարակութիւնը, էջ 168—169:

Անդամըն բերդը, որ Անհուշ է կոչվում, որտեղ բանտարկել էին նույնպես և Արշակ թագավորին»:

[«Ապա տայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից բերել շրջ-
թայս և արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նո-
րա երկաթս, և խաղացուցանել զնա յԱնդամըն՝ զոր Անյուշ
բերդն կոչեն, և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեոցի..... Ապա ետ
հրաման թագաւորն Պարսից մորթել զզօրավարն Հայոց Վասակ,
և զմորթն հանել և լնուլ խոտով, և տանել ընդ նոյն բերդ
յԱնդամըն՝ որ Անյուշն կոչեն, ուր արգելին իսկ զթագաւորն
Արշակ»]:

Վ Ամմիանոսի և Փավստոսի այս վկայութիւնները, ինչպես տես-
նում ենք, ո՛չ միայն իրար չեն հակասում, այլ իրար լրացնում են: Վ
Հիմնական տարբերութիւնն այդ երկու հաղորդագրութիւնների, դը-
խավորապես, այն է, որ Արշակ թագավորի մահը հայկական ավան-
դութիւնը զարդարել է վիպական-ստեղծական մանրամասնութիւն-
ներով, որ չեն կարող, հարկավ, պատմական լինել:

Ըստ Փավստոսի՝ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին,
որը մեծ քաջագործութիւններ էր գործել պարսկական պատերազ-
մում քուշանների դեմ, Շապուհից թուլլտվութիւն էր ստացել մի
օրով քնալ խուժաստանի Անհուշ բերդը իր տիրոջ՝ Արշակի մօտ:
Դրաստամատը, մտնելով բերդը, արձակում է Արշակի կապանքնե-
րը, լվանում է նրան, ազնիվ զգեստներ հագցնում և պատրաստում
է նրա համար ճոխ սեղան: Խնշույքի ժամանակ Արշակ Բ-ը, հիշե-
լով առաջվա իր փառքը, վերցնում է սեղանի վրայից մրգի գանակը
և վերջ է տալիս իր թշվառ կյանքին: Այնուհետև նույն այդ դանա-
կով իրեն սպանում է և նրա հավատարիմ ծառան՝ Դրաստամատը:

Արշակ թագավորի եղբերական մահվան մասին հավանական է,
անշուշտ, ժամանակակից պատմագիր Ամմիանոսի վերև բերված
վկայութիւնը, համաձայն որի Արշակն Ագաբանա բերդում ենթարկ-
վել էր մահապատժի:

Հայոց թագավորի պարսիկներին անձնատուր լինելու գլխավոր
պատճառը Փավստոսը համարում է այն, որ 363 թվի դաշինքից ու
երկար կռիվներից հետո Արշակունյաց թագավորութիւնը սկսել էր
քայքայվել, որովհետև խախտվել էր նախարարական Հայաստանի
քաղաքական միութիւնը, իսկ այդ, բնականաբար, վհատութիւն էր

1 Տէս Փավստոսի Պատմութեան Վեներեկի 1889 թվի հրատարակութիւն-
ը, էջ 172—174:

2 Տէս Փավստոս, V, գլ. է:

առաջ բերել զորքերի մեջ արքունի երկրում: Ինչպես մանրամասն ու միանգամայն ճշգրիտ պատմում է Փավստոսը, Արշակունյաց ընդարձակ պետությունն այդ ժամանակ չափազանց փոքրացել էր, և հայերի թիվն էլ թագավորության մեջ խիստ պակասել էր¹:

Փավստոսի վկայությամբ՝ այս աղետալի ժամանակաշրջանում Արշակունյաց թագավորությունից անջատվել էին և միացել հարևան պետություններին Հայաստանի հարավային, արևելյան և հյուսիսային բոլոր ծայրամասերը:

«Եվ սկսեցին,— վկայում է Փավստոսը,— անջատվել ու հեռանալ Հայոց թագավորի բանակից՝ թողին իրենց Արշակ արքային: Բայց այս հեռանալուն ամենից առաջ սկիզբ դրին մեծամեծ ավազանին: Նախ Աղծնիքի բզեշխը, և Նոշիրականի բզեշխը, և Մահկերտանը, և Նիհորականը, և Դասընտրեին, ու նաև Աղծնիքի բոլոր նախարարությունները: Աղծնիքի կողմերի տոհմի զորքն ու երկիրը ապստամբեցին Հայոց Արշակ թագավորից և գնացին անցան Պարսից Շապուհ թագավորի կողմը: Նրանք պարսպ շինեցին Հայաստանի դիմաց, Չորա կոչված տեղում, դռներ դրին և իրենց աշխարհը Հայաստանից բաժանեցին:

Սրանից հետո Գուգարքի բզեշխը, իսկ հետո Չորա գավառի տերը, Կողբի գավառի տերը և նրանց հետ Գարդմանաձորի տերը: Եվ նրանք, որոնք մոտ էին նրանց ձեռին գտնվող կողմերին և նրանց շուրջն էին՝ ապստամբեցին միասին Հայոց Արշակ թագավորից և գնացին անցան Պարսից Շապուհ թագավորի կողմը: Ապստամբեցին, անջատվեցին Հայոց Արշակ թագավորից Հայոց ամուր գավառը Արցախի, ամուր գավառը Տմորիքի, ամուր գավառը Կորդիքի. այնուհետև նաև Կորդուք գավառի տերը գնաց անցավ Պարսից թագավորի կողմը:

Սրանից հետո անջատվեց Հայոց թագավորից նաև Հայոց թագավորի տան ձեռական իշխանությունից Ատրպատական աշխարհի մոտ գտնվող երկիրը, ետ կանգնեց Հայոց թագավորից ամուր աշխարհը Մարաց. ետ կանգնեց Հայոց թագավորից և Կազբից աշխարհը. թողեց Հայոց թագավորին և անջատվեց Անձիտի տեր Սաղամուտը և նրա հետ Մեծ Մոփքի իշխանը. նրանք անցան Հունաց թագավորի կողմը»:

«Եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին ղիւրեանց արքայն, Արշակ: Բայց նախ այսմ գնալոյ

¹ Տես Փավստոս, IV, զԼ Ծ:

սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ բղեաշխն Աղձնեաց, և Նոշիրական բղեաշխն, և Մահկերտանն, և Նիհորականն, և Դասընտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց. և զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ և շոգան կացին առաջի արքային պարսկաց Շապհոյ. և պարիսպ ածէին ի Հայոց կուէ՝ որ Զորայն կոչեն, դրունս դնէին. և զատուցին զիրեանց աշխարհն ի Հայոց:

Եւ յետ սորա Գուգարաց բղեաշխն, և յետ սորա Զորայ գաւառին տէրն, և Կողբայ գաւառին տէրն, և ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն: Եւ որք մոտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ էին զնոքօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց Արշակայ. և շոգան գնացին առաջի կացին թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր քաւառն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց շոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամուտ տէր Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն Մեծի Մոփաց. և գնացին առ թագաւորն Յունաց»¹:

Պատմական Հայաստանի ծայրամասերի այս անջատումը և նրա պետական նախկին հզորութեան քայքայումը Արշակունյաց թագավորութեանը ծանր ու անբուժելի մի հարված հասցրին, որից հետո նա, ինչպես կտեսնենք, այլևս չկարողացավ ուշքի գալ և վերականգնել քաղաքական իր նախկին ազդեցիկ դրութիւնը:

¹ Փավսոս, I V, գլ. Ծ, էջ 162—163 (Վենետիկ, 1889):

ՀԱՅՐԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՊԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՍՐԱ ՎԱՐԱԾ ԸՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հայաստանի առանձին շրջանների դիմադրությունը Պարսկաստանին Արշակ Բ-ի բանառությունից հետո:— 2. Արտագեղբ բերդի պաշտումը:— Գղակ ներ-
քնու և Արտավանի բանակցությունները Փառանձեմ բազումու հետ և Արտագեղբը
պաշարող պարսկական զորքերի կոտորածը:— բազմառանգ Պապի փախուստը
Արտագեղբից:— 3. Հռոմեական կայսրության անաստատուն ֆաղափականությունը
Արևելքում:— 4. Պապի վերագաղթը և պարսիկների նոր ավերածությունները Հա-
յաստանում:— Արտագեղբի առումը և Փառանձեմ բազումու բանառությունը:—
5. Փավստոսի վկայությունների հակադրական մանրամասնությունները:—
6. Մարկավառի կարծիքով՝ սպարապետ Արապանը, հավանորեն, Վասակ Մամի-
կոյանի հաջորդն էր:— 7. Հեփթաթյին, սանդակյան և խառնական տարրերը
Փավստոսի վկայություններում:— 8. Արժեքավոր պատմական հիշողությունները
Փավստոսի մոտ:— Զիկ և Կարեն:— Արտագեղբի պաշարման 13 ամիս տևողու-
թյունը:— 9. Հայաստանի ֆաղափների ավերումը և նրանց բնակչության բըռ-
նի գաղթեցումը Ասորեստան և Խոմատտան:— 10. Շապուհ Բ-ի միջամտությու-
նը Վրաստանի գործերին:— 11. Հռոմեական զորքի առաքումը Հայաստան Արին-
քեռու կոմսի հրամանատարությամբ և Պապի բազմաթիվությունը:— Պապը, հավանո-
րեն, որդին էր Գենլի և Փառանձեմի:— 12. Պապի և Շապուհ Բ-ի բանակցու-
թյունները:— Գղակի ու Արտավանի սպանությունը:— պարսկական կայսրոհների
վտարումը հայկական շրջաններից:— հռոմեական զինված ուժերի գործողություն-
ները Վրաստանում:— 13. Պարսկական զորքերի վերստին ներխուժումը Հայաս-
տան:— հռոմեական-հայկական միացյալ զորքերի հաղթությունը Բագավանի մո-
տերքում:— Մուշեղ Մամիկոնյանի հաղթական արշավանքները և Հայաստանի ծայ-
րագավանների վերանվանումը:— 14. Պապ բազմաթիվ վերանորոգչական գործու-
նեությունը:— պայքար անչափ զորեղացած եկեղեցականության դեմ:— ասսանո-
րի և պաղի վերացումը:— գյուղական հոգևորականությանը արված յոթ հաղա-
թածիններից հեգի գրավումը հոգուտ արհուների:— երեցների և սարկավագների
ընտանիքների անդամների զինվորական պարտադիր ծառայությունը:— 15. Հո-
գևորականության անհաշտ առեւտրությունը դեպի Պապը:— Պապի մտքին հեղյու-
րված անհրաժեշտ առասպելները:— Ներսես կաթողիկոսի բունվորման հետ ամրա-
տանությունը:— 16. Հուսիկ-Շահակի նշանակումը կաթողիկոս և նալ եկեղեցու
անկախությունը:— 17. Պապի ձերբակալությունը Ցարուքում:— նրա փախուստը
և վերադարձը Հայաստան:— Ամմիանոսի հաղորդած հետաքրքիր տեղեկություն-
ներն այդ մասին:— 18. Պապի ձգտումը հաշտվելու Պարսկաստանի հետ:— 19. Նրա
եղծնական սպանությունը Վաղես կայսեր հրամանով:— 20. Հայ իշխանների
մասնակցությունն այդ ծանր հանցագործությանը:— 21. Պապ բազմաթիվ իշխա-
նության տևողությունը:

Արշակ Բ-ի և Վասակ Մամիկոնյանի ձերբակալությունից հետո
Շապուհ Բ-ը աշխատեց վերջնականապես տիրել Հայաստանին և
այս երկիրը սերտ կերպով կապել Պարսկաստանի հետ: Բայց նվա-

ձեւ Հայաստանը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Նյուդեկեն¹, հեշտ չէր: Շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի նա բաժանված էր բազմաթիվ բնական ու անջատ մասերի, որոնց մեջ իշխում էին գրեթե անկախ առանձին նախարարությունները: Հայաստանի այս շրջանների մի մասը նաև Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո ցույց տվեց Պարսից զորքերին համառ դիմադրություն:

368 թվին Շապուհ Բ-ը Հայաստան ուղարկեց պարսկական զորքով երկու հայ իշխանների՝ Գղակ ներքինուն և Արտավան զորավարին, որոնք Մերուժան Արծրունու ու Վահան Մամիկոնյանի նման փախել էին և անցել Պարսկաստանի կողմը: Կարելի է ենթադրել, որ 368 թվի հենց այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը դրավել էին արքունի երկրի հարավ-արևելյան շրջանները, ինչպես այդ վկայում է Ամմիանոսը²:

Նույն 368 թվի աշնանը պարսկական զորքերը Գղակի ու Արտավանի առաջնորդությամբ պաշարեցին Արտազեք բերդը, ուր ամրացել էին Փառանձեմ թագուհին և թագաժառանգ Պապը: Այս բերդը, որ գտնվում էր Արշարունիք գավառում (այժմյան Կաղզվանի կողմերում), դժվար էր վերցնել թե սրա բնական ամրությունների և թե ձմեռվա ցրտերի պատճառով: Գղակը և Արտավանը որոշեցին բանակցել Փառանձեմի հետ և համոզել նրան, որ անձնատուր լինի: Նրանք մոտեցան պարսպին և, ներս մտնելով բերդ իբրև պատգամավորներ, հորդորում էին թագուհուն դադարեցնել ապարդյուն դիմադրությունը և մեղմացնել դրանով Շապուհի բարկությունը: Բայց Փառանձեմի լաց ու կոծը և թշվառ վիճակը նրանց վրա այնպիսի խոր տպավորություն գործեցին, որ նրանք ամեն կերպ օգնեցին պաշարվածներին և, դավաճանելով Շապուհ Բ-ին, իրենք հենց կոտորել տվին պարսկական զորքերը գիշերվա ընթացքում, երբ սրանք հանգիստ ու անդորր քնած էին:

Պարսկական կենդանի մնացած զորքերի փախուստից ու պաշարման վերացումից հետո՝ Փառանձեմ թագուհու խորհրդով թագաժառանգ Պապն ուղարկվեց հռոմեական երկիրը: Վազես կայսրը նրան ընդունեց պատվով և բնակության տեղ հատկացրեց Պոնտոսի նեոկեսարիա քաղաքում, ուր նա ապրեց կայսերական ծախքով:

Գղակը և Արտավանը, որոնք այժմ Փառանձեմի գլխավոր խորհրդատուներն էին, աշխատեցին հռոմեական օգնությամբ Արշակունիների գահի վրա նստեցնել Փառանձեմի որդի Պապին: Լինելով

¹ Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 101:

² Ammianus Marc., XXV, 7, 12:

Հայոց թագավորության խնամակալների դերում՝ նրանք պատգամավորութուն ուղարկեցին Վաղեսի մոտ և խնդրեցին, որ նա թագավորեցնե շայաստանում Պապին և տա օգնական զորք¹:

Հռոմեական կայսրութունը չէր կարող, իհարկե, չգիտակցել, որ Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության հաստատումը Հայաստանում ո՛չ միայն վարկաբեկիչ էր իր հեղինակության համար արևելյան երկրներում, այլև մշտական ու անհանդուրժելի մի վտանգ էր Հայաստանին սահմանամերձ Հռոմեական Միջագետքի, Կապպադովկիայի և Պոնտոսի համար: Կայսրության քաղաքական շահերի հենց տեսակետից Վաղեսը, բնականաբար, պետք է աշխատեր վերականգնել այն քաղաքականությունը, որ Արշակունյաց թագավորության հանդեպ վարել էին Կոստանդինոս Մեծը և Կոստանդինոսը:

Պետք է ասել, որ դեռևս Արշակ Բ-ի թագավորության վերջին տարիներում, 365 թվին, Վաղեսը Պոլսից եկել էր Բիթանիա և արդեն գալիս էր Անտիոք, որովհետև որոշել էր անմիջական հսկողություն ունենալ արևելյան գործերի վրա, բայց Պրոկոպիոսի ապրստամբությունը և վեստգոթների մեծ վտանգը հարկադրել էին նրան վերադառնալ Արևմուտք: Այս կայսեր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ բավական տատանվող էր ու անհաստատուն, և այդ բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Հռոմեական կայսրությունն ինքը ևս այդ ժամանակ գտնվում էր ծանր ու դժվարին կացության մեջ և Վաղեստիանոսն ու Վաղեսը շարունակ զբաղված էին Արևմուտքում, ուր նրանց գլխավոր նպատակն էր կայսրության պահպանությունը ներխուժող բարբարոս ժողովուրդների հարձակումներից:

369 թվի գարնանը Վաղեսը հրամայեց Տերենտիոս դքսին տանել Պապին (368—374) Հայաստան և դնել նրան հայկական կառավարության գլուխ առանց թագավորական տիտղոսի²: Այն դիտավորությամբ էր այդ արվում, որպեսզի Պարսկաստանը չմեղադրե հռոմայեցիներին դաշինքը խախտելու մեջ: Բացի այդ, համաձայն Հովիանոսի Դաշնագրի՝ Պապին շտրվեց զինվորական օգնություն:

Հռոմեական կայսրության այս զուլալ ու դգուշավոր միջամտությունը հայկական գործերին, որ միանգամայն անօգուտ էր ու անբավարար Պապի համար, խիստ աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար:

Շապուհ Բ-ը, տեղեկություն ստանալով այս միջամտության մա-

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 9.

² Նույնը, 12, 10:

սին, ինչպես ասում է Ամմիանոսը, գազանի նման կատաղեց և, հավաքելով մեծ զորք, մտավ Հայաստան և մատնեց երկիրը նոր ավերածության: Սարսափահար եղած Պապը ու նաև նրա հետ Գղակը և Արտավանը փախան Լազիկեի կողմերի լեռնային շրջանը, ուր նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին թավ անտառների ու լեռնային կիրճերի մեջ¹:

Պարսկական այս մեծ արշավանքի ժամանակ Շապուհի զորքերը նորից պաշարեցին Արտազերքը, ուր ապաստանել էր և դեռ մնում էր Փառանձեմը: Այս անգամ պաշարող բանակի առաջնորդներն էին, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, Պարսից զորավարներ Զիկը և Կարենը՝ Պարսիկներն ուժեղ պաշարումից հետո, երբ բերդի կայազորը բոլորովին ուժասպառ էր եղել, կարողացան Արտազերքն առնել (հավանորեն, 369 թվի դեկտեմբեր ամսին²): Նրանց ձեռքն ընկան այստեղ Արշակունիների գանձերը ու նաև Փառանձեմ թագուհին, որը, եթե հավատանք Փավստոսի վկայությանը (IV, գլ. ԾԵ), նախատալից կերպով մահապատժվեց Շապուհի հրամանով:

Արտազերքի առումը և Փառանձեմի գերի բռնվելը հանգամանորեն նկարագրված են թե ժամանակակից Ամմիանոսի և թե Փավստոսի մոտ, բայց այդ դեպքերը նրանց մոտ տեղ-տեղ պատմված են միանգամայն տարբեր կերպով: Տարբերությունները խիստ հետաքրքիր են և առանձնապես ուսանելի են, որովհետև պարզ ցույց են տալիս, որ թեև Փավստոսի նկարագրությունները կարևոր պատմական հիշողություններ են, սակայն ենթարկվել են վիպական-բանաստեղծական մշակության և ունեն շինծու և հակապատմական մանրամասնություններ ու նույնիսկ միտումնավոր աղավաղումներ:

Արտազերքի պաշարման ու առման մասին Ամմիանոսի և Փավստոսի վկայությունները, որպեսզի հասկանալի լինեն Փավստոսի Պատմության առանձնահատկությունները, մեջ եմ բերում թարգմանաբար ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Ամմիանոս, XXVII, 12, 5—8՝

«Նա [Շապուհ Բ-ը] հանձնեց Հայաստանը ներքինի Գղակին (Cylaces, Gylaces) և Արտավանին (Artabannes), որոնց առաջնորդում նա ընդունել էր իր մոտ իբրև փախստականների: Սրանցից մեկը, ինչպես ասում են, եղել էր առաջ ցեղի պետ (gentis

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 11.

² Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 220:

praefectus), իսկ մյուսը՝ լորքերի առաջնորդ (magister armorum):

Նա հանձնարարեց սրանց, որ մեծ ջանք գործ դնեն և ոչընչացնեն Արտագերբ բերդաքաղաքը, որն ամուր պարիսպ ունեւր ու ռազմական հզոր ուժեր և ուր պահվում էին Արշակի գանձերը և գտնվում էին նրա կինը որդու հետ:

Համաձայն այդ կարդադրության առաջնորդները սկսեցին պաշարումը: Բայց, որովհետև չէր կարելի մոտենալ այդ ամրությանը, որ տեղավորված էր լեռան զառիվայրում, մանավանդ որ այդ ժամանակ դետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով՝ ներքինի Գդակը, որն ընդունակություն ունեւր կանանց փաղաքշանքով հրապուրելու՝ Արտավանի ուղեկցությամբ եկավ համարձակ բերդաքաղաքի պարսպի մոտ, ստացած լինելով երաշխավորություն իր անձի ապահովության համար: Եվ երբ նա համաձայն իր խնդրքի թույլտվություն ստացավ ուղեկցի հետ ներս մտնելու բերդ՝ նա թագուհուն և կայսրորին սպառնալից լգուշացումներ արեց, որպեսզի նրանք շուտ անձնատուր լինեն և դրանով մեղմացնեն Շապուհի հուզմունքը, որի վայրագությունն անսահման է:

Մինչդեռ նրանք երկար խոսում էին այդպես և թագուհին իր ամուսնու սոսկալի վիճակն էր ողբում՝ սրանք, բերդաքաղաքի անձնատրության ամենարուոն ջատագովները, խղճահարվեցին և իրենց մտադրությունը փոխեցին: Հույս ունենալով, որ ապագայում առատ վարձատրություն կստանան [հռոմայեցիներից]՝ նրանք գաղտնի համաձայնության եկան, որ դիշերվա որոշ ժամին բերդաքաղաքի դռները հանկարծակի բաց արվեն և լավական ուժեղ մի զորամաս, մահաբեր զենքերը ձեռին, անսպասելի կերպով հարձակվի թշնամու բանակի վրա:

Սրանք հանձն էին առնում նպաստել իրենց մոտ դավաճանությանը և աշխատել, որ դավադրությունը գաղտնի մնա: Համաձայնությունը երդումով հաստատելուց հետո՝ սրանք հեռացան բերդից և պաշարող զորքը հավաստիացրին, որ բերդաքաղաքի մեջ պաշարվածները խնդրել են իրենց տալ երկու օր խորհրդածելու ժամանակ, և այսպիսով առաջացրին կատարյալ անփութություն:

«Արդ՝ գիշերվա ժամին, երբ բոլորն անվրդով խոր քնի մեջ էին՝ բերդաքաղաքի դռները բացվեցին և իսկույն դուրս եկավ այնտեղից զորամասը. սրանք, սերբը հանած, գաղտագողի մոտեցան կամացուկ քայլերով, հարձակվեցին թշնամու բանակի

վրա, որը վտանգը չէր զգում, և կոտորեցին, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, քնած թշնամիների մի մեծ բազմութիւն»:

2. Նույնը, XXVII, 11—12՝

«Լուր ստանալով այս անցքերի մասին՝ Շապուհը գազանի նման կատաղեց, հավաքեց ավելի մեծ զորք և սկսեց Հայաստանը բացահայտ կերպով կողոպտել ու ավերել: Բայց երբ նա նկատեց, որ ձմեռվա ծանր եղանակների պատճառով իզուր աշխատանք է վատնելու՝ պտղատու ծառերը այրեց, ամրացրեց բերդերն ու ամրոցները, որ վերցրել էր ուժով կամ դավաճանութեան շնորհիվ, և այնուհետև իր զորքերի ամբողջ բազմութիւնը կենտրոնացրեց Արտագերքի շուրջը:

Եվ երբ մի շարք կռիւներից հետո պաշտպանվողներն ու ժասպառ եղան՝ բաց անել տվեց դռները և բերդաքաղաքը այրեց: Այդ տեղից դուրս հանվեց Արշակի կինը, որին նա տարավ իր հետ գանձերի հետ միասին»:

3. Փավստոս, IV, գլ. ԾԵ՝

«Այնուհետև Պարսից թագավոր Շապուհը Հայոց աշխարհի դեմ ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին՝ մեկի անունը Զիկ, մյուսինը Կարեն՝ հինգ հարյուր բոլոր զորքով, որ գան և Հայոց աշխարհը քանդեն ու խորտակեն: Նրանք եկան հասան Հայոց աշխարհը: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը, Հայոց Արշակ թագավորի կին Փառանձեմը, տեսավ, որ Պարսից թագավորի զորքերը եկել լցվել էին Հայոց աշխարհը՝ վերցրեց իր հետ մոտ տասնամեկ հազար մարդ՝ ընտիր սպառազեն պատերազմող ազատներ և, Պարսից զորքերից խուլս տալով, գնաց մտավ նրանց հետ միասին Արտագերք բերդը, որը գտնվում էր Արշարունիք երկրում:

Ապա Պարսից զորքերը եկան հասան, նստեցին բերդի շուրջը՝ պահակներ դրին, շրջապատեցին ու պաշարեցին: Նրանք ամրացան ներսում, հուլս դնելով տեղի ամրութեան վրա, իսկ սրանք բանակ դրին և նստան դուրսը ձորերի շուրջը. բայց բերդը չկարողացան առնել, որովհետև տեղը խիստ ամուր էր: Ամբողջ երկիրն ավերեցին, քանդեցին. դուրս էին գալիս և ամբողջ երկիրն ավարի էին առնում և, գերելով շրջակա գավառներից ու աշխարհներից մարդիկ ու անասուններ՝ բերում էին իրենց բանակատեղը: Կենսամթերք բերում էին ուրիշ տեղերից, ուտում էին և բերդը պաշարման մեջ էին պահում:

Իսկ Պապը, Արշակի որդին, այդ ժամանակ Հայոց աշխար-

հում շէր, որովհետեւ Հունաց թագավորի մոտն էր: Արդ՝ երբ Հայոց ազատագրւո՞ւ գանակն այս ամենը լսեցին՝ գնացին խնդրելու իրենց համար թիկունք ու օգնություն. նրանց զորագլուխն էր Մուշեղը, Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայորդու մոտ և բանակցում էին Հունաց թագավորի հետ ու համոզում նրան, որ իրենց թիկունք լինի: Իսկ Հայոց երկիրը, Հայոց աշխարհի տիկնոջ Փառանձեմի մոտ, նրանք շարունակ ուղարկում էին դեսպաններ, որ նա դիմանա և բերդը պարսիկներին չտա: Եվ դեսպաններ էին գալիս շուտ շուտ միմյանց հետեից, շաբթի շաբաթ, նրա Պապ որդու կողմից և գաղտնի կերպով գաղտնի դռնով մտնում էին բերդը մի ինչ-որ հնարքով ու քաջալերում էին տիկնոջը. և բերդի պաշարումը տեւեց տասներեք ամիս: Եվ տասնչորսերորդ ամսվա հարվածներից հետո, որ բերդում եղած գաղթականների վրա հասան աստծուց՝ բերդում գտնվողների մեջ մահ տարածվեց, որն իբրև պատուհաս աստծուց էր զրկված: Նրանք, որոնք պալատումն էին, Փառանձեմ տիկնոջ առաջ ուտում, խմում և ուրախանում էին՝ և հանկարծ մի ժամում մեռնում էին հարյուր մարդ, մյուս ժամում երկու հարյուր, և պատահում էր, որ հինգ հարյուր մարդ էին մեռնում հանդիսականներից սեղան նստած ժամանակ: Եվ այսպես օրեցօր կոտորվում էին: Մահը սկսվելուց մի ամիս չքաշեց, որ բոլորը կոտորվեցին, այն է՝ մոտ տասնամեկ հազար մարդ և մոտ վեց հազար կին. մի ամիս չանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին:

Բայց բերդումը մնաց Փառանձեմ տիկինը երկու նաժիշտով: Ապա գաղտնի կերպով եկավ մտավ բերդը Հայր մարդպետ ներքինին և տիկնոջը խիստ նախատեց իբրև մի բողի: Նա սկսեց թշնամաբար անարգել Արշակունիների տոհմը, թն չարամիտ են ու վատթար, իրենց աշխարհն էլ կորցրին: Տեղն է, ասում է, ինչ որ ձեզ պատահեց, ու նաև այն, ինչ որ ձեզ պատահելու է: Դուրս ելավ գաղտագողի և փախավ:

Իսկ տիկին Փառանձեմը, երբ տեսավ, որ մենակ է մնացել՝ բերդի դուռը բացեց և թողեց, որ Պարսից զորքը մտնե բերդ: Սրանք եկան, տիկնոջը բռնեցին ու բերդից իջուցին: Վեր ելան բարձրացան բերդը Պարսից զորավարները, ավար առան Հայոց թագավորի գանձերը, որ գտնվում էին բերդում. և սկսեցին կրել ու ցած իջեցնել բոլոր գանձերը: Ինն օր ու ինը գիշեր անընդհատ իջեցնում էին՝ ինչ որ գտան Արտագերդ բերդի մեջ, և տիկնոջ հետ միասին հետերը տարան:

[«Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս յիշխանաց անտի իւրոց. միումն Զիկ անուն և միումն Կարէն, հինգ հարկը բիւրով. զի եկեսցեն բրեսցեն քանդեսցեն զաշխարհն Հայոց: Եւ եկին հասին ի վերայ երկրին Հայոց: Ապա իբրև ետես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց Փառանձեմ զգօրս թագաւորին Պարսից, եթէ եկին լցին զաշխարհս Հայոց, առեալ ընդ իւր մարդիկ իբրև մետասան հազար՝ ազատս ընտիրս սպառազէնս պատերազմողս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց եմուտ ի բերդն Արտաղեբից, որ ի յերկրին Արշարունեաց՝ յերեսաց ղօրացն Պարսից:

Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն Պարսից, շուրջ զբերդան նստէին, պահ արկանէին, պատեցին պաշարեցին: Իսկ նոքա ի ներքս ամրացեալք, յուսային ի տեղոյն ամրութիւն. և նոքա լակիշ ածեալ, նստէին արտաքուստ շուրջ ղձորօքն: Եւ նստան շուրջ զբերդան ամիսք երեքտասան, և առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին: Աւերեցին քանդեցին զերկիրն ամենայն. ելանէին առնուին աւար զերկիրն ամենայն, շուրջ ի գաւառացն և յաշխարհացն ածէին զգերի մարդկանն և զանասնոյ ի լակիշն իւրեանց. այլուստ բերէին համբարս, և ուտէին. և զբերդն պաշարեալ պահէին:

Իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց դիպեցաւ. Զի թէպէտ և զայս ամենայն լուան ազատագունդ բանակն Հայոց, չոգան իւրեանց խնդրել թիկունս օգնականութեան. և քր նոցա զօրագլուխ Մուշեղ որդին Վասակայ սպարապետին: Եւ չոգան նոքա առ իւրեանց արքայորդին. մինչ դեռ նոքա ընդ թագաւորին Յունաց խօսէին, հաւանեցուցանէին զնոսա թիկունք լինել իւրեանց: Իսկ յերկիրն Հայոց ստէպ առաքէին դեսպանս առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի՛ ձեռս տացէ ի պարսիկս: Եւ դեսպանս ստէպ ստէպ յորգւոյ նորա ի Պապայ զմիմեանց զկնի ի շաբաթու շաբաթու եկեալ հասանէին. և գաղտ ընդ գաղտնի դուռն ուրեմն մեքենաւորութեամբ ի բերդն մտանէին, տային քաջալերս տիկնոջն. և յերկաբեաց ի բերդին ամիսս երեքտասան պաշարումն:

Եւ եղև յետ չորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածոց՝ որ Աստուծոյ հասին ի վերայ գաղթականին բերդնորդեացն. զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա, որք ի բերդին էին, զի ի տեառնէ հասին պատուհասք: Առաջի տիկնոջն Փառանձեմայ ուտէին

ըմպէին և ուրախ լինէին որք էին ի տաճարին. յանկարծակի ի միում ժամու հարիւր այր, և ի միւսում երկեւորիւր, և էր՝ ղի հինգ հարիւր այր միտան ի բաղմականին՝ յորժամ բաղմեալ կային. և օր ըստ օրէ սասակէին: Յորժամ սկսան, զամիս մի ոչ յերկարեաց՝ ղի «ատակեցան առ հասարակ. ղի էին արք իբրև մետասան հալար, և կանայք իբրև վեց հալար. ղի ամիս մի ոչ կացին, ղի ամենեքեան որ էին ի բերդին՝ առ հասարակ սատակեցան:

Բայց մնաց ի բերդին փառանձեմ տիկին երկու նաժշտօք: Ապա եկն եմուտ դաղտ ի ներս ի բերդն Հայր մարդպետ ներքինն, և թշնամանեաց ղտիկինն մեծաւոյս իբրև զբոլ մի: Սկըսաւ դնել թշնամանս աղգին Արշակունեաց, ղի վատախորհուրդք են վաստանշանք, կորուսին զաշխարհս ևս. իրաւի անց ընդ ձեռ այդ, և այլ ղի անցցէ: Ել գաղտով և փախեալ:

Իսկ տիկինն փառանձեմ իբրև ետես՝ եթէ միայն մնացի, եբաց զդուռն բերդին, և թողացոյց զօրսն Պարսից մտանել ի բերդն: Եւ եկին կալան զտիկինն և իշուցին ի բերդէն: Եւանէին ի բերդն ի վեր զօրավարն Պարսից, դերէին զգանձս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին. և սկսան կրել իշուցանել զամենայն գանձսըն, որ կայր ի բերդին: Զինն տիւ և զինն գիշեր համակ իշուցին զոր գտին յԱրտաղէրսն բերդին, հանդերձ տիկնաւն խաղացուցին]:

4. Փալատոս, IV, դ. ԾԾ՝

«Եվ երբ նրանք գնացին տարան Փառանձեմ տիկնոջը Պարսից աշխարհը և Հայաստանի բոլոր գերիներին, գանձերն ու Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջ բերին՝ Պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր զորավարներին: Եվ որովհետեւ Պարսից Շապուհ թագավորը ուզեց թշնամաբար անարգել Հայոց աշխարհի աղքն ու թագավորությունը՝ հրաման տվեց ժողովել իր բոլոր զորքերը, իր մեծամեծներին ու փոքրերին՝ բոլոր իր աշխարհի մարդկանց, որ իր իշխանության տակն էին, ու հրամայեց նաև բերել այս բաղմության մեջ Հայաստանի Փառանձեմ տիկնոջը: Նա հրամայեց շինել հրապարակո՞ւ տանջանքի գործիք, որը հրամայեց ձգել տիկնոջը վրա և ենթարկել Փառանձեմ տիկնոջը անասնական պղծության պոռնկական խառնակության: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը»:

1 Տես Փալատոսի Պատմության վեցերորդ 1889 թվի հրատարակությունը, էջ 174—176:

[Եւ եղև իբրև չոգան տարան զտիկինն Փառանձեմ յերկիրն Պարսից, և զայլ ամենայն գերութիւնն Հայոց և զգանձսն կալան առաջի թագաւորին և զտիկինն Փառանձեմ, շնորհ մեծ ունէր թագաւորն Պարսից իւրոց զօրավարացն: Եւ իբրև կամեցաւ թագաւորն Պարսից Շապուհ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց և թագաւորութեանն, ետ հրաման ժողովել զամենայն զգօրս իւր և զմեծամեծս իւր և զփոքունս և զամենայն մարդիկ աշխարհին իւրոյ՝ որ ինքն իշխէր, և ի մէջ ամբողին ածել զտիկինն Հայոց զՓառանձեմն: Եւ հրամայեաց ի հրապարակին իմն առնել հրապոյրս մեքենայից, որով հրամայեաց զկինն արկանել, և արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն: Այսպէս սատակեցին զտիկինն Փառանձեմն]՝:

Արտագերքի պաշարումը և առումը և Փառանձեմ թագուհու գերի բռնվելը, ինչպես տեսնում ենք, Ամմիանոսի և Փավստոսի մոտ պատմված են տարբեր կերպով: Ամմիանոսի վկայությունից երեւում է, որ Արտագերքը պաշարված է եղել երկու անգամ, իսկ Փավստոսի մոտ այդ երկու պաշարումը դառել է մի անընդհատ շարունակվող պաշարում, որը տեւել է տասնչորս ամիս: Ծիշաբ, իհարկե, Ամմիանոսի հաղորդած տեղեկությունն է:

Ուշագրավ է, որ Գղակի ու Արտավանի կարևոր դերն Արտագերքի առաջին պաշարման ժամանակ և այդ պաշարումից հետո Փավստոսի մոտ բոլորովին լռության է մատնված:

Մանրամասն այս խնդիրը քննության է առնված Մարկվարտի աշխատություններում¹: Ամմիանոսի մոտ հիշատակված Գղակը (Cylaces, Gylaces), ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մարկվարտը, Փավստոսի մոտ հիշված Հայր մարդպետ Գղակն է (Վենետիկյան տպագրի մեջ «Դղակ» ընթերցվածը պետք է ուղղել և կարողալ «Գղակ»): Իսկ «զորքերի առաջնորդ» (magister armorum) կամ սպարապետ Արտավանը (Artabannes), որը Փավստոսի մոտ բնավ չէ հիշատակված, Մարկվարտի կարծիքով, հավանորեն, Պարսկաստանում մահապատժի ենթարկված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անմիջական հաջորդն էր, որն իր ազգական Վահան Մամիկոնյանի հետ անցել էր պարսիկների կողմը:

Մարկվարտի ենթադրությունը, որ այս Արտավանը կարող է

¹ Տե՛ս Փավստոս, Վենետիկ, 1880, էջ 176:

² Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212—214, նաև Südarmenien und die Tigrisquellen, 69, էջ 164—165:

թերևս նույնացվել Մամիկոնյան Վաչե սպարապետի որդի Արտա-
վազդի կամ Մանուել Մամիկոնյանի հայր Արտաշինի հետ¹, իմ կար-
ծիքով, վիճելի է և չէ կարող հաստատուն համարվել: Մարկվարտը
մատնացույց է արել նաև, որ Արտավանի գործունեությունը և նրա
ու Գղակի 369 թվի բանակցությունները Վաղեսի հետ Փափստոսի
մոտ թյուրիմացաբար վերագրված են սպարապետ Մուշեղ Մամիկոն-
յանին²:

Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Փափստոսի Պատմության
վերոհիշյալ վկայությունների մեջ, որոնց աղբյուրը վիպական-բա-
նաստեղծական ավանդությունն էր, մեծ տեղ են բռնում հեքիաթա-
յին, ստեղծական և խրատական տարրերը, որոնք ոչ մի առնչություն
չունեն գիտական պատմության հետ: Օրինակ, միանգամայն հե-
քիաթային բնույթ ունի Արտազեքքի անկումն իբրև հետևանք աստ-
վածային պատուհասի, որի պատճառով բերդի բոլոր պաշտպան-
ներն ու բնակիչները, թվով 17.000 հոգի, ամենակարճ ժամանա-
կում կոտորվել էին և կենդանի էր մնացել միմիայն Փառանձեմ թա-
գուհին երկու նաժիշտով: Ստեղծական բնույթ ունի, անշուշտ, նաև
ներքինի Հայր մարգարեի գաղտնի կեռպով բերդ մտնելը ու թա-
գուհուն հայհոյելը և Առաքյունիներին նախատելը:

Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, վկայում է, ընդհակառակը, որ
ներքինի Գղակը և Արտավանը, զգացվելով թագուհու ողբալի վի-
ճակից, անցել էին նորից Արշակունիների կողմը: Թեև պատմական
բոլոր հին և նոր երկերում հավանական է համարվել Փափստոսի
վերոհիշյալ վկայությունը Փառանձեմ թագուհու նախատալից մա-
հապատժման մասին: Շապուհ Բ-ի հրամանով՝ այդ ևս դժվար է
պատմական համարել: Փառանձեմի անարգ մահը, ըստ երևույթին,
նույնպես վիպական-ստեղծական պատմվածք է խրատական նպա-
տակով: Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, այդ մասին ոչինչ չգիտե: Նա
հաղորդում է միայն, որ Փառանձեմին դերի էին վերցրել և տարել
Պարսկաստան:

Մեր այս դիտողությունները պարզ ցույց են տալիս, որ Փավլոս-
տոսի Պատմությունը, որը, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղ-
ծական գրվածք է, պետք է գործածել իբրև շրջորդ դարի պատմու-
թյան աղբյուր ամենամեծ զգուշավորությամբ:

Արժեքավոր ու պատմական են համարվում Փափստոսի վերև
բերված վկայություններից երկուսը: Համաձայն Փափստոսի վկայու-

¹ S^h Markwart, Untersuchungen, I, էջ 213—214:

² Նույնը, էջ 212:

թյան՝ Արտագերքը պաշարող պարսկական զորքի առաջնորդներն էին ոչ թե Գղակը և Արտավանը, այլ Զիկը և Կարենը: Այս պարսիկ զորավարները, ինչպես վկայում է դարձյալ Փավստոսը¹, կառավարիչ էին կարգվել Հայոց աշխարհում Արտագերքի առումից հետո: Ուստի և Մարկվարտն իրավացի կերպով ենթադրում է, որ Զիկը և Կարենը պարսկական զորքի առաջնորդներն են եղել Արտագերքի երկրորդ պաշարման ժամանակ²:

Պատմական ճիշտ հիշողություն կարող է լինել, Մարկվարտի կարծիքով, նաև Արտագերքի պաշարման 13 ամիս տևողությունը և նրա անկումը տասնչորսերորդ ամսում: Բայց Փավստոսի այս վկայությունը վերաբերում է, հավանորեն, առաջին և երկրորդ պաշարումների ժամանակին՝ առաջին պաշարման սկզբից մինչև Արտագերքի անկումը (ըստ Մարկվարտի՝ հոկտ. 368 թ.—գեկտ. 369 թ.)³:

Պարսկական 368—369 թվերի արշավանքների ժամանակ, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, բացի Արտագերքից, Հայաստանում ավերվել էին գրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Նրվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատը, Վանը և Նախիջևանը: Փավստոսի մոտ մանրամասն մեջ են բերված այդ քաղաքներից գերի տարված «երդ»-երի թվերը՝ Արտաշատից՝ 9.000 երդ կամ տուն հրեա և 40.000 տուն հայ, Վաղարշապատից՝ 19.000 տուն, Նրվանդաշատից՝ 30.000 տուն հրեա և 20.000 տուն հայ, Զարեհավանից՝ 8.000 տուն հրեա և 5.000 տուն հայ, Զարիշատից՝ 14.000 տուն հրեա և 10.000 տուն հայ, Վանից՝ 18.000 տուն հրեա և 5.000 տուն հայ և Նախիջևանից՝ 16.000 տուն հրեա և 2.000 տուն հայ⁴: Այս թվերը, թեև Փավստոսի մոտ կարող են չափազանցված լինել, բայց, ինչպես մատնանշել եմ իմ նախորդ աշխատություններում⁵, խիստ ուշագրավ են, որովհետև ցույց են տալիս, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեծագույն մասը կազմել են հրեաները:

Այս մեծ գաղթականությունը Շապուհ Բ-ը բնակեցրել էր մասամբ Ասորեստանի, մասամբ Խուժաստանի քաղաքներում. այս վերջինում, հավանորեն, Շոշ կամ Սուլա քաղաքում, որը, ապրստամբած լինելով Շապուհ Բ-ի դեմ, մատնվել էր կոտորածի ու

¹ Տես Փավստոս, IV, գլ. ԾԸ, էջ 182 (Վենետիկ, 1880):

² Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212:

³ Նույնը, էջ 220:

⁴ Տես Փավստոս, IV, գլ. ԾԾ, էջ 176—178 (Վենետիկ, 1880):

⁵ «О торговле и городах Армении», էջ 95 և «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 218—219:

ավերածութեան և վերականգնվել էր Երան-Խվառհ-Շապուհ նոր անունով: Խրիստենսենի ասելով՝ քաղաքների աւման ժամանակ Պարսից թագավորները բնակչութիւնը, սովորաբար, չէին կոտորում, այլ որակյալ աշխատավորներին և արհեստավորներին զերի էին վերցնում և օգտագործում պարսկական արհեստների ու արդյունագործութեան զարգացման համար¹:

Հայաստանի համար քաղաքային վերոհիշյալ կենտրոնավայրերի ամայացումը, անշուշտ, խիստ ծանր մի հարված էր, որով երկիրն իր տնտեսական առաջավոր դիրքերից շարտվում էր դեպի հու:

Չհանդիպելով լուրջ դիմադրութեան՝ Շապուհ Բ-ը նույն 369 թվին, չբավականանալով Հայաստանի ավերածութեամբ՝ միջամտեց նաև Վրաստանի գործերին և, ոտնատակ տալով հռոմայեցիներին իրավունքները, որ որոշված էին երկուստեք համաձայնութեամբ, դահրկեց արեց հռոմեական գերիշխանութեանը ենթարկված Սուրմակին (Saurmaka) և նրա փոխարեն Վրաց թագավորութեան դահր նստեցրեց Վարազ-Բակուրին (Aspakuras):

Շապուհ Բ-ի 369 թվի զբաղիչ գործողութիւններն արդեն մի պարզ ոտնձգութիւն էին և խախտումն հռոմեական իրավունքների: 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան Պարսկաստանը մեկնաբանում էր այն իմաստով, որ իբր թե նա իրավունք ունի տեղ ու տնօրեն դառնալու Հայաստանի և նույնիսկ Վրաստանի: Այդ, իհարկե, այդպես չէր:

Ժիշտ է, համաձայն դաշնագրի հռոմայեցիները պարտավորվել էին չօգնել Արշակ Բ-ին, սակայն դաշնագրում չէր ասված, որ Հայաստանը տրվում է Սասանյան Պարսկաստանին: Հռոմեական կայսրութիւնը դաշնագիրը մեկնում էր այլ կերպ: Պարսկաստանի ակնկալութիւնները Հայաստանի նկատմամբ նա համարում էր ապօրինի և պնդում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է լինի ինքնուրույն:

✓ 370 թվին Վաղես կայսրը, որն արդեն վերջացրել էր պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորութիւն ունեցավ միջամտելու հայկական գործերին ավելի բացահայտ ու համարձակ կերպով: Պարսկաստանի իշխանութեան հաստատումը Հայաստանում և Վրաստանում Հռոմեական կայսրութեան համար խիստ վտանգավոր էր և վարկաբեկիչ էր նաև նրա պրեստիժի համար:

Այս անգամ Վաղես կայսրը Արիեթեոս կոմսի հրամանատարութեամբ, որը Փափստոսի մոտ անվանված է «Ադէ» (ըստ Մարկվարտի

¹ S. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 126—127 և 251:

պետք է ուղղել («Արէ»¹), ուղարկեց Հայաստան հռոմեական զորք և հրամայեց թագավորեցնել Պապին և պաշտպանել հայերին պարսիկների հարձակումներից²։ Պապն այդ ժամանակ, 370 թվին, ինչպես կարելի է հետևեցնել Ամմիանոսի կարևոր մի վկայությունից, անշափահաս պատանի էր³։

Պետք է ասել, որ Պապի տարիքի խնդիրը մինչև այժմ վեճի առարկա է և դեռևս վերջնական կերպով պարզված չէ։ Միանգամայն սխալ պետք է համարել, իմ կարծիքով, Օրմանյանի ենթադրությունը, որը Պապին համարում է ո՛չ թե Փառանձեմի, այլ Օլիմպիայի որդի, ծնված 351 թվին⁴։ Օրմանյանի պնդումը, որ արտաքին պատմիչները Պապին ճանաչում են իբրև հույն մոր զավակ, պարզապես թյուրիմացություն արդյունք է։ Այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում ո՛չ Ամմիանոսը, ո՛չ էլ մյուս օտար պատմիչները։

Պապը, ինչպես պարզ կերպով վկայում են Փավստոսը և Մովսես խորենացին, Փառանձեմի որդին էր⁵։ Մարկվարտը կարծում է նույնիսկ, որ Արշակ Բ-ն ամուսնացել էր Փառանձեմի հետ, որովհետև իր Օլիմպիա կնոջից զավակ չուներ⁶։ Բուրդուլին անընդունելի է սակայն Մարկվարտի մի ուրիշ կարծիքը։ Նա ենթադրում է, որ Պապը ծնվել էր 360 թվին և, ուրեմն, թագավոր էր կարգվել տասը տարեկան հասակում և սպանվել էր տասնչորս տարեկան հասակում։ Այս ենթադրությունը, անշուշտ, սխալ է և հակասում է ինչպես Ամմիանոսի, նույնպես և հայ աղբյուրների վկայություններին։

Վ ինձ թվում է, որ այս մոլթ խնդիրը հավանական լուծում կարող է ստանալ, եթե ենթադրենք, որ Պապը, լինելով Փառանձեմի ու Գնեղի որդին, Արշակ Բ-ի ո՛չ թե հարազատ, այլ խորթ որդին էր։

Ըստ երևույթին, Արինթեոս կոմսի Հայաստան ժամանելուց դեռ առաջ Պապը բանակցություններ էր սկսել Շապուհ Բ-ի հետ, հույս ունենալով, որ իր թագավորությունը կկարողանա ստանալ արքաների արքայից։ Շատ պարզ է, որ պատանի թագաժառանգը, որին վաղեսը Հայաստան էր ուղարկել առանց օգնական զորքի և որն ամբողջ հինգ ամիս թափառել ու թաքնվել էր լազիկեի մոտակա

¹ S^{en} Markwart, Untersuchungen, I, էջ 214։

² S^{en} Amm. Marc., XXVII, 12, 13 և Փավստոս, V, գլ. Ա։

³ Նույնը, XXX, 1, 2։ Ամմիանոսի այս վկայությունից երևում է, որ Պապը արդեն չափահաս էր դառել 373 թվին (etiam tum adultum)։

⁴ S^{en} Մ. Ա. Օ., «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական շիտոդուլիններ», Հանդ. Ամս., 1900, Թ. 8, էջ 241 և 245։

⁵ Փավստոս, IV, գլ. ԺԵ և Խորենացի, III, գլ. ԻԴ։

⁶ Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95։

հռնային շրջաններում, այլևս չէր կարող հավատ ընծայել Հռոմեական կայսրության խոստումներին ու հավաստիացումներին:

Շապուհի ու Պապի բանակցությունների մասին ուշադրավ տեղեկություն է տալիս Ամմիանոսը հետևյալ իր վկայության մեջ:

«Մինչ այդ,— ասում է Ամմիանոսը,— Շապուհը, որն անշափ խորամանկ էր և որը, նայելով իր օգտին, կամ ստորաքարշ էր և կամ ամբարտաճան՝ ապագայում հաշտություն կնքելու պատրվակով կշտամբում էր Պապին թաքուն լրաբերների միջոցով, որ նա անփուլթ է դեպի ինքը և թագավորական վեհության քողի տակ ստրուկն է դառնել Գղակի ու Արտավանի»¹:

Շապուհ Բ-ի խոստումը բարեկամության դաշն կնքելու Պապի հետ, բնականաբար, մեծ տպավորություն պիտի գործենին ո՛չ միայն պատանի թագաժառանգի վրա, այլև նրան շրջապատող այն հայերի վրա, որոնք գիտակցում էին, որ Հայաստանի դժբախտության պատճառն ինքը՝ Հռոմեական կայսրությունն էր, որը 363 թվի խայտառակ դաշնադրությամբ դավաճանել էր դաշնակից հայերին: Դրժվար չէր նաև հասկանալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի հետ բարեկամական մերձեցումը, որը Արշակունյաց թագավորության փրկության համար մի մեծ երաշխիք էր, թերևս կարող էր գլուխ գալ Գղակի ու Արտավանի զոհաբերությամբ, որոնք Արտազեբեքի պաշարման ժամանակ դավաճանել էին պարսիկներին:

Ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հրապուրվելով Շապուհ Բ-ի գրավիչ խոստումներով՝ Պապը սպանել տվեց Գղակին ու Արտավանին և նրանց գլուխներն ուղարկեց արքայից արքային ի նշան իր հնազանդության Պարսկաստանին²: Այս սպանության լուրը, ասում է Ամմիանոսը, լայնորեն տարածվեց և Հայոց երկիրը մեղ համար կորած կլիներ, եթե պարսիկները Արինթեոսի ժամանման պատճառով չհետաձգեին իրենց ներխուժումը Հայաստան: Շապուհ Բ-ը բավականացավ միայն նրանով, որ կայսեր մոտ դեսպանություն ուղարկեց և պահանջեց, որ նա չպաշտպանե հայերին, ինչպես այդ պայմանավորված էր Հովհանոսի դաշնագրով³:

Հայր մարդպետ Գղակի սպանությունը հիշատակված է նաև Փավստոսի Պատմության մեջ, բայց սպանության պատճառը նրա մոտ այլափոխված է և բոլորովին զուրկ է պատմական հիմքից: Ըստ

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 14.

² Նույն տեղում:

³ Նույնը, XXVII, 12, 15: Համեմատե՛ն նաև Themistli orationes, XI, 149 B (Paris, 1684):

Փավստոսի՝ Պապը հրամայել էր մահապատժի ենթարկել Գղակին, որովհետև նա թշնամանել ու անարգել էր Արտագերբում իր մորը և անվանել էր Փառանձեմին բող: Պապի այս հրամանը, Փավստոսի ասելով, ի կատար էին ածել Մուշեղ Մամիկոնյանի կարգադրությամբ սրա զորավարները Տարոն գավառի Ողական բերդում:

✓ Արինթեսոս կոմսի և հռոմեական օժանդակ զորքի Հայաստան տամանելուց հետո՝ հետզհետե հայկական շրջաններից դուրս վտարվեցին պարսկական կայազորերը և Պապը, համախմբելով իր շուրջը ապստամբած հայերին՝ ձեռնամուխ եղավ նորոգելու և կազմակերպելու իր ավերված թագավորությունը (370 թ.): Կաթողիկոսության գլուխն անցավ Զարձյալ ներսեսը, իսկ սպարապետությունը հանձնվեց Վասակ սպարապետի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանին:

Արշակունյաց թագավորության ռազմական ուժը, ինչպես երեւում է Փավստոսի վկայությունից, վերջին յոթ տարիների աղետալի անցքերից հետո (364—370 թ.) այնքան էր նվազել, որ Պապի թագավորության սկզբնական շրջանում Մուշեղ Մամիկոնյանը կարողացել էր իր հրամանատարության տակ հավաքել ընդամենը մոտ տասը հազար զորք:

370 թվին Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև փաստորեն վերսկսվել էր Հայաստանում պատերազմական դրությունը, որովհետև հռոմեական զորքերը հայերի հետ միասին կռվում էին այստեղ պարսկական պահապան զորամասերի և Պարսկաստանի հայ համախոհների դեմ:

370 կամ 371 թվին Վաղես կայսեր կարգադրությամբ հռոմեական Տերենտիոս զորավարը տասներկու լեգեոններով մտավ Վրաստան, որպեսզի վերստին թագավորեցնե Սուրմակին, որը, ինչպես վերև տեսանք, գահընկեց էր արվել Շապուհ Բ-ի հրամանով: Բայց շուտով այստեղ Վաղես կայսեր հավանությունամբ գահաթեկնածուներ Սուրմակի և նրա ազգական Վարադ-Բակուրի միջև համաձայնություն կայացավ և որոշվեց, որ Սուրմակը թագավոր լինի Վրաստանի հարավային ու արևմտյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Հայաստանին և Լազիկեին, իսկ Վարադ-Բակուրը՝ հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Ադվանքին և պարսկական երկրամասերին:

Հռոմեական կայսրության զինված ուժերի թշնամական գործողությունները Հայաստանում և Վրաստանում, բնականաբար, մեծ

¹ Փավստոս, V, գլ. 9, էջ 195—196 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, V, գլ. Ա, էջ 190 (Վենետիկ, 1889):

³ S⁸ Amm. Marc., XXVII, 12, 16—17:

դաշտային առաջացրին Պարսկաստանում, և Շապուհ Բ-ը, որն անշափ վրդովված էր, աշխատեց օգնություն ստանալ հարևան ժողովուրդներից և նախապատրաստեց նաև իր զորքը արշավանքի, որպեսզի քարնանը մեծ ուժերով հարձակում սկսե հռոմայեցիների և հայերի դեմ¹ (371 կամ 372 թ.): Պատերազմի վտանգը Մերձավոր Արևելքում այնքան մեծ էր, որ արդեն 371 թվի մայիս ամսին ինքը՝ Վաղես կայսրը Պոլսից շտապել էր գալ Կասպաղովկիա և, միառժամանակ այստեղ մնալուց հետո, եկել էր Անտիոք (371 թվի նոյեմբերին կամ 372 թվի ապրիլին)²:

371 կամ 372 թվի գարնանը Շապուհ Բ-ը ռազմերթի ելավ Հռոմեական կայսրության դեմ, և պարսկական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան: Սրանց դեմ Վաղեսն ուղարկեց մի մեծ զորաբանակ Տրայանոս կոմսի և ալամանների իշխան Վաղոմարի առաջնորդությամբ և հրաման տվեց վարել պարսիկների դեմ ո՛չ թե հարձակողական, այլ, գլխավորապես, պաշտպանողական պատերազմ:

Սակայն երբ հռոմեական այս զորքերը միացել էին Հայաստանում Մուշեղ սպարապետի զորքի հետ և հասել էին Բաղավան՝ սըրանք, Պարսից հեծելազորի բուռն գրոհի պատճառով, ստիպված եղան կռվի բռնվել թշնամու հետ: Այս մեծ ընդհարման ժամանակ հռոմեական-հայկական միացյալ զորքերը հաղթություն տարան, և պարսիկները կրեցին զանազան պարտություն:

Ճակատամարտը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե Զիրավ դաշտում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին³, այլ Բադրեանդ գավառի Բազավան ավանի մոտերքում՝ նպատ լեռան հյուսիսակողմում, ինչպես այդ որոշակի վկայում են Ամմիանոսը և Փավստոսը:

Որովհետև այս ճակատամարտի մասին, Խորենացու Պատմության ազդեցությամբ, սխալ և խառնաշփոթ տեղեկություններ են հաղորդված պատմագիտական նորագույն երկերում՝ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել Ամմիանոսի և Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, որոնք իրար համապատասխանում են և իրար լրացնում են:

¹ *Sten Amm. Marc.*, XXVII, 12, 18:

² Ըստ Մաղաղաի ժամանակադրության՝ Վաղես Անտիոք էր հասել նոյեմբերի 10-ին 14-րդ ինդիկտոնի, այսինքն՝ 371 թվին: Իսկ Սեն-Մարտենը, հենվելով այլ հաղիվների վրա՝ Վաղեսի ժամանումն Անտիոք մատնացույց է անում ապրիլի 13-ին 372 թվի. տես *Lebeau, Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t. III, Paris, 1825. էջ 436, ծան. 1 և էջ 436, ծան. 3:

³ *Sten Խորենացի*, III, գլ. ԷԷ:

1. Ամմիանոս, XXIX, 1, 1—3՝

«Զմեռն անցնելուց հետո Պարսից թագավոր Շապուհը, որը չափազանց ամբարտավանացել էր նախկին կռիվներում իր ունեցած հաջողությունների պատճառով՝ իր զորքերը համալրեց, խիստ ուժեղացրեց և ուղարկեց, որպեսզի ներխուժեն մեր կողմերը, գրահավորված հեծելազորը ու նաև նետածիղները և վարձկան զորքը:

Այս զորքերի դեմ խիստ ուժեղ զորաբանակով երթի ելան Տրայանոս կոմսը և ալամանների նախկին թագավոր Վադոմարը, բայց սրանք կայսրի հրամանով պարսիկների դեմ պետք է վարեին ավելի շուտ պաշտպանողական գործողություններ, քան հարձակողական:

Երբ սրանք հասան Բագավան (Vagabanta), որը հարմար էր լեզեոնների տեղավորման համար, մի քանի անգամ ենթարկվեցին թշնամու հեծելազորի ուժգին գրոհումներին: Սակայն, չկամենալով ընդունել մարտը՝ սրանք արիաբար նրանց ետ մղեցին և նույնիսկ դիտավորյալ կերպով ետ քաշվեցին, որպեսզի իրենք առաջին հերթին թշնամուն վնաս չհասցնեն և հաշտության դաշինքի խախտման համար չամբաստանվեն: Սակայն վերջ ի վերջո, ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, նրանք մարտի բռնվեցին և հաղթություն տարան և թշնամուց շատերին կոտորեցին:

2. Փավստոս, V, գլ. Դ՝

«Ապա այնուհետև Պարսից թագավորը նորից զորաժողով արեց բոլոր իր ուժով ու զորությամբ: Նա ճանապարհ ընկավ իր բոլոր զորքերով և գնաց հասավ Ատրպատական աշխարհը: Ինքը քիչ զորքով մնաց այնտեղ, իսկ զորքերի ամբողջ բազմությունը պատերազմի ուղարկեց Պապ թագավորի դեմ:

Ապա Պարսից զորքը եկավ և ասպատակեց մինչև իսկ Հայաստանի միջնաշխարհը: Այնուհետև Հայոց Պապ թագավորը ևս հրամայեց զորաժողով անել Բագավանում: Նաև Հունաց զորքերը, որոնք գտնվում էին Նուանդում ու Բախիշում, հավաքվեցին միևնույն տեղում Պապ թագավորի մոտ և իրենց բանակի շուրջը փոս փորեցին՝ նպատ լեռան դիմաց և Եփրատ գետի մոտ: Նրանք կազմակերպվեցին և պատրաստվեցին ճակատամարտ տալու:

[«Ապա յետ այսորիկ թագաւորն Պարսիցն կրկնէր լինէր զօրաժողով ամենայն ուժով. և ամենայն զօրութեամբն իւրով. խաղայր գնայր ամենայն զօրօքն իւրովք հասանէր յաշխարհն»

Ատրպայականի: Եւ ինքն անդր դադարէր սակաւութ, և զամենայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր ի վերայ թագաւորին Պապայ ի պատերազմ:

Եւ եկեալ զօրքն Պարսից ասպատակ առնէին և ի միջնաշխարհն Հայոց. ապա և թագաւորն Հայոց Պապ զօրաժողով առնել հրամայէր ի Բագաւանն: Եւ զօրքն Յունաց, որ էին յԵռանդին ի Բախշանն, ի մի վայր ժողովեցան առ թագաւորն Պապ, և ածին փոս զբանական իրեանց մօտ ի լեառն ի նպատ մերձ ի գետն Եփրատ, և կազմեալ պատրաստեալ կային զործոյ ճակատունս¹:

3. Փափստոս, V, գլ. Դ՝

«Իսկ պատերազմի ընթացքում աստծու օգնութիւնը հասավ հուլներին և հաղթող հանդիսացավ Հայոց գունդը: Եվ Պարսից գունդը պարտութեան մատնվեց, փախուստի դիմեց և ցրվեց ու սփռվեց դաշտերում, լեռների բարձունքներում և խոր ձորերում: Ապա նրանց հետապնդեցին Հունաց և Հայոց զորքերը, հետևներից հասան և թե մեծերին ու թե փոքրերին՝ բոլորին կոտորեցին: Միայն շատերից քչերը, որոնք լավ ձիեր ունեին՝ կարողացան փախչել:

Այնուհետև ևս փախստականներին հետամուտ եղան Հայոց զորքերը և նրանք մինչև Գանձակ Ատրպատականը, Հայաստանի սահմանները, հալածեցին Պարսից զորքերին և փախստականներից շատերին ճանապարհին կոտորեցին»:

«Այլ ի պատերազմին օգնական աստուծոյ հասանէր ի վերայ Յունացն, և Հայաստան գնդին լինէր յաղթութիւն, և ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն Պարսից, դարձան ի փախուստ, ցրուեցան սփռեցան դաշտաց, լերանց բարձանց, խորոց ձորոց: Ապա զհետ նոցա լինէին զօրքն Յունաց և Հայոց. հասանէին, զմեծ և զփոքր առ հասարակ սատակէին. բայց սակաւք ի բազմաց քաջաձիք փախստեայք լինէին:

Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հալածէին զզօրսն Պարսից. ընդ փախուցեալսն զբաղղամս սատակէին զճանապարհայնս²:

Բագավանի մօտ տեղի ունեցած այս կռիւից հետո, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հռոմեական և պարսկական զորքերը խուլս էին տալիս պատերազմական վճռական զործողութիւններու և

¹ Տէս Փափստոս, Վեներիկ, 1889, էջ 196:

² Նույն տեղում, էջ 202:

միայն մի քանի անգամ իրար հետ բախումներ էին ունեցել տարբեր ելքերով: Բայց հետո փոխադարձ համաձայնությամբ ղինադադար էր կնքվել, և կովող զորքերի գերագույն հրամանատարները զանազան ուղղությամբ ետ էին նահանջել, թեև մնում էին իրար թշնամի¹:

Հռոմեական-պարսկական վերոհիշյալ կռիվներից հետո, ինչպես մանրամասն պատմում է Փավստոս Բուզանդը, Մամիկոնյան Մուշեղ սպարապետը հետգհետե միացրել էր Հայաստանին, կռիվ մղելով ապստամբների դեմ, այն շրջանները, որոնք անջատվել էին Արշակունյաց թագավորությունից: Փավստոսի ասելով՝ Մուշեղ սպարապետը վերագրավել էր հետևյալ երկիրներն ու զավառները՝ Արշակունյաց Հայաստանի մաս կազմող Ատրպատականը, Նոշիրականը, Կորգուքը, Կորդիքը, Տմորիքը, Մարերի երկիրը, Արցախը, Ուտին, Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Մոփքը, Անդեղտունը և Անձիտը²:

Վերանվաճված երկիրների այս ցանկը, անշուշտ, շատ կետերում վիճելի է ու անընդունելի: Միանգամայն պարզ է, որ Մուշեղը չէր կարող նվաճած լինել Աղձնիքը և Կորգուքը, որոնք, համաձայն 363 թվի դաշինքի, տրվել էին Սասանյան Պարսկաստանին, և չէր կարող արշաված լինել նաև Մեծ Մոփք, Անդեղտուն և Անձիտ, որոնք, ըստ նույն գաշինքի, միացվել էին Հռոմեական կայսրության: Սակայն միանգամայն հավանական է, որ Փավստոսի վկայությունները Մուշեղ Մամիկոնյանի նվաճումների մասին իրենց հիմքում պատմական են, թեև մենք չենք կարող այժմ ճշտիվ որոշել ու թվարկել այն ծայրագավառները, որ վերստին միացվել էին Արշակունյաց Հայաստանին:

Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի միջև դինադադարի կնքումից հետո (371/2 թ.)՝ Հայաստանում ևս հաստատվեց խաղաղությունը, և երիտասարդ Պապ թագավորը հնարավորություն ունեցավ զբաղվելու իր կիսավեր ու խախտված պետության ներքին գործերով:

Նա վճռական ու կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ եկեղեցականությունից դեմ, որը քաղաքականապես և տնտեսապես անշափ զորեղացել էր ներսես կաթողիկոսի ժամանակ: Վերջինիս հիմնած բարեգործական ու վանական անթիվ հաստատությունները, որոնց պահպանություն համար հարկավոր էին հսկայական միջոցներ, Պապի թագավորության ժամանակ ծանր բեռ էին դառել հայ ժողովրդի համար,

¹ *Sk. Amm. Marc. XXIX, 1, 4:*

² Փավստոս, V, գլ. Ը—ԺԹ, էջ 213—217 (Վեներիկ, 1889):

որը երկարատե կոիվների ընթացքում տնտեսապես հյուսվել էր և խիստ աղքատացել: Պապը անհրաժեշտ էր համարել փակել այդ հաստատությունները:

Անհանդուրժելի էին համարվել սնանկացած երկրի համար նաև եկեղեցական աճող կալվածատիրությունը և պտղի, տասանորդի ու եկեղեցական մյուս եկամուտները:

«Նաև պտղիի ու տասանորդների կարգը,— վկայում է Փավլոստոսը,— որ նախնայաց ժամանակներից սովորություն էր դարձած տալ եկեղեցուն՝ դրա մասին էլ հրաման տվեց երկրին, որ ոչ ոք չտա»:

[«Եւ դկարգս պտղոյն և տասանորդացն, որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ՝ զի մի՛ ոք տացէ»]¹:

Աղաթանգեղոսի ուշագրաւ մի վկայությունից մեզ հայտնի է², որ Տրդատ Մեծը, գյուղական հողերականությունը տնտեսապես ապահովելու համար, նրան հատկացրել էր ավաններում «եօթն եօթն հողս երդոյ», այսինքն՝ յոթ երդի կամ ժխի հողամասեր³: Պապ թագավորը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, այդ յոթ հողաբաժիններից հինգը գրավել էր հօգուտ արքունիքի:

«Եւ, ռացի այդ,— ասում է Փավստոսը,— Պապ թագավորը բռնագրավեց եկեղեցու հողերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորության համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց: Եւ հողի համեմատ յուրաքանչյուր գյուղում թողեց երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավագ, իսկ մյուսներին՝ երեցների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին վերցրեց իրեն մոտ սպասակալական ծառայության համար»:

[«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ Մեծան Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս քաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, և զերկուան միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր

¹ Տէս Փավստոս, V, գլ. 1Ա, էջ 235 (Վենետիկ, 1889):

² Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԺԹ, 837, էջ 436 (Տփլիս, 1909):

³ Տէս իմ աշխատությունները՝ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրություն մասին մարդպանության շրջանում», Երևան, 1928, էջ 13—17 և «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 133—135, 197, 277 և 313—314:

երկուս երկուս առ գիւղ մի երէց՝ և սարկաւագ, և զայն ի սպասուելացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն»¹։

Համաձայն Պապ թագավորի այս կարգադրութեան, ո՛չ միայն բռնազրավւում էր գյուղական հոգևորականութեանը տրված հողերի մեծագոյն մասը, այլև, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին², սահմանափակվում էր նաև եկեղեցականների դասի ազատութիւնը զինվորական ծառայութիւնից և պահանջվում էր, որ երեցները ու սարկավագների եղբայրներն ու որդիները մտնեն արքունի ծառայութեան մեջ։

Պապի վերոհիշյալ կարգադրութիւնները, որ մեծ կարևորութիւն ունեին նրա քայքայված ու կողոպտված թագավորութեան վերականգնման ու ուժեղացման համար, ուղղված լինելով հոգևորականութեան դեմ՝ առաջացնելու էին, հարկավ, եկեղեցականների կատաղի ու անհաշտատեղութիւնը դեպի Պապը։ Այդ անսահմանատեղութիւնը լիովին արտահայտված է Փավստոսի գրվածքում, որի մեջ Պապը ներկայացված է ամենամռայլ գույներով, իբրև զազրելի մի հրեշ։

Փավստոսը, ավելի ճիշտ՝ նրան հիմք ծառայած աղբյուրները, երիտասարդ թագավորին վերագրում են զգվելի արատներ, շարունակ նրան զրպարտում են և մինչև իսկ նրա մասին հերյուրում են անհեթեթ առասպելներ, որ իբր թե Փառանձեմը նորածին արքայորդուն նվիրել էր դեերին, որոնք օձերի կերպարանքով ապրում էին նրա ծոցում և վարում էին նրան ըստ իրենց կամքի³։

Միանգամայն պարզ է, որ Պապ թագավորի կերպարը հայկական ավանդութեան մեջ շարամիտ կերպով խեղաթյուրված է⁴։ Ժամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսի մոտ, որը երիտասարդ այս թագավորի մասին տալիս է մանրամասն ու վստահելի տեղեկութիւններ, ո՛չ միայն մատնանշված են Պապի ողջամտութիւնն ու խիզախ քաջութիւնը, այլև պարզ կերպով ցույց է տրված, որ նա զոհ էր եղել խարդավանքների ու ստոր դավերի⁵։

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԱ, էջ 237 (Վենետիկ, 1839)։

² А. Аннинский, История армянской церкви, Кишинев, 1900, էջ 31։

³ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԽԴ և V, գլ. ԻԲ։

⁴ Համեմատե՛ք Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 124, 146 ևն. Լեոն, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 644—645. Ե. Մուրադյան, Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, 1900, էջ 126—183 և ուրիշները։

⁵ Amm. Marc., XXX, 1, 1—23.

Փափստոսը խիստ պախարակում է Պապի նաև մի քանի այլ արարքները, որոնք, ըստ երևույթին, պետական միջոցառումներ էին նրա ամայացած և խռովալից երկրի խաղաղեցման ու բնակչության շատացման համար: Պապը, փակելով կուսանոցները, ինչպես կարելի է հետևեցնել Փափստոսի վկայություններից, հրամայել էր, որ կույսերն ամուսնանան, թույլատրել էր ամուսնալուծությունը, չէր արգելել մեռելների վրա կոծ ու սուգ անելը, իսկ ամենազխալոր նրա հանցանքն այն էր, որ հեթանոս հայերի նկատմամբ եղել էր հանդուրժամիտ¹:

Ամենածանր զրպարտությունը Պապ թագավորի դեմ այն մեղադրանքն էր, որ իբր թե նա Ներսես կաթողիկոսին իր ապարանքն էր հրավիրել Եկեղյաց գավառի Խախ ավանում և ընթրիքի ժամանակ իր ձեռքով տվել էր նրան ըմպելիք և թունավորել էր²:

Թունավորման այս ամբաստանությունը, ինչպես այժմ արդեն բավարարաչափ պարզված է, ո՛չ միայն կասկածելի է, այլև բոլորովին անհիմն է: Այս սուտ հերյուրանքը հերքված է թե նորագույն պատմագիտական երկերում և թե եկեղեցական պատմության մեջ³:

Ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է նաև Մարկվարտը, Ներսես կաթողիկոսի թունավորման մասին տեղեկություն չէ ունեցել Ամմիանոսը, որը Պապ թագավորի միակ հանցանքը համարում է Գղակի և Արտավանի սպանությունը: Բացի այդ, եթե Պապը, իրապես, թունավորած լիներ Ներսեսին, Կեսարիայի մետրոպոլիտ Բարսեղն իրեն ենթակա քահանայապետի սպանության համար Հայոց թագավորին պատասխանատվության կհրավիրեր⁴:

Ներսեսի մահից հետո Պապը կաթողիկոս նշանակեց Մանազ-կերտի եպիսկոպոս Հուսիկ-Շահակին⁵, որն Աղբիանոսի տոհմիցն էր: Ինչպես հայտնի է, Ներսեսի այս հաջորդը չէր ուղարկվել Կե-

¹ Տես Փափսոս, V, գլ. 11Ա:

² Նույնը, V, գլ. ԻԴ:

³ Տես Գառազաբյան, Քննական պատմությունը Հայոց, Գ, էջ 144—146. K. Aslan, Études historiques, էջ 196. Ե. Մուրադյան, Քննական պատմություն Արշակ Բ-ի և անոր Պապ որդւոյն, էջ 143—147. Մ. ա. Յումանյան, Աղապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 218 և ուրիշները:

⁴ Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 187:

⁵ Այս եպիսկոպոսը, ինչպես ենթադրում է Սեն-Մարտենը (տես Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, էջ 444, ժան. 3), Մեծ Հայաստանի Վասակիյան եպիսկոպոսն է, որը Սոկրատի Եկեղեցական պատմության մեջ հիշատակված է 364 թվի Անտիոքի ժողովի մասնակիցների թվում (Socr., III, 25): Ինչ հավանական է թվում, որ Փափստոսի մոտ Վեսսիկն անունը աղավաղված ընթերցված է փոխանակ Վեսահակ-ի:

սարիա ձեռնադրութիւն ստանալու Կեսարիայի մետրոպոլիտից: Շնորհիվ դրան հայկական եկեղեցին խզեց այնուհետեւ իր հարաբերութիւնները Կեսարիայի հունական եկեղեցու հետ և կարողացավ դառնալ անկախ եկեղեցի:

Եկեղեցականների ու հոռմեասեր կուսակցութեան թշնամութիւնը դեպի Պապը, որը բուռն կերպով արտահայտված է Փաւստոսի Պատմութեան մեջ, այնքան մեծ էր ու անհաշտ, որ վերջ ի վերջո երիտասարդ թագավորի կյանքի դեմ կազմվեց նողկալի դավադրութիւն, որի պարագլուխը դառավ հոռմեական զորավար Տերենտիոսը:

Հայաստանում գտնվող հոռմեական զորքերի այս հրամանատարը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, «թեւ արտաքուստ խոնարհ էր երևում և միշտ լուրջ կերպարանք ուներ, սակայն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում խանդավառութեամբ գրգռել էր երկպառակութիւններ»¹: Սա Վաղեսին գրած իր զեկույցների մեջ շարունակ հիշատակում էր Գղակի ու Արտավանի սպանութիւնը և առանձնապես շեշտում էր, որ երիտասարդ թագավորն ունի հակում դեպի ամբարտաւան արարքներ և իր հպատակների վերաբերմամբ չափից դուրս անգութ է:

Այս գաղտնի զեկույցների պատճառով Պապը հրավիրվեց Վաղես կայսրի մոտ իբր թե կարևոր խորհրդակցութեան համար: Սակայն Կիլիկիայի մայրաքաղաք Տարսոսում պատվո պահակի պատրվակով նա փաստորեն կալանքի տակ առնվեց: Նա ո՛չ տեսակցութիւն կարողացավ ունենալ կայսրի հետ, ո՛չ էլ կարողացավ իմանալ իր շտապ հրավիրման պատճառը: Բայց վերջապես նա ծածուկ տեղեկութիւն ստացավ, որ Տերենտիոսը նամակ էր գրել կայսրին և խնդրել, որ նա անմիջապես Հայաստան ուղարկե մի ուրիշ թագավոր:

Պապն իսկույն հասկացավ, որ իրեն մեծ վտանգ է սպառնում և որոշեց առանց ժամանակ կորցնելու փախչել Հայաստան: Նա հավաքեց իր շքախումբը, երեք հարյուր սպառազեն ձիավոր զորքը և անվեհեր կերպով իրիկնապահին քաղաքից դուրս սլացավ, կազմելով իր ջոկատը սեպի ձևով:

Նրկրի հրամանատարը, հենց որ այս մասին լուր ստացավ դարբասի մոտ պահակ կանգնած սպահից՝ նրա հետևից հասավ քաղաքի արվարձանում և աղաչեց ետ դառնալ, բայց հազիվհազ կարողացավ իր կյանքը փրկել: Այնուհետեւ իսկույն նրա հետևից ուղարկվեց մի ամբողջ լեգեոն: Սակայն երբ սրանք մոտեցել էին

¹ Տէս Ամմ. Marc., XXX, 1, 2:

նրանց՝ Պապը ետ դառավ և իր ամենաքաջ ղինվորների հետ հարձակվեց հռոմեական զորքի վրա, կայծակի պես նետեր տեղալով այնպես, որ նրանց չդիպչեն. ուստի նաև այս զորքը սարսափած փախավ ու վերադարձավ քաղաք:

Այնուհետև այլևս վտանգ չկար, և Պապը երկու օր ու գիշեր ծանր երթից հետո հասավ Նիքոմեդիայի: Չգտնելով այստեղ նավեր՝ նրանք մեծ դժվարությամբ մեջ ընկան, բայց շուտով միջոց գտան դուրս գալու իրենց ծանր դրությունից: Թագավորն ու ավագները վերցրին գյուղերից գահավորակներ, ամրացրին տիկերի վրա և, նստելով դրանց մեջ ու քաշելով իրենց հետևից ձիերին՝ անցան մյուս ափը: Իսկ մյուսները ձի նստան և անցան գետը լողալով:

Հայոց թագավորի փախուստի մասին լուրը, ասում է Ամմիանոսը, ապշեցրեց կայսրին և նա, վախենալով, որ Պապը կարող է այժմ դրժել իր հավատարմության երդումը, ուղարկեց իսկույն հաղար թեթևազեն նետածիգ հեծյալներ Դանիել կոմսի և Բարդիմեր տրիբունի հրամանատարությամբ, որ հետապնդեն փախստականներին ու ետ բերեն:

Սրանք երկրի այս տեղերին լավ ծանոթ լինելով՝ կարողացան առաջ անցնել և գրավեցին երկու իրար մոտ գտնվող ճանապարհները, որոնցով պետք է անցնեի Պապը: Բայց ծրանց այս ծրագիրը չհաջողվեց բախտավոր մի դիպվածի պատճառով:

Հենց այդ ժամանակ մի ուղևոր էր գալիս, որը, տեսնելով, որ երկու ճանապարհը գրավել են ղինվորները, շուտեց նրանց հանդիպել և ծածուկ կերպով գնաց շրջանցիկ ճանապարհով, որը ծածկված էր մացառուտներով ու փշաթիկերով, և դեմ դիպավ հոգնած հայերին:

Ուղևորին տարան Պապի մոտ, և նա գաղտնի կերպով պատմեց, ինչ որ տեսել էր: Բաքցնելով վտանգը, թագավորը իր ձիավորներից մեկին ուղարկեց ծածուկ աչ ճանապարհով, որ նա նախապատրաստե օթևան և ուտելիք: Սրա մեկնելուց հետո՝ նա ուղարկեց մի ուրիշ ձիավոր էլ ձախ ճանապարհով նույն նպատակի համար:

Այս երկու ձիավորը, որ ուղարկված էին հռոմեական զորքը մոտորեցնելու համար, ձերբակալվեցին, և Դանիելն ու Բարդիմերն ուրախ էին, որ Պապը շուտով կընկնի իրենց ձեռքը: Բայց մինչդեռ նրանք սպասում էին այնտեղ՝ Պապն իր շքախմբի հետ գնաց ուղևորի առաջնորդությամբ այն արահետով, որը ծածկված էր մացառուտներով ու որով դժվար էր անցկացնել բարձած ձիերը, և խույս տալով, ազատվեց ու հասավ Հայաստան, ուր նրան երկրացիներն ընդունեցին ցնծալից ուրախությամբ:

Դանիելն ու Բարզիմբը, որ խաբված էին, վերադարձան կայս-
րի մոտ և շարունակ ենթարկվում էին ծաղրի ու հեգնանքի իրենց
անշնորհքության ու անփութության համար: Եվ նրանք, որպեսզի
իրենց մեղքը թեթևեցնեն, աշխատեցին սուտ մեղադրանքներ բարդել
Պապի վրա և համոզել կայսրին, որը խիստ դուրահավատ էր, որ
Պապը զարմանալի կերպով գիտե կիրկեայի հմայությունների մի-
ջոցով մարդկանց մարմինները կերպարանափոխել ու ուժից գցել և
որ նա կարողացել էր իրենց մշուշով պատել, իսկ իր ու իր մարդ-
կանց կերպարանքները փոխել: Ուստի եթե նա անպատիժ մնա՝
կարող է պատժառել մեծ շարիքներ¹:

Պապ թագավորի ձերբակալության ու փախուստի մասին Ամ-
միանոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ վերև բերված են հա-
մառոտ բովանդակությամբ, հետաքրքիր են մի քանի տեսակետից:
Նրանք պատկերավոր կերպով ներկայացնում են մեզ Պապի ու նրա
հեծելազորի խիզախությունն ու անվահերությունը, տալիս են կա-
րևոր ցուցումներ շորորդ դարի կենցաղի մասին և պարզում են նաև
Պապի կախարդության ու դիվահարության մասին այն անհեթեթ
առասպելի ծագումը, որը, ինչպես վերև տեսանք, տարբեր բովան-
դակությամբ կրկնված է Փավստոսի Պատմության մեջ:

Մարկվարտը կարծում է, որ եթե հավանական համարվեն
Փավստոսի հաղորդած տեղեկությունները Պապի երես դարձնելու
մասին Հռոմեական կայսրությունից և նրա բարեկամության մասին
Պարսկաստանի հետ՝ այդ անցքերը պետք է տեղի ունեցած լինեին,
ինչպես այդ մատնանշված է Փավստոսի մոտ, Հայոց թագավորի
Տարսոնից վերադառնալուց հետո և նրա սպանությունից առաջ²:

Փավստոսի համապատասխան վկայությունները կարևոր են
համարում մեջ բերել:

«Եվ Պապ թագավորը, — պատմում է Փավստոսը, — իր միտքը
շուտ տվեց և իր սիրտը շեղեց Հունաց թագավորից և ուզեց սեր
ու միաբանություն հաստատել Պարսից թագավորի հետ: Նա
սկսեց իրեն թիկունք դարձնել Պարսից թագավորին և ուղարկեց
այնուհետև պատգամավորներ միաբանություն հաստատելու
համար: Պատգամավորներ ուղարկեց նա նաև Հունաց թագավո-
րի մոտ, թե «բացի Կեսարիայից տասը քաղաք ևս մերն են՝
ես տուր. նաև Ուհա քաղաքը մեր նախնիքներն են շինել, ուս-
տի եթե չես ուզում որ խռովություն լինի՝ տուր մեզ. եթե չտաս՝
մեր մեջ պատերազմ կծագի»:

¹ S⁸⁸ Amm. Marc., XXX, 1, 3—17:

² S⁸⁸ Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 163:

Իսկ Մուշեղը և բոլոր Հայոց իշխանները շատ հորդորեցին թագավորին, որ իր ուժերը Հունաց թագավորության ու երկրի հետ չխզե, բայց նա չսեց նրանց և երևան հանեց իր թշնամությունը, որ ուներ Հունաց թագավորի դեմ»:

[Ընկ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից: Եւ սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, և արձակել անդրէն հրեշտակս յաղագս միաբանութեան: Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարիաւ հետ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր. և զՈւհա քաղաք շինեալ է նախնեաց մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել՝ տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կոռւիմք մեծաւ պատերազմաւ:

Այլ Մուշեղ և ամենայն իշխանքն Հայոց շատ եղին ի մտի արքային, զի մի՛ քակեսցէ զուխտ յերկրէն թագաւորութենէն Յունաց. և ոչ անսաց նոցա, և յայտնեաց զթշնամութիւն իւր՝ զոր ունէր ընդ թագաւորին Յունաց»¹:

Փաւստոսի այս վկայությունների այն մասը, որ իբր թե Պապը Հռոմեական կայսրությունից ետ էր պահանջել Կեսարիան, Ուհան և ուրիշ բազմաթիվ քաղաքներ, ինչպես դժվար չէ համոզվել, անհեթեթ ու խիստ միամիտ ամբաստանություններ են: Որ վիճելի և կասկածելի է նաև Փաւստոսի հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Պապը, երես դարձնելով Հռոմից, ուզեցել էր անցնել Պարսկաստանի կողմը՝ այդ կարելի է հետևցնել Ամմիանոսի վկայությունից, որը պարզ ու որոշ մատնանշում է, որ Պապը, Տարսոնից Հայաստան վերադառնալուց հետո՝

«մեծ ուրախությամբ ընդունված լինելով իր հայրենակիցներից՝ անխախտելի կերպով հավատարիմ էր մնացել Հռոմին և ոչ մի խոսք ոչ մեկին չէր ասել վերավորանքների մասին, որ ինքը կրել էր»²:

Միանգամայն հնարավոր է սակայն, ինչպես այդ կարելի է կռահել Ամմիանոսի ուրիշ ակնարկներից³, որ Պապը, հավատարիմ լինելով Հռոմեական կայսրությանը, կարող էր, իր թագավորությունը փրկելու համար, աշխատած լինել լեզու գտնելու նաև Սասանյան Պարսկաստանի հետ:

Պապի այս ձգտումը չէր կարող, իհարկե, ընդունելի լինել կայս-

¹ Փաւստոս, V, գլ. ԼԲ, էջ 237—238 (Վեներիկ, 1889):

² Amm. Marc., XXX, 1, 15.

³ Նույնը, XXX, 1, 11 և 2, 1:

րության համար, որը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Նյուդեկենս, նպատակ էր դրել իրեն տիրապետելու Հայաստանին և Պապին իր ձեռքին գործիք էր դարձրել իր այդ նպատակին հասնելու համար¹:

Պապի փախուստը Տարսոնից անհետևանք չմնաց: Վաղես կայսրը, որ չէր կարող ներել Պապին նրա հանդուգն ազատումը ձերբակալությունից, գաղտնի հրաման ուղարկեց Հայաստանում գտնվող հռոմեական ղորքերի հրամանատար Տրայանոսին, որը Տերենտիոսի հաջորդն էր, որ Հայոց թագավորին բռնությամբ կամ նենգությամբ ենթարկե մահապատժի:

Վ Պապի սպանությունը, որ կատարվեց հայկական հողի վրա և հայ իշխանների ու մեծամեծների ներկայությամբ, ժամանակակից պատմագիր Ամմիանոսն անվանում է «ղաղելի ոճրագործություն»²: Հռոմայեցիների գործած այս ոճիրը, որ մանրամասն նկարագրված է Ամմիանոսի և Փավստոսի պատմական երկերում, հարկ եմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Ամմիանոս, XXX, 1, 18—23³

«Այսպիսով սաստկացավ կայսեր անհաշտ ատելությունը [դևպի Պապը] և օրավուր նոր նենգություններ էին դարբնվում, որպեսզի բռնությամբ կամ գաղտնի կերպով նրա կյանքը կարճվի: Այս բանը ծածուկ գրությամբ հանձնարարվեց Տրայանոսին, որն այդ ժամանակ պաշտոնյա էր Հայաստանում և ղեկավարում էր ռազմական գործերը:

Սա, աշխատելով թագավորին խաբել գայթակղիչ խարդավանքներով՝ մերթ նրան հանձնում էր Վաղեսի նամակներն ի նշան սրա բարեմիտ տրամադրության և մերթ ինքը նրա մոտ խնջույքի էր գալիս առանց հրավերի. վերջ ի վերջո, երբ դավադրությունն արդեն կազմված էր՝ խոնարհաբար նրան հրավիրեց ճաշի:

Եվ թագավորը, ոչ մի վտանգ չզգալով, գնաց աներկյուղ և նստեց իրեն տրամադրված պատվավոր տեղում: Երբ մատուցվեցին ընտիր քաղցրեղեններ և ընդարձակ դահլիճը դրդվում էր լարավոր ու փողավոր գործիքների հնչյուններից ու նաև երգերից, և երբ գինին արդեն գլուխները տաքացրել էր՝ ճաշկերույթի հրավիրողը [Տրայանոսը] ինքը դուրս գնաց ինչ-որ բնական կարիք բավարարելու պատրվակով և ներս եկավ ահեղատես բարբարոսներից մեկը, որ կոչվում էին սուպրեր: Սուրը պատյանից հանած՝ նա իր շուրջն էր նայում դաժան ու վայրենի հայացքով:

¹ Տե՛ս Th. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, էջ 102:

որպեսզի սպանեն երիտասարդ թագավորին, որին նախապես բոլոր հնարավորություններից զրկել էին դուրս պրծնելու:

Թագավորը, որը հենց այդ ժամանակ իր բազմոցից մի փոքր կռացել էր դեպի մյուս կողմը, երբ նրան տեսավ, վեր կացավ և հանեց դաշույնը, որպեսզի իր կյանքը որքան հնարավոր է պաշտպանե, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված, որպես ամոթալի մի դոհ; և նոգկալի կերպով հռչակեց հաճախակի հարվածներով: Այսպիսի անարգ նենգությունը դուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա դեմ հանդիման հյուրասիրության աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվրոպայի Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածության է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան:

2. Փավստոս, V, գլ. 18՝

«Իսկ Հունաց իշխանները և նրանց զորքը դեռևս Հայոց երկրումն էին. իշխաններից մեկի անունն էր Տերենտ, մյուսինը՝ Ադե: Եվ Հունաց թագավորը մի դեսպան ուղարկեց թաքուն կերպով իր զորքերի իշխանների մոտ Հայաստան ու հրաման տվեց Հայոց Պապ թագավորին սպանել:

Երբ Հայաստանում գտնվող Հունաց իշխանները թագավորի այդ հրամանը ստացան՝ հարմար մահացնելու դեպքի էին սպասում, որ Հայոց Պապ թագավորին սպանեն: Արդ՝ մի հարմար ժամանակ պատահեց, երբ Հունաց զորքերի զորավարները, Տերենտն ու Ադեն; իմացան, որ Հայոց թագավոր Պապը մենակ է, իսկ բոլոր մեծամեծները և Հայոց զորքն այնտեղ չեն. և Հայոց Պապ թագավորը բանակ էր դրել Բագրևանդ դավառի գաշտում, խուս կռված տեղում, իսկ Հունաց զորքերի բանակը գտնվում էր նույնպես այնտեղ՝ Հայոց թագավորի բանակի մոտ: Այլա Հունաց զորավարները մեծ խնջույք սարքեցին և Հայոց մեծ թագավոր Պապին հրավիրեցին մեծ շքով ընթրիքի համաձայն նրա արժանավորության, ինչպես ընդունված էր հրավիրել հանդիսավոր խնջույքի թագավոր մարդկանց. և ամեն ինչ նրանք պատրաստել ու կապմել էին:

Պապ թագավորը եկավ ընթրիքի և մտավ ու նստավ կերուխում անելու: Եվ երբ թագավորը մտավ Հունաց Տերենտ զորավարի խորանը՝ լեգեոնական վահանակիր հետևակները, վահանները ձեռներին և սակրերը գոտիներում, կանգնեցին ներսում ու խորանի պատերի շուրջ կողմը շրջապատեցին. նույն-

պես կազմ ու պատրաստ կանգնեցին և դուրսը՝ ներսից լավ զինված և վրայից շորեր հագած:

Իսկ Պապ թագավորն այնպես էր կարծում, որ այդ անում են իրեն պատվելու համար: Եվ մինչդեռ նա ընթրիքի ժամանակ ուտում էր, սակրավոր զորքը շորս կողմը հետևում շարված՝ նրան շրջապատել էին: Երբ սկսեցին գինի խմել՝ ուրախության առաջին բաժակը հրամցրին Պապ թագավորին. և իսկույն նվագեցին թմբկահարները, սրնգահարները, քնարահարները և փողահարները՝ ամեն մեկն իր արվեստով ու զանազան ձայներով:

Վահանավոր զորքին հրաման տվին. և երբ Պապ թագավորն ուրախության գինին ունեւր իր ձեռքում և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, երբ նա ձախ ձեռքի մեջ, որը հենված էր արմուկին, բռնած ունեւր մատներում ոսկե թասը, իսկ աջ ձեռքը դրել էր թրի կոթին, որ կապած ունեւր աջ ազդրին, և երբ նա բաժակը բերանին էր տարել, որ խմե, իսկ աչքերը դեպի առաջ էր հռոկ և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին՝ Հունաց զորքերին հրաման տրվեց՝ աչքի ակնարկով:

Եվ լեգեոնական երկու սակրավորներ, որոնք ոսկեպուրտ վահանները ձեռքերին հետևում կանգնած էին իբրև սպասավորներ՝ հանկարծ երկուսն էլ սակրերը բարձրացրին և հարվածեցին Պապ թագավորին. մեկը սակրով խփեց ուղիղ վզին, իսկ մյուս սակրավորը՝ աջ ձեռքի թաթին, որ թրի կոթի վրա էր դրված. կտրեց և դեն ձգեց: Պապ թագավորն անմիջապես ընկավ երեսը վար և թասով գինին ու նրա հետ խառնված վզի արյունը ընկան միասին բաժակակալ սկուտեղի վրա: Պապ թագավորն անմիջապես մեռավ:

Երբ շփոթվեց տակնուվրա եղավ դահլիճը՝ Անձևացյաց գավառի տեր Գնեւը վեր կացավ իր բազմած տեղից, հանեց իր սուրը և զարկեց ու սպանեց լեգեոնականներից մեկին, որոնք խփել էին թագավորին: Ապա Հունաց Տերենտ զորավարը, հանելով իր սուրը, խփեց և Գնեւի գլխից ցած գցեց գանգը աչքերի վրա: Եվ ուրիշ ոչ մեկը ոչինչ նրանց շահագրգիռ ասել և ոչ մի խոսք:

[«Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին էին յերկրին Հայոց. և անուն իշխանացն՝ միումն Տէրէնտ, միւսումն Ադէ: Եւ յղեաց դեսպան մի գաղտով թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց՝ որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ:»

Եւ եղև իբրև ընկալան զայս հրաման ի թագաւորէն Յունաց

իշխանքն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասէին մահու ի դէպ՝ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև ի դիպան ժամանակի իրրև գիտացին Տէրէնտն և Ադէն զօրավարքն զօրացն Յունաց՝ թէ միայն է թագաւորն Հայոց Պապ, և ամենայն մեծամեծքն և զօրքն Հայոց շէին անդ, և էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին ի Բագրաւանդ գաւառի ի Խու անուն տեղւոյն, և բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արքային. ապա զօրավարն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս հրակիրեալ կոշեցին զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս ըստ արժանաւորութեան նորա, որպէս օրէն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կոշել. և առնէին կազմուքին պատրաստութեան:

Եւ եկեալ թագաւորն Պապ յընթրիս, մտեալ բազմեցաւ յուտել և յրմպել: Եւ իբրև մտանէր արքայն ի խորանն Տէրէնտի զօրավարին Յունաց, և լեզէոն սպարակիր հետեակն վահան ի ձեռն, սակուր զգօտւոյ, շուրջ ի ներքոյ զորմովք խորանին պատեալ պսակէին. սոյնպէս և արտաքոյ կազմէին ի ներքոյ կուռ վահալք, և ի վերոյ հանդերձք զգեցեալք պատրաստէին:

Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զայն առնիցեն: Եւ մինչ դեռ յընթրիսն ուտէր, սակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուտէ նորա կարգեալք պսակեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուտէ: Իբրև ընդ գինիս մտին, որպէս զառաջին ուրախութեանցն նուագն մատուցին արքային Պապայ, և առ հասարակ թմբկահարք և սրնգահարք, քնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան:

Եւ վահանաւոր լեզէոնին հրաման ետուն. և մինչ դեռ թագաւորն Պապ զուրախութեան գինին ունէր ի մատունս իւր, և նայէր ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմունկն՝ յոր հեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր տաշտ ոսկի ի մատունս իւր, իսկ աշ ձեռնն եղեալ էր ի դաստապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յաշու աղղերն իւրում, և մինչ դեռ բերանն ի բաժակին էր յրմպելն, և աշօքն յառաջ կոյս պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս ամբոխս գուսանացն, հրաման լինէր ակնարկելով զօրացն Յունաց:

Եւ լեզէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուտէ կային ի սպասուռ ոսկիկմբէ վահանօքն՝ յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն, զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիռ զովն հարկանէր սակրան, և միւսն ևս սակրաւորն զաջ թաթ ձեռինն՝

որ կայր ի վերոյ դաստապանի նրանին՝ հարկանէր, կտրէր և ի բաց ընգենոյր: Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ. և գինին տաշտին և արիւնն պարանոցին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկըտեղն անկանէր առ հասարակ. և անդէն սատակէր թագաւորն Պապ:

Ընդ շփոթելոյ տաճարին խռովութեան՝ Գնէլ տէր գաւառին Անձեացեաց յոտն կացեալ յիւրմէ բազմականէն, հանեալ զիւր սուսերն՝ հարկանէր զմի ի լեգէոնաց անդի սպանանէր, յայնցանէ՝ որ հարին զթագաւորն: Ապա Տէրէնտ զօրավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ ածէր, տարակաց ի գլխոյն Գնելոյ զսկաւառակն գլխոյն ի վերայ աչացն ի բաց ընգենոյր: Եւ այլ ինչ ոք ոչ կարաց յանդըգնել ասել ինչ ընդ նոսա և ոչ ինչ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Փաւստոսի մոտ Պապ թագաւորի եղեռնական սպանութեան նկարագրութիւնը մտաւորապես նույնն է, ինչ որ Ամմիանոսի մոտ: Տեղ-տեղ հայկական ավանդութիւնն ունի նույնիսկ ուշագրաւ մանրամասնութիւններ, որոնք, ըստ երեւոյթին, պատմական են: Սակայն, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, Պապի սպանութիւնը տեղի էր ունեցել ոչ թե Տերենտիոս զորավարի, այլ Տրայանոսի դավադրութեամբ, որը այդ ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարն էր Հայաստանում և այդ պաշտոնում հաջորդել էր Տերենտիոսին՝

Հռոմեական կայսրութեան թելադրանքով կատարւած վերոհիշյալ ծանր հանցագործութեանը, որ տեղի էր ունեցել 374 թվի երկրորդ կիսում, սադրիչ քին հանդիսացել և գործակից, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոսը, Հայաստանի «տեղական բնակիչներից մի քանիսը»² և, հավանորեն, նաև Հայաստանի սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, ինչպես այդ պարզ ակնարկւած է Փաւստոսի Պատմութեան մեջ³:

Որ Արշակունիների թագաւորութեան վարկը և հեղինակութիւնը այդ ժամանակ խիստ թուլացել էին նախարարական Հայաստանի բարձր խավերում՝ այդ պարզ երևում է դարձյալ Փաւստոսի վկայութիւնից հայ մեծամեծների ժողովի մասին Պապի սպանութիւնից հետո:

«Եւ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները, — պատմում է Փաւստոսը, — եկան հավաքվեցին միասին: Թե Մուշեղ սպարապետը, թե Հայր մարգալտը և թե բոլոր իշխաններն ասում էին՝ «Ի՞նչ

¹ Տէս Փաւստոս, Վենետիկ, 1889, էջ 238 - 240:

² *Amm. Marc.*, XXX, 1, 3.

³ Փաւստոս, V, գլ. 12:

անենք, ինչպե՞ս վարվենք, մեր թագավորի համար վրեժխնդիր լինե՞նք թե ոչ»: Վերջը խորհրդի մեջ ընդունվեց այս կարծիքը. «Մենք չենք կարող, ասացին, հեթանոս պարսիկների ծառայության տակ մտնել և Հունաց թագավորին թշնամի անել, նաև չենք կարող երկուսին թշնամի դարձնել, ո՛չ էլ կարող ենք ապրել առանց որևէ մեկի օգնության»:

Ապա խորհրդի մեջ որոշվեց այսպես. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ. ավելի լավ է, որ մենք Հունաց թագավորին ծառայենք և Հունաց թագավորության իշխանությանը հնազանդինք. ինչպես որ Հունաց թագավորության կամքն է, թող այնպես էլ մեզ հետ վարվի»: Այլևս չմտածեցին վրեժ խնդրել կամ ուրիշ որևէ բան անել, այլ լուռ մնացին և գնացին»:

[Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միասին, և Մուշեղ սպարապետն, և Հայր մարդպետ, և ամենայն իշխանքն առէին. «Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցո՞ւք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ»: Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն, և ասին. «Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց, և ոչ զերկոսեան թշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ»:

Ապա եկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղև՝ ահա եղև, թող ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց, կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զհարդ և կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց, արասցեն մեզ: Եւ ոչ ինչ արկին ի միտ, կամ վրէժ խնդրել, կամ այլ ազգ ինչ իրս առնել. այլ անցին կացին լուռ»¹:

Փափստոսի այս վկայությունից երևում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը և մեծամեծ հայ իշխանները, որոնք լքել էին և չէին պաշտպանել Պապ թագավորին, այլևս չէին կարող հաստատուն նեցուկ համարվել Արշակունյաց թագավորության:

Պապը, ինչպես վերև տեսանք, թագավորել վեր Հայաստանում ընդամենը հինգ տարի՝ 370—374 թ. սակայն, եթե մենք նրան թագավորած համարենք Արշակ Բ-ից անմիջապես հետո՝ նրա թագավորության տևողությունը կարող ենք ընդունել յոթ տարի (367/8—374), ինչպես որ այդ մատնանշված է Խորենացու Պատմության մեջ:

Պապի անպատիժ սպանությունից հետո Արշակունյաց թագավորությունն արդեն մոտ էր իր մահվան ճգնաժամին և արագ կերպով գնում էր դեպի վերջնական կործանում:

¹ Փափսոս, V, գլ. ԼԳ, էջ 240 (Վենետիկ, 1889):

ՎԱՐԱԶԳԵՏ, ԱՐՇԱԿ Գ, ԽՈՍՐՈՎ Գ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1. Վարազդատ:— 2. Բաճակցությունները Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև Հայաստանի և Վրաստանի առթիվ:— 3. Ներքին խռովությունները Հայաստանում.— Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեական կուսակցությունը քաղաքական ծրագիրը.— մեղադրանքներ Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ.— Մուշեղի սպանությունը:— 4. Հռոմեական կայսրության ծանր դժբախտությունը վեսպոգոսի ներխուժման պատճառով:— 5. Պարսկաստանի հետ կնքված նոր դաշինքը, որ աննպաստ էր Հայաստանի հռոմեասեր կուսակցության համար:— 6. Մանուկ Մամիկոնյանի վերադարձը Հայաստան Շապուհ Բ-ի հանձնարարությամբ.— Վարազդատի պարտությունը Կարինի դաշտում և փախուստը:— 7. Արշակ Գ-ի քաղաքական կարգվելը Մանուկ Մամիկոնյանի խնամակալության տակ.— Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի գերագույն իշխանության ներքո:— 8. Մանուկ Մամիկոնյանի մասին Փավստոսի Պատմության վիպական-սանդղական վկայությունները:— 9. Հայաստանի խաղաղ վիճակը Պարսկաստանի ներքին խռովումներից դուրս պատճառով:— 10. Շապուհ Բ-ի բաճակցությունները Քեդոսիոս կայսեր հետ Հայաստանի բաժանման մասին:— 11. Հայաստանի բաժանումը:— 12. Խոսրով Գ.— Հայաստանի քաղաքական դժբախտությունը 378 թվից մինչև 387 թիվը:— 13. Հայաստանը 387 թվի բաժանումից նստո.— Արշակ Գ և Խոսրով Գ իբրև Հայաստանի անվանական քաղաքացիներ:— 14. Հայաստանի բաժանման մասին Պրոկոպիոսի և Ղազար Փարպեցու վկայությունները:— 15. Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանի և Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմանները:— 16. Նորագույն պատմագետների կարծիքը Քեդոսիոս Ա-ի արևելյան սխալ քաղաքականության մասին:— 17. Հայաստանի հետագա վիճակը:

✓ Պապի սպանությունից հետո Վաղես կայսրը Հայաստանի թագավոր կարգեց պատանի Վարազդատին (374—378), որը հայ Արշակունիների տոհմիցն էր: Փավստոսը սրան համարում է Պապի եղբորորդի¹: Վարազդատի թագավորության ժամանակ ևս Հայոց զորքերի սպարապետության պաշտոնը շարունակում էր վարել Մուշեղ Մամիկոնյանը:

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԵ, էջ 248 (Վենետիկ, 1889):

Ամմիանոսի պատմելով՝ երբ Շապուհ Բ-ը իմացավ Պապի մահվան մասին, որին նա ամեն կերպ աշխատել էր գրավել իր կողմը՝ սաստիկ վշտացավ։ Նա խիստ վրդովված էր իր զորքերի պարտությունների և հռոմեական զորքի գործուն արիության պատճառով և, վախենալով, որ հետագայում դրուժյունն ավելի վատ կարող է լինել՝ ուղարկեց կայսեր մոտ դեսպան և հանձնարարեց համոզել Վաղեսին, որպեսզի Հայաստանը, որը մշտական աղետների պատճառ էր, բոլորովին վերացվի ու ոչնչացվի։ Իսկ եթե այդ չընդունվեր՝ պետք է ուրիշ պահանջ դրվեր, այն է՝ վերացնել Իբերիայի երկու մասի բաժանումը, դուրս հանել այնտեղից հռոմեական մասի զորքերը և տալ թագավորական իշխանությունը միմիայն Վարազ-Քալուրին, որին Իբերիայի թագավոր էր նշանակել Շապուհ Բ-ը։

Վաղես կայսրը, ասում է Ամմիանոսը, պատասխան տվեց, որ նա չէ կարող որևէ փոփոխություն մտցնել դաշնագրերի մեջ, որոնք ընդունված են երկուստեք համաձայնությամբ, ուստի և ինքը այդ դաշնագրերը պաշտպանելու է մեծ ուշադրությամբ։ Ի պատասխան կայսեր այս վճռին՝ Պարսից թագավորից ստացվեց նամակ ձմեռվա միայն վերջերին (376 թվի սկզբին), որը պարունակում էր մեծամիտ պահանջանքներ¹։

Այնուհետև հարաբերությունները երկու պետությունների միջև սկսել էին դառնալ խիստ տագնապալի, ուստի և Վաղես կայսրը հրամայեց, որ անհապաղ Պարսկաստան գնան հեծելազորի առաջնորդ Վիկտորը և Միշագեսի դուքս Ուրբիկիոսը և հայտնեն Շապուհ Բ-ին կայսեր պարզ ու աներկդիմի վճիռը՝ հետևյալ բովանդակությամբ՝

«Որ եթե թագավորն արդարության կողմն է և բավականանում է իր ունեցածով, ինչպես այդ անընդհատ նա կրկնում է՝ այդ դեպքում նա հանցանք է գործում, աչք դնելով Հայաստանին, որի բնակչությանը թույլ է տրված ապրել ըստ իր բարեհայեցողության։ Իսկ եթե, ինչպես այդ պայմանավորված է, հետևյալ տարվա սկզբին չվերադառնան անարգել Սուրմակին տրված օգնական զորքերը՝ նրան [թագավորին] կհարկադրեն կատարել այն, ինչ որ հրաժարվում է անել կամավոր կերպով»²։

Դեսպանությունը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, գործել է հաստատապես և համարձակ, բայց, առանց որևէ հանձնարարական ունենալու, Հայաստանի մասերից ընդունել էր մի քանի փոքր գավառներ, որ իրեն առաջարկել էին։

¹ S⁸u Amm. Marc., XXX, 2, 1—3:

² Նույնը, XXX, 2, 4:

Երբ այս դեսպանությունը վերադարձավ՝ Վաղեսի մոտ եկավ Սուրենը, որն ըստ իր. դիրքի թագավորից հետո երկրորդ անձն էր Պարսից պետության մեջ։ Սա առաջարկեց կայսրին նույն գավառները, որ ընդունել էին առանց երկար մտածելու հռոմեական դեսպանները։ Թեև Սուրենին ընդունեցին սիրալիր կերպով և մեծ շքով, սակայն ետ ուղարկեցին ձեռնունայն ու շտվին այն, ինչ որ պահանջում էր, և այնուհետև իսկույն սկսեցին մեծ պատրաստություններ տեսնել պատերազմական գործողությունների։ Նրանք նկատի ունեին, որ դարնան սկիզբներին Վաղես կայսրը, ունենալով երեք զորաբանակ, կնեղիստեթ Պարսկաստան, ուստի և շտապ կերպով վարձում էին սկյութական օժանդակ զորքեր¹։

Երբ տեղի էին ունենում վերոհիշյալ բանակցությունները (375 և 376 թթ.), որոնց ընթացքում առաջին անգամ քննության էր դրվել Հայոց թագավորության բաժանման խնդիրը՝ Հայաստանում վերսկսվել էին, ինչպես վկայում է Փավստոսը, ներքին խռովությունները, որոնց զոհը եղավ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը։

Սկսած արդեն Պապ թագավորից՝ Հայ Արշակունիները, ինչպես տեսանք, անունով էին միայն թագավորներ, չունեին նախկին հզորությունն ու հեղինակությունը և պարզապես խաղալիք էին Հռոմեական կայսրության ձեռին։

Պատմագիտական նորագույն երկերում բավարարչափ ուշադրության չեն առնվել այն նոր մտայնությունն ու ձգտումները, որ այդ ժամանակ ունեցել է Հայաստանում հռոմեասեր կուսակցությունը։

Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը պարագլուխն էր այդ կուսակցության, ըստ երևույթին, այլևս վստահություն չունեի Արշակունյաց թագավորության կենսունակության վրա, ուստի և, Հայաստանը պարսկական տիրապետության վտանգից փրկելու համար, նպատակահարմար էր համարում նրա պաշտպանությունն ապահովել Հռոմեական կայսրության միջոցներով ու օգնությամբ, դարձնելով նրան ամրացված ու անմատչելի մի պատվար կայսրության թիկունքում։

Եթե այս ծրագիրը իրագործվեր, ավելի քան հավանական է, որ Մեծ Հայաստանը ևս կմիացվեր կայսրությանը գրեթե նույն հիմունքներով, ինչպես Անդրտիգրիսյան նախարարական երկիրները՝ Ծոփքը և Անգեղտունը, որոնք Հովհանոսի դպշնադրով տրվել էին կայսրությանը։

Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեասեր կուսակցության քաղա-

¹ S^{en} Amm. Marc., XXX, 2, 5—6:

քական այս նոր կողմնորոշումը, որ արժանի է հատուկ ուշադրության, պարզ ու որոշ մատնացույց է արված Փափատոսի մոտ: Կարևոր նրա հատվածը անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Հայոց Պապ թագավորի մահից հետո, — վկայում է Փավրստոսը, — Հունաց թագավորը Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրեց Արշակունիների նույն տոհմից մի ոմն Վարազդատի: Սա մեծ շքով եկավ Հայոց երկիրը և թագավորեց Հայոց երկրում: Նա տարիքով մանուկ էր, լի արիությամբ, կորովի ձեռքերով, քաջ սրտով, բայց թեթև մտքի տեր էր, մանկաբարո, տղայահանձար ու մանկամիտ էր: Բայց և այնպես, երբ նրան տեսան, հավաքվեցին նրա մոտ բոլոր հայ տոհմերը՝ մեծամեծներն ու նախարարները, որոնք ընդունեցին նրան և ուրախացան, որ նա իրենց թագավորն է:

Իսկ Հայոց սպարապետ Մուշեղը հայերին առաջնորդում էր, լավ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները, ինչպես որ մեծապես վարժ էր բարեկարգ պահել աշխարհը, և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարազդատ թագավորին: Նա միշտ հոգում էր Հայոց աշխարհի թագավորության համար, թե ի՞նչ եղանակով կամ ինչպե՞ս կարող կլինի երկիրը շեն մնալ, և միշտ բարեմտորեն աշխատում էր, որպեսզի թագավորությունը կարողանա հաստատուն լինել:

Նա խորհրդակցում էր Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով նաև կայսեր հետ, թե անհրաժեշտ է շինել Հայոց երկրում, ամեն մի գավառում, ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաքներ՝ յուրաքանչյուր գավառի մեջ կամ մի-մի քաղաք, կամ երկ-երկու, և հարկավոր է դրանք հաստատել Հայոց ամբողջ երկրում, իբրև զորանիստ կայաններ, մինչև Գանձակ սահմանային երկիրը, որը գտնվում է Պարսից կողմում ու Հայաստանի սահմանում: Հարկավոր է նաև Հայոց բոլոր ազատներին դարձնել զինվոր կայսերական ծախքով, ինչպես և Հայոց աշխարհի զորքերը, որպեսզի այսպիսով բոլորովին ապահով լինեն իրենց թշնամիներից՝ Պարսից զորքերից:

Եվ Հունաց թագավորը մեծ ուրախությամբ հանձն առավ այդ անել, որպեսզի բոլոր այս միջոցառումներով աշխարհը հաստատուն մնա ու անխզելի կերպով ենթարկվի իրեն և որպեսզի Պարսից թագավորը չկարողանա Հայոց աշխարհն իրեն գրավել:

[Ըն. եղև յետ մահուն Պապայ թագաւորին Հայոց, թագաւորեցոյց թագաւորն Յունաց զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէն Ար-

շակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եկն բազում շքով հմուտ յերկիրն Հայոց, և թագաւորեաց յերկիրն Հայոց: Եւ էր նա մանով յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռք, քաջ սրտիւ, և ի մտաց թեթև, մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ: Բայց սակայն իբրև տեսին զնա ժողովեցան առ նա ամենայն ազգք Հայոց՝ մեծամեծք, նախարարք, և կամեցեալ խնդացին զթագաւորելն նորա ի վերայ իւրեանց:

Եւ սպարապետն Հայոց Մուշեղ առաջնորդէր Հայոց. և զգուշանայր զսահմանօքն Հայոց, որպէս սովոր էր կարգել զաշխարհ մեծապէս. և խրատ բարեաց թագաւորին մանկանն Վարազդատայ մատուցանէր: Եւ հոգայր հանապազ վասն թագաւորութեան աշխարհին Հայոց, և զիարդ կամ որպէս շէն լինել մարթասցէ. և հանապազ երկս արկանէր բարեխորհուրդն, զի հաստատուն տալ կարասցէ թագաւորութիւնն:

Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկիրն Հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանխտս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուէ՛ վեր, Հայոց սահման էր. և զամենայն ազատսն Հայոց կայսերական թոշակօքն զինուորել, սոյնպէս և զօրաց երկրին Հայոց, զի այսպէս ամենայն զգուշութիւն լիցի առ ի թշնամեաց իւրեանց ի զօրացն Պարսից:

Եւ թագաւորն Յունաց յանձին ունէր մեծաւ խնդութեամբ առնել զայս. զի այսու ամենայնիւ աշխարհն հաստատուն լիցի և անշարժ ի նմանէն, զի մի՛ կարասցէ թագաւորն Պարսից յիւր վտարել զաշխարհն Հայոց»¹:

Փափատոսի Պատմության այս հատվածը, թեև վիպական բնույթի պատմվածք է, սակայն իր հիմքում պատմական է և արժանահավատ: Հատվածի բովանդակությունից միանգամայն պարզ երևում է, որ Հայաստանի անկախության և Արշակունյաց թագավորության վերականգնման ու զորեղացման տեսակետից Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեական կուսակցության քաղաքական կողմնորոշումը նույնքան անբարենպաստ ու վտանգավոր է եղել, ինչպես Մերոսեանի և պարսկական կուսակցության կողմնորոշումը: Այս երկու կուսակցությունն էլ, զոհաբերելով Հայաստանի պետական ինքնակայու-

¹ Փափատոս, V, գլ. 17, էջ 240—241 (Վենետիկ, 1889):

թյունը, տրամադիր են նդել հանձնել երկիրը հարեան հղոր պետու-
թյուններին:

Իհարկե, իրենք՝ Արշակունիները, Պապը և Վարադդատը, որոնք
ունեին մտերիմ կողմնակիցներ ու խորհրդատուներ, չէին կարող
հանդուրժել իրենց թագավորական իշխանության նվազեցումը կամ
ոչնչացումը և ձգտելու էին վերականգնել Արշակունյաց թագավո-
րության հին վարկը և փայլը: Հայոց թագավորության պահպանման
ու ուժեղացման այս քաղաքականությունը, անշուշտ, ավելի էր հա-
մապատասխանում հայ երկրի իրական շահերին, քան քաղաքական
վերոհիշյալ ընթացքը Մուշեղ Մամիկոնյանի:

Փափատոսի պատմելով՝ Սահառունյաց տոհմի Բատ նահապետը,¹
որը Վարադդատի դաստիարակն էր, ամեն կերպ աշխատել էր
գրգռել մանուկ թագավորին Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ: Նրա հարու-
ցած մեղադրանքները Մուշեղի դեմ, ինչպես մատնանշել է Մարկ-
վարտը, անհիմն չէին:²

Ամենածանր մեղադրանքն այն էր, որ իբր Մուշեղ սպարապե-
տի զորդամով ու խորհրդով էին սպանել տվել Վազես կայսրը և հռո-
մեական զորավարները Վարադդատի հորեղբորը, Պապ թագավորին:
Բացի այդ, Բատ Սահառունին հասկացրել էր Վարադդատին, որ
Մուշեղի ծրագրած կայսերական ծրագրով գինվորական վերակազ-
մությունը և Հայոց երկրում քաղաք-ամրությունների կառուցումը,
որոնք զորանիստներ էին լինելու հայկական ու հռոմեական զորքե-
րի, կարող են ունենալ այն հետևանքը, որ Հայաստանը փաստորեն
կդառնա առկցված ու անքակտելի մաս Հռոմեական կայսրության:

Վարադդատը, վրեժխնդիր լինելով իր հորեղբոր սպանության
համար՝ դավադրություն կազմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի կյանքի դեմ,
և վերջինս սպանվեց ճշտիվ նույն եղանակով, ինչպես և Պապ թա-
գավորը: Մուշեղ սպարապետը, հրավիրված լինելով Վարադդատի
մոտ խնջույքի, սրախողխող արվեց կերուխումի և ուրախության ժա-
մանակ:³

Հայաստանում տեղի ունեցած այս ծանր անցքից հետո քաղա-
քական դրությունն Արևելքում հիմնապես փոխվեց ի նպաստ Սա-
սանյան Պարսկաստանի: Շապուհ Բ-ը, ինչպես վկայում է Ամմիա-
նոսը³, լուր ստանալով, որ Վաղես կայսրը պատերազմի նախա-
պատրաստություններ է տեսնում և մտադիր է արշավել Պարսկաս-

¹ S. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 69—71:

² Փավստոս, V, գլ. ԼԵ, էջ 242—244 (Վենետիկ, 1889):

³ Amm. Marc., XXX, 2, 7—8.

Վ տան՝ խիստ զայրացաւ և հրամայեց Սուրենին հտ վերցնել այն գավառները, որ ընդունել էին Վիկտորը և Ուրբիկիոսը: Այդ փոքր գավառները, որ 376 թվի բանակցությունների ժամանակ ստացել էր Հռոմեական կայսրությունը, ինչպես մատնանշել է Ադոնցը¹, հավանորեն, Հաշտյանքը և Բալահովիտն էին, որոնք գտնվում էին Տավրոսյան լեռների և Արածանի գետի հյուսիսակողմում:

Համաձայն Շապուհ Բ-ի հրամանի, Սուրենն այս գավառները հտ վերցրեց առանց պատերազմի: Հռոմեական կայսրությունը չկարողացավ հակահարված տալ և վրեժ առնել, որովհետև հենց նույն այս ժամանակ ապստամբել էին վեստգոթները, որոնք ներխուժել էին Թրակիա և սպառնում էին կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսին (377 թ.):

Բարբարոսական ժողովուրդների հեղեղանման այդ առաջխաղացումը հարկադրեց Վաղեսին դուրս հանել Հայաստանից հռոմեական զորքերը և ուղարկել Թրակիա: Նա նորից բանակցություններ սկսեց Շապուհ Բ-ի հետ և, ուղարկելով Պարսկաստան հեծելազորի հրամանատար Վիկտորին, հանձնարարեց նրան, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնության դալ Հայաստանի խնդրում:

Համաձայնությունը, ինչպես վկայում են Զոսիմոսը և Եվնապիոսը³, կայացել էր, և խաղաղությունը պահպանվել էր, սակայն, դժբախտաբար, նրանք չեն հաղորդում այդ դաշինքի պայմանները: Ենթադրում են, որ հռոմայեցիները, ընդունելով Պարսից դեսպան Սուրենի նախկին առաջարկը, հրաժարվել էին Հայաստանից և համաձայնել էին ստանալ վերահիշյալ երկու փոքր գավառները՝ Հաշտյանքը և Բալահովիտը⁴:

378 թվի ապրիլ ամսին Վաղես կայսրն Անտիոքից գնաց մայրաքաղաք և մի քանի ամսից հետո Ադրիանուպոլիս քաղաքի մոտերքում ծանր պարտություն կրեց վեստգոթներից և սպանվեց (9 օգոստոսի 378 թ.):

Վաղեսի մահից հետո Հռոմեական Արևմուտքի կայսր Գրատիանոսն իրեն կառավարչակից դարձրեց Թեոդոսիոսին (379—395), որը շարունակեց պատերազմը վեստգոթների դեմ: Կայսրության ճգնաժամային դրությունը տևեց մինչև 382 թիվը, և որովհետև Թեո-

¹ ՏՏ՝ Адопц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44—45:

² Амт. Marc., XXXI, 7, 1—2.

³ ՏՏ՝ Zosiմi, Historia nova, IV, 21 և Eunap., Exc. de leg., p. 21:

⁴ ՏՏ՝ Адопц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44. Գաբրելյան, Տեղեկական պատմութիւն, Բ, էջ 514:

դոսիսը հնարավորություն չունի միջամտելու Մերձավոր Արևելքի գործերին՝ Հայոց թագավորությունը և Վարազդատը, բնականաբար, թողնվեցին բախտի քմահաճույքին: ✓

Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունից հետո Հայաստանի սպարապետ էր դառել Բատ Սահառունին, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ՝ Վաչե Մամիկոնյանը: Բայց նրանք իրենց այդ իշխանություններում երկար չմնացին: Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև կայացած 377 թվի պայմանագրության համաձայն, որով որոշվել էր Հայաստանի քաղաքական ապագա վիճակը, Հայոց աշխարհի մեծագույն մասում նորից հաստատվեց պարսկական իշխանությունը: Նվաճված, ինչպես տեսնում ենք, հռոմեասեր նախարարների ու եկեղեցականների բոլոր վերոհիշյալ հույսերն ի գերե ելան:

Քաղաքական դրության այս արմատական փոփոխման ժամանակ Պարսկաստանից Հայաստան եկավ, հավանորեն, Շապուհ Բ-ի համաձայնությամբ ու հանձնարարությամբ, Արտաշես Մամիկոնյանի որդի Մանուել Մամիկոնյանը, որին գերի էին տարել Պարսից զորքերը: Սա, լինելով Մամիկոնյան տոհմի ավագագույն անդամը՝ ստացավ Վաչեի համաձայնությամբ իր տոհմի նահապետության իշխանությունը և շուտով՝ նաև Հայաստանի սպարապետության պաշտոնը:

Փալատոսի պատմության մեջ Մանուել Մամիկոնյանին վերաբերյալ մասը ես¹, որ ունի վիպական-բանաստեղծական բնույթ, հիմնված է, մեծ մասամբ, պատմական հիշողությունների վրա: Հավանորեն, պատմական պետք է համարել այն, որ Մանուել Մամիկոնյանը, ժամանելով Հայաստան, առաջարկել էր Վարազդատին, որը թագավոր էր նշանակված հռոմեական կայսեր կարգադրությամբ, հեռանալ Հայաստանից:

Փալատոսը պատմում է, որ Վարազդատի և Մանուել Մամիկոնյանի միջև տեղի ունեցավ պատերազմ Կարինի դաշտում, ուր Հայոց թագավորի զորքը մատնվեց պարտության: Վարազդատն այնուհետև փախչում է Հռոմայեցոց երկիրը, իսկ Բատ Սահառունին գերի է բռնվում և Մանուելի հրամանով գլխատվում է²:

✓ Այս հաղթությունից հետո Հայաստանում անվանական կերպով թագավորեց Մանուել Մամիկոնյանի և իր մոր՝ Զարմանդուխտի խնամակալության տակ Պապ թագավորի անշափահաս որդի Արշակ

¹ Փալատոս, V, գլ. 15—17:

² Նույնը, V, գլ. 15:

Գ-ը (378—389), որին անվանական կերպով իշխանակից էր նրա փոքր եղբայր Վաղարշակը: ✓

Մանուկի խնամակալության մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Փավստոսը հետևյալ իր վկայության մեջ, որը համարվում է էապես ստույգ և պատմական:

«Իսկ Հայոց սպարապետ Մանուկը զորավարը. — պատմում է Փավստոսը, — նվաճեց աշխարհը, ժողովեց իր շուրջը Հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին և դառավ նրանց առաջնորդն ու գլուխը: Նա վարում էր իշխանությունը, հրամաններ էր տալիս աշխարհին թագավորի փոխարեն և պահում էր աշխարհը շեն վիճակում:

Եվ նա, վերցնելով Պապ թագավորի կին Զարմանդուխտ տիկնոջը և նրա Արշակունի որդիներին՝ պահում էր նրանց իբրև թագավոր և շրջեցնում էր պատվով: Մեծ իմաստությամբ ու մեծ աշողությանմբ նա ղեկավարեց Հայոց աշխարհը ամբողջ իր կյանքի ընթացքում: Արշակունի փոքր երեխաների անուններն էին՝ մեծիկն Արշակ և փոքրիկն Վաղարշակ: Մանուկը սպարապետը նրանց պահում ու մեծացնում էր իբրև սասներ, իսկ նրանց Զարմանդուխտ մորը մեծ շքեղությամբ պահում ու պատվում էր իբրև տիկնոջ»:

[Ընդ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուկը նուաճեաց զաշխարհս, և զամենայն մեծամեծս և զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր, և էր նա առաջնորդ և գլուխն նոցա. և վարէր զիւր իշխանութիւնն և տայր հրամանն աշխարհի փոխանակ թագաւորի. և ունէր զաշխարհ ի շինութեան:

Եւ զկիկնն Պապայ արքայի զԶարմանդուխտ տիկին հանդերձ որդւովք Արշակունովք, առեալ զնոսա ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր: Մեծաւ իմաստութեամբ և բազում յաշողութեամբ աշխարհին Հայոց մեծապէս առաջնորդէր, որչափ եկաց ժամանակս: Բայց անուանք պատանեկացն Արշակունեացն, անուն երիցուն՝ Արշակ, և կրտսերուն՝ Վաղարշակ: Զնոսա առեալ Մանուկէն սպարապետն իբրև զսան սնուցանէր, և զմայրն նոցա զԶարմանդուխտ ի մեծի շքի տիկնութեան պատուէր»¹:

✓ Սկզբնաղբյուրների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ իր իշխանության սկզբից (378 թ.) մինչև իր մահը (շուրջ 384/5 թ.) Մանուկը Մամիկոնյանը խաղաղ կերպով կառավարել էր Հայաստանը, գտնվելով Սասանյան Պարսկաստանի գերագույն իշխանության

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԵ, էջ 261 (Վենետիկ, 1880):

ներքո: Հայաստան էր եկել, ինչպես, հաստատելով Ամմիանոսի հաղորդած տեղեկությունը¹, վկայում է նաև Փավստոսը, Սուրեն մարզպանը տասը հազար պարսկական հեծելազորով: V

«Հայոց աշխարհը,— ասում է Փավստոսը,— տվին Սուրենի ձեռքը և հնազանդ էին Պարսից թագավորի հրամաններին. և սահմանեցին Հայոց աշխարհից Պարսից թագավորին հարկեր, որոշելով տալ ընծաներ ու նվերներ: Նույնպես և Սուրեն մարզպանին սահմանեցին տուրքեր, ընծաներ ու ապրողատի համար մթերքներ, այսպես և տասը հազար հեծելազորին՝ դարման և կերակուր, որքան պետք էր»:

[«Տային զաշխարհն Հայոց ի ձեռն Սուրենայ և հնազանդէին հրամանաց թագաւորին Պարսից. և կարգէին թագաւորին Պարսից յաշխարհէն Հայոց հարկս՝ տալ ընծայս և պատարագս: Սոյնպէս և մարզպանին Սուրենայ հասս և կօշիկս և զպիտոյս զոռճկացն. սոյնպէս և տասն հազարացն դարման և կերակուր ըստ պիտոյիցն»]²:

Փավստոսի այս թանկարժեք վկայությունից պարզ երևում է, որ արդեն Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալություն ժամանակ Հայաստանը հարկատու երկիր էր դառել Պարսից թագավորության:

Պետք է մատնանշել սակայն, որ, հակառակ այս եզրակացությունների, պատմագետներից ոմանք ստույգ ու արժանահավատ են համարել Մանուելի մասին նաև Փավստոսի այն պատմվածքները, որոնք պարզապես վիպական ստեղծումներ են և հորինված են Մամիկոնյան Մանուելին փառաբանելու համար:

Փավստոսը պատմում է, որ Մանուելը, որը սկզբում բարեկամացել էր պարսիկների հետ՝ հետո, Մերուժան Արծրունու նենգամիտ դրդումով, նրանց թշնամացել էր և, հարձակվելով Սուրեն մարզպանի բանակի վրա՝ ամբողջ նրա զորքը կոտորել էր: Այնուհետև մեծ պատերազմ էր սկսվել Պարսկաստանի հետ, և Մանուելը երեք մեծ ճակատամարտում հաղթել ու բնաջինջ էր արել իր դեմ ուղարկված պարսկական ահուելի բանակները, նաև կոտորել էր Մերուժանի ամբողջ զորքը և սպանել էր իրեն՝ Մերուժանին: Փավստոսի պատմելով՝ այս մեծ հաղթություններից հետո՝ Հայաստանը, թոթափած լինելով Պարսից լուծը, յոթ տարի ապրել էր խաղաղ ու անզոր Մանուելի իշխանությամբ ներքո³:

Փավստոսի Պատմության վիպական-ստեղծական այս հատ-

¹ Amm. Marc., XXX, 2, 7—8.

² Փավստոս, V, գլ. ԼԸ, էջ 253 (Վենետիկ, 1839):

³ Նույնը, V, գլ. ԼԸ—ԽԳ:

վածները, որ պատմական են համարել հայ պատմագետներից շատերը¹, չեն ստուգվում հունա-հռոմեական աղբյուրների վկայություններով և ունեն հեքիաթական բնույթ: Շատ պարզ է, որ անդամատված և քայքայված Հայաստանը, որի ռազմական ուժն այդ ժամանակ շատ փոքր էր, չէր կարող պատերազմ վարած լինել հզոր Պարսկաստանի դեմ:

Կարելի է ճիշտ համարել միայն այն, որ Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության ժամանակ Պարսկաստանը վարել էր Հայաստանում զգուշավոր ու մեղմ քաղաքականություն, և հայ ժողովուրդը ազատ շունչ էր քաշել արտաքին ու ներքին կոփվների ծանր ցնցումներից հետո:

✓ Մանուելի իշխանության հենց սկզբում, 379 թվին, Պարսկաստանում վախճանվել էր Շապուհ Բ-ը (309 կամ 310—379 թ.): Նրան հաջորդել էր ծերունի Արտաշիր Բ-ը (379—383/4), որին գահընկեց արին մեծամեծները: Այնուհետև թագավորեցին Շապուհ Բ-ի որդիները՝ Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9) և Վուսթ Դ-ը (388/9—399), որոնց երկուսին էլ սպանեցին ազնվականները:✓

Հավանորեն, Սասանյան Պարսկաստանի խառնակ ու խռովահույզ ներքին այս դրությունն էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ 379 թվից հետո հայ ժողովուրդը համեմատաբար խաղաղ կյանք ունեցավ, իսկ չորրորդ դարի վերջերում հայերեն նշանագրերի գյուտով հզոր մի զենք ձեռք բերեց իր ինքնապաշտպանության և ինքնուրույն կուլտուրական զարգացման համար:

382 թվին Թեոդոսիոս Ա-ը (379—395) պարտության մատնեց ապստամբած վեստգոթերին, որոնք այնուհետև հավատարիմ մնացին կայսրությանը մինչև Թեոդոսիոսի մահը: Շատ պարզ է, որ այս հաղթությունից հետո Հռոմեական կայսրությունն աշխատելու էր կարգավորել քաղաքական խճճված դրությունը նաև Մերձավոր Արև-վելքում: Եվ ուշագրավ է, որ արդեն 383 թվին հռչակավոր հույն ճարտասան ու փիլիսոփա Թեմիստիոսը Թեոդոսիոս կայսեր ներկայությամբ արտասանած իր ճառում ասել էր, որ հայերին, որոնք Թեոդոսիոսի իշխանության սկիզբներին ղենքը ձեռներին թշնամի են եղել Հռոմեական կայսրության՝ Թեոդոսիոս կայսրը, ինչպես հույս կա, կկարողանա, ինչպես նա սովոր է, քաղցրությամբ ու առանց արյունահեղության գրավել հռոմայեցիների կողմը²:

¹ Տե՛ս Գաբազաբյան, Քննական պատմություն Հայոց, Գ, էջ 172—179. Առ, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 663—666. K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 198 և ուրիշները:

² Տե՛ս Themistios, Oratio XVI: Համեմատե՛ք Գաթճյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 519:

նի, իրավ, Հայաստանի խնդիրը լուծվեց առանց բարդությունների 384—387 թվերին:

Ինչպես հաղորդում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, 384 թվին Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ Գ-ի ուղարկած դեսպանությունը, որն իր հետ բերել էր կայսեր համար հարուստ նվերներ՝ թանկագին քարեր, մետաքս ու նույնիսկ դղեր, և որը ծանուցել էր կայսրին, ինչպես այդ սովորություն էր երկու պետությունների մեջ, Շապուհ Գ-ի գահակալության մասին¹: Ծնթաղում են, որ այս դեսպանությունը նաև որոշ առաջարկություններ էր արել խաղաղության կնքման ու Հայաստանի բաժանման մասին:

Այնուհետև, 386 թվին Պոլիս եկավ պարսկական երկրորդ պատգամավորությունը, իսկ ապա, ինչպես հաղորդում է Կլավդիանոս բանաստեղծը, Թեոդոսիոս կայսրը Տիզրոն ուղարկեց իբրև դեսպան Սաիլիքոնին, որի միջնորդությամբ, ինչպես կարծում են, 387 թվին կնքվեց խաղաղության դաշինքը և համաձայնություն կայացավ Հայաստանի մասին²:

Պետք է ասել, որ Հայաստանի բաժանման տարեթիվի մասին ուրիշ կարծիք ունեն Սեն-Մարտենը, Նյուդեկեն, Մարկվարտը և ուրիշները, որոնք Հայաստանի վերջնական բաժանումը ենթադրում են 389 կամ 390 թվին³: Սակայն հավանական կարելի է համարել առաջին ենթադրությունը, որովհետև, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Գյուտերբուխը, այդ կարծիքը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների և, գլխավորապես, Ղազար Փարպեցու ճշգրիտ վկայություններին⁴:

Հայկական մատենագիրները, Փավստոսը և Ղազար Փարպեցին, նույն այս ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս են ընդարձակ ու հանգամանորեն:

Մանուկ Մամիկոնյանը, որը վախճանվել էր մոտավորապես

¹ Տես Orosius, VII, 34. Socrates, Eccles. hist., V, cap. XII (Oxford, 1893). Marcellinus, Chron. a. 384 և ուրիշ:

² Տես Վ. Գյուտերբուխ, Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապություններ Դ—Ջ դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 16—17. Norman H. Baynes, The Cambridge Medieval History, vol. I, 1936, էջ 340. Լ. Գեյցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց, Թարգմ. Գր. Գալեմբալյանի, Վիեննա, 1897, էջ 10. Լ. Հյուբսման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Բ. Պրիգիդյանի, Վիեննա, 1907, էջ 34 և ուրիշները:

³ Տես Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. IV, Paris, 1824, էջ 266. Nöldeke, Aufsätze zur persistiren Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 103. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 126 և ուրիշները:

⁴ Տես Կ. Գյուտերբուխ, Հռոմեական Հայաստան, էջ 23—27:

384/5 թվերին, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, իր մահից առաջ, Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրել էր Արշակ Գ-ին, որը դեռևս անչափահաս երեխա էր, և հատուկ գրովթյամբ Հայաստանը և Հայոց թագավորին «հանձնել էր» հռոմեական կայսրին¹:

Մենք արդեն վերև մատնանշել էինք, որ Արշակ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանում ավելի անվանական էր, քան իրական: Եվ ուշագրավ է այս տեսակետից, որ ճշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն երիցու յոթերորդ դարի հայտնի գրվածքում Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության և Արշակ Գ-ի թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանը համարվում է Պարսից տիրապետության շրջան և անվանված է՝ «օտարակալություն»:

Ինչպես վկայում է Եզնիկը, Արշակ Բ-ից հետո Հայաստանում թագավորել էր նրա որդին Պապը, իսկ

«յետ նորա Վարդգդատ նմին թագաւորութեանն տոհմէ, որ ապա օտարակալութիւն: Ապա խոսրով ոմն ի նմին տոհմէ թագաւորացն Հայոց. առ սովաւ բաժանեցին զերկիրն Հայոց ընդ երկու՝ թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից. Պարսից կողմանն խոսրով թագաւորէ, մասինն Յունաց աշխարհին՝ Արշակ ոմն ի նմին տոհմէ ի թագաւորէ, հրամանաւ Յունաց թագաւորին»²:

Մանուել Մամիկոնյանի մահից հետո (384/5), որը տեղի էր ունեցել պարսկական-հռոմեական վերոհիշյալ բանակցությունների ժամանակ, Սասանյան Պարսկաստանը նպատակահարմար համարեց Հայաստանի թագավորությունը տալ անվանական կեպով ո՛չ թե Արշակ Գ-ին, այլ պատանի խոսրով Գ-ին (385—388), որն Արշակունիների հայ թագավորական տոհմիցն էր:

Այդ մասին ուշագրավ են ու հետաքրքիր Փավստոսի ու Փարպեցու վկայությունները, որոնցից դժվար չէ հետևել, որ խոսրով Գ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9) Մանուելի մահից անմիջապես հետո և պարզապես 387 թվի դաշնադրությունից առաջ: Այդ վկայությունները, որ խիստ կարևոր են հայ վերջին Արշակունիների մովթ ու խճճված ժամանակագրության ճշտման համար՝ անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Փավստոս, VI, գլ. Ա՝

«Ապա Հայոց Մանուել գորավարի մահից հետո՝ Արշակի թա-

¹ Փավստոս, V, գլ. ԽԴ, էջ 264 (Վենետիկ, 1889):

² Տես «Մամուլէլի քահանայի Անեցւոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմաքրաց», հրատ. Ա. Տեր-Միքէլյանի, Վաղարշապատ, 1893, ծան. 23, էջ 267:

գավորությունը ոչ մի կերպ չկարողացավ հաստատվել երկրում, այլ Հայոց նախարարներից շատերը նրանից անշատվեցին ու գնացին Պարսից թագավորի մոտ և Հայոց աշխարհը հանձնեցին նրան ու խնդրեցին նրանից Արշակունի թագավոր:

Եվ նա մեծ ուրախությամբ հանձն առավ իր ձեռքով ու կարգադրությամբ տալ Հայոց թագավորության միևնույն տոհմից Արշակունի թագավոր, որպեսզի Հայոց աշխարհը նրա միջոցով ինքը գրավե: Ապա նա գտավ նույն տոհմից խոսրով անունով մի մանուկ, թագ դրեց նրա գլխին և նրան կին տվեց իր Զըրվանդուխտ քրոջը. նա ուղարկեց նրա հետ իրեն ենթակա բոլոր զորքերը՝ և խոսրով թագավորին տվեց իբրև դաստիարակ Զիկ նվիրակին: Եվ նրանք եկան հասան Հայոց աշխարհը:

Երբ Արշակ թագավորը սրանց տեսավ՝ հեռացավ, տեղի տվեց և գնաց Հունաց սահմանները, որ թիկունք էին Հայոց Արշակ թագավորին. իսկ խոսրովին թիկունք էր Պարսից թագավորը:

Այնուհետև Հունաց զորքերն օգնության եկան թագավորին և Արշակ թագավորը Եկեղյաց գավառի կողմերումն էր. իսկ Պարսից զորքը և խոսրով թագավորն Այրարատ գավառումն էին: Ապա Հունաց և Պարսից երկու թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորները իրար մոտ երթևեկեցին ու այնուհետև Հունաց թագավորը և Պարսից թագավորը խորհուրդ արին և իրար հետ համաձայնության եկան»:

[«Ապա յետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ. այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զատեան գնացին առ թագաւորն Պարսից, և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց. և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի:

Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ ընդ իւր ձեռն տալ իւրով բանիւ ի նմին տոհմէ ի թագաւորութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ յինքն գրաւել զաշխարհն Հայոց: Ապա գտանէր ի նմին տոհմէ մանուկ մի անուն խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա. և ետ նմա կին զքոյր իւր զԶրուանդուխտ, և արար ընդ նմա զամենայն զզօրս զօրութեան իւրոյ. և Զիկ նուիրակ դաստիարակ ետ արքային խոսրովայ. և եկին հասին յաշխարհն Հայոց: Իբրև ետես Արշակ արքայ զնոսա, մերժեցաւ տեղի ետ չողաւ գնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց. և խոսրովով՝ թագաւորն Պարսից:

Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս. և թագաւորն Արշակ զԵկեղեաց գաւառաւ, և զօրքն Պարսից և արքայն

խոսորով յԱյրարատ գաւառին: Ապա դեսպանք և հրեշտակք երկուց թագաւորացն՝ Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթեակէին: Եւ այնուհետեւ առնէ խորհրդոք միաբանութեան հասնութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից»¹:

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. 2՝

«Երբ Արշակունիների թագավորութիւնը բաժանվեց երկու մասի և Հայոց աշխարհի արևմտյան կողմը հնազանդեցվեց Հռոմաց թագավորին և դրվեց նրա տերութիւյան իշխանութիւյան տակ, իսկ արևելյան կողմը ենթարկվեց դառն ու բռնակալական ծառայութեամբ Պարսից թագավորին՝ այնուհետեւ Պարսից թագավորին բաժին ընկած մասի Հայոց նախարարները գնացին և խնդրեցին իրենց թագավոր համաձայն բնիկ նախնի կարգի Արշակունիների ազգից:

Եւ Պարսից Շապուհ թագավորը, կատարելով նրանց խնդիրքը՝ տվեց Արշակունիների ազգից նրանց թագավոր, որի անունն էր խոսորով: Իսկ մինչ այդ նախկին Հայոց թագավոր Արշակը միահեծան թագավորում էր Հայոց ամբողջ աշխարհի վրա»:

[Յւն ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունւոյն յերկուս, առ ի հնազանդեցուցանել զկողմն արևմտից աշխարհիս Հայոց՝ թագաւորին Յունաց ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, և զկողմն արևելից խոնարհեցուցանելով դառն և բռնաւոր ծառայութեամբ՝ արքային Պարսից՝ երթեալ այնուհետեւ նախարարքն Հայոց ի վիճակէ մասին արքային Պարսից՝ խնդրէին իւրեանց թագաւոր ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Արշակունեաց:

Եւ արքային Պարսից Շապուհ կատարեալ զհայցուածս նոցա՝ շնորհէր նոցա թագաւոր խոսորով անուն յազգէն Արշակունեաց: Քանզի նախդոյն թագաւորն Հայոց Արշակ ունէր միահեծան զթագաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց»²:

Մեջ բերված այս երկու վկայութիւններից ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, առաջինը: Խոսորով Դ-ը թագավոր էր դրվել Հայոց աշխարհի ո՛չ թե Հայաստանի վերջնական բաժանումից հետո, որը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 337 թվին, այլ 334 թվի բանակցութիւններից և Մանուիլ Մամիկոնյանի մահից (334/5 թ.) հետո, ինչպես այդ վկայում է Փավստոսը:

Սակայն Փարպեցու վկայութիւնը, որին հիմք է ծառայել մեզ

¹ Տէս Փավստոս, Վենետիկ, 1830, էջ 269—270:

² Տէս Ղազար Փարպեցի, Տիգրէս, 1904, էջ 8:

անհայտ մի հին աղբյուր, տալիս է մեղ երկու խիստ կարևոր տեղեկություններ: Ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Գյուտերբուխը¹, Փարպեցու վերոհիշյալ վկայությունից մենք դիտենք այն Պարսից թագավորի անունը, որի հետ կնքված է եղել Հայաստանի բաժանման դաշինքը: Պարսից այդ թագավորը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, Շապուհ Գ-ն էր (383/4—388/9), իսկ դաշնագրի կնքումը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 387 թվին:

Ոչ պակաս կարևոր է Փարպեցու հաղորդած նաև մի այլ տեղեկությունը, որ բաժանումից առաջ Արշակ Գ-ը թագավոր է եղել ամբողջ Հայաստանի: Նրա այդ վկայությունից երևում է, որ հռոմեական զորքերի ու Վարազդատի Հայաստանից հեռանալուց հետո մինչև Հայաստանի բաժանումը, այսինքն՝ 378 թվից մինչև 387 թվը, Հայոց ամբողջ երկիրը, բացի Մոփքից, Հանձիթից և Անգեղտուն գավառից, թերևս նաև Բալասոլիտից ու Հաշտյանքից, որոնք 363 և 376 թվերին տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը, եղել են Պարսից տիրապետության տակ:

Հասկանալի է դառնում այսպիսով, թե ինչու 385 թվին, պարսկա-հռոմեական բանակցությունների ժամանակ, Արշակ Գ-ը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, գնացել էր ո՛չ թե Կարին, այլ «Հունաց սահմանները» ու «Նկեղյաց գավառի կողմերը»:

Ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անընդունելի է Աստուրյանի կարծիքը², որ իբր թե 378 թվին, համաձայն Վաղեսի ու Շապուհ Բ-ի միջև կնքված դաշինքի, Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Նկեղյաց գավառը, Դերջանը, Խորձյանը և Կարինը՝ տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը:

Հայաստանի բաժանման մասին ուշագրավ տեղեկություններ ու դիտողություններ, որ միանգամայն պատմական են ու արժանահավատ, մեջ են բերված նույնպես Փավստոսի վերոհիշյալ վկայության (VI, գլ. Ա) շարունակության մեջ:

«Եվ նրանք [Հունաց ու Պարսից թագավորները],—ասում է Փավստոսը,—լավ համարեցին ամենից առաջ Հայոց աշխարհը բաժանել իրենց մեջ երկու մասերի: Նրանք ասում էին՝ թե Մեր միջև գտնվում է այս հզոր ու հարուստ թագավորությունը. լավ կլինի, որ այս միջոցով կարողանանք վերացնել ու խորտակել

¹ Տես Գյուտերբուխ, Հռոմեական Հայաստան, էջ 22:

² Տես Աստուրյան, Բաղաքական վերաբերություններ, էջ 313: Նման սխալ ենթադրություններ են արել Խորենացու ազդեցությամբ նաև Գարեգյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 619. Լեռ, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 668. Կ. Asian, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 198 և ուրիշներ:

այս թագավորութիւնը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով (Արշակ Գ և Խոսրով Դ թագավորներով), որոնց մենք թագավոր կարգեցինք, իսկ հետո կաշխատենք նրանցից ևս ազատվել՝ կաղքատացնենք և կենթարկենք ծառայութեան, որպեսզի չկարողանան մեր մեջ գլուխ բարձրացնել:

Նրանք իրենց այս դիտավորութիւնը կատարեցին և աշխարհը բաժանեցին երկու մասի: Պարսից կողմի բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ Հունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց դրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այն կողմում գլլվեցին ու պոկվեցին և երկուսի երկիրներից մնաց երկու թագավորներին սակավ մասը:

Բայց երկու Հայոց թագավորները, Արշակը և Խոսրովը, Հայոց թագավորութեան ծայր գավառների երկու կողմում, որ մնացել էին իրենց միջև, սահմաններ որոշեցին երկու բաժինների միջև, և այնտեղ խաղաղութեամբ հաստատվեցին երկու Արշակունի թագավորները: Եվ Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդում էին երկու թագավորներին՝ յուրաքանչյուր բաժինն իր թագավորին. բայց Խոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արշակինը:

Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին, և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորութիւնը նվազեց և, բաժան-բաժան ու ցիրուցան լինելով՝ իր նախկին մեծութիւնից ընկավ:

Եւ լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր և հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել և խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք՝ զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս:

Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու, և բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց և ի նոցանէ բազում գաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն:

Բայց սակայն երկոքեան թագաւորքն Հայոց՝ Արշակ և Խոսրով, որ սինքն գաւառքն մնացին թագաւորութեանն Հայոց երկու-

ցուն կողմանց ի մէջ իւրեանց, և երկոքեան թագաւորքն Արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ, և երկիրն Հայոց երկոքեան բաժինքն՝ երկուց թագաւորացն հնազանդէին իւրաքանչիւր բաժնի իւրաքանչիւր թագաւորի. բայց սակայն մեծ էր խոսրովու բաժին նորա քան զԱրշակայ:

Եւ բազում գաւառք յերկոցունցն հատան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայք¹:

✓ Վաստոյս, ինչպիս տեսնում ենք, պարզ ու որոշ վկայում է, որ Հայաստանի երկու մասի բաժանումից և այդ մասերի սահմանաորոշվելուց հետո՝ Արշակ Գ-ը և խոսրով Դ-ը խաղաղությամբ հաստատվել էին իրենց մասերում: ✓

Ինքնըստինքյան, իհարկե, հասկանալի է, որ այնուհետև այդ երկու թագաւորները, որոնք գտնվում էին Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության տակ, այլևս չէին կարող ինքնիշխանաբար պատերազմ վարել իրար դեմ, ինչպիսի այդ, հիմնվելով խորհնացու անստույգ ու անարժանահավատ վկայությունների վրա, մատնանշում են Տուրնեբիզը, Լեոն և ուրիշները²: Եվ ուշագրավ է, որ այդ պատերազմի մասին ոչինչ չգիտե Ղազար Փարպեցին, որը գրել է հայ ժողովրդի պատմությունը սկսած Հայաստանի բաժանումից մինչև 485 թիվը:

Փաստոսի վերև բերված վկայությունից երևում է նաև, որ 387 թվի Հայաստանի բաժանման ժամանակ Հայաստանից կտրվել էին ամբողջ գավառներ, որոնք կցվել էին Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի երկրամասերին: Թե որո՞նք էին այդ կտրատված գավառները, դժբախտաբար, մեզ մանրամասն հայտնի չէ: Ավելի քան հավանական է, իմ կարծիքով, որ 387 թվին էին անջատվել արևմտյան ու արևելյան Հայաստանից Բալահովիտը, Հաշտյանքը, ըստ երևույթին, նաև Հեր և Զարեանդն ու սրանց հարևան մի քանի այլ շրջաններ:

✓ Հայաստանի 387 թվի բաժանումը հիշատակված է նաև Պրոկոպիոսի մոտ³, որը վկայում է, որ Պարսկաստանը ստացել էր Հայաստանի մեծագույն մասը, մոտ 4/5-ը, իսկ Հռոմեական կայսրու-

¹ Փալստոս, VI, գլ. Ա, էջ 270—271 (Վենետիկ, 1889):

² Srs Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 60—70 և 500. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 671 և ուրիշները:

³ Procopios, De Aedificiis, III, 1.

թյունը՝ փոքրագույն մասը, մոտ 1/5-ը: Նույնպես և Ղազար Փարպե-
ցին մատնանշում է, որ ✓

«Հայոց աշխարհի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին և արգավան-
դը՝ բաժին էր ընկել Պարսից թագավորին: Որովհետև, թեև բազ-
մաթիվ ուրիշ գավառներ իբրև ժառանգություն բաժին էին ըն-
կել Հունաց թագավորին, դրանք համաչափ էին միմիայն Այրա-
րատյան գավառին»:

[«Եւ դարձեալ՝ զմեծ մասն, զլաւն և զպիտանին և զարգա-
ւանդն աշխարհիս Հայոց ունել ի բաժին արքային Պարսից.
քանզի թէպէտև հասեալ բազում գաւառք այլ ի ժառանգութիւն
մասին թագաւորին Յունաց, սակայն համեմատէին այն միայն
յԱյրարատեան գաւառին»]:

Հայաստանի թագավորության Հռոմեական կայսրությանը տըր-
ված մասը հռոմեական աղբյուրներն անվանում են Մեծ կամ Ներ-
քին Հայաստան: Արևմտյան կամ Հռոմեական այդ Հայաստանը,
ինչպես պատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրություններից
հայտնի է², բաղկացած էր հետևյալ գավառներից՝ Կարին, Եկեղիք,
Դերշան, Մանանաղի, Դարանաղի, Խորձյան, Մզուր ևն.:

Դյուտեբրոկի կարծիքով՝ Հռոմեական Մեծ Հայաստանը Սև ծո-
վից բաժանված էր Պոնտոսյան Պոնտոս գավառով, Փոքր Հայքից՝
Եփրատով, Պարսկական Հայաստանի կողմից՝ Երասխ գետի ջրա-
բաշխով, իսկ հարավից՝ Արածանի դետով և Մոփք Շահունոց, Բա-
լահոնովիտ ու Հաշտյանք նախարարական երկիրներով, որոնք կցված
էին Հռոմեական կայսրությանը:

✓ Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմաններն էին,
ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Ադոնցը³, հյուսիսից՝ Կանգարը
գավառը, որը Դուրարքի մեջ էր, արևմուտքից՝ Տայքը, որն ամբող-
ջությամբ Արևելյան Հայաստանի մաս էր, Աղվանքի կողմից՝ Սևանի
լճի հյուսիս-արևելյան կողմի լեռները, արևելքից՝ Հեր և Զարևանդ
գավառները, որոնք կցված էին Սասանյան Պարսկաստանին, հարա-
վից՝ Աղբակը, Անձևացիքը և Մոկքը, որոնք Արևելյան Հայաստանի
մեջ էին: Դուրս էին մնացել Արշակունյաց թագավորության նախ-
կին երկրամասերը՝ Աղձնիքը, Կորդուքը, Կորդիքը, Տմորիքը, Նոշի-
րականը, Մահկերտունը, Նիհորականը, Դասնը, Կորճեքը, հյուսիսա-

¹ Ղազար Փարպեցի, I, գլ. 2, էջ 8 (Տփղիս, 1904):

² Տե՛ս Գյուսեբեղի, Հռոմեական Հայաստան, էջ 30 ևն. Адонц, Армения
в эпоху Юстиниана, էջ 46 ևն.:

³ Տե՛ս Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 222—225:

յին Ատրպատականը, Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը և թերևս նաև մի քանի այլ շրջաններ:

Թեոդոսիոս Ա-ի քաղաքականությունն Արշակունյաց թագավորության վերաբերմամբ և նրա կնքած Հայաստանի բաժանման դաշինքը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել են նորագույն պատմագետներից շատերը¹, խիստ ծանր սխալ էին և չէին համապատասխանում կայսրության քաղաքական իրական շահերին:

Կնքված դաշնադրությունը բնավ չնպաստեց խաղաղության պահպանման: Արշակունյաց մեծ թագավորությունը, որ նրանք համարում էին վեճերի ու կոիվների մշտական պատճառ, թեև մեջտեղից վերացվեց, սակայն Հայաստանը դարձյալ մնաց երկու մեծ պետությունների մեջ: Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական սահմանակցությունը կայսրության համար ավելի ևս վտանգավոր դառավ, որովհետև տեական առիթ եղավ շարադետ շփոմաների ու նկրտումների, բարդությունների ու պատերազմների:

Մրցությունը երկու մեծ պետությունների մեջ և ընդհարումները ավելի հաճախակի դառան և վեցերորդ դարում ու յոթերորդ դարի սկիզբներում արյունահեղ պատերազմները ստացան կատաղի բնույթ: Այս կոիվներն այնքան ուժասպառ արին նրանց, որ յոթերորդ դարի երկրորդ քառորդում ո՛չ Բյուզանդիան, ո՛չ էլ Սասանյան Պարսկաստանը չկարողացան կասեցնել արաբական հաղթական արշավանքները:

387 թվի դաշնադրությունից հետո Հայ Արշակունիները միառժամանակ անվանական կերպով շարունակեցին թագավորել անդամատված Հայաստանի երկու բաժիններում: Նրանք թագավորեցին Պարսկական Հայաստանում ավելի քան քառասուն տարի (387—429 թ.), սակայն Արշակ Գ-ի մահից հետո (շուրջ 389/390 թ.) Թեոդոսիոս կայսրը նրա տեղ այլևս նոր թագավոր չնշանակեց, այլ Հռոմեական Հայաստանն այնուհետև կառավարեցին կայսեր կողմից նշանակված կուսակալները, որոնք համարվում էին կայսրերի փոխանորդներ և անվանվում էին կոմեսներ:

Արշակունյաց թագավորության անդամատումից հետո, թեև Հայոց աշխարհի միությունն ու անկախությունը վերացվեց, սակայն Հայաստանի նախարարական կալմակերպությունը և նախարարա-

¹ Տես Դեյցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց, էջ 10. նույնը, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 916 (տես K Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897). Գյուսեբեդկի, Հռոմեական Հայաստան, էջ 19. Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 672. K. Aslan, Études historiques, էջ 199 և ուրիշները:

կան ներքին կարգերը մնացին անփոփոխ ինչպես Պարսկական, նույնպես և Հռոմեական Հայաստանում: Զգուշավոր ու մեղմ այս քաղաքականությունը նախարարությունների հանդեպ բացատրվում է նրանով, որ երկու պետություններն էլ նկատի էին ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակությունը և նպատակահարմար էին համարել, պահպանելով նախարարությունների իրավունքներն ու արտոնությունները, օգտագործել նրանց զինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանության համար:

Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի դարավոր պայքարը, ինչպես վերև ասացինք, հարկավ, չէր վերացվել Հայաստանի բաժանմամբ: Վերջինս ծառայելու էր դարձյալ իբրև ռազմադաշտ համառ ու երկարատև պատերազմների: Հայ ժողովրդի բախտը, նրա կուլտուրական ու տնտեսական զարգացումը դարձյալ մեծապես կախված էին արտաքին անցուղարձից՝ երկու մեծ պետությունների քաղաքական փոխհարաբերություններից:

Եվ այս ծանր պայմաններում՝ մասնատված ու իր քաղաքական անկախությունը կորցրած Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, համառ կերպով մաքառեց և աշխատեց պահպանել իր ներքին ինքնուրույնությունը և կուլտուրական անկախությունը:

ԳԼՈՒԽ ՅԱՄԱՆԵՐԵՐԵՐՈՐԴ

ՎՈՒՄՄԵԼՊՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Խոստով Դ-ի և Վոսմապուհի քաղաքությունների րվականները.— Օրմանյանի կարծիքը:— Խաղաղությունն Արևելքում Վոսմ Դ-ի և Հագկերտ Ա-ի ժամանակ:— Հայ գրերի գյուտը:— Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գութի կոլտուրական և քաղաքական մեծ նշանակությունը:— Դրերի գյուտի մասին ճիմական հայ աղբյուրները:— Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը:— Նրա սոցիալական ծագումը:— Նրա պաշտոնը Վաղարշապատի արևոնի դիվանում:— Մարկվարտի սխալ կարծիքը Առավանի հազարապետության ժամանակի մասին:— Մաշտոցի քաղաքական գործունեությունը Դողքն գավառում:— Նրա վերադարձը Վաղարշապատ և Խորեհրակցությունը Սահակ կաթողիկոսի հետ:— Դանիել ասորի և պիսկոպոսի նշանագրերը:— Մաշտոցի ուղեորությունը Ասորիք.— այրուրների գյուտը Նդեսիայում և նրա զծագումը Սամոսատում:— Դանիելյան գրերի աղբյուրների տարբեր վկայությունները:— Դանիելյան տառերի մասին նորագույն կարծիքները:— Նախաձեռնողական հայկական գրականության գոյության խնդիրը:— Դանիելյան այրուրների անբավարարությունը:— Մաշտոցի այրուրների կատարելությունը:— Դրերի գյուտի րվականը ըստ Կորյունի վերջարանի:— Կորյունի բնագրի մեջ եղած հակասությունները:— Գ. Տեր-Մկրտչյանի քացատությունը. այդ քացատության անհավանականությունը:— Ն. Աղոնցի կարևոր նոր քացատությունը:— Դրերի գյուտի տարեթիվը ըստ Աղոնցի:— Կորյունի և Ղազար Փարպեցու արժանահավաստությունները:— Կորյունի վերջարանն ընդմիջարկություն է:— Դրերի գյուտի հավանական րվականը:— Նշանագրերի հույնումը վրացերեն և աղվաներեն լեզուների համար:— Կորյունի և Խորենացու վկայությունները:— Այդ վկայությունների պատմական արժանահավաստությունը:— Մաշտոցի լուսավորական լայն անդրկովկասյան գործունեության նպատակը:— Նորաստեղծ գրերի տարածումը Արևմտյան Հայաստանում:— Թեոդոսիոս Բ-ի հրամանը:— Խորենացու վկայություններն այդ մասին:— Թեոդոսիոս կայսեր քառհան համաձայնության պատճառը:— Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրության հաստատման տարեթիվը:

Խոստով Դ-ի և Վոսմապուհի քաղաքությունների տարեթիվները, ինչպես և գրերի գյուտի ճշգրիտ թվականը հայ պատմագիտական ուսումնասիրություններում բոլորովին խճճված ու խեղաթյուրված են, գլխավորապես, Խորենացու ժամանակագրական սխալ ուղղվածների ազդեցությամբ:

Վ խոսքով Դ-ը (385—387/8 թ.) թագավորել է ո՛չ թե հինգ տարի, ինչպես մատնանշում է խորենացին¹, այլ երեք տարի, ինչպես վկայում են Սեբեոսը, Ասողիկը² և ուրիշները³։

Այս վերջին վկայությունները պետք է ճիշտ լինեն, որովհետև համապատասխանում են Փարպեցու Պատմության արժանահավատ ցուցումներին։

Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ Պարսկական Հայաստանի հայ նախարարները, գնալով Շապուհ Գ-ի մոտ (383/4—388/9 թ.), ամբաստանել էին խոսքով Դ-ին, որ նա զաղտնի կերպով բանակցություններ է վարում հռոմեական կայսրի հետ³։ խորենացին ևս վկայում է, որ Շապուհ Գ-ը նեղացած էր խոսքով Դ-ի վրա, որովհետև նա անձնական բարեկամություն էր հաստատել հռոմեական կայսրի հետ և առանց իր հրամանի կաթողիկոս էր կարգել Սահակ Մեծին, որը ներսես Մեծի որդին էր⁴։ Ղազար Փարպեցու ու խորենացու այս վկայություններից պարզ երևում է, որ խոսքով Դ-ը Հայաստանում թագավորել էր Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) թագավորության սկզբի տարիներում (385—387/8 թ.), իսկ Վռամշապուհը Հայոց թագավոր էր նշանակվել Շապուհ Գ-ի կողմից սրա թագավորության վերջերում (387/8 թ.)։ Ուշագրավ է, որ ժամանակագրական այս հաշիվները կատարելապես համապատասխանում են խորենացու ցուցումներին, որը Սահակ Մեծի կաթողիկոսության տևողության մասին իր ձեռքի տակ ունեցել է վավերական ու արժանահավատ տվյալներ։ Ըստ խորենացու՝ Սահակ Մեծը կաթողիկոս էր կարգվել խոսքով Դ-ի թագավորության երրորդ տարում, այսինքն՝ 388 թվին և իր պաշտոնը վարել էր 51 տարի, ուրեմն՝ 388 թվից մինչև 439 թվը։ Ըստ իս այս բոլոր թվերը մենք կարող ենք ճշտված ու հաստատուն համարել, որովհետև Դյուլորիի տոմարագիտական ճշգրիտ հաշիվներից ևս մեզ հայտնի է, որ Սահակ Մեծը վախճանվել էր 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին⁵։

Ժամանակագրական այս դիտողություններից, որ հիմնված են Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումների վրա՝ կարելի է վստահորեն հետևեցնել, որ Վռամշապուհը հաջորդել էր իր եղբորը՝ խոսքով Դ-ին, 387/8 թվին։

¹ Խորենացի, III, գլ. Ծ։

² Սեբեոս, գլ. Դ, էջ 10 (Ծբեան, 1939) և Ասողիկ, II, գլ. Ա, էջ 73 (Մ.-Գե-տեքուրգ, 1885)։

³ Փարպեցի, I, գլ. Թ, էջ 12 (Տփղիս, 1904)։

⁴ Խորենացի, III, գլ. Ծ։

⁵ Տես Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135—136, ժանոթ. 40։

Պետք է ասել, որ Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը բոլոր պատմագիտական երկերում, բացի Օրմանյանի և Լեոյի աշխատություններից¹, ղրվում է կամ չորրորդ դարի իննսունական թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկիզբներին:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է, գլխավորապես, նրանով, որ Վոամշապուհի թագավորության տարիները պատմագիտական երկերում աշխատել են համաձայնեցնել ժամանակագրական տվյալների հետ Կորյունի վերջաբանում, որը պարզապես ընդմիջարկություն է ուշ ժամանակաշրջանի:

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ճիշտ է որոշել նաև Վոամշապուհի թագավորության տևողությունը (389—414 թ.): Նրա այս եզրակացությանը հիմք է ծառայել Ղազար Փարպեցու ցուցումը²: Վոամշապուհը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, հասել էր խորին ծերության և գրեթե գլուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես կտեսնենք, մոտավորապես 393 թվին՝ ապրել էր քսան և մեկ տարի: Ըստ այսմ Վոամշապուհի թագավորության տևողությունը հավանական կլինի ենթադրել մոտ 26 տարի (387/8—շուրջ 413/4 թ.), և նրա մահը կարելի կլինի դնել մոտավորապես 414 թվին:

Վոամշապուհի ժամանակ, որը թագավորեց Հայաստանում բավական երկար, Մերձավոր Արևելքում տիրում էր կատարյալ խաղաղություն: Շապուհ Գ-ին հաջորդել էր Վոամ Դ Կրմանը (388/9—399 թ.), որը բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում կայսրության հետ և ուներ բարեհաճ վերաբերմունք նաև դեպի քրիստոնյաները: Նաև Վոամ Դ-ից հետո Պարսկաստանում թագավորում էր բարյացակամ Հազկերտ Ա-ը (399—420 թ.), որն անհաշտ պայքար էր մղում Պարսից բարձր ազնվականության ու կղերականության դեմ, իսկ քրիստոնյաների վերաբերմամբ համբերատար էր և բարեմիտ:

Ինքնընտրյալ հասկանալի է, որ խաղաղության հաստատման այս տարիները հայ երկիրների համար, որոնք կորցրել էին իրենց անկախությունը, սգի ու հուսահատման ժամանակաշրջան էին: Թե Վոամշապուհը և թե Սահակ Մեծը, որոնք թագավոր ու կաթողիկոս էին դառել Արևելյան Հայաստանում Արշակունյաց թագա-

¹ Օրմանյանը, ինչպես և Լեոն Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը. տես Մ. Ա. Օ., «Տրդատ Արտաշես ժամանակագրական դիտողություններ», «Հանդ. Ամս.», 1909, թ. 8, էջ 243—245. Լեո, հայոց պատմություն, Ա, էջ 674, ծան. 3:

² Փարպեցի, I, գլ. ԺԱ, էջ 18, ծանոթ. 10 (Տիգրիս, 1904):

վորութիւն 387 թվի բաժանումից մեկ տարի հետո՝ չէին կարող, իհարկե, չգիտակցել, որ իրենց վիճակվել է կառավարել Հայոց երկիրն ու եկեղեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի ամենաժանր ժամանակամիջոցում, նվ խիստ ուշագրավ է, որ Հայաստանի բաժանումից անմիջապէս հետո, երբ կազմալուծված ու ցաքուցրիվ արված հայութիւնը սպառնում էր հուսալքման ու այլասերման վտանգը՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը, Վոսմաշպուհ թագավորի աջակցութեամբ, գտան հայ ժողովրդի պահպանման ու ինքնուրույն զարգացման համար հզոր ու անհաղթելի մի զենք և ստեղծեցին հայկական գիրն ու դպրութիւնը:

Հայ գրերի գյուտը, անշուշտ, Հայաստանում եւ, ինչպէս և գոթերի ու սլավոնների մոտ, ամենից առաջ նպատակ ունեւր ստեղծելու բրիստոնեական գրականութիւն տեղական լեզվով: Այդ անհրաժեշտ էր, որովհետեւ հայ եկեղեցու լեզուն ասորերեն էր կամ հունարեն, որոնք հայ ժողովրդի լայն խավերի համար բոլորովին անհասկանալի էին: Ակներե է, սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաեւ քաղաքական մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ սեփական հայ գրի ու գրականութեան ստեղծումը մտքրեց հայութիւնը հին կուտուրական ժողովուրդների շարքը և, զարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցութիւնը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապաղգայնացման ու միաձուլման քաղաքականութեանը, որ հինգերորդ ու վեցերորդ դարերում վարում էին Հայաստանում Սասանեան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրութիւնը:

Ինչպէս հայտնի է, Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գործը՝ նրա հայերեն գրերի գյուտը՝ շատ բարձր գնահատութեան է արժանացել պատմագիտական թե հայ և թե օտար երկրրում: Գերմանական գիտնական Մարկվարտը, որն առանձին մի ուսումնասիրութիւն է գրել հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին՝ հիացմունքով նշել է Մաշտոցի մեծ գործի արտասովոր վեհութիւնը, եթե մենք, ասում է Մարկվարտը, նկատի առնենք պատմական այն բացառիկ ծանր իրադրութիւնը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցութիւնը, և նրա այդ գործը համեմատենք Պիպինի և նրա զինակիր Վինֆրիդի գործունեութեան հետ՝ այս վերջինները խեղճ թղուկներ կերեան՝ համեմատութեամբ մտքի այդ հսկայի:

Պետք է ասել, որ նույնիսկ ամենաէական խնդիրներից շատերը հայերեն գրերի գյուտի մասին, չնայած որ դրանց մասին գրված են

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Գատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց և. Մաշտոցի, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 81:

բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, մինչև այժմ դեռ պարզված չեն և մնում են վիճելի: Այդ խնդիրների լուսաբանության համար հիմնական աղբյուրներ են համարվում Կորյունի, Ղաղար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու պատմական աշխատությունները, որոնցից վերջին երկուսը հիմնվում են մեծ մասամբ Կորյունի վրա: Մի քանի մանրամասնություններ նույն այդ խնդիրների մասին կան և ուրիշ հեղինակների մոտ, որոնք օգտվել են ոչ միայն վերոհիշյալ երկերից, այլև մեզ անհայտ այլ աղբյուրներից:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը¹, որը գրված է հինգերորդ դարի կեսերին, գրերի գյուտի պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է: Սակայն այս ամենահին աղբյուրի մեջ անգամ, ինչպես մատնացույց են արել բանասերները, հաճախ պատահում են թերասություններ ու մինչև իսկ ակներև հակասություններ²: Աղոնցը միանգամայն ճիշտ դիտել է, որ մեր ձեռքը հասած Կորյունի աշխատության բնագիրը չի կարող համարվել նախնական, որովհետև հետագա դարերում այս երկը ենթարկվել է խմբագրական վերամշակման³, իսկ, իրոք, այս եղրակացությանը դժվար չէ հանգել, եթե նկատի ունենանք այն հատվածները, որոնք Ղաղար Փարպեցին քաղել է Կորյունից: Փարպեցին, ըստ երևույթին, իր ձեռքի տակ ունեցել է Կորյունի աշխատությունը նախնական հին խմբագրությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին կենսագրական տեղեկություններ, դժբախտաբար՝ բավական աղքատիկ, տալիս է, գլխավորապես, Կորյունը, որի երկը՝ «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյն սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի, մերոյ թարգմանչի», ամբողջովին նվիրված է իր ուսուցչի կյանքին ու գործունեությանը:

Կորյունը, ինչպես և բոլոր հին հեղինակները, հայերեն գրերի հնարողին անվանում է Մաշտոց⁴: Սրա վիճելի Մեսրոպ անունը առաջին անգամ հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի երկերում՝ «Պատ-

¹ Այս աշխատության մեր ձեռքը հասած երկու խմբագրություններից էին և իսկականը ընդարձակ խմբագրությունն է. տես Նոթայր Ռուզանիյանցի, Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունը, Տիգրես, 1900, էջ 13 և 397—401:

² См. Н. Манр, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии СПб., 1903, էջ 32 և Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 1—27:

³ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 341:

⁴ Գրվում է նաև Մաշոց, Մաթոց, Մաթոց. տես Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 315:

մութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» գրվածքում՝ և Խորենացու Պատմության մեջ, Համաձայն Կորյունի վկայության՝ Մաշտոցը Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից էր և այդ գյուղի բնակիչ Վարդանի որդին էր։ Մ. էմինը, նկատի առնելով Մաշտոցի հոր Վարդան անունը և նրա ծննդավայր Տարոնը՝ կարծում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից¹։ Ինչպես հայտնի է, մի շարք նորագույն ուսումնասիրություններում հաստուկ մի ձգտում կա հայկական գրականության ու կուլտուրայի մշակներին համարել բարձր ազնվականության ներկայացուցիչներ։ Այդ ոչ միայն վիճելի է, այլև անպայմանորեն սխալ է։ Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում ես արդեն պարզել էի, որ հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որին նույնպես համարել էին ազնվական և ազգական Մամիկոնյանների տոհմի, իրապես «անազատ» շինական էր Փարպի գյուղից²։ Բնպետե յոթերորդ դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ ասված է, որ «Մեսրոպը Երանելի ի Հացեկաց Տարանայ, յազատ տանէ»³, սակայն այդ մասին տեղեկություն չեն տալիս ո՛չ Կորյունը, ո՛չ էլ Փարպեցին։ Ուշագրավ է, որ Փավստոսի կարևոր մի վկայության մեջ Հացեկացն անվանված է «կարճազատների» գյուղ⁴։ Ինձ թվում է, որ այս վերջին վկայությունից կարելի է հետևեցնել, որ Մաշտոցը ոչ թե մանր ազնվական «ազատ» էր, այլ արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելազորքի շարքերում⁵։

✓ Բանասերները սովորաբար մատնանշում են, որ Մաշտոցն աշակերտել էր Ներսես կաթողիկոսին (+ 373 թ.)։ Այս տեղեկությունը, որ գտնվում է «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի» երկում և Խորենացու Պատմության մեջ⁶, ինչպես միանգամայն ճիշտ նկատել է Խալաթյանցը, չէ կարող ստույգ լինել, որովհետև այդ մասին ևս հիշատակություն չունեն Կորյունը և Ղազար Փարպեցին⁷։ Այս վերջինները

¹ Տես «Սոփերք Հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 83 և 110։

² Տես «Исследования и статьи Н. О. Эмина», Москва, 1896, էջ 206։

³ Տես իմ աշխատությունը՝ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդկանության շրջանում», Երևան, 1925, էջ 34։

⁴ Տես Լ. Լերմանյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389։

⁵ Փավստոս, III, գլ. ԺԹ։

⁶ Տես իմ աշխատությունը՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 116—119։

⁷ Տես «Սոփերք Հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 28 և Խորենացի, IV, գլ. ԽԷ։

⁸ Халатьянц, Армянские Аршакиды, էջ 317։

հաղորդում են միայն, որ մանկական հասակում Մաշտոցը կրթություն էր ստացել հելլենական դպրոցյամբ:

Խոսքով Դ-ի թագավորության ժամանակ (385—387/8 թ.), ինչպես վկայում են Կորյունը և Ղազար Փարպեցին, Մաշտոցը եկավ Արշակունիների մայրաքաղաքը, Վաղարշապատ, և ծառայում էր այստեղ արքունի դիվանում Առավան հազարապետի ձեռքի տակ¹: Կորյունի և Ղազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ ըստ իս սխալ են մեկնված պատմագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Կորյուն [Գ], էջ 36—37, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, (Երևան, 1941):

Անպա [Մաշտոցը] եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի դիվանում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ Հայոց մեր աշխարհում ոմն Առավանի հազարապետության ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերի և իր զինվորական արվեստով հաճելի եղավ իր զորականներին: Եվ այնտեղ ուշի-ուշով հետևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությունը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարդարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ:

[Ետևեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն: Եւ անդէն ուշ եդեալ փութով ընթերցողածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն լուսաւորեալ և թեամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն]:

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. Ժ, էջ 13 (Տփղիս, 1904):

Եւր մանկության օրերում նա [Մաշտոցը] ուսում ստացավ հույն դպրոցյամբ. նա զինվորություն արեց Հայոց Խոսրով թա-

¹ Տես իմ աշխատությունը՝ „Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность“, Ереван, 1941, էջ 12:

դավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիրներին խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի ու հույն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վճիռներն ու հրովարտականները:

[«Ի տիւ մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն գլոյն, զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի և յոյն գրով վարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»]:

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս վկայութիւններում կա մի որոշ հակասութիւն: Ըստ Կորյունի՝ Մաշտոցը պաշտոն էր վարել արքունի դիվանում Առաւմանի հաղարապետութեան ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու՝ Հայոց խոսրով Դ թագավորի ժամանակ: Այս հակասութիւնը մատնանշել է Մարկվարտը և սխալ ենթադրութիւն է արել, որ իբր թե խոսրով Դ-ից հետո և Վոսմշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հաղարապետ Առաւմանը՝ Մարկվարտի այս կարծիքը պարզապէս թյուրիմացութեան արդունք է: Առաւմանը, ինչպէս դժվար չէ կոհհել, Հայոց աշխարհի հաղարապետ էր խոսրով Դ-ի ժամանակ, ուստի և կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, հավանորեն, մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում Առաւման հաղարապետի ձեռքի տակ:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում բերված վկայութիւններից երևում է նաև, որ Մաշտոցը, ընդունված լինելով «մատենագիր գպիր»-ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի դիվանում իբրև գինվոր ու հասարակ գրագիր: Ինչպէս հայտնի է, հայագետ գիտնականները¹, գրեթե բոլորն առանց բացառութեան, հիմնվելով խորհնացու սխալ վկայութեան վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թագավորական պալատում վարել էր դիվանագետի կամ քարտուղարի բարձր պաշտոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և Փարպեցու վկայութիւններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը, ինչպէս դժվար չէ համոզվել, համապատասխանում է այն գինվոր-գրագիրների պաշտոնին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հոռմեական բարձր պաշտոն-

¹ Տե՛ս Մարկվարտ Պատմութիւն հայերէն նշանադրերու, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 13—14 և 58:

² Տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ „Месроп Маштоц“, էջ 12:

³ Տե՛ս „Исследования и статьи Н. О. Эмина“. էջ 206. Կ. Aslan, Etudes historiques, էջ 212. Լեւո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 679. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երևան, 1944, Ա, էջ 72 և ուրիշներ:

յաների դիվաններում և անվանվում էին «գրասենյակայիններ» (officiales կամ scrinarii)¹։ Այս գինվոր-գրագիրները, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը, գինվորական շորերով էին և համարվում էին գինվորական ծառայության մեջ, թեև չէին կցված գործող զորաբանակին²։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, լինելով «կարճագատ» գյուղացի, պետք է վարած լիներ արքունիքում գործակալական ստորին պաշտոն³։

Մաշտոցի ծառայությունը վաղարշապատում երկար շտեմբ։ Կարճ ժամանակից հետո նա դառավ կուսակրոն հոգևորական և իր աշակերտների հետ գնաց Գողթն գավառ և, զբաղվելով այնտեղ քարոզչական գործով՝ աշխատեց տարածել հեթանոս գողթնեցիների մեջ քրիստոնեական կրոնը։ Իր այս քարոզչական գործունեության ժամանակ, ինչպես հաղորդում են վերոհիշյալ աղբյուրները, Մաշտոցը մեծ դժվարությունների հանդիպեց, որովհետև եկեղեցու պաշտամունքը կատարվում էր Հայաստանում հունարեն և ասորերեն լեզուներով և դեռևս չկային Աստվածաշնչի ու եկեղեցական գրքերի հայերեն թարգմանություններ։ Համաձայն Փավստոսի վկայության՝ քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում ընդունեցին

«Ոչ թե գիտակցաբար, հուսով կամ հավատով, ինչպես որ հարկավոր էր, այլ ընդունեցին քեզը, որոնք ծանոթ էին հունարեն կամ ասորերեն գրագիտական տարբերքին՝ միայն սրանք փոքր ի շատե հասկանում էին այդ կրոնը։ Իսկ նախարարների և շինականների մյուս խառնադանջ բազմությունը, որոնք այդ գրագիտության արվեստին ծանոթ չէին՝ եթե վարդապետները, գիշեր ու ցերեկ նստած, ամպերի նման այդ ուսմունքը նրանց վրա հոսեցնեին ինչպես հորդահեղեղ սաստիկ անձրև, նրանցից ոչ մեկը ոչնչից ոչինչ և ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ շնչին մի բան և ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող հասկանալ և մտքերը պահել»։

[«Ոչ եթե որպէս պարտ էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլեն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի

¹ *См. П. Виллемс*, Римское государственное право, перевод Боданского, Киев, 1888, т. 310, 663—667. *Е. Кuhn*, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reichs, Erster Theil, Leipzig, 1861, т. 136 և հետ.։

² *См. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, т. 13։

³ *См. իմ աշխատությունը՝ «Յեռոգալիգ.Ջ Էին Հայաստանում», էջ 120*
— 122 —

շատէ։ Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնաղանճ բազմութիւն մարդկան ժողովորոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իրրև զհորդահեղեղ ինչ անձրևաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն և ոչ մի ոչ և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ունել ի մտիս»¹։

Ինչպես երեւում է Կորյունի վկայութիւններէից, հենց Գողթնում եղած ժամանակ Մաշտոցը միտք հղացավ, որ հեթանոսութեան ու մազդեականութեան դեմ կռիւն միակ հաստատուն միջոցն է հայերեն դպրութիւնը և քրիստոնեական եկեղեցու պաշտամունքի կատարումը հայերեն լեզվով։ Գողթնից Մաշտոցը վերադարձավ Այրարատյան գավառը Սահակ կաթողիկոսի մոտ², որին նա պատրաստակամ ու հավան գտավ իր մտածմունքին։ Երբ նրանք, հարցուփորձ ու որոնումներ անելիս, այս մեծ խնդրի մասին տեղեկացրին Վռամշապուհ թագավորին՝ սա պատմեց նրանց, որ հայոց լեզվի նշանագրեր, ինչպես իրեն հայտնել են, պատահաբար գտել է Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսը։ Սահակի և Մաշտոցի խնդիրքով թագավորն ուղարկեց Վահրիճ անունով մի պաշտոնյայի Աբել քահանայի մոտ, որը Դանիել եպիսկոպոսի ազգականն էր։ Աբելը, ստանալով թագավորի հրովարտակը, գնաց Դանիելի մոտ և, տեղեկանալով խնդրին, ուղարկեց նշանագրերը Հայոց թագավորին ու կաթողիկոսին (ըստ Կորյունի՝ Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում)։

Սահակն ու Մաշտոցը, պատմում է Կորյունը, ստանալով պատահական կերպով գտնված («զյանկարծագիտոն») նշանագրերը՝ հավաքեցին թագավորի կարգադրութեամբ մանկահասակ մանուկներ և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցրին դրանցով գրագիտութիւն։ Բայց շուտով համոզվեցին, որ Դանիելյան գրերը, ծագած լինելով ուրիշ դպրութիւններից՝ չեն կարող ճշտութեամբ արտահայտել հայերեն լեզվի վանկերն ու կապող հնչյունները։ Ուստի և Մաշտոցը, որն այդ ժամանակ ստացել էր վարդապետական աստիճան, թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնութեամբ գնաց մանուկների մի խմբի հետ Ասորիք (ըստ Կորյունի՝ դարձյալ Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում)։

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԳ, էջ 33 (Վենետիկ, 1889)։

² Ըստ Հագար Փաբպեցու վկայութեան՝ Մաշտոցը Գողթնում մնացել էր մինչև Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարին (I, գլ. Ժ)։

Կորյուների վկայությունների մեջ, անշուշտ, ժամանակագրական անճշտություն կա: Կորյուների ասելով՝ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան էին ուղարկվել Վառձապուհի թագավորության հինգերորդ տարում: Այդ տառերով Մաշտոցն ու Սահակը մանուկներին գրագիտություն էին սովորեցրել երկու տարի: Իսկ այնուհետև Վառձապուհի դարձյալ հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր Ասորիք:

Կորյուների այս ակնհերս սխալն ուղղելու համար տարբեր ենթադրություններ են արված: Մարկվարտը կարծում է, որ Կորյուների հատվածը՝ «Իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր»՝ հետին սխալ լուսանցագրություն է¹: Ոմանք «ամս երկու»-ն ուղղում և կարդում են «ամիսս երկու»: Իսկ Աճառյանը ենթադրում է, որ Կորյուների մոտ առաջին «հինգերորդ»-ը պետք է կարդալ «երրորդ»: Նրա կարծիքով՝ Կորյուների ձեռագրում գրված է եղել «երդ» պատվի նշանով, որը փոխանակ «երրորդ» կարդացվելու թյուրիմացաբար կարդացվել է «հինգերորդ»²:

Ըստ իս բոլոր այս ուղղումներն էլ հնարավոր են և միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ վերոհիշյալ երկու «հինգերորդ»-ներից անփոփոխ պետք է պահել երկրորդը:

Գալով Ամիդ և Եդեսիա՝ Մաշտոցը ներկայացավ տեղական Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսներին, որոնք նրան ընդունեցին սիրով և մեծարանքով: Իր հետ տարած աշակերտներին նա բաժանեց երկու խմբի, որոնցից մեկը պետք է սովորեր Եդեսիայում ասորական դպրոթյուն, իսկ մյուսը Սամոսատում՝ հունական դպրոթյուն:

Ինքը՝ Մաշտոցը, շարունակելով աշխատել հայերեն այբուբենի վրա՝ վերջապես հնարեց հայոց լեզվի նշանագրերը: Համաձայն Կորյուների՝ նա այդ տառերին անուններ տվեց, դասավորեց որոշ կարգով և հորինեց վանկերով ու կապերով կարդալու համար:

Այբուբենի գյուտը Եդեսիայում անելուց հետո՝ Մաշտոցը գնաց Սամոսատ, որը գտնվում էր Եփրատ գետի ափին, և այնտեղ, Հոսփանոս հույն գեղագրի աշակցությամբ, ճշտորեն ու վերջնական կերպով որոշեց նշանագրերի գծագրությունները: Այնուհետև իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ նա

¹ Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Թարգմ. Վարդանյանի, էջ 24, ծան. 12

² Աճառյան, Երկու ու զոմ Կորյուների մեջ, Տեղեկագիր Արմֆանի, 1941, № 1 (6), էջ 169—170:

ձեռնարկեց Աստվածաշնչի թարգմանությանը, սկսելով Սողոմոնի առակների գրքից, որն արտագրվեց Հռոփանոսի ձեռքով:

Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում Մաշտոցն իր աշակերտների հետ վերադարձավ Ասորիքից Վաղարշապատ, ուր նրան մեծ ցնծությամբ ընդունեցին թագավորը, կաթողիկոսը և նախարարների բազմությունը:

Այնուհետև Մաշտոցն իրեն ամբողջովին նվիրեց լուսավորական գործունեության: Սահակ կաթողիկոսի հետ նա բաց արեց դպրոցներ, որոնց մեջ երեխաներին սովորեցնում էին հայերեն այբուբենը: Միաժամանակ նա թարգմանում էր Աստվածաշնչի գրքերը ու նաև ուրիշ երկեր:

Հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին, բացի Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու աղքատիկ վկայություններից, կան մի քանի տեղեկություններ նաև Մովսես Խորենացու և ուշ ժամանակաշրջանի ուրիշ հեղինակների գրվածքներում: Սակայն այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ կասկածելի են և քիչ հավանական:

Հայերեն այբուբենի խնդրի ուսումնասիրման ժամանակ, նախ և առաջ, հարց է առաջանում նախամաշտոցյան գրերի մասին, որոնք անվանվում են Դանիելյան, և ծագում է նույնպես ընդհանուր մի խնդիր նախամաշտոցյան հայկական գրականության գոյության մասին, որի համար օգտագործվել են այդ գրերը:

Այդ հարցերի մասին, ինչպես հայտնի է, գրել են և գրում են խիստ շատ, բայց, այնուամենայնիվ, դրանք դեռ մինչև այժմ վիճերի ու հակաձառությունների առարկա են: Բացատրվում է այդ նրանով, որ այս հարցերի մասին մեր ձեռքը հասել են կամ աղքատիկ և կամ մոլթ ու անստույգ տեղեկություններ:

Անբավարար են, ամենից առաջ, աղբյուրների վկայություններն այսպես կոչված Դանիելյան գրերի մասին: Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը Դանիելյան գրերն անվանում է ճշանագիրս աղփարեւաց հայերէն լեզուի»: Իր աշխատության մի ուրիշ տեղում նա մատնացույց է անում, որ այդ գրերը երկար ժամանակ մոռացության են եղել տրված և երևան են եկած պատահական կերպով:

«Երբ նրանք [Սահակը և Մաշտոցը],— ասում է Կորյունը,— հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,— մանավանդ որ, իրապես, նշանագրերը, որ ուրիշ լեզվից էին առնված՝ անտեսված էին և պատահաբար նորից էին գտնւ-ված»...

[«Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն

ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզւոյն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան»¹։

Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, ինչպես և Կորյունը, որ բաբայաշտ այր Դանիել Եպիսկոպոսի մոտ գտնվում էին «նշանագիրքն հայերէն»², իսկ Մովսէս Խորենացին մատնացույց է անում, որ թագավորի պատվիրակ Վահրիճը Հարել քահանային հետն առած՝ միասին գնացին Դանիելի մոտ և նրանից տեղեկութիւն ստացան «վաղընջուց գրված» նշանագիր տառերի մասին։

«Սահակը և Մաշտոցը, — ասում է Խորենացին, — ծանոթանալով դրանց, մի քանի տարի սովորեցրին նրանցով տղաներին, բայց տեղեկացան ու իմացան, որ այն նշանագրերը, մուրացված գծագրումները, բավական չեն և չեն կարող ճշգրիտ կերպով արտահայտել առանձին առանձին հայերեն բառերի հնչյունները»։

[«Որոց ուսեալ, և թեազնով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւ, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ»]³։

Հայ մյուս հեղինակները ո՛չ միայն մատնանշում են այդ այբուբենի պակասավորութիւնը, այլև ճշտիվ որոշում են նրա տառերի թիվը։ Օրինակ, Վարդան պատմագիրը, որ ապրում էր 13-րդ դարում, հաղորդում է, որ

«Սրա [Վառմշապուհի] հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշիւրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը ստեղծեց հայերեն դպրութիւնը՝ քսաններկու գիր, հին ժամանակներից մնացած, որ գտնված էին Դանիել Ասորու մոտ, իբրև մեր լեզվի հնչյունների պարզաբանման համար անբավարար մեր նախնիքներից անտեսվել էին. նրանք բավարարվել էին, գործածելով հույն, ասորի և պարսիկ գրերը»։

[«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշիւր որդւոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգա-

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեգյանի, Երեւան, 1911, էջ 44։

² Փարպեցի, I, գլ. Ժ, էջ 14 (Տփլիս, 1904)։

³ Խորենացի, III, գլ. ՄԲ։

ցեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»¹։

Ուրիշ ավելի հին աղբյուրներում, «Անանուն ժամանակագրութիւն» մեջ² և «Ժմաստութիւն Դավթի քերդողի» հատվածում³, որը վերագրվելու է 7-րդ դարի մատենագիր Դավիթ Հարթացուն, մատնանշվում է, որ Դանիելյան այբուբենն ունեւր 29 կամ 24 տառ։

Ինչպես տեսնում ենք, մեջ բերված այս աղբյուրների վկայությունները հաստատում են, որ դեռ Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ գոյություն են ունեցել այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրերը, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործել էր Մաշտոցը հայերեն լեզվի հնչյունական առանձնահատկություններին համապատասխանող իր լրիվ այբուբենը կազմելու ժամանակ։ Աղբյուրների մեջ, թե հին և թե նոր, չկան ուղղակի ու ճշտորոշ ցուցումներ⁴, որ իբր նախամաշտոցյան նշանագրեր հնարել է Դանիել ասորի եպիսկոպոսը, ինչպես այդ առանց բավարար հիմքի պնդում են գիտնականներից ոմանք⁵։ Եվ ինձ թվում է, որ կարող է իրավացի լինել ն. Մառը, որը կարծում էր, թե Մաշտոցից դեռ առաջ հայերեն նշանագրերը հնարել էին անհայտ ասորի միսոններները Հայաստանի հարավ-արևելքում⁶։ Պետք է սակայն նաև մատնանշել, որ Հ. Աճառյանը «Էջմիածին» ամսագրում լույս տեսած իր հոդվածում Դանիելյան գրերի մասին հայտնել է ուղագրավ մի նոր կարծիք։ Աճառյանը ենթադրում է, որ Դանիելյան տառերը ռուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ որ արամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացաբար հայերեն տառեր էին համարվել ճարամեական և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից⁷։

Դանիելյան կոչված գրերի գոյության փաստի հետ սերտ կապ

¹ Վաղագ, Հաւաքույն պատմութեան, Վննետիկ, 1862, էջ 49 (դւ. ԻԵ)

² Տէս Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Լջ 389։

³ Տէս Գալուստ Տեր-Մկրչյան, Դավիթ Հարթացի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 30—31։

⁴ Բացառութիւն է կազմում վերոհիշյալ «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ը, որի մեջ, հակառակ մյուս աղբյուրների, ասված է, որ Հայոց Սահակ հայրապետի ժամանակ «դպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով ի Դանիէլէ փիղիսոփայէ Ասորւոց կարգեցաւ»։ Տէս Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 389։

⁵ Տէս Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 351. Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 43—46 և ուրիշ։

⁶ Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, էջ 34։

⁷ Տէս Հ. Աճառյան, «Երեւ հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Էջմիածին», 1948, օգոստոս—հոկտեմբեր, էջ 38—39։

ունի մի այլ կարևոր խնդիր, թե արդյոք դոյություն ունեցե՞լ է նաև նախամաշտոցյան հայ գրականություն, որն օգտվել է Դանիելյան այդ հին այբուբենից:

Ինչպես հայտնի է, գիտնականների մեծագույն մասն այս խնդիրը լուծել է այն իմաստով, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտից առաջ Դանիելյան կամ այլ նշանագրերով հայ դպրություն գոյություն չէ ունեցել: Նրանք, գլխավորապես, մատնանիշ են անում, որ այդ գրականությունից չէ պահպանվել և ոչ մի հետք և չկան այդ մասին նաև պարզորոշ գրավոր տեղեկություններ: Ընդհակառակը, աղբյուրները պարզ ու աներկմիտ ասում են, որ Մեսրոպյան այբուբենի գյուտից առաջ ժամասացությունը կատարվել է Հայաստանում օտար լեզուներով և հայ երիտասարդությունը ասորական կամ հունական դպրոցներում սովորել է ապրերեն կամ հունարեն լեզուները:

Սակայն, հակառակ այս գերիշխող կարծիքի, գիտնականներից ոմանք պնդում են¹, որ հայ գրականության գոյությունը մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ մինչև Մեսրոպյան դրերի գյուտը, ավելի քան հավանական է:

Հօգուտ այս ենթադրության ամենահամոզիչ ապացույցը նրանք համարում են այն, որ հինգերորդ դարի հայ գրական լեզուն և թարգմանական գրականությունն ունեն այնպիսի կատարելություն ու գեղեցկություն, որոնք, նրանց կարծիքով, չէին կարող ստեղծված լինել մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

«Հինգերորդ դարի սկզբում,— ասում է Մ. Տեր-Մովսեսյանը,— չկային հայ գրականություն ու հայերեն այբուբեն, գոյություն չունեին նաև Աստվածաշնչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանությունը. հետևապես՝ չկար նաև մշակված լեզու, և հանկարծ, կարծես թե կախարդական ձեռքի շարժումով, միայն 20—30 տարվա ընթացքում՝ այդ բոլորն առաջանում է և հասնում է ամենաբարձր կատարելության..... Մի՞թե կարող է այդ մեզ բավարարել²:

Մեջ բերված այս նկատառումը, որ ամենալուրջ ապացույցն է համարվում հօգուտ հայ գրականության գոյության չորրորդ դարում

¹ Տե՛ս Գաբազաբյան, Քրիստոնեական պատմություն չափոց, Գ, էջ 39 և 69—71. М Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 17 — 27. Ա. Աբգահամյան, Նախամեսրոպյան հայկական գրականության հարցը, Գետական Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, Երևան, 1941, էջ 41—52 և ուրիշ:

² Տե՛ս Мэсрор Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, էջ 15:

կամ նաև առաջ՝ չէ կարող ընդունվել իբրև անդրդվելի ու անվիճելի մի փաստարկ։ Պետք է, ամենից առաջ, նկատի ունենալ, որ լեզուն ու կուլտուրան մարգալանական Հայաստանի, որը նախորդ յոթ դարերի ընթացքում ունեցել էր պետական ինքնուրույնություն և հասել էր տնտեսական ու սոցիալական զարգացման բավական բարձր աստիճանի, չէ կարելի, հարկավ, համեմատել լեզվի ու կուլտուրայի հետ նախնադարյան հետամնաց ժողովուրդների։ Ինչպես հայտնի է, հայերը դեռ մինչև Մեսրոպյան այբուբենի գյուտը ունեցել են բերանացի հարուստ բանահյուսություն, որի լեզուն, ինչպես ընդունում են գրականագետները, բոլորովին նման է հինգերորդ դարի գրականության լեզվին։ Այդ երկու լեզուների նույնությունը որոշել են բանասերները, որոնք ուսումնասիրել են Փավստոսի Պատմությունը, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, լայն կերպով օգտագործվել էր պատմական բովանդակություն ունեցող ժողովրդական բանահյուսությունը¹։

Ինչ վերաբերում է գիտնականների ցուցումներին հայերեն Աստվածաշնչի լեզվի մասին, որի մեջ, իրոք, ճշտորեն ու լիապես վերարտադրված են ասորական կամ հունական բնագրերի նրբություններն ու առանձնահատկությունները՝ թարգմանական այդ լեզվի կատարելությունը, ինչպես դժվար չէ կռահել, բացատրվում է ո՛չ թե նրանով, որ գրականությունը գոյություն է ունեցել հինգերորդ դարի սկզբից շատ առաջ, այլ, ըստ երևույթին, նրանով, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելուց հետո Աստվածաշնչի մասնակի թարգմանություններ գրեթե ամբողջ մեկ դարի ընթացքում գոյություն են ունեցել հայերի մոտ բերանացի հաղորդմամբ։

Ինձ թվում է, որ նախամեսրոպյան հայ գրականության օգտին արտահայտվող գիտնականները խիստ չափազանցում են Դանիելյան այբուբենի դերն ու նշանակությունը։ Նրանք բոլորովին աչքաթող են անում, որ այդ այբուբենը, ինչպես որոշակի մատնանշում են աղբյուրները, անբավարար էին և պիտանի չէին գրականությունը սպասարկելու համար։

Ավելի քան հավանական է, անշուշտ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելու ու տարածվելու հենց ընթացքում այնտեղ առաջանալու էր միաժամանակ հայերեն այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի գրքերի թարգմանման պահանջը։ Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ քրիստոնեության սկզբից հենց, ինչպես այդ երևում է աղբյուրների որոշ ակնարկներից, կա-

¹ Տճա ՍՏ. Մալխաթյան, Ուսումնասիրություն Փավստոս Բուզանդի պատմության, Վիեննա, 1896:

րող փին փորձ արած լինել ստեղծելու հայերեն դպրութիւն, գլխա-
վորապէս, սեմական լեզուների այբուբենների օգնութիւնով հարավա-
յին Հայաստանում: Ասորական միսիոներների, կամ թերեւ իր՝
Դանիելի, այս առաջին փորձը ո՛չ թե այն էր, որ նրանք այբուբեն
էին հնարել հայերեն լեզվի հնչյունաբանութիւնը համապատասխա-
նող, այլ միայն այն, որ նրանք օտար լեզվի նշանադրերն աշխատել
էին կիրառել հայերեն լեզվի համար:

Նրանց կազմած այբուբենը, որը թերակատար էր և անգործադրե-
լի, չէ կարելի, իհարկե, իբրեւ համարժեք գործ համեմատել Մես-
րոպ Մաշտոցի գյուտի հետ, որն առաջին անգամն էր պարզաբանել
հայկական հնչյունաբանութիւնը դժվարին ու բարդ առանձնահատ-
կութիւնները: Որոշած լինելով հայերեն լեզվի բոլոր ձայնավոր ու
բաղաձայն հնչյունները՝ հայ ֆոնետիկայի այս հանճարեղ հիմնա-
դիրը՝ ստեղծել է ո՛չ թե մեռելածին, այլ կենսական ու անմահ այբու-
բեն, որը պիտանի էր դրականութիւնը սպասարկելու համար:

Եվ միանգամայն ակներև է, որ հենց շնորհիվ Մաշտոցի մեծ
գյուտին հնարավոր եղավ ստեղծել և լայնորեն զարգացնել հայ
գրականութիւնը և գիտութիւնը:

Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին
սկզբնաղբյուրների հաղորդած ժամանակագրական տեղեկութիւննե-
րը, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված:

Սկսած դեռ Զամչանից, որն իր եռահատոր պատմութիւնը
գրել է 18-րդ դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հա-
տուկ քննութիւն, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծ-
ված չէ:

Պետք է ասել, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտ-
նականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին
համարում, որ Մեսրոպյան այբուբենի գյուտի ժամանակը ճշտիվ
որոշվում է հինգերորդ դարի սկզբում՝ 404—406 թվերին: Այս թվա-
կանը ստացվում է, իրոք, ժամանակագրական այն ցուցումների հի-
ման վրա, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում:

Կորյունի այս վկայութիւնը մեջ եմ բերում ամբողջութիւնով:

«Եվ արդ, — ասված է Կորյունի պատմութիւն վերջաբանում, —
Նրանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասունեւ-
հինգ տարի, և Հայոց դպրութիւնից մինչև սրբի վախճանը՝
երեսունեւհինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից ար-
քա Կրմանը թաղավորել է վեց տարի և Հազկերտը՝ քսանեմեկ
տարի [և Վռամը տասնեութ տարի], և Վռամի որդի երկրորդ
Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Նրանելին:

Նվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրթման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և Հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»:

[«Նվ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որք համարին այսպես. Թագաւորեալ Կրմանայ պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի [և Վռամայ ութ և տասն] և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ Երանելին: Նւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»]¹:

Կորյունի պատմության այս վերջաբանում հայ դպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ Ա-ի (329—420) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է², վախճանվել է հայոց մեհեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո: Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս տվյալների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի գլուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ:

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի, մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը ճշտիվ որոշել է Ֆրանսիական գիտնական Դյուվորինն: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել է 440 թվի փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի³: Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գլուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մատնացույց է արված Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ պետք է ենթադրել 406 թվին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է Կորյունի վերջաբանի նաև ըստ մի ուրիշ վկայության, որը հայոց դպրության սկիզբը մատնանշում է Հազ-

¹ ՏՅ՝ ԿՈՐՅԱՆ, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 98—101:

² ՏՅ՝ նույնը, էջ 82:

³ ՏՅ՝ Edouard Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 136—138, ծան. 40:

կերտ Ա-ի թագավորության (399—420 թ.) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվին¹։

Հայկապան գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջաբանի սինխրոնիզմների վրա, ինչպես հայտնի է, գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են նաև այժմ հաստատուն և անդրդվելի։ Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումները, ինչպես և իր՝ Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ուշադիր կերպով քննելով բոլոր այդ վկայությունները, անհաշտելի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջաբանի տվյալներին։

Կարևոր այս փաստը, որ անտարակուսելի է, պարզ ցույց է տալիս, որ գրերի գյուտի տարեթիվ խնդիրը կարոտ է վերստուգման ու նոր ուշադիր քննության։

Կորյունի պատմության բնագրի մեջ եղած կարևոր մի քանի հակասությունները մատնանշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Ադոնցի հոդվածներում, որոնք տպագրված են «Արարատ» և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրերում²։

Ինչպես տեսանք, Կորյունը, պատմելով գրերի գյուտի մասին, հաղորդում է, որ Վռամշապուհի (387/8—շուրջ 413/4) թագավորության հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր ասորական Ամիդ և Եղեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիրոս և Բաբելաս եպիսկոպոսները։ Մինչդեռ՝ հակառակ Կորյունի այս վկայության մեզ հայտնի է, որ Ակակիրոսն Ամիդի եպիսկոպոս էր սկսած 419/420 թվականից, իսկ Բաբելասը, կամ ավելի ճիշտ՝ Ռաբուլասը³, Եղեսիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվերին⁴։

Արդ՝ ինչպե՞ս բացատրել Կորյունի այս ակներև հակասությունը։ Վերոհիշյալ վերջաբանի մեջ հայկական գրերի գյուտը մատնա-

¹ Հայ և օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը զննում են 404, 405 կամ 407 թվերին, անձանոթ լինելով Դյուլուրեիի տոմարական չորրորդ հաշվին, մեծ մասամբ սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը։

² Տես Գալ. Տեր-Մկրտչյան, «Հայ գրերի 1300-ամեակի առթիւ», «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 499—511. Ն. Ադոնց, «Անձանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների», «Հանգէս Ամսօրեայ», 1923, № 5—12։

³ Կորյունի պատմության բնագրում, ինչպես մատնացույց է արել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբելաս անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բաբելաս (= Ռաբուլաս)։ Տես «Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ», «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 5—8։

⁴ Տես Chabot, Synodicon orient, Paris, 1902, էջ 276 և J. Labourt, Le Christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904, էջ 101։

ցույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վկայություններից կարելի է հետևել, որ այդ գյուտը պետք է եղած լիներ 412 կամ մինչև իսկ 419/420 թվականներից հետո և ոչ ուշ քան 435 թիվը:

Գ. Տեր-Մկրտչյանն իր վերևում նշված հոգվածի մեջ աշխատել է այդ հակասությունը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջաբանում հիշատակված 406 թվականը ո՛չ թե Մեսրոպյան տառերի գյուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբը հայ տառերի գյուտի աշխատությունների նրա կարծիքով, Մեսրոպյան այբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռաբուլասի Նդեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ: Ուստի նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռաբուլասի հետ և նրա գործունեությունն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվերին, իսկ Մեսրոպյան գրերի գյուտը՝ այդ քառամյակի սկիզբներում: Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սպրդել գրչագրական ակներև մի սխալ: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր Վաղարշապատ ո՛չ թե Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում (սի Զ ամի Վռամշապուհոյ արքային), այլ տասնվեցերորդ տարում (սի ԺԶ ամի): Կորյունի բնագրում «վեց» կամ Զ թիվը նա առաջարկում է ուղղել և կարդալ ԺԶ կամ «տասնվեց»:

Կարծելով, որ հակասությունը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը.

✓ 1. 405 թ.—Սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելը.

2. 412—416 թթ.— Մեսրոպյան գրերի գյուտը և կատարելագործումը.

3. 412—416 թվերի սկիզբը—Մեսրոպյան գրերի գյուտը:

Մեջ բերված այս նոր եզրակացությունները, ինչպես դժվար չէ նկատել, ո՛չ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են: Նախ և առաջ՝ դժվար է, իհարկե, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատության վերջաբանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ո՛չ թե Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այբուբենը Դանիելյան տառերի

¹ ՏԵՍ «ԱՐԱՐԱՏ», 1913, մայիս—հունիս, էջ 612:

ստացվելուց 7—11 տարի հետո և վերադարձել էր Վաղարշապատ Վառձապուհի թագավորության տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նույնպես Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ուղղումը՝ «ի ժՁ ամի» փոխանակ «ի Զ ամի», որովհետև Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու ժամանակագիրների վկայություններով: Իսկ ամենամեծ պակասությունը Տեր-Մկրտչյանի առաջարկած ժամանակագրության այն է, որ Կորյունի բնագրի մեջ եղած վերոհիշյալ հակասությունները բնավ չեն վերանում նրա նոր ենթադրություններով:

Ինչպես արդեն հիշված է, Կորյունը պարզ և որոշ վկայում է, որ Մեսրոպին Ասորիքում օգնել էր ո՛չ միայն Ռաբուլասը, այլև Ակակիոսը, որը Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել մոտավորապես 419/420 թվականին: Հետ այսմ, համաձայն Կորյունի այդ ցուցման, Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենի դյուտը և կատարելագործումը հավանական կլիներ ենթադրել ո՛չ թե 412—416 թվականներին, այլ ավելի ուշ՝ 419/420 թվից ոչ առաջ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածը Մեսրոպյան տառերի գյուտի թվականի քննական ուսումնասիրության առաջին փորձն էր և այդ հոգվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը չէ հետևել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպես տեսանք, համարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսաբանություն է տվել նույն այս խնդրին Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ իր հոգվածում, որը տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում: Հիմնվելով հունա-հռոմեական աղբյուրների վրա՝ Ադոնցը մեջ է բերում իր հոգվածում անծանոթ նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը մասնակից է եղել կրոնական պայքարին նեստորականության դեմ: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտ ծանոթ է եղել Նեստորիոսի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու կամ Մամոնեստացու հետ: Թեև Ադոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսաբանելու գրերի գյուտի խնդիրը, սակայն նրա հոգվածը զուգընթացորեն տալիս է ցուցումներ, որոնք պարզապես նոր հունի մեջ են դնում նաև այդ պրոբլեմը:

Ինչպես շատ ճիշտ կռահել է Ադոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ակակիոս և Ռաբուլաս եպիսկոպոսները, այլ, հավանորեն, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական գրվածքները դատապարտվել էին Եփեսոսի 431 թվի տիեզերական ժողովում:

«Կորիւնը,— ասում է Ադոնցը,— հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պէտք է իր գրիչը համակերպէր հետ-եփէսոսեան տրամադրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվէր»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասովթյունները, անորոշությունները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրվել ո՛չ միայն Կորյունի աշխատության խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև դավանական նկատառումներով հենց իր՝ հեղինակի, որը Մաշտոցի Վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրոնական տրամադրությունների հինգերորդ դարի կեսերում:

✓ Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լիներ շորրորդ դարի վերջերում Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս² անունով քահանայի աշակցությամբ, որը 399 թվին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և այնտեղ իսկական հիմնադիրը դառել Պելագիական կոչված վարդապետության³: Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վռամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9 թ.), որեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել շորրորդ դարի վերջերում Վռամ Դ-ի (388/9—399 թ.) թագավորության ժամանակ: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Ադոնցը, Մեսրոպ Մաշտոցը նամակագրություն էր ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ սրա քահանա եղած ժամանակ (383—392 թ.), և, հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աշակցություն ցույց տված լինել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ:⁴

«Սրանով,— եզրակացնում է Ադոնցը,— ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383—392 տարիների տասնամյա միջոցը»⁴:

Ադոնցի դիտողությունները, անշուշտ, խիստ հետաքրքրական են և արժանի են հատուկ ուշադրության: Սակայն կարող են թերևս առարկել լինել նրա մատնանշած ժամանակագրական տարեթվերը,

¹ «Հանդես Ամսօրեայ», 1926, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 439:

² Մաշտոցի Վարքի ընդարձակ խմբագրությունը փոխանակ «Ռուփինոսի» ունի «Հոռոփանոս», իսկ համառոտ խմբագրությունը և խորհնացու Պատմություն ունեն նաև «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հոռոփանոս» ընթերցվածները:

³ «Հանդես Ամսօրեայ», 1926, թ. 9—10, էջ 441:

⁴ «Հանդ. Ամս.», 1926, թ. 11—12, էջ 531:

որովհետև Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենը կարող էր հորինված լինել Թեոդորոս Մոսսուկեանցու ո՛չ միայն քահանայության, այլև նրա եպիսկոպոսության ժամանակ, այսինքն՝ 391/2 թվից հետո:

Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես ցույց է տալիս սկզբնաղբյուրների վկայությունների ուշադիր համեմատական քննությունը, պետք է որոշել ո՛չ թե Կորյունի վերջաբանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում մատնանշված ցուցումների հիման վրա: Կորյունի ցուցումներից, ինչպես տեսանք, երևում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել է Վառձապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում: Ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները՝ հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բոլորովին անտեսում են Կորյունի վերջաբանը: Պետք է նաև նշել, որ նույն այդ հեղինակները Վառձապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարին որոշել են հիմնվելով, գլխավորապես, Մովսես Խորենացու Պատմության սխալ ժամանակագրության ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա: Ուստի և հասկանալի է, թե ինչու նրանք չէին կարող ճշտել գրերի գյուտի տարեթիվը:

Խոսքով Դ-ի, Վառձապուհի, ինչպես և, ընդհանրապես, վերջին Հայ Արշակունի թագավորների թվականները, որ քննված ու ճշտված են մեր այս աշխատության մեջ, ինչպես ասացինք, սխալ ու քմահաճորեն են որոշված նաև նորագույն ուսումնասիրություններում: Պատմագետները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ ցուցումները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում: Նրա այդ ցուցումներից մենք արդեն վերև եզրակացրինք, որ թե Խոսքով Դ-ը (385—387/8) և թե նրա եղբայր Վառձապուհը (387/8—շուրջ 413/4 թ.) թագավոր էին կարգվել Պարսկական Հայաստանի՝ Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) հրամանով: Սխալ տարեթիվներն երկու այս թագավորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են, ինչպես տեսանք, Խորենացու Պատմության և կամ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ, որ, իմ կարծիքով, վճռականորեն պետք է մերժվեն:

Որ Խորենացու մոտ «Հայ Արշակունիների աղյուսակի մեջ ամե-

¹ Տե՛ս «Սեփանոսի Տառնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետո., 1885, II, գլ. Ա, էջ 74. «Սամուէլի Լահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տեբ Միքէլյանի, Վազարշապատ, 1893, էջ 66. «Հաւաքուած պատմութեան Վարդան վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (գլ. ԻԴ):

նախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած՝ այդ խոստովանում է մինչև իսկ խորենացու Պատմության ամենաչերմ շատագու՛ Ստ. Մալխասյանը՝ Միանգամայն անվստահելի է նաև Կորյունի ժամանակագրական վերջաբանը, որի մեջ գրերի գյուտը ենթադրվում է Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ութերորդ տարում, մինչդեռ Կորյունի բուն բնագրից մեզ հայտնի է, որ այդ գյուտը տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն՝ Պարսից Վռամ Դ Կրմանի (388/9—399 թ.) ժամանակ։ Ուշագրավ է, որ խորենացու Պատմության մեջ ևս, համապատասխան Կորյունի վերջաբանի, Մեսրոպյան նշանագրերի բերվելը Հայաստան մատնանշված է Թեոդոսիոս Փոքրի (408—450 թ.) և Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ժամանակ։ Առանձնապես հետաքրքիր է նաև այն, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը՝ ո՛չ Ստեփանոս Տարոնեցին, ո՛չ Սամուել Անեցին և ո՛չ էլ Վարդան վարդապետը, ըստ երևույթին, ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջաբանին և գիտեն միայն նրա բուն բնագրի վկայությունները։

Ըստ այսմ՝ աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ նկատառումները, ինձ թվում է, կարելի է հետևություն հանել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանն ընդմիջարկություն է և չէ կարող վերագրվել իրեն՝ Կորյունին։ Իսկ եթե այդ այդպես է՝ հայ գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը կարող է ստանալ բոլորովին նոր լուծում։ Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև ճշտված Հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վռամշապուհի դահակությունն առաջին տարին 388 թվականն է՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է ենթադրել ո՛չ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 թվականին, ինչպես որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ շորորդ դարի վերջերում՝ 392 կամ 393 թվականներին։

Հայ նորագյուտ տպուերի Վաղարշապատ բերվելուց հետո, ինչպես պատմում է Կորյունը, Հայաստանում ծավալվեց լուսավորական բուռն և ոգևորիչ գործունեություն։ Մեսրոպ Մաշտոցը մի քանի անգամ շրջեց Հայաստանի զանազան կողմերը, բացեց դպրոցներ և

¹ Տես Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 330։

² Տես Խորենացի, III, գլ. ԾԴ։

աշխատեց տարածել ամենուրեք գրագիտություն և ուսում մայրենի մատչելի լեզվով:

Կորյունն իր աշխատության մեջ մանրամասն պատմում է նույնպես, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, ցանկանալով դպրության ու գրագիտության բարիքը տարածել նաև հարևան երկիրներում, Վրաստանում ու Աղվանքում, հորինել է նշանագրեր վրացերեն և աղվաներեն լեզուներին:

Այդ կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկությունները, որ գիտնականներից ոմանք համարում են վիճելի ու անհավաստի, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Կորյուն, հրատ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941 թ., էջ 62—63՝

«Եվ նա [Մաշտոցը] ըստ իրեն տված տիրոջից շնորհքի սկսեց նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Գրեց, կարգավորեց և, ինչպես հարկն է, հարդարեց ու, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ վեր կացավ, գնաց, իջավ Վրաստանի կողմերը: Եվ դալով այնտեղ՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր, և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսես էր: Թագավորը և զորքերը, բոլոր գավառներով միասին խիստ հլու ու հնազանդ էին նրան ըստ աստվածային օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով՝ խրատեց, հորդորեց ներանց, և ապա բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել: Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որն անվանվում էր Զադա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր: Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնազանջ դավառներից հավաքել տղաներ և հանձնել վարդապետին»:

[«Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր կարդէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անունն էր Բակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնաղանդեալ նմա ըստ օրինացն աստուծոյ՝ թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն: Եւ նորա ղիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զադայ, այր գրագէտ և ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետև արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց

և ի խառնադանճ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս և տալ ի ձեռն վարդապետին»):

2. Նույնը, էջ 68—70՝

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարդ, ազգով աղվան, որի անունը Բենիամին էր: Եվ նա [Մաշտոցը] հարցոտորո՞ծ արեց և քննեց աղվաններեն լեզվի բարբարոս բառերը, ապա վերնապարգէ կորովի իր սովորությամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի տված շնորհքի ներգործությամբ կշռադատեց, կարգավորեց և հաստատեց:

Դրանից հետո նա հրաժեշտ տվեց եպիսկոպոսներին, աշխարհի իշխաններին և բոլոր եկեղեցիներին. նրանց մոտ հավատացյալների համար վերակացուններ թողեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնց առաջինի անունը Ենովք էր և երկրորդինը՝ Դանան, կրոնավոր և ավետարանական սպասավորության մեջ առաջադեմ մարդիկ, որոնց հանձնարարեց աստուծու շնորհքին և տեղավորեց այնտեղ: Եվ ինքը շատ աշակերտներով եկավ, անցավ Մեծ Հայաստանի կողմերը և, հասնելով Նոր Քաղաքը՝ ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոս Սահակին և Հայոց թագավորին, որի անունն էր Արտաշես, և բոլոր բանակին: Եվ նա պատմեց նրանց աստուծու շնորհքի ներգործությամբ այն կողմերում կատարած գործերը. մի քանի օր նա մնաց այնտեղ և սիրտ տվեց, որ հոգևոր կարրտալի սեր տարածեն:

Եվ ապա դրանից հետո նրանց հրաժեշտ տվեց, որովհետև գնալու էր Աղվանքի կողմերը: Եվ գնաց իջավ նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տեսավ Աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Նրեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք բոլոր ազատանիների հետ միասին մեծ խոնարհությամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչու համար է եկել: Եվ նրանք, երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը: Նրանք հրաման տվին նաև, որ իրենց իշխանության զավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ տղաներ բերեն և հավաքեն, հարմարավոր ու պատեհ տեղերում մաս մաս տեղավորեն դպրոցներում և նրանց ապրուստի համար կարգեն թոշակներ»:

[«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգաւ, Բենիամին անուն և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանադիրս ըստ

վերնապարգև կորուվի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռէր: Յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին և յամենայն եկեղեցեաց. առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որոց առաջնոցն Ենովք անուն էր, և երկրորդին Դանան, արք կրօնաւորք և յառաջագէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն. զորս յանձն արարեալ շնորհացն աստուծոյ՝ անդէն զետեղէր: Եւ ինքն բաղում աշակերտօք գայր, անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց և հասեալ ի Նոր Քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին, և ամենայն բանակին: Եւ պատմեալ նոցա զգործս կողմանցն այնոցիկ ըստ աջողութեանց շնորհացն Աստուծոյ, դադարէր անդ աւուրս ինչ, մխիթարէր վասն հոգեւոր անձուկն սրբիւնելոյ:

Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իշանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսուռաղ էր անուն, ամենայն աղատօք հանդերձ, որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եդեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տալին ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, գասս դասս դպրոցաց և ուժիկս կարգել ի դարմանս»):

Կորյունի պատմական երկի այս տեղեկությունները մեջ են բերված նաև Մովսես Խորենացու մոտ, որն անում է նաև լրացումներ, որոնք, ըստ երևույթին, քաղված են ուրիշ աղբյուրներից:

3. Խորենացի, III, գլ. 54՝

«Իսկ Մեսրոպը, գնալով Վրաց աշխարհը՝ իրեն վերուստ տըրված շնորհով նրանց համար ևս ստեղծեց նշանագրեր, մի ոմն Զաղալի հետ միասին՝ հոնարեն և հայերեն լեզուների թարգմանչի, և աշակցությամբ նրանց Բակուր արքայի ու Մովսես եպիսկոպոսի: Նա ընտրեց տղաներ, բաժանեց երկու խումբի և նրանց համար իբրև ուսուցիչներ թողեց իր աշակերտներից Տեր Խորձենացուն և Մուշե Տաբոնացուն:

Եվ ինքն իշավ Աղվանք, սրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք կամովին հանձն առան նրա ուսումը և տվին նրան ընտիր տղաներ: Եվ նա կանչեց մի ոմն Բենիամին անունով շնորհալի թարգմանչի, որին անհապաղ ուղարկել էր Սյունիքի տեղի երիտասարդ Վասակն իր Անանիա եպիսկոպոսի ձեռքով: Նա [Մեսրոպը] նրանց օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր Գարգարացիների այն կոկորդային, կոպիտ, խժական, բեկբեկուն լեզվի համար:

[«Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուցեցովն ի վերուստ շնորհան, հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլեն և հայ լեզուի, ձեռնառու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկու բաժանեալ դասս՝ Վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր խորձենացի և զՄուշէ Տարօնացի:»

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսուաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սինեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին»¹]:

Կորյունի և Մովսես խորենացու այս վկայությունները, հատկապես Մեսրոպ Մաշտոցի հորինած վրացական այբուբենի մասին, ինչպես հայտնի է, ոմանք համարում են թերի և նույնիսկ անհավաստի, որովհետեւ այդ հաղորդումները, ինչպես մատնանշում են վրացագետները, չեն համապատասխանում հին վրացական աղբյուրների տվյալներին: Եվ, իրոք, վերոհիշյալ վկայությունների ուշադիր քննարկման ժամանակ, որոնք, ըստ երևույթին, ենթարկվել են խմբագրական վերամշակման՝ ծագում են վարանումների առիթ տվող հարցեր, որոնք պետք է նախապես ուսումնասիրվեն և քննադատորեն լուծվեն: Այդ խնդիրները, որ բարդ են և դժվար, կարոտ են, անշուշտ, հատուկ քննություն:

Սակայն, չնայած Կորյունի մի քանի պնդումների վիճելիության՝ ընդհանրապես և ամբողջությամբ առած, նրա պատմածը, ինձ թվում է, տեղիք չէ տալիս կասկածանքի: Նրա հաղորդագրության պատ-

¹ Խորենացի, հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, III, գլ. ԾԴ, էջ 328—329:

մական արժանահավատութիւնը, ի միջի այլոց, հաստատվում է նրանով, որ հենց ճիշտ հինգերորդ դարի սկզբում, ինչպես հայտնի է Պետրոս Իրերի Վարքա-ից¹, Վրաստանում թագավորում էր, իրապես, Կորյունի հիշատակած Բակուրը՝ Պետրոս Իրերի հայրը։ Օգտորվելով Բակուրի, ինչպես և Աղվանքի թագավոր Արսլանդենի աջակցութիւնից՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ականերն է, տարածելիս է եղել և՛ Վրաստանում, և՛ Աղվանքում դպրութիւն ու լուսավորութիւն տեղական լեզուներով։

Կորյունի վկայութիւններից, ինչպես տեսնում ենք, պարզվում է, որ Հայաստանի հետ սերտ ու եղբայրական ընկերակցութեամբ զարգացնում էին իրենց մոտ գրագիտութիւնն ու գրականութիւնը և պաշտպանում էին կուլտուրական իրենց անկախութիւնը նույնպես և անդրկովկասյան պետութիւնները։

Չորրորդ և հինգերորդ դարերում պայքարը մագդեականութեան և Սասանյան Պարսկաստանի համաձուլարար ագրեսիայի դեմ, ականերէն, ընդհանուր գործ էին համարում Անդրկովկասի բոլոր երեք եղբայրական ժողովուրդները։ Այս ժողովուրդները, որոնք իրենց նախնիքներից, հավանորեն, նախախնթերից և սուբարի-խուրիներից, ժառանգել էին նրանց հին կուլտուրան և ունեին որոշ չափով և ընդհանուր ծագում, անտարակույս, իրար հետ սերտ կապված էին նաև իրենց պատմական բախտի նույնութեամբ կամ նմանակերպութեամբ։ Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է Ն. Մառը, հայերը և վրացիները, շնայած իրենց այլալեզվութեան, քրիստոնեւոյան սկզբնական շրջանում կազմում էին մի անբաժան ամբողջութիւն²։ Նրանց հետ սերտ կապը և կուլտուրական մերձակցութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, որոշակի մատնացույց են արված Կորյունի պատմական երկում, որը դպրութեան ու լուսավորութեան տարածումը նրանց մոտ չորրորդ և հինգերորդ դարերում նկարագրում է իբրև մի իրողութիւն, որն ունեւր կարեւոր ու ընդհանուր նշանակութիւն։

Ընդհանուր այդ անդրկովկասյան գործում Մեսրոպ Մաշտոցը կատարել էր, անշուշտ, ականավոր դեր։ Կորյունի վկայութիւններից կարելի է հետևեցնել, որ հայ գրերի հանճարեղ հորինողը եղել է միաժամանակ տաղանդավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ։ Պայքար մղելով Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական

¹ ՏՊ. «Жизне Петра Инера», Изд. Н. Марра, Православный Палестинский Сборник, 47 вып., С.Пб., 1896, էջ 82—83։

² ՏՊ. Н. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 6։

կայսրութեան դեմ հայ ժողովրդի կուտորական ներքին անկախութեան համար, Մեսրոպ Մաշտոցն աշխատել էր անվտանգ դարձնել իր երկրի հյուսիսային թիկունքը և, ըստ երևույթին, նպատակ էր ունեցել ստեղծելու պաշտպանութեան լայն կուտորական անդրկովկասյան ճակատ ընդդէմ ընդհանուր արտաքին թշնամիներին:

Իբրև Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների ընդհանուր շահերի պաշտպան և իբրև նրանց ինքնուրույն գրականութեան ու կուտորայի ազատ զարգացման հոգատար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, անտարակույս, նույնպիսի իմաստուն քաղաքական գործիչ էր, ինչպիսիք էին հետսելշուկյան շրջանի Վրաստանի հեռատես քաղաքագետները, որոնք, վերանվաճելով մահմեդականներից հայկական երկիրները, ամեն կերպ աշակցեցին թե ինքնուրույն Հայաստանի վերականգնմանը և թե նրա ազգային կուտորայի վերածնութեանը:

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործի հետ ծանոթանալիս՝ աչքի է ընկնում այն փաստը, որ նորաստեղծ հայ տառերի մուտքը և տարածումը Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցան բավական ուշ՝ գրերի գյուտից մոտավորապես երեսուն տարի հետո: Իմ կարծիքով՝ բացատրվում է այդ նրանով, որ իրենց կուտորական-վերանորոգչական գործունեության ժամանակ Պարսկական Հայաստանում Սահակը և Մաշտոցն անհրաժեշտ էին համարել, քաղաքական նկատառումներով, խույս տալ ու երես դարձնել Հռոմեական կայսրությունից:

Նրանք ուզում էին, ըստ երևույթին, ցրել պարսիկների կասկածանքները և համոզել նրանց, որ դպրութեան ստեղծումը հայերեն լեզվով հնարավորություն կտա հայերին խզելու իրենց կապը հույների հետ: Հավանորեն, հենց դրանով պետք է բացատրել և այն, որ հայերեն նշանագրերը հորինված էին Ասորիքում՝ գործակցութեամբ ասորիների, որոնք կողմնակիցներ էին Սասանյան Պարսկաստանի:

Երբ Հայաստանի պարսկական մասում ամեն տեղ ստեղծված էին դպրոցներ մայրենի լեզվի ուսուցման համար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը,— ասում է Կորյունը¹

«այնուհետև մտածեց Հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորության իշխանության տակ էր»:

Իր աշակերտների մի մասի հետ նա գնաց հռոմեական կողմերը և այնտեղ մեծ պատվով ընդունեցին նրան աշխարհի եպիսկոպոս-

¹ Կորյուն, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 84—85:

ները, իշխանները, ժողովուրդը և, մանավանդ, հոռմեական արևել-
յան զորքերի զորավար Անատոլիոսը¹:

Արևմտյան կամ Հոռմեական Հայաստանը, ինչպես հայտնի է,
ենթարկված չէր Սահակ կաթողիկոսի իշխանությանը, որի աթոռա-
նիստը գտնվում էր Պարսկական Հայաստանում: Որպեսզի Հայաս-
տանի նաև այս մասում կարելի լիներ հայկական դպրոցներ բաց
անել և մայրենի լեզվով գրագիտություն տարածել՝ անհրաժեշտ էր
նախապես ստանալ Թեոդոսիոս Բ կայսրի համաձայնությունը: Ուս-
տի և Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մեծագույն մասը տա-
րավ Մելիտենե քաղաքը և հանձնեց տեղական Ակակիոս եպիսկո-
պոսին, իսկ ինքն իր աշակերտների մի փոքր խմբի հետ դնաց կայ-
սեր մոտ Կոստանդնուպոլիս:

Կայսերական մայրաքաղաքում նրան անձամբ ընդունեցին Թեո-
դոսիոս Բ-ը և Ատտիկոս պատրիարքը (405/6—425), և նրա խնդիր-
քը, ինչպես պատմում է Կորյունը, բավարարվեց: Կայսերական հա-
տուկ հրամանով կարգադրվեց Արևմտյան Հայաստանում ևս բաց
անել հայկական դպրոցներ ու դրանց ծախսը հոգալ պետական մի-
ջոցներով:

Կորյունի հաղորդած այս տեղեկությունները մեջ են բերված
նաև խորենացու մոտ: Բայց վերջինս, ըստ երևույթին, օգտվել է նաև
մի ուրիշ մեղ անհայտ աղբյուրից, որի վկայությունները նա, ըստ
իր սովորության, հետտորական վերամշակման ենթարկելով՝ պատ-
մում է իրեն հատուկ եղանակով:

Խորենացին, որ Կորյունից վերցրել էր իր պատմվածքի մի-
միայն հենքը՝ շեղվելով նրանից, հաղորդում է, որ սկզբում տեղա-
կան հոռմեական իշխանությունները թույլ չէին տվել Մաշտոցին
Արևմտյան Հայաստանում բաց անել հայկական դպրոցներ և նո-
րաստեղծ տառերով հայերեն սովորեցնել հունարենի փոխարեն:
Խորենացու ասելով՝ ինքը՝ Թեոդոսիոս Բ կայսրը նույնպես դժգոհ էր

¹ Կորյունի ձեռագիրներն ունեն տարբեր ընթերցվածներ՝ «Անտիոխ,
Անատոլ. Անտիոք, Անտեսիս, Անտեսի» (տե՛ս հրատ. Արեղյանի. էջ 64):
„Месроп Маштоц“ ուսանողն իմ աշխատության մեջ (էջ 38, ծառ. 2) ևս են-
թադրել է, որ Կորյունի բնագրում «Անտիոխ» ընթերցվածը գրիչներն ուղ-
ղել են «Անատոլիս»՝ Խորենացու ազդեցությամբ: Իմ այս ենթադրության
հիմք էր ծառայել Կուլակովսկու ցուցումը, որը նշում է, որ Անատոլիոսը
հոռմեական զորքի հրամանատար էր Արևելքում ոչ թե այս ժամանակ, այ
438—443 թվերին (տե՛ս Ю. Кулаковскій, История Византии, т. I, Киев,
1913, էջ 272): Ինչ թվում է այժմ, որ այս խնդիրը կարոտ է հատուկ նոր
քննության:

և մեղադրում էր Սահակ կաթողիկոսին, որ նա, արհամարհելով հույն գիտնականներին՝ ռինչ-որ ասորիների մոտ էր որոնել իմաստության գյուտը¹։

Խորենացու այս վկայությունները, իմ կարծիքով, չեն կարող կամայական հերյուրանքներ լինել և, հավանորեն, հիմնված են հավաստի ավանդության վրա։ Հռոմայեցիներին, իհարկե, չէր կարող հաճելի լինել, որ Արևմտյան Հայաստանում հունարեն լեզուն իր տեղը պետք է զիջեր հայերենին, ինչպես եկեղեցական արարողությունների ժամանակ, նույնպես և դպրոցներում։ Կայսրության եկեղեցական գործունեությունը, անկասկած, սերտ կերպով կապված էր նրա քաղաքական գործունեության հետ։ Այն տեղերում, ուր հաստատվում էր հունական քրիստոնեությունը, և ամրանում էր կայսրության քաղաքական տիրապետությունը՝ նրա քաղաքական այդ ազդեցությանը հարակցված էին լինում, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, նաև նրա բացահայտ ասիմիլատորական հավակնությունները։ Ուստի և հասկանալի է, որ հռոմեական կառավարությունը չէր կարող հեշտությամբ հաշտվել Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեության հետ։ Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանում։

Սակայն ագրեսիվ քաղաքականություն նա չէր կարող այն ժամանակ Արևելքում վարել, որովհետև սկսած շորորոգ դարի վերջերից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ հյուսիս-արևմուտքից՝ քոչվոր հոների կողմից։ Բեռդուսիոս Բ-ի բարեհաճ ու կարեկից վերարբմունքը Մեսրոպ Մաշտոցի միջնորդությանը վերագրվելու է, հավանորեն, ո՛չ թե կայսերական կառավարության իմաստուն հեռատեսությանը կամ «հույների աղնիվ նկատառումներին», ինչպես այդ ենթադրում են մի քանի գիտնականներ², այլ արտաքին քաղաքական այն պայմաններին, որոնք վտանգում էին կայսրության գոյությունը հինգերորդ դարում։

Մեսրոպ Մաշտոցի կայսերական մայրաքաղաքը գնալու տարեթիվը և Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրության ու լուսավորության հաստատման ժամանակը կարելի է ճշտել, հիմնըվելով Կորյունի արժանահավատ վկայությունների վրա³։

¹ Խորենացի, III, գլ. ԾԷ։

² N. Getzer, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 916, (տես K. Krumbacher, Geschichte des byzantinischen Literatur, München, 1877) և A. Ахунцкый, История Армянской церкви, Кашанов, 1901, էջ 38։

³ Այդ թվականները ճիշտ են որոշված Աղոյի վերահիշյալ հոդվածում, տես «Հանդես Ամսօրեայ», 1923, № 9—10, էջ 435—437։

Ինչպես ասացինք, Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ Մես-
րոպ Մաշտոցն իր աշակերտներին շատերին թողել էր Մելիտենեում
Ակակիոսի խնամակալության տակ, որը եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել
մոտավորապես 419/420 թվականին: Պարզ է, ուրեմն, որ Մաշտոցի
ուղեորությունը Բեռդուսիոս Բ-ի և Ատտիկոս պատրիարքի մոտ պետք
է ենթադրել 419/420 թվականից հետո: Մեզ հայտնի է նմանապես,
որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս պատրիարքը վախճանվել էր 425
թվի հոկտեմբերի 10-ին: Դժվար չէ, ուրեմն, հետևցնել, որ Մաշտոցի
ճանապարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս պետք է տեղի ունեցած
լիներ 419/420—425 թվականների ժամանակամիջոցում: Ինձ թվում
է, կարելի է նաև վստահորեն ենթադրել, որ Մաշտոցը կարող էր
գնացած լինել հռոմեական կողմերը սլարսկա-հռոմեական պատե-
րազմի տարիներում՝ 420—422 թվականներին, երբ Հայաստանի
պարսկական մասը, որն ուներ հռոմեական կողմնորոշում, աշխատել
էր, հավանորեն, կապեր հաստատել կայսրության հետ, հույս ունե-
նալով ազատագրվելու Պարսկաստանից:

Նախապես ստացած լինելով Բեռդուսիոս Բ-ի թույլտվությունը՝
Մեսրոպ Մաշտոցը եռանդուն կերպով սկսեց տարածել հայկական
դպրությունը նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր կայսրի հրամանով
բացվել էին հայկական դպրոցներ: Այսպիսով, շնորհիվ հայերեն
այբուբենը ստեղծողի անխոնջ ու բեղմնավոր գործունեության պահ-
պանեցին իրենց լեզուն և իրենց կուլտուրական ինքնությունը
թե Պարսկական և թե Հռոմեական Հայաստանի հայերը:

ԱՐՏԱՇԵՍ ԵՎ ԸՐՇԱԿՈՒՆԻՆՈՒ ԻԻ ԹԸԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայոց քաղաքական եմք գրականությունը:— Կրճական ազատությունը Հագ-
կերտ Ա-ի քաղաքական առաջին շրջանում:— Հռոմեական կայսրության րա-
ժանումը երկու մասերի:— Խոսքով Դ:— Շապուհ՝ որդի Հագկերտ Ա-ի:— Հագ-
կերտ Ա-ի նոր քաղաքականության նպատակը Հայաստանում:— Հայաժառանգներ
Պարսկաստանի քրիստոնեության դեմ:— Պատերազմ կայսրության դեմ:— Պարս-
կական զորքերի պարտությունը Աղձնիքում:— Խաղաղության դաշնագրի կնքումը
և նրա պայմանները:— Երեւանյա անտերեղությունը Հայաստանում:— Արտա-
շես՝ որդի Վառապանի:— Նրա գաղթականությունը հայ նախարարների ամրապ-
տանության պատճառով:— Արշակունյաց քաղաքների իշխանության վերացումը
Պարսկական Հայաստանում:— Պարսկական Հայաստանի քաղաքական դրությունը
428 թվից հետո:— Արեւելյան Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի մարզ:

*Մայրենի լեզվով դպրության ստեղծումն առաջ բերեց Հայաս-
տանում սրտալիր ուրախություն և ցնծալի ոգևորություն:*

*«Յայնմ ժամանակի,— ասում է Կորյունը,— երանելի և ցան-
կալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր»¹:*

Եվ այնուհետև, սկսած չորրորդ դարի վերջերից՝ հայերեն դըպ-
րության տարածման հենց սկզբնական շրջանում, արագ կերպով
սկսեց զարգանալ, նախ և առաջ, Հայոց թարգմանական հին գրա-
նությունը: Դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ կաթողիկոսի կեն-
դանության ժամանակ թարգմանվեցին հայերեն, բացի Աստվածա-
շնչից և եկեղեցական պաշտամունքի գրքերից, նաև բազմաթիվ այլ
կրոնական երկեր: Հնագույն այս ժամանակաշրջանի թարգմանու-
թյուններից առանձնապես կարևոր են եկեղեցա-պատմական և
պատմական երկու գրվածքներ՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցա-
կան պատմությունը»-ը և «Ժամանակագրությունը»-ը, որոնք ծա-
ռայեցին պատմագիտության զարգացմանը Հայաստանում:

¹ Կորյուն, Կրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 56:

Առաջինը, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին¹, թարգմանել էր տվել Մաշտոցը: Գ. Տեր-Մկրտչյանը Խորենացու այս վկայությունը համարում է ճիշտ և, հիմնվելով այդ երկի հայերեն թարգմանության կարևոր մի վկայության վրա՝ պարզել է, որ այդ գիրքը թարգմանված է 416—420 քառամյակում²: Պետք է սակայն նշենք, որ թարգմանությունը կատարված է ո՛չ թե գրերի գյուտից անմիջապես հետո, ինչպես ենթադրում է Տեր-Մկրտչյանը, այլ գյուտից մոտ քսանհինգ տարի հետո:

Ուշագրավ է, որ հատկապես Վոամշապուհի թագավորության տարիներում (387/8—413/4 թ.) Պարսկական Հայաստանը հնարավորություն էր ստացել լայն կերպով ծավալելու լուսավորական և գրական-գիտական գործունեություն, որովհետև, ինչպես տեսանք, Վոամ Դ Կրմանի (388/9—399 թ.) ժամանակ և Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) թագավորության առաջին շրջանում թուլացել էր հալածանքը քրիստոնեության և քրիստոնեական երկիրների վերաբերմամբ: Վոամ Դ-ը հաշտ էր կայսրության հետ, բայց անխնա կռիվ էր մղում Պարսից ազնվականության և հոգևորականության դեմ: Իսկ նրա որդին և հաջորդը, Հազկերտ Ա-ը, որին պարսիկներն անվանում են «մեղավոր» (bazakar), ինչպես հայտնի է, մինչև իսկ խնամակալն էր գառել անշահահաս Թեոդոսիոս Փոքր կայսրի: Հազկերտ Ա-ի հրամանով Պարսկաստանի քրիստոնեությունը շնորհվել էր կրոնական ազատություն, նրանց թույլ էր տրվել վերակառուցել քանդված եկեղեցիները և ընտրել իրենց համար կաթողիկոս (410 թ.):

Վոամշապուհի թագավորության ժամանակ տեղի ունեցան փոփոխություններ նաև Հռոմեական կայսրության մեջ: 395 թվին վախճանվեց Միլանում Թեոդոսիոս Ա-ը և նրան հաջորդեցին նրա երկու որդիները՝ Արկադիոսը (395—408 թ.) որն ստացավ կայսրության արևելյան մասը, և Հոնորիոսը (395—423 թ.), որն ստացավ արևմրտյան մասը: Կայսրության այս երկու մասերն այնուհետև այլևս հնարավոր չեղավ միացնել իրար հետ, և նրանք մնացին բաժանված: Պատմագետներից ոմանք, օրինակ՝ Գեյցերը³ և Կուլակովսկին⁴,

¹ Խորենացի, II, գլ. Ժ:

² Տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Հայ մատենագրության հնագույն թուականները», «Շողակաթ», էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 150—163:

³ Տես Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897, էջ 911—912:

⁴ Ю Кулаковский, История Византии, т. I, второе издание, Киев, 1913, էջ 150 և ն.:

Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը, որի մայրաքաղաքը և տնտեսական ու մտավոր կենտրոնն էր Բյուզանդիոնը կամ Կոստանդնուպոլիսը, շորրորդ դարի վերջերից սկսած անվանում են Բյուզանդական կայսրություն և Արկադիոսի գահակալության 395 թվականը սկիզբն են համարում բյուզանդական պատմության:

Չորրորդ դարի վերջերում և հինգերորդ դարի սկիզբներում խազաղությունն աշխատում էր պահպանել արևելյան իր սահմաններում նույնպես և Հռոմեական Արևելյան կայսրությունը: Սա ևս գրեթե ամբողջովին զբաղված էր իր ներքին, զխաժորապես, կրոնական գործերով: Բայց կրոնական քաղաքականությունը Թեոդոսիոս Ա-ի և Արկադիոսի նման չէր Հաղկերտ Ա-ի հանդուրժամիտ քաղաքականության: Թեոդոսիոս Ա-ը պետական պարտադիր կրոն հայտարարեց Նիկիական տիեզերական ժողովի դավանանքը ու անհաշտ կուիվ մղեց հերձվածների և հեթանոսության դեմ, որոնք արգելվեցին և ենթարկվեցին կատաղի հալածանքների: Կրոնական անհամբերատարությունը և մոլեռանդությունը դառան ամուհնետև բնորոշ առանձնահատկությունները բյուզանդական եկեղեցու:

✓ Մոտավորապես 414 թվին վախճանվեց Վռամշապուհ թագավորը, որի անվան հետ անջնջելի կերպով կապված են հայ գրերի գյուտը և կուլտուրական մեծ հեղաշրջումը հայկական կյանքում:

Նրա Արտաշես որդին դեռևս շատ փոքր էր, ուստի և նախարարները խնդրեցին Հաղկերտ Ա-ին, որ նա կրկին թագավոր կարգե Պարսկական Հայաստանի ծերունի խոսրով Դ-ին, որը թագավորել էր Վռամշապուհից առաջ, Հաղկերտ Ա-ը կատարեց նրանց խնդիրքը, բայց խոսրով Դ-ը թագավորեց միայն ութ ամիս և մոտավորապես 415 թվին վախճանվեց:

Հաղկերտ Ա-ի նպաստավոր ու բարեհաճ քաղաքականությունը քրիստոնեության և, մասնավորապես, Պարսկական Հայաստանի վերաբերմամբ փոփոխություն կրեց նրա թագավորության վերջին տարիներում: Խոսրով Դ-ի մահից հետո Հաղկերտ Ա-ը Հայաստանի գահն այլևս չուզեց թողնել Հայ Արշակունիների ձեռքում և խոսրով Դ-ի հաջորդ նշանակեց իր Շապուհ որդուն (շուրջ 416—420 թ.), Հաղկերտ Ա-ը, որ իրազեկ էր, անշուշտ, Պարսկական Հայաստանի ներքին դրության՝ հայ դպրության տարածման և քրիստոնեության արմատացման ընդդեմ իրանական կրոնի, ըստ երևույթին, աշխա-

¹ Այս պերիոդիզացիան, իհարկե, պայմանական է և բոլորովին կամայական: Վիճելի այս խնդիրը, որ Հայաստանի պատմության հետ կապ չունի, կարող է հատուկ ուսումնասիրության:

տել էր, հենվելով պարսկական կուսակցության վրա, չեզոքացնել Պարսկաստանի թշնամի տարրերը և մեղմ ու աստիճանաբար ուժեղացնել Հայաստանում իրանական կուլտուրան և պարսկական պետականության կարգերը:

Հաղկերտ Ա-ի թաքուն նպատակը պարզաբանված է միանգամայն ճիշտ Ղաղար Փարպեցու ընդարձակ մի վկայության մեջ, որը կարևոր նմ համարում մեջ բերել ամբողջությանմբ:

«Պարսից թագավոր Վռամի մահից հետո,— պատմում է Փարպեցին,— Պարսից աշխարհում թագավորեց Վռամի եղբայր Հազկերտը, որը Շապուհի որդին էր: Եվ Հազկերտը, չկամենալով Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ իր հոր անվան Շապուհ: Իր մտքում նա չար խորհուրդ էր խորհում՝ նախ այն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահմանակից է և հարևան Հունաց իշխանության, որի ձեռքի տակ են և որին հնազանդ են Արշակունիների տոհմից շատերը. գուցե այդ տոհմերը, որ մեր ու Հունաց իշխանության տակ են, սեր ու կարեկցություն զգալով դեպի միմյանց որպես եղբայրներ, երբեկից համերաշխ կերպով իրար հետ խոսքերը մեկ անեն և, համաձայնության գալով՝ Հունաց թագավորի հետ խաղաղություն անեն և, կամենալով նրան հնազանդվել՝ մեզ դեմ ապստամբվեն: Եվ ինչպես որ շատ անգամ մեզ զխացավանք են պատճառել՝ ավելի ևս անհանգիստ կանեն մեզ պատերազմով, միանալով նրանց հետ: Բացի այդ, նրանք անբարեհաճ են և ատելություն լցված են դեպի մեր կրոնը, իսկ հույների հետ ընդհանուր հավատ ունեն և պաշտամունք: Արդ՝ եթե մեր ազգից մեկը թագավոր լինի Հայոց աշխարհում՝ մեր թագավորությունը բոլոր այդ տեսակ կասկածանքներից ապահով կլինի, և նրանք միշտ կձառայեն մեզ ահով ու դողով և չեն ունենա դեպի մեզ թշնամական ու վնասակար որևէ դիտողություններ: Եվ հնարավոր է, որ նրանք հետզհետե կընտելանան և կդառնան մեր կրոնին շնորհիվ մշտական իրար հետ խոսակցությունների, ամենօրյա բարեկամության, որսերի զվարճությունների և խաղերի, որ կլինեն իրար հետ: Նաև ազգականություն հաստատելով իրար հետ երկկողմանի ամուսնություններով՝ նրանք այնուհետև կանջատվեն և կհրաժարվեն հույների կրոնից ու բարեկամությունից»:

[«Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Ծաւկերտ եղբայր Վռամայ որդի Շապհոյ ի վերայ աշխարհին

Պարսից: Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ չարաշար իմացմունս առնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց, որոց գուցէ գորովեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեսցին ի խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ապստամբեսցին ի մէնջ: Եւ որպէս կարեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և ատեցողք, և միահաւան ունին զպաշտօն նոցա և զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերա աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս միւր, և նոքա ցանկ երկիւղիւ և դողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն առնուն յանկշիւ յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդելական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրեւադիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետեւ որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»¹:

Պարսկաստանի այս փորձն ապարդիւն անցաւ, որովհետեւ 420 թվին սպանվեցին թե Յազկերտ Ա-ը և թե Շապուհը, որը Հայաստանից Տիգրան էր գնացել իր հոր գահը ժառանգելու: V

Հազկերտ Ա-ն իր թագավորութեան վերջին տարիներում Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ հարուցեց հալածանքներ, որոնց առիթ տվողը հենց իրենք՝ քրիստոնյա հոգևորականներն էին: Շոշաստանի Հորմիդդ-Արտաշիր քաղաքում Հաշու անունով մի քահանա Արդավ եպիսկոպոսի համաձայնութեամբ քանդել ու ավերել էր եկեղեցու մոտ գտնվող կրակատուն-ատրուշանը: Հալածանքների պատճառը մոլեռանդական այդ ծանր հանցանքն էր:

Քրիստոնյաներից ոմանք փախան Բյուզանդական կայսրության երկրամասերը, և Պարսկաստանը պատգամավորութիւն ուղարկեց

¹ Փաբլեցի. I, գլ. ԺԲ, էջ 18—19 (Տփղիս, 1904):

Թեոդոսիոս Բ կայսրի մոտ և պահանջեց, որ փախստականները հտուղարկվեն: Այս պահանջը մերժելուց հետո՝ բյուզանդական կայսրը թույլ տվեց (420 թվի մայիսի 5-ի օրենքով), որ Մերձավոր Արևելքի երկիրներն ասպատակություններից ու հարձակումներից պաշտպանվելու համար կառուցեն պարսպապատված ամրություններ:

420 թվի վերջերին Հազկերտ Ա-ին հաջորդեց նրա որդին՝ Վուամ Ծ Գոռը (420—438/9 թ.), և հալածանքները Պարսկաստանում քրիստոնյաների դեմ ավելի ևս սաստկացան: 421 թվի գարնանը Վուամ Գոռի զորավար Միհր-Ներսեսը պատերազմ սկսեց կայսրության դեմ: Հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև շափաղանց սրված էին, ինչպես ենթադրում է Նյուլդեկեն, հավանորեն Պարսից մեծամեծների դրդումով, քրիստոնյաների հալածանքներն ավելի շուտ պատերազմի առիթ էին, քան պատճառ:

Պատերազմի գլխավոր բեմը դառավ նախկին հայկական Աղձնիքը և հյուսիսային Միջագետքը: Բյուզանդական զորքերն Արդաբուրիոս զորավարի առաջնորդությամբ ներխուժեցին Աղձնիք, և այստեղ 421 թվի օգոստոս կամ սեպտեմբեր ամսին տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ: Պարսկական զորքերը այս ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեցին, և Միհր-Ներսեսը ստիպված եղավ նահանջել Մծբին քաղաքի կողմերը¹: Արդաբուրիոսն այնուհետև պաշարեց Մծբինը, սակայն պաշարումը շուտով վերացրեց, որովհետև Մծբինին մեծ զորքով օգնության հասավ ինքը՝ Վուամ Ծ Գոռը:

Պատերազմը շարունակվեց նաև 422 թվին, և բյուզանդական զորքերը դարձյալ մի քանի հաջողություններ ունեցան, բայց դրանք վճռական հաղթություններ չէին, և շուտով Թեոդոսիոս Բ-ը խաղաղության բանակցություններ սկսեց: Վուամ Ծ-ը, որը նույնպես ցանկանում էր հաշտություն կնքել, ուզեց նախապես որևէ հաջողություն ունենալ, ուստի և, բյուզանդական պատգամավորությունն իր մոտ պահելով՝ կարգադրեց իր անմահների զորամասին, որ բյուզանդական զորքին դարան գործեն:

Բյուզանդացիները, ինչպես վկայում է Սոկրատը², հանկարծակրի բերվեցին, սակայն պատահաբար հենց այդ ժամանակ մոտենում էր պարսիկների թիկունքից մի նոր զորամաս Պրոկոպիոս զորա-

¹ Տե՛ս Socrates, Hist. Eccles., VII, cap. 18 (համեմատե՛ նաև «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի, Եկեղեցական պատմութիւն», հրատ. Մ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1997, էջ 602—609). Theodoretos, Hist. Eccl., V, cap. 37 և ուրիշն.:

² Տե՛ս Socrates, Hist. Eccles., VII, cap. 20:

վարի առաջնորդությամբ: Պարսից զորքն այս անգամ ևս պարտության մատնվեց, և Վռամ Ե-ը ստիպված եղավ խաղաղության դաշն կնքել: Համաձայն այդ դաշնագրի, որը կնքվեց Բեռդոսիոս Բ-ի իշխանության տասնչորսերորդ տարում և երեքհարյուրերորդ Օլիմբիատում (=422 թ.) Պարսկաստանում քրիստոնյաներին կրոնական ազատություն տրվեց, իսկ կայսրությունը պարտավորվեց, ինչպես որոշված էր և նախկին դաշնագրերում, տալ յուրաքանչյուր տարի որոշ դրամար կովկասյան մեծ լեռնանցքի ամրացման ու պաշտպանման համար: Բայց պետք է ասել, որ դաշնագրի այդ երկու կետն էլ հետագայում շարունակ խախտվում էին և պատճառ էին դառնում դժգոհությունների:

Շապուհ Թագավորի Հայաստանից հեռանալուց հետո, ինչպես վկայում է հորենացին¹, Պարսկական Հայաստանը երեք տարի (հավանորեն, 420—423 թվականներին) մնաց անտերունչ վիճակում: Այս վկայությունը, իմ կարծիքով, կարելի է համարել հավաստի և արժանահավատ: Այդ երեքամյա անտերնչությունն ժամանակ, ինչպես ասացինք, հավանական է ենթադրել Մեսրոպ Մաշտոցի ուղեւորությունը Կոստանդնուպոլիս Թեոդոսիոս Բ-ի մոտ:

421—422 թվականների անհաջող պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ հարկադրեց Վռամ Ե Գոռին զիջումներ անել Պարսկական Հայաստանում, որը սահմանակից էր հաղթական կայսրության: Սակայն այս զիջումները ո՛չ անկեղծ էին այժմ, ո՛չ էլ հարատև: Պատերազմի ընթացքում Պարսկաստանը հասկացել էր արդեն, որ արևմրտյան իր սահմանների պաշտպանությունը թույլ է ու անբավարար: Ուշագրավ է, որ 421 թվին պարտություն էր կրել այստեղ հենց այն Միհր-ներսեհը, որը Վարդանանց 450—451 թ. ապստամբության ժամանակ գլխավոր խորհրդատուն էր Հագկերտ Բ-ի (438/9—457)²:

✓ 423 թվին Վռամ Ե-ը, որը հայերի նկատմամբ սկզբում հարկադրված էր վարել զուսպ ու զգուշավոր քաղաքականություն՝ հայ նախարարների խնդիրքով Պարսկական Հայաստանի թագավոր նշանակեց Վռամշապուհի որդուն՝ Արտաշեսին: Բայց միաժամանակ աջակցելով ու պաշտպանելով պարսկասեր նախարարներին, որոնք

¹ Խորենոսցի, III, գլ. ԾԶ:

² Ուշագրություն արժանի է այս տեսակետից Միհր-ներսեհի մասին Փարպեցու հետևյալ վկայությունը. «Եւ էր Յագկերտի արքայի հազարապետ մի Միհրներսեհ անուն, այդ շարահնար և զժամիտ որոյ արկեալ ի միտս ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան, ի կործանում և ի կորուստ թուլամիտ ոգւոց (II, գլ. Ի, էջ 39):

կողմնակից էին սերտ մերձեցման Պարսկաստանի հետ՝ աշխատեց սերմանել երկրում գոտություն ու թշնամություն:

Արտաշես թագավորը (423—428 թ.), որը դեռևս անփորձ պատանի էր, շուտով զոհ դառավ նենգ դավադրությունների՝ Երիտասարդ թագավորի դեմ խարդավանքների առիթ ծառայեց այն, որ նա զեխ ու անառակ կյանք էր վարում: Նախարարները հայտնեցին Սահակ կաթողիկոսին, որ իրենք չեն կարող տանել թագավորի անօրենն ու պիլծ գործերը, և առաջարկեցին իրենց հետ Պարսից թագավորին դիմել և խնդրել, որ Արտաշեսը զահընկեց արվի:

Սահակ կաթողիկոսը, պատմում է Փարպեցին, տեսնելով, որ Արտաշեսի զահընկեցությամբ վտանգվելու է Հայոց թագավորության գոյությունը՝ ամեն կերպ աշխատեց համոզել նրանց, որ ետ կենան իրենց այդ մտադրությունից: Բայց նրա բոլոր հորդորները զուր եղան:

Նախարարները սպառնալով, որ նրան այլևս կաթողիկոս չեն ճանաչելու՝ զնացին Վռամ Ե-ի մոտ և, ամբաստանելով Արտաշես թագավորին՝ խնդրեցին որ նա զահազուրկ արվի: Պարսից թագավորը կանչեց իր մոտ Արտաշես թագավորին ու Սահակ կաթողիկոսին և առաջինին զրկեց թագավորական իշխանությունից, իսկ երկրորդին՝ կաթողիկոսությունից: Հանդիսավոր նրանց դատապարտումը բաղմամարդ ատյանում, որ ընդարձակ կերպով նկարագրված է Փարպեցու մոտ, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել:

«Թագավորը [Վռամ Ե-ը] գրգռված ու սաստիկ զայրացած,— պատմում է Փարպեցին,— հրաման տվեց այնուհետև, որ նախարարներին և Արտաշեսին հարցաքննեն բաղմամարդ ատյանի առջև: Եվ Հայոց իշխաններն իրենց թագավորի վրա բարդեցին շատ ազտեղաբանություններ ու զանազան անարժան բամբասանքներ: Նրանք ո՛չ թե այն էին պատմում, որ նա էր արել՝ այլ թշնամաբար նրա վրա բարդում էին շատ մեղադրանքներ ուրիշ ևս ավելացումներով. և թեպետ Արտաշեսը հերքում էր, թե այդպես չէ՝ լսողները նրան չհավատացին, որովհետև նպատակ էին դրել իրենց՝ Արշակունիների աղդի թագավորությունը մեջտեղից վերացնել: Մանավանդ երբ Արյաց թագավորն արքունիքի բոլոր ավագանու հետ միասին Արտաշեսին մեղադրողներից լսեցին՝ թե Ռիսկի էլ այլևս թագավոր պետք չէ, այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի. մեզանից ամեն մեկին նա իրազեկ կդառնա և ձեզ կզեկուցի:

Եվ երբ Վռամն իր արքունիքի ավագանու հետ այս լսեց՝ շատ ուրախացավ։ Եվ նա իսկույն այնուհետև հրաման տվեց Բագավորությունն Արտաշեսից վերցնել ու նաև հարքունիս գրավել սուրբ Սահակի կաթողիկոսական գույքը, որովհետև նա շէր համաձայնել վկայություն տալ հայ նախարարների հետ միասին։ Երբ այսպես դատը վերջացավ՝ Պարսից Թագավորի հրամանն ի կատար ածվեց։ Դրանից հետո Թագավորությունն Արշակունիների ազգից առնվեց Արտաշեսի իշխանության վեցերորդ տարում, համաձայն աստուծու երանելի մարդու ներսես մեծ քահանայապետի ասածի։ և Հայոց աշխարհն ընկավ Պարսից անօրեն իշխանության ծառայության լծի տակ։ Հայոց իշխանները ստացան Պարսից Թագավորից Արտաշեսի մատնության համար իրենց վարձը՝ պատիվներ ու մեծարանքներ, նման այն արծաթին, որ ստացել էին եղբայրները Հովսեփի համար, որին մատնել էին իսմայելացի վաճառականների ձեռքը։ և նրանք այսպիսով հրաժեշտ տալուց հետո արքունիքին՝ եկան իրենց աշխարհը։

[«Ի ցասումն զայրացման գրգռեալ Թագաւորին՝ հրաման տայ այնուհետև յանդիման բազմամբոյս ատենին հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշէս։ Եւ կոտեալ իշխանացն Հայոց բազում ազտեղաբանութիւնս և ազգի ազգի խօսս անարժանութեան ի վերա Թագաւորին իրեանց. քանզի ոչ եթէ ի նմա եղեալ զիրսն խօսէին, այլ ևս յաւելուածովք ըստ օրինի թշնամութեան կոտէին ի վերա նորա բազում վնաս. որ թէպէտ և յուրաստ եղեալ Արտաշէսի, թէ չէ այդպէս՝ ոչ հաւատացին լսողքն, եղեալ զկամս իրեանց՝ բառնալ ի միջոյ զԹագաւորութիւնն յԱրշակունեաց աղգէն։ Մանաւանդ զի լուաւ Թագաւորն Արեաց ամենայն աւագանեօք դրանն ի դատախազացն Արտաշէսի, թէ բնաւ զի՞ իսկ ևս պիտոյ է Թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ և զիրաքանչիւր ուրոք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն՝ ցուցցէ ձեզ։

Եւ լուեալ զայս Վռամայ հանդերձ աւագանւով դրանն՝ յոյժ ուրախանայր. և այնուհետև հրաման տայր վաղվադակի ի բաց առնուլ զԹագաւորութիւնն յԱրտաշէսէ. ընդ նմին և զտունն կաթողիկոսական ի սրբոյն Սահակայ՝ յարքունիս ունել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսն Հայոց։ Եւ այսպէս վճարեալ՝ հրաման Պարսից Թագաւորին ի զուխ ելանէր։ Յայնմհետէ բարձաւ Թագաւորութիւն յազգէն Արշա-

կունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշէսի, ըստ բանի երանելոյ առն աստուծոյ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, և անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից: Եւ առեալ գինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից, ընդ մատնութեանն Արտաշէսի, պատիւս և մեծութիւնս, նման արծաթոյն զոր առին ընդ Յովսեփայ եղբարքն, ըստ մատնութեանն իսմայէլացի վաճառականացն, և այսպէս հրաժարեալք ի դրանէ՝ եկին յաշխարհն իւրեանց»¹:

Ինչպես պարզ երևում է Ղազար Փարպեցու այս վկայությունից, հայ նախարարներն իրենք էին հոժարակամ ցանկացել ենթարկվել Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական իշխանության և իրենք էին դիմել Պարսից թագավորին ու խնդրել վերջին Հայ Արշակունի թագավորի՝ Արտաշեսի գահընկեցությունը: Արշակունյաց թագավորներն իշխանության վերացումը, ինչպես մատնանշված է իմ «Ճեղքալիզ»-ը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ², բնավ չէր շոշափում նրանց իրավունքներն ու արտոնությունները: Կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի ներքին կազմակերպության մեջ գրեթե փոփոխություններ չեղան:

Հայագիտական նորագույն երկերում ենթադրվել է հաճախ, ինչպես, օրինակ, Գյուտերբուխի «Բիւզանդիոն և Պարսկաստան» աշխատության մեջ³, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանը կորցրել էր իր ինքնավարության մնացորդները և միացվել Սասանյան Պարսկաստանին իբրև պարսկական մի նահանգ:

Այս պնդումը ճիշտ է: Արշակունի Արտաշեսի անկումից հետո, ինչպես վկայում է Նղիշեն՝ «Ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»:

«Երբ Արշակունիների ցեղը վերացավ,— պատմում է Նղիշեն,— Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը, որ իր իշխանությունը վարում էր մոգերի կրոնի համաձայն և շատ անգամ կռիվ էր մղում նրանց հետ, ովքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կռուվում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից՝ թագավորությունն անցավ Հայոց նախարարներին. որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց

¹ Փարպեցի, I, գլ. ԺԴ, էջ 24—25 (Տփղիս, 1904):

² Երևան, 1934, էջ 281—282:

³ Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911, էջ 99:

հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում. պատերազմի ժամանակ»¹:

[«Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ Պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մոգաց. և բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որ ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին. սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի որդւոյն Տիրանայ, և կռուէր մինչև յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց, որդւոյն Ստահրաշապհոյ: Եւ իբրև զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսից երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»]²:

Որ Արշակունյաց վերջին թագավորի գահընկեցութիւնից հետո հայ նախարարները պահպանել էին անփոփոխ իրենց տիրական ու անգամ «գործակալական» իշխանության գրեթե բոլոր իրավունքները՝ այդ երեւում է ո՛չ միայն Նղիշի, այլ նաև մատենագրական ուրիշ վկայութիւններից: Հայտնի է, որ Մամիկոնյանները մնում էին դարձյալ իբրև Պարսկական Հայաստանի սպարապետներ, Վահան Ամատունուն հանձնված է եղել «հազարապետութեան գործակալութիւն»-ը, իսկ դատավարության իշխանութիւնը, ըստ երևույթին, մնացել էր բարձր հոգևորականության ձեռին:

Ուշադրության արժանի է նույնպես, որ Շահապիվանի 443 թվի ժողովի կանոնադրության մեջ հիշատակված են դարձյալ հետևյալ «գործակալութիւն»-ները՝

«Վասակայ Սիւնւոյ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունւոյ հազարապետութիւն և Վրվայ հոռոխոռունւոյ մաղխագութիւն»³:

Հենց ինքնին այն փաստը, որ Շահապիվանի ժողովում, նախարարների և մանր ազնվականության մասնակցութեամբ, սահմանվել էին պարտադիր կանոններ, որոնք վերաբերում էին բացի հոգևորականներից նաև հանցապարտ աշխարհականներին՝ մի ապացույց է Նղիշի վերոհիշյալ վկայության ճշտության:

Այս բոլորը, ուրեմն, պարզ ցուցումներ են, որ 428 թվից հետո

¹ Տես «Նղիշիի Վարդանանց պատմութիւնը», Թարգմ. Ե. Տեր-Մինաս-յանի, Երևան, 1916, էջ 101:

² Եղիսե, Վենետիկ, 1804, էջ 11:

³ Տես «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղազյանի, էջ 80:

Պարսկական Հայաստանի նախարարական ինքնավար կազմակերպության մեջ զգալի փոփոխություններ չէին եղել:

Եթե Սահակ կաթողիկոսը համառ կերպով հակառակում էր նախարարներին և դեմ էր Արտաշեսի գահընկեցության՝ այդ, ըստ երևույթին, բացատրվում է նրանով, որ նա ու նաև հայ ժողովրդի լուսավորչալ մասը դեռևս հույս ունեին, որ հայերին կարող էր հաջողվել ապագայում վերականգնել իրենց համազգային պետությունը և նախկին անկախությունը:

Արտաշես թագավորին գահից զրկելուց հետո՝ Վուսթ Ե Գռռը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ նշանակեց պարսիկ Վահմիհրշապուհ մարդպանին և Արևելյան Հայաստանը դառավ Սասանյան Պարսկաստանի մարդերից մեկը (428): Հայ նախարարների ակնկալությունները վերջ ի վերջո սխալ դուրս եկան: Հայ Արշակունի թագավորության վերացումից հետո, ինչպես պետք էր սպասել, Սասանյան Պարսկաստանը աշխատեց վերացնել նաև հայ նախարարությունների իրավական արտոնությունները:

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՆ ՀԱՅՏԱՍՏԱՆԻ ՍԵՂՄԱՆՆԵՐԸ ՏՐԻԸՏ Գ.-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՄԻՆՁԵՎ 363 ԹԻՎԸ

Արշակունյաց քաղաքությունը սահմանները 298 թվին հետո:— Հարավ-արևելյան սահմանները Ուրմիա լճի կողմերում:— Փավտոսի վկայությունները «Գառնա» Ատրպատական—ի մասին:— Արշակունիների երկրամասն Ատրպատականում:— Փավտոսի վկայությունների սխալ մեկնությունը հորագոյն երկերում:— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր Ուրմիա լճի արևելակողմում Paresaca կայա-րանի շրջանը:— Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց Հայաստանի սահմաններն էին Զինքա ամրոցի և Զարոսպ լեռան շրջանները:— Զինքա ամրոցի տեղագրության խնդիրը:— Աղոնցի հերադրությունը:— Զինքան, հավառոնեն, այժմյան Զիրան է:— Նուր-Շիրական սահմանակալ իշխանության կամ բղբշխու-րյան տեղադրությունը:— Նուր-Շիրականի մասին ընդհանրացած սխալ կարծի-հները:— «Շիգրիանական երկիրը» և «Շիրագանները»:— Նուր-Շիրականը կապ չունի Նոտ-Արաաշիրականի հետ:— «Շիգոյ» գավառի հիշատակությունը Ղևոնդ պատ-միչի մոտ:— Արշակունյաց Հայաստանի մյուս բղբշխությունները հարավում:— Սահմանակալ երկրորդ իշխանությունը կամ բղբշխությունը հարավում:— Մարկ-վարտի սխալ կարծիքն այս բղբշխության մասին:— Սահմանակալ իշխանությունը «Սարաբստանեաց կողմանէն» Կորդուց բղբշխությունն էր:— Երրորդ սահմանա-կալ իշխանը «Սարաբստան կողմանէն» Աղձնյաց բղբշխ էր:— Մայրաքաղաքներ Դասնը, Տմորիք և Կորդիքը:— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Կորդուքի, Աղձնիքի և Մեծ Մոփի կողմերում:— Արշակունյաց Հայաստանի արևմտյան սահմանները:— Նուր ծայրագավառները Մով լճի հարավակողմին մինչև Դաս-տեյրա-Դոստալ:— Դարանդի, Նկեղիք, Դերջան և Սպեհ:— Արշակունյաց Հա-յաստանի սահմանները Ժառիխ և Կուր գետերի վերին հոսանքի կողմերում:— Դուգարաց սահմանակալ իշխանության գավառները:— Մարափուր, Կորդափուր և Զորափուր գավառների տեղադրությունը:— Հնարակերտ քաղաքը:— Արշակունյաց քաղաքության սահմանները Հնարակերտ քաղաքից դեպի արևելք:— Սահմանա-գլխի գավառներ Կորդը, Դարդանանդը, Շակաշենը և Ուտի-Առանձնակը:— Մայրաքաղաքներ Ուտի-Առանձնակի արևելակողմում:— Կասպից աշխարհը և Փայտակարան քաղաքը:— Արշակունյաց քաղաքության մեջ էին գտնվում Մա-րանդ գավառը և նույն հյուսիսակողմում ու հյուսիս-արևմտակողմում գտնվող շր-ջանները մինչև Կասպից ծովը:— Արշակունյաց Հայաստանը իր ընդարձակ սահ-մաններում գրեթե համապատասխանում էր Արաաշիրյան Հայաստանին:

Պատմական Հայաստանի սահմանները նույնը չեն եղել զանա-զան դարաշրջաններում և հաճախ ենթարկվել են զգալի փոփոխու-թյունների: Մենք վերև տեսանք, որ Արշակունյաց Հայաստանը վե-րահաստատվել էր իր ընդարձակ հին սահմաններում Դիոկլետիա-

նոս կայսեր ժամանակ, որի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը 297 թվին հայերի օգնությամբ ծանր պարտության էր մատնել Պարսից թագավոր Ներսեսին։ Այս պարտությունից հետո Ներսեսը ստիպված եղավ զիջել Հռոմեական կայսրությանը Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Մոփքը, Անգեղտունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը, Ծավդեքը և Ռեիմենան, իսկ իբրև Հայաստանի սահման Ատրպատական-Մարաստանի կողմից, համաձայն 298 թվի դաշնագրության, որոշվեց Ջինթա ամրոցը¹։

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները 298 թվից հետո՝ բազմիցս քննության են ենթարկվել Հյուբշմանի, Ադոնցի և Մարկվարտի աշխատություններում, բայց մինչև վերջին ժամանակները հաստատուն կերպով որոշված չէին և համարվում էին վիճելի։

Այդ սահմաններից, հատկապես, հարավ-արևելյանը, որը գրտնրվում էր Ուրմիա լճի արևելակողմում և հարավ-արևմտակողմում, մանրամասն լուսաբանված է նաև աշխարհագրական իմ աշխատություններում (տե՛ս «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոս Գալանի և Պարսկաստանի ճանապարհները», Երևան, 1936 թ., էջ 165—171, նաև «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», Երևան, 1945 թ., էջ 15—45)։ Մեր եզրակացությունները անհրաժեշտ ենք համարում համախմբել այստեղ ամփոփ բովանդակությամբ, ավելացնելով նաև մեր նոր դիտողություններն Արշակունյաց թագավորության նույն ժամանակաշրջանի հարավային, արևմտյան և հյուսիսային սահմանների մասին։

Ինչպես հայտնի է, աշխարհագրական բոլոր նորագույն երկերում Արշակունյաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի շրջորոգ դարի սահմանը ենթադրվում է Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ²։ Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Փավստոսի բոլոր համապատասխան վկայությունները, որոնք հիմք են ծառայել այդ ենթադրության։

1. Փավստոս, III, գլ. Է՝

«Եվ նրանք՝ թափառական ցեղերը եկան, լցվեցին և ծածկեցին Հայոց ամբողջ երկիրը. քանդեցին, գերեցին և բոլորովին ավերեցին. ցրվեցին, տարածվեցին բոլոր սահմաններում ծայրե

¹ Տե՛ս Petrus Patricius, fragm. 14 (Dindorf, Historici graeci minores, I)։

² Տե՛ս Markwart, Eranschanr, Berlin, 1901, էջ 109. Հյուբշմանի, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Խարկով. Պիեդիկայանի, էջ 90—91. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 336 և սւրբէշ։

ի ծայր ծավալվեցին մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ Ատրպատականի սահմանները:

[«Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առհասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական»]¹:

2. Նույնը, IV, գլ. ԻԱ՝

«Իսկ Հայոց թագավորի [Արշակ Բ-ի] սահմանապահները, որոնք նստած էին Գանձակ Ատրպատականում՝ վաղօրոք այս բանը իմաց տվին Արշակ թագավորին, դեռ նա [Շապուհ Բ-ը] Ատրպատականի սահմանները չհասած»:

[«Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց, որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազդ առնէին նմա զիրսն մինչև հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի»]²:

3. Նույնը, V, գլ. Ա՝

«Երբ առաջապահը եկավ հասավ Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Մուշեղը սպանեց Պարսից Կարեն և Զիկ զորագլուխներին և բոլոր զորքերը սրի անցկացրեց ու ոչ ոքին կենդանի չթողեց: Եվ մինչև բուն սահմանները, Գանձակ Ատրպատականի նրանց երկիրը դուրս քշելով՝ ամբողջը տիրեց»:

[«Իբրև գայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց՝ սպանանէր Մուշեղ զզօրագլուխն Պարսից զԿարէնն և Զիկն, և զամենայն զզօրսն արկանէր ի սուր. սուսերի իւրոյ, և ոչ մի զոք ապրեցուցանէր: Եւ մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի զերկիրն իւր վտարեալ՝ բռնացեալ ունէր»]³:

4. Նույնը, V, գլ. Դ՝

«Այնուհետև Հայոց զորքերը փախչողներին հետապնդեցին և Պարսից զորքերին հալածեցին մինչև Գանձակ Ատրպատական՝ մինչև Հայաստանի սահմանները»:

[«Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ յԱտրպատական ի սահմանս Հայոց հալածէին զզօրսն Պարսից»]⁴:

5. Նույնը, V, գլ. Ծ՝

«Այն ժամանակ Հունաց ստրատելատը կազմակերպեց զորքերը, որ իր ձեռքի տակ էին, և շարժեց տարավ ու գնաց Կան-

¹ Փավստոս, էջ 16 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, էջ 141:

³ Նույնը, էջ 191:

⁴ Նույնը, էջ 202:

ձակ կողմի Ատրպատական աշխարհից Հայաստանի սահմանները»:

[«Ապա ստրատոն Յունաց կազմեաց զօրս իւր, որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, և խաղացոյց տանել գնալ ի սահմանս Հայոց ի Գանձակէ կուէ յԱտրպայական տանէ»]¹:

6. Նույնը, V, գլ. ԼԴ՝

«Եվ խորհուրդ էր անում [Մուշեղը] Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով կայսեր հետ, թե նրանց անհրաժեշտ է Հայոց երկրում քաղաքներ շինել յուրաքանչյուր գավառում՝ տեղ-տեղ մի-մի քաղաք և տեղ-տեղ երկ-երկու, ամուր պարիսպներով պատած, և դարձնել իբրև զորանիստ տեղեր ամրողջ Հայոց երկրում՝ մինչև Գանձակ սահմանային երկիրը, որը Պարսից կողմումն է և Հայոց սահմանն է»:

[«Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց, ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս՝ զօրանիստ հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուէ էր, Հայոց սահման էր»]²:

Մեջ բերված այս վկայությունները հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ, որ բացի «Գանձակ Ատրպատական»-ից, Փավլըստոսը հիշում է նաև մյուս Ատրպատականը, որը պատկանել է Արշակ Բ-ին՝ Հյուսիսային այս Ատրպատականը, որի միջով անցնում էր Պետինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագիծը³, հիշատակված է նրա հետևյալ վկայության մեջ:

Փավստոս, V, գլ. Ը՝

«Ապա, երբ պատերազմը Պարսից կողմից դադարեց և պատերազմական գործողություններն այն կողմից խափանվեցին՝ այնուհետև Հայոց Մուշեղ սպարապետը սկսեց ջարդել նրանց, ովքեր ապստամբել էին Արշակունիների թագավորության դեմ: Ամենից առաջ ջարդեց Հայոց թագավորի երկրամասը, որը գտնվում էր Ատրպատականում»:

[«Ապա իբրև դադարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, և յապահովեցան իրք ճակատուն յայնմ կողմանէ, և այնուհետև

¹ Փավլոսոս, էջ 205 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, էջ 241:

³ Տես Հ. Մառնադյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 161—172:

սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ հարկանէր զայնոսիկ՝ որք ապստամբ եղեն ի թագաւորութենէն Արշակունեաց։ Նախ հարկանէր զտուն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպայականին էր»¹։

Ինչպես տեսնում ենք, Փաւստոսի մոտ պարզ կերպով հիշատակված են երկու Ատրպատական՝ մեկն իբրեւ Արշակունյաց Հայաստանի մաս, իսկ մյուսը՝ Սասանյան Պարսկաստանի։ Միանգամայն պարզ է, բացի այդ, որ հարավային Ատրպատականը, որն անհրաժեշտ էր տարբերել հյուսիսային Ատրպատականից, Փաւստոսի վկայութիւններում անվանված է «Գանձակ Ատրպատական»։ Այս վերջինը «Գանձակ Ատրպատական» է կոչվել, անշուշտ, Գանձակ քաղաքի անունով, որը եղել է այս երկրի կենտրոնավայրը։

Որ Փաւստոսի Պատմութեան մեջ «Գանձակ»-ը կամ «Գանձակ Ատրպատական»-ը ոչ թե քաղաքի, այլ հարավային Ատրպատականի անունն է՝ այդ պարզ ու որոշ մատնանշված է վերոհիշյալ գրեթե բոլոր վկայութիւններում։ Հատկապես վեցերորդ վկայութեան մեջ պարզ շեշտված է, որ «Գանձակ սահման երկիրն» «Պարսից կուսէ» էր։

Արդ՝ կարելի՞ է միթե վերոհիշյալ վկայութիւններից որեւէ կերպ հետեցնել, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Մարկվարտը, Հյուբըշմանը, Ադոնցը և ուրիշները։

Ընդհանրացած ու սովորական այս պնդումը, որը հիմնված է վերոհիշյալ երկրորդ վկայութեան վրա, անշուշտ, ակներև մի թյուրիմացութիւնն է։ Այդ երկրորդ վկայութեան մեջ, ինչպես և Փաւստոսի մյուս հատվածներում, «Գանձակ»-ը պարզապես ո՛չ թե քաղաքի անունն է, այլ այն «Գանձակ սահման երկիրն» է, որի մոտ են գտնվել «սահմանապահքն թագաւորին Հայոց»։ Նման էին ի Գանձակ Ատրպատականին» նշանակում է ըստ իս «նստէին ի [սահմանս] Գանձակ Ատրպատականին»։ Իսկ սովորական ու ընդունված մեկնութիւնը, որ իբրեւ թե «Հայոց թագավորի սահմանապահները կ'նստեին» Գանձակ քաղաքում, ոչ միայն անհավանական է, այլև պարզապես սխալ։

Որ մեր այս մեկնութիւնն է ճիշտ՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատում են հենց միևնույն հեղինակի երկու ուրիշ վկայութիւնները, որ վերաբերում են Թավրիզ քաղաքին (IV, գլ. ԻԵ, Վենետիկ, 1889, էջ 149 և IV, գլ. ԼԹ, էջ 157)։ Այդ երկու վկայութիւնների մեջ

¹ Փավսոս, էջ 213 (Վենետիկ, 1889)։

պարզ ասված է, որ Թավրիզը գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանում:

Ուրեմն՝ ինքնըստինքյան հետևում է նաև այդ վկայություններից, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը, որը գտնվում էր Թավրիզի հարավում և նրանից մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա՝ շէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն Ուրմիա լճի արևելակողմում որոշվում է բավական ճշգրիտ կերպով Պևտինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագծի ուշադիր քննությամբ: Ինչպես մատնանշել ենք «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» մեր աշխատության մեջ՝ Trispeda կամ Tarspedo կայարանին հաջորդող Paresaca կայարանից հետո, որը գտնվել է այժմյան Դիզա Տասվիչից 45 հոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ միջկայարանային հեռավորությունները Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված են պարսկական պարասանգներով:

Ուշագրավ այս փաստից, որով բացատրվում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը՝ մինչև վերջին ժամանակները դեռ չէին արվել համապատասխան ուսանհրաժեշտ հետևությունները:

Մղոնաչափերի փոփոխությունը մի պարզ ակնարկ է, որ ճանապարհագիծը մինչև Paresaca գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, իսկ Paresaca-ից հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանում: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ հիշյալ կայարանն անվանվել է Paresaca (=հավանորեն, Պարսք), որովհետև նա գտնվել է Պարսկաստանի սահմանում:

Իսկ այս լուսաբանությունից ինքնին արդեն հետևում է, որ ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, որը կազմված է եղել, ըստ երևույթին, չորրորդ դարի երկրորդ քառորդում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը որոշվելու է Tarspedo—Տասվիչից 45 հոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Աջի-չայ դեֆտի մոտ:

Արդ՝ ընդունելով Աջի-չայ գետն իբրև սահմանագիծ Արշակունյաց Հայաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև՝ Թավրիզի տեղը լինելու էր, իրոք, Պարսկաստանում, ինչպես այդ վկայում է նաև Փավստոսը:

Նվ ինձ թվում է, որ Պևտինգերյան քարտեզի և Փավստոսի վկա-

1 SE. Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ 781—784:

յությունների համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի նեցուկ է մեր եզրակացությունների հավաստիության և միաժամանակ ուշագրավ մի նոր ապացույց է, որ Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունները սխալ են եղել մեկնված աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում:

Համաձայն հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրության՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր լինելու, ինչպես արդեն հիշված է, Զինթա ամրոցը, որը գտնվում էր Մեդիայի սահմանում: Իսկ հայկական ավանդությունը, որը մեջ է բերված Սեբեոսի և Խորենացու պատմություններում¹, Հայաստանի հարավ-արևելյան հին սահմանը Ատրպատական-Մեդիայի կողմում համարում է Ջարասպ լեռը: Այս երկու ցուցումները, ինչպես մանրամասն պարզել եմ իմ Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտությունները² աշխատության մեջ, իրար համապատասխան են և իրար լրացնում են:

Ջարասպ լեռան տեղը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Ալիշանը³, հավանական է ենթադրել Ջադրոս լեռների շրջանում և այժմյան Ռեանդուզի հյուսիս-արևելակողմում: Նույն կարծիքը հայտնել է նաև Գ. Հոֆմանը⁴, որը Ջարասպի տեղը մատնանշել է Թուրքիան և Պարսկաստանը իրարից բաժանող այժմյան Քանդիլ-կուհ կան Քանդիլ-ղաղ լեռնաշղթայի շրջանում, ուր Ռեանդուզի և այժմյան Ուշնու գյուղի միջև գտնվում է Կելիշինը:

Ավելի դժվար է որոշվում Զինթա ամրոցի տեղը: Ռ. Կիպերտի ընդարձակ քարտեզում Նինվեից հյուսիս Ակրայի մոտ մատնացույց է արված Զինդու (Zindu) վայրը⁵, սակայն այս Զինդուն, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը⁶, հազիվ թե որևէ կապ ունենա վերոհիշյալ Զինթայի հետ:

Ադոնցը ինքը թեական կերպով ենթադրում է, որ Զինթա ամրոցը կարող է թերևս նույնացվել այժմյան Սիննա քաղաքի հետ, որը գտնվում է Համադանի և Սուլեյմանիայի միջև: Հ. Կիպերտի քարտեզից երևում է, որ սա ևս Սիննայի հին անունը ենթադրում է Sin-

¹ Սեբեոս, Պատմություն, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9 և գլ. Բ, էջ 38—39, Խորենացի, Պատմություն, I, գլ. ԺԳ, էջ 44 (Տիգրիս, 1913 թ.):

² Երևան, 1945, էջ 9—18:

³ Ալիշան, Տեղագիտ. հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 11:

⁴ Տե՛ս G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 211 և հետև.

⁵ Տե՛ս R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902:

⁶ Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227, ծան. 1:

ի՞նչ: Հնարավոր համարելով Զինթայի և Սիննայի նույնացումը՝ Ադոնցը նկատի է ունեցել Փափստոսի Պատմության ակնարկներն այն մասին, որ իբր թե Պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ը խոստացել էր ամբողջ Ատրպատականը տալ կամ նույնիսկ իբր թե տվել էր իբրև նվեր Արշակ Բ-ին²։ Հիմնվելով Փափստոսի վկայությունների վրա՝ Ադոնցը տրամադիր էր կարծելու, որ այդ վկայությունները, շնայած իրենց հեքիաթային բնույթին, կարծես թե հաստատում են, որ Ատրպատականի կողմից Հայաստանի սահմանը կարող էր լինել, իրապես, Զինթան՝ այժմյան Սիննան:

Ադոնցի այդ ենթադրությունը պարզապես սխալ է և դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ նա, համամիտ լինելով Մարկվարտին և Հյուբշմանին, ենթադրել է, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը ունակ Ատրպատականի որոշ մասերը Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ափերի երկարությամբ գտնվել են Արշակունյաց Հայաստանում: Այս պնդումը, ինչպես տեսանք, ակներև մի թյուրիմացություն է: Ըստ Պետրոսյան քարտեզի՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը, իրապես, ոչ թե Ատրպատականի Գանձակից հարավ էր ընկնում, այլ Խավրիդից հյուսիս՝ այժմյան Աշի-շալ գետի մոտ: Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Զինթա ամրոցի տեղն անկարելի է ենթադրել այժմյան Սիննայում, որը գտնվում է Համադանից Սուվեյմանիա գնացող ճանապարհի վրա:

Զինթա ամրոցի տեղը որոշելիս՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի 297 թվի պարտությունից հետո Հայաստանը ստացած պիտի լիներ Ատրպատական-Մեդիայի կողմում իր ընդարձակ հին սահմանները: Իսկ մենք տեսանք, որ այդ կողմում Հայաստանի ժայռագույն սահմանն էր Զարասպը, այսինքն՝ Ռեվանդուզի արևելակողմում գտնվող լեռնային շրջանը, ուր, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում (էջ 4—7), հավանորեն, պետք է լիներ Բեհհիստունի և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակված Izitu կամ Izirtu-ի տեղը:

Հիմնվելով կարևոր այս ցուցումների վրա՝ Զինթայի անվան ու տեղադրության նկատմամբ ես առաջարկել էի մի լուսաբանություն³, որ համարում էի և համարում եմ հավանական: Zintha անվան ուղիղ

¹ S. H. Kiepert, Atlas antiquas, zwölf Karten zur alten Geschichte. Berlin, Tab II:

² Փափստո, IV, 71. ԺԸ. էջ 138 և 10, էջ 136, Վենետիկ, 1869:

Տես «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», էջ 18:

ընթերցվածը կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել Zirtha: Իսկ այս սրբագրությունից հետո Զինթան կարող է համապատասխան լինել և ծագած լինել հին Իզիրտու անունից:

Ասորագետ Շտրեբը վկայում է, որ Իզիրտու քաղաքի անունը ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ գրվում է երբեմն ի հավելվածով, իսկ երբեմն առանց այդ ձայնավորի՝ Զիր-տու կամ Զիր-տա: Այդ տեղանվան բուն մասն է Իզիր- կամ Զիր-, իսկ տու կամ տա ասորեստանյան հատուկ վերջավորություն է: Դժվար չէ, ուրեմն, համոզվել, որ Զինթայի նույնացումը Զիրտու կամ Զիրտայի հետ միանգամայն հնարավոր է:

Անհավանական չէ ըստ իս նաև այն, որ այժմյան Զիրան², որը գտնվում է Ռեանդուզից Պարսկաստան գնացող ճանապարհի վրա և Զագրոս լեռների այն մասում, որը մենք համապատասխան համարեցինք հայկական աղբյուրներում հիշատակված Զարասպին՝ թե իր անունով և թե իր տեղադրությամբ կարող է նույնպես համապատասխան լինել Զինթա—Զիրտային:

Եթե իմ այս դիտողությունները Զինթայի մասին ընդունելի համարվեն՝ այդ դեպքում կարելի կլինի ենթադրել, որ 298 թվի դաշնագրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը հասնում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում մինչև Զագրոս լեռները Ռեանդուզի արևելակողմում:

Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան այս սահմանում, ուր, ըստ վերոհիշյալ մեր ենթադրության, գտնվում էին Զարասպ լեռը և Զինթա կամ Զիրթա ամրոցը՝ Փավստոսի ու Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց է արված Հայաստանի չորս բղեշխություններից մեկը՝ Նոր-Շիրականը, որի իշխանության տակ են եղել ըստ Փավստոսի՝ Նոշիրական (Նորշիրական, Նոր-Շիրական), Մահկերտուն, Նիհորական և Դասն երկիրները³: Այս բղեշխության տեղադրության մասին, որը Արշակունյաց Հայաստանի սահմանապահ իշխանություններից մեկն էր՝ պատմագիտական և աշխարհագրական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ, որոնք մանրամասն քննության են առնված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում (էջ 19—34):

¹ Տե՛ս Մ. Շտրեի, Հայաստան, Թրդաստան և արևմտեան Պարսկաստան բաժնունական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, Թարգմ. Պիլգրիմյանի: Վիեննա, 1901, էջ 98:

² Տե՛ս Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СС.С.Р.—«Иран и Афганистан»:

³ Փավստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 163, Վենետիկ, 1889:

Հիմնվելով, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի վկայությունների վրա, Նոր-Շիրականի տեղը Հյուբշմանը որոշել է Մծբին-Արվաստանի և Կորդուբի միջև, այն է՝ Մծբինի արևելակողմում¹։ Մոտավորապես նույն կարծիքին է նաև Ադոնցը, որը Նոր-Շիրականի տեղը ենթադրում է Կորդուբից հարավ, Ադիաբենի հյուսիս-արևմտյան ծայրում՝ ալթմյան իսլամո-սուդանյան գետի հովտում²։ Նոր-Շիրականի թե անվան և թե տեղագրության մասին բոլորովին նոր ու արտասովոր կարծիք հայտնել է Մարկվարտն իր վերջին շրջանի աշխատություններում³։

Իր նոր աշխատություններում Մարկվարտը վճռական կերպով պնդում է, որ Փավստոսի և Ագաթանգեղոսի վկայությունները, որոնց համաձայն Նոր-Շիրականի բռնաշնչությունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս սահմանակալ իշխանություններից մեկն է համարվում՝ ճիշտ չեն և չունին պատմական արժեք։ Նոր-Շիրական է անվանվել, նրա ասելով, ամբողջ Ադիաբենը, որն անանջատ մասն է եղել Սասանյան Պարսկաստանի։ Այդ երկիրը Հայաստանի գերիշխանության տակ է եղել միայն Տիգրան Մեծի ժամանակ։

1931 թվին, Մարկվարտի մահից հետո, լույս է տեսել նրա ուշագրավ մի աշխատությունը. «Յուդեա Երանշահի շրջանային մայրաքաղաքների»⁴, որի մեջ նա, ինչպես ինձ հայտնի եղավ Մինորսկու հոգևածից, հիմնվելով Տաբարիի և Իբն-Խորդադբիհի վկայությունների վրա՝ Նոր-Շիրականը բացատրել է իբրև կրճատված ձև Not-Artaschirakan անվան, որը, ըստ Տաբարիի, Արտաշիրի հիմնած ութ քաղաքներից մեկն էր և գտնվում էր Մոսուլի շրջանում⁵։

Ինձ թվում է, որ Նոր-Շիրականի մասին վերոհիշյալ կարծիքները ճիշտ չեն և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների վկայությունների ցուցումներին, որ, ինչպես կտեսնենք, կարող են մեկնվել նաև այլ կերպ։

Պետք է ասել, որ Նոտ-Արտաշիրական երկիրը, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հե-

¹ Տե՛ս Լյուբման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Գիւղիկեյան-Նի, էջ 180—181։

² Տե՛ս Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227։

³ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 68—70 և Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 379։

⁴ J. Markwart, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rome, 1931։

⁵ Տե՛ս V. Minorsky, The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part 1, 1943, էջ 103։

տաղոտութիւններ»-ում, հիշատակված է նաև Խորենացու Աշխարհացույցի կարևոր մի վկայութեան մեջ, որը սխալ է հասկացվել աշխարհագրական բոլոր նոր աշխատութիւններում: Իբրև Պարսկաստանի արևմտյան կողմի երկիրներ Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված են Նոտարտայ և Շիրական¹, որոնց տեղագրութիւնն աշխատել են որոշել Մարկվարտը և Ադոնցը:

Մարկվարտն իր Eranschahr աշխատութեան մեջ «Նոտարտայ» և «Շիրական» ենթադրել էր իբրև երկու տարբեր երկիրներ²: «Նոտարտայ»-ն նա համապատասխան էր համարել Մոսուլի շրջանում գտնւող Բեթ-Նոհադրեին, իսկ «Շիրական»-ի տեղագրութիւնը նա ենթադրում էր այժմյան Ուշնուի, հին Շնավհ գավառի շրջանում, ուր գտնւում էր Թեոփիլակտոս Սիմոկատոսի հիշատակած Սիրագան-ների գյուղը³:

Այս եզրակացութիւններն ընդունելի էր համարել նաև Ադոնցը, որը, ի լրումն Մարկվարտի պնդումների, իր կողմից ավելացնում է, որ Աշխարհացույցում Նոհատրա է անվանւում, հավանորեն, ամբողջ Ադիարենը, իսկ Շիրականը կարող է լինել Նոհատրա տեղանվան հայկական հոմանիշը⁴: Իմ կարծիքով, «Նոտարտայ»-ի և «Շիրական»-ի մասին այս ենթադրութիւնները ճիշտ չեն:

«Նոտարտայ»-ն և «Շիրական»-ը, որ երկու առանձին տեղանուն են համարւում, իրապես, պետք է միացվեն և կարդացվեն «Նոտարտա[յ]շիրական», այսինքն՝ «Նոտ-Արտաշիրական», որը Պարսից աշխարհի երկիր էր: Ըստ իս նոր-Շիրականը բնավ կապ չունի Նոտ-Արտաշիրականի հետ, այլ, ինչպես ճիշտ վկայում են իրարից անկախ Փաւստոսը և Ագաթանգեղոսը, նա Արշակունյաց Հայաստանի չորս բոլորութիւններից մեկն է, որի տեղը, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր է հաստատուն կերպով որոշել:

Հոֆմանը, մատնացույց անելով Թեոփիլակտոսի վերոհիշյալ վկայութիւնը «Սիրագանների գյուղի» մասին, որը Ռաուլինսոնը համարել է Tope Sirgân-ի հետ այժմյան Ուշնուի մոտ⁵, հարց էր հարուցել, թե արդյոք չի՞ կարող այս Sirgân-ը նույնացվել հայկական պատմագիրների նոր-Շիրականի հետ, որի տեղը պետք է լիներ Ուր-

¹ Տե՛ս Խորենացի, Աշխարհացույց, հրատ. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 40 և նոյնը, Վենետ. հրատար., 1843, էջ 643:

² Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 23:

³ Տե՛ս Theoph. Sim., 5, 8, 9:

⁴ Տե՛ս Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 228—229:

⁵ Տե՛ս Jour. of Roy. Geogr. Soc., X, 18, 19:

միա լճի մոտերքում¹։ Ինձ թվում է, որ Հոֆմանի այս կոահումը հաստատվում է, իրապես, ուշագրավ տվյալներով։

Շատ հետաքրքիր է, որ Նոր-Շիրականի պրորբեմի լուծման համար բանալի է ծառայում հենց իր՝ Մարկվարտի հմտալից ուսումնասիրությունը «Շիրգրիանական երկրի» մասին, որ ընդարձակ կերպով մեջ է բերված նրա աշխատությունների մեջ²։ Խիստ տարօրինակ է սակայն, որ ինքը՝ Մարկվարտը չի նկատել, որ հենց Շիրգրերն ու Շիրգրիանական երկիրն են, որ Թեոփիլակտոսի մոտ անվանված են «Շիրբադաններ», իսկ հայ պատմիչների մոտ՝ «Նոր-Շիրական»։

Շիրգրերի մասին խիստ կարևոր է Պլինիոսի ուշագրավ մի վկայությունը³։ Սիգրիկներից վերև այժմյան Ուշնուփ կողմերում կամ Թերևս մի փոքր ավելի դեպի հյուսիս-արևմուտք Պլինիոսի մոտ հիշատակված է Sitrae ցեղը, որի անունը Մարկվարտը համարում է աղավաղված և առաջարկում է ուղղել և կարգալ Sigrae։ Այս ուղղումը, որ միանգամայն հավանական է ու ընդունելի, խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ շնորհիվ այս սրբագրության պարզ կերպով որոշվում է Sigrae ցեղի «Սիրգրիանե» կամ «Սիրգրիանիկե» անվանված երկրի տեղը, որը հիշատակված է Ստրաբոնի մոտ և Պտղեմեոսի հին քարտեզում։ «Սիրգրիանե» երկիրը, ինչպես երևում է Պլինիոսի վկայությունից, գտնվում էր այժմյան Սիդիկանի և Ռեանդուղի հյուսիսակողմում և Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքի շրջաններում։

Եվ ինձ թվում է, դժվար չէ կոահել, որ սիրգրերի (շիրգրերի) Սիրգրիանը, կամ ավելի ճիշտ՝ Շիրգրիանը, այն երկիրն է, որ Շիրակ կոչվող ցեղի անվան աղդեցությամբ և բաղաձայնների գրափոխությամբ (metathesis) հին հայերենում դառել է Նոր-Շիրական, իսկ Թեոփիլակտոսի մոտ, որը յոթերորդ դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակ է՝ Siragan։

Առանձնապես ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հռոմեական-հունական հեղինակների մոտ հիշատակված նույն այս Շիրգրիան երկիրը, որը համապատասխան է իմ կարծիքով Նոր-Շիրականին, հիշատակված է նաև Ղևոնդ պատմիչի մոտ։ Վերջինս, խոսելով Գագիկ Արծրունու ասպատակությունների մասին հարևան Ատրպատա-

¹ *St. Hoffmann*, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig. 1880, էջ 249։

² *St. „Untersuchungen zur Geschichte von Eran“*, Leipzig, 1905, էջ 26 և-ն., „Eranschan“, էջ 32 և „Südarmenien“, էջ 337, 393, 399, 401 և-ն.։

³ *Plin.*, Nat. Hist., VI, էջ 118։

կանի կողմերում հիշատակվում է «Շիրքոյ» գավառը¹, որը պարզապես Պլինիոսի վկայության *Sigrae* կամ Շիրքերի ցեղի երկիրն է:

Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տալիս, որ Նոր-Շիրականի հին Շիրքիան—Շիրքոտ անունը պահպանվել էր մինչև ութերորդ դարը՝ մինչև Ղևոնդ սլաոմագրի ժամանակը:

Մեր այս նոր դիտողությունները Նոր-Շիրականի մասին, համաձայն որոնց նրա տեղը որոշվում է Սիրիկանից և Ռևանդուզից հյուսիս գտնվող Շիրքերի երկրում, ուր հիշատակված է վերոհիշյալ «Շիրականների գյուղը»՝ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս բղեշխությունը, որ սահմանակալ իշխանություն էր՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու էր ո՛չ թե Ասորեստանի կողմից, ինչպես այդ մատնացույց է արել Մարկվարտը², այլ Մեդիա-Ատրպատականի կողմից, որտեղից թշնամի զորքերը կարող էին ներս խուժել Հայաստան Զարասպի վրայով և Կելիշին ու Կելիսիփան լեռնանցքներով:

Մեր այս նոր եզրակացության կռիվն է ծառայում Ագաթանգեղոսի վկայությունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս բղեշխանների մասին, որոնք Տրդատ Մեծի հետ գնացել էին Բյուզանդիա:

«Իսկ զինվորականության կողմից [գնացին նրա հետ],—ասում է Ագաթանգեղոսը,—նրա պալատի չորս գահերեց իշխանները, որոնց անվանում էին բղեշխ. առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմերում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանի կողմերում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմերում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմերում»:

[«Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին գահեդէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր-Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ՝ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն»]³:

Մեշ բերված այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան ու հարավային սահմաններում Ագաթանգեղոսին հայտնի են եղել երեք բղեշխություններ՝ Նոր-Շիրականի, Ասորեստանի և Արվաստանի կողմերում:

¹ Ղևոնդի վկայության մեջ (Մ.—Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԼԲ, էջ 133—134), փոխանակ էի Բուտակս և ի Զիշուոյ, Եզրանի ձեռագիրն ունի էի Բուդակս և ի Շիրքոյ: Ուղիղ բնթերցվածը պետք է լինի էի Բուդակս և ի Շիրքոյ:

² *See Markwart. Eranschahr. էջ 163—170.*

³ Ագաթանգեղոս, գլ. ԶԻԶ (873), էջ 410, Թիֆլիս, 1014:

Եվ առանձնապես ուշագրավ է, որ նա Նոր-Շիրականի կողմը տարբեր է համարում Ասորեստանի կողմից, որի դիմաց, ինչպես նա մատնանշում է, գտնվել է երկրորդ սահմանակալ իշխանությունը:

Ագաթանգեղոսի այս վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, շատ որոշ է ու պարզ: Սակայն Մարկվարտի թե հին և թե նոր ենթադրությունները Նոր-Շիրականի մասին հակասում են այս վկայությանը: Իր նորագույն աշխատություններում Մարկվարտը, ինչպես տեսանք, ենթադրում է, որ Նոր-Շիրական կամ Նոտ-Արտաշիրական Ադիաբենի պաշտոնական անունն էր: Արդ՝ եթե այս կարծիքը ճիշտ համարվի՝ անհասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ Ագաթանգեղոսը Նոր-Շիրականի և Ադիաբեն-Ասորեստանի կողմերը համարում է իրարից տարբեր և մատնացույց է անում տարբեր շրջաններում:

Ինչպես հայտնի է, Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությանը Մարկվարտն այլ լուսաբանություն էր տվել իր Eranschahr աշխատության մեջ: Լնդունելով, որ Նոր-Շիրականն Արշակունյաց Հայաստանի չորս բզեշխություններից մեկն էր՝ Մարկվարտն իր հնագույն այս ուսումնասիրության մեջ այդ բզեշխությունը, հակառակ Ագաթանգեղոսի վերևում բերված վկայության, համարել էր սահմանակալ իշխանություն «յԱսորեստանեայց կողմանէն»: Իսկ մյուս բզեշխությունը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի երկրորդ սահմանակալ իշխանությունն էր, «յԱսորեստանեայց կողմանէն», նա, «յԱսորեստանեայց»-ը ուղղելով «յԱսորոց», ենթադրել էր ո՛չ թե Ադիաբեն-Ասորեստանի, այլ Ասորիքի կողմում: Ուստի և նա կարծել է, որ «երկրորդ սահմանակալ»-ը և բզեշխը Շահունոց Մոփաց իշխանն էր:

Մարկվարտի այս եզրակացությունները, որ տիրող ու ընդհանրացած են և որ ես ևս ընդունելի էի համարել իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 35), ինձ թվում է այժմ, որ ո՛չ միայն վիճելի են, այլև անհավանական:

Այդ եզրակացությունները չեն կարող ընդունելի համարվել, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ Մարկվարտը աչքաթող է արել, որ Տրդատ Մեծի և Արշակ Բ-ի ժամանակ, երբ Շահունոց Մոփքը և նրա հարևան երկիրները գտնվում էին Հռոմի բարձրագույն իշխանության տակ, այս կողմերում կարիք չկար սահմանների պաշտպանության: Եվ, իհարկե, միանգամայն անհավանական է ենթադրել, որ սահմանապահ բզեշխություն գոյություն է ունեցել նաև այստեղ: Մարկվարտի դիտողությունը, որ Շահունոց Մոփքի բզեշխությունը հիմնված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Սելևկյանների հարձակումներից պաշտպանելու համար՝ բոլորովին համոզիչ է, որովհետև Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունը վե-

րարեցրում է ո՛չ թե Սելեվկյան, այլ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին:

Ինձ ավելի հավանական է թվում այժմ, որ Արշակունյաց Հայաստանի շորս բղեշխությունները, որոնք անվանվում են «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաև «կողմնապահ» կամ «կողմնակալ», գտնվում էին Հայաստանի հետևյալ սահմանային շրջաններում: Նոր-Շիրականի բղեշխն իշխում էր այժմյան Ռեանդուզի ու Սիդիկանի հյուսիսակողմում և պաշտպանելու էր, ուրեմն, Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանները Մեդիա-Ատրպատականի կողմից: Սրան հարևան մյուս բղեշխը, որն Ագաթանգեղոսի մոտ անվանված է «երկրորդ սահմանակալ», ըստ երևույթին, Կորգվաց իշխանն է, որի իշխանություն տակ են հղել, հավանորեն, նաև Տմորիքը և Կորդիքը: Հասկանալի է դառնում այսպիսով, որ այս բղեշխը, իրապես, «երկրորդ սահմանակալ»-ն էր և պաշտպանելու էր Հայաստանի սահմանները «յԱսորեստանեայց կողմանէն»: Արշակունյաց Հայաստանի հարավային սահմանում «յԱրուաստան կողմանէն», այսինքն՝ Միջագետքի և Մծրինի հյուսիսակողմում, իշխում էր Աղձնյաց բղեշխը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի «երրորդ սահմանակալն» էր: Իսկ հյուսիսում «ի Մասքթաց կողմանէն», այսինքն՝ Վրաստանի Մեսխեթի շրջանի դիմաց, իշխում էր «շորրորդ սահմանակալ»-ը՝ Գուգարքի բղեշխը:

Բղեշխությունների տեղադրության որոշմամբ մոտավոր կերպով ճշտվում են նաև Արշակունյաց թագավորության սահմանները:

Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց թագավորության սահմանումն էր գտնվում, ինչպես վերև տեսանք, Նոր-Շիրականը: Այնուհետև Արշակունյաց Հայաստանի ծայրագավառներն էին այս կողմերում Դասնը, Տմորիքը և Կորդիքը: Դասնի տեղադրությունը հաստատուն կերպով որոշված է: Այս երկիրը, ինչպես մանրագին հետազոտությամբ որոշել է Հոֆմանը, գտնվել է Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում և այժմյան Ամադիայի ու Գարա լեռների կողմերում¹: Իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում մանրամասն ցույց է տրված, որ Դասնը համապատասխան է իր տեղադրությամբ Ստրաբոնի հիշատակած Կալաքենին, որի տեղը ենթադրվում է նույնպես Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում, այդ գետի և Խաբուր-սուփի միջև: Ստրաբոնի վկայությամբ՝ հին Կալաքենին, որը գտնվում էր Ադիարեն-Ասորեստանի հյուսիսում, արմենների հին գաղթավայրերից մեկն էր:

¹ S. Hoffmann, Auszüge, էջ 202—207:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,— ասում է Ստրաբոնը,— դաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել Արմենիային: Մեդագինները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ, սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում իրար վրա հարձակվում ու նորից հաշտվում էին»¹:

Ստրաբոնի թե այս և թե այլ վկայություններից երևում է, բացի այդ, որ արմենական այս հեռավոր գաղթավայրը շարունակ ձեռքից ձեռք էր անցել և կազմել էր մաս կամ Հայաստանի և կամ Ատրպատականի:

«Մեդիա-Ատրպատականի հզոր հարևաններն են,— ասում է Ստրաբոնը,— արմենները և պարթևները, որոնք հափշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլիվածք»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Արմենական Կալաքենն հին գաղթավայրը, որը Փավստոսի մոտ անվանված է Դասսընտրե և Նղիշեի մոտ՝ Դասն³, ծայրամասն էր Արշակունյաց Հայաստանի: Դասնի հարևան գավառներն ու ծայրամասերն էին Արշակունյաց՝ թագավորության Տմորիքը և Կորդիքը, որոնք գտնվում էին այժմյան Խաբուր-սուփի վերին հոսանքի շրջանում՝ հին Ալկի կամ այժմյան էլք քաղաքի հարավակողմում:

Իսկ ավելի դեպի արևմուտք այժմյան Բոհտան-սուփի հարավակողմում գտնվում էր Կորդուքը, որի հարավային սահմանն էր Խաբուր-սուն, իսկ հարավ-արևմտյանը՝ Տիգրիս դետը⁴ և նրա ափին գտնվող հին Բեզաբդեն (այժմյան Զեզիրեն), որը նշանավոր բերդ էր «Ծաղկից աշխարհ»-ում: Այսպիսով, ընդունելով համաձայն Փավստոսի Կորդուքն իբրև Հայաստանի ծայրաշխարհ՝ Արշակունյաց թագավորության սահմանը ևս հավանական կլինի ենթադրել Կորդուքի հարավակողմում Խաբուր-սուփ գետի հոսանքի երկարությամբ:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Տիգրիս գետի աջ կողմում, հավանորեն, հասնում էր մինչև Մասիսու լեռնաշղթան և Իդալա լեռները: Հայաստանի ծայրաշխարհներն էին այստեղ, ինչպես

¹ Strabo, XVI, 1, 19.

² Նույնը, XI, 13, 2:

³ Տես Փավստոս. IV, գլ. Ծ և Նղիսե, Վենետիկ, 1864, էջ 80:

⁴ Գետը է սակայն նշել, որ 359 թվին, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը (XVI/1. 6, 30). Կորդուքը կամ, հավանորեն, նրա մի մասը, գտնվել է Գարուից իշխանության տակ:

կարելի է եզրակացնել Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի և Զորանամակի¹ վկայություններից՝ «Մադէէից աշխարհ»-ը (Zabdicena), Աղձնիքը և Մեծ Մոփքը, հատկապես, այժմյան Մարդինից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արշակունյաց թագավորների Բնաբեղ բերդը (այժմյան Բինեբիլ իզլա լեռների շրջանում), որի մեջ պահվում էին արքունի գանձերը:

Ուշագրավ է սակայն, որ հորենացին, որը լուրջ ու հմտալից քննությանը տվել էր իր Աշխարհացուլցի մեջ Հայաստանի քաղաքական աշխարհագրությունը նրա բաժանումից առաջ, հակառակ մեր վերոհիշյալ եզրակացության, ենթադրել է, որ «Մարդէ բերդ»-ը և «Բզարդէ»-ն գտնվել են Հայաստանի հարևան «Միջագետք աշխարհ»-ում²:

Արշակունյաց թագավորության սահմանները, սկսած Իզլա լեռների շրջանից մինչև Եփրատ գետի ծոնկը Մովք լճի հարավակողմում՝ այժմյան Թելեկի մոտ, անորոշ են և կարոտ են հատուկ քննության: Զ. Կիպերտի քարտեզում Հայաստանի սահմանն այս կողմում համարվում է Եփրատ գետը՝ սկսած Սամոսատ քաղաքի հյուսիսակողմերից (Սամոսատից մոտ 50 կիլոմետր դեպի հյուսիս) և Հայաստանի մեջ է ենթադրվում Սևավերակը և Աբարնեն³, սակայն Հյուբշմանն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Մեծ Մոփքի հարավ-արևմտյան սահմանները պարզ չեն⁴:

Սկսած Մովք լճի հարավակողմից մինչև Դաստեյրա (այժմյան Դոստալ)⁵, որը գտնվում էր Զիմարայի հարավ-արևելակողմում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը կազմում էր Եփրատ գետը: Հայաստանի արևմտյան այս սահմանի վրա գտնվում էին, սկսած հարավից դեպի հյուսիս՝ հետևյալ հին ու նաև հետնագույն ժամանակի գավառները, որ հիշատակված են հորենացու Աշխարհացուլցի մեջ՝ ա) Հանձիթ, որի մեջ էին Մազարան (այժմյան Մեզրեն), Խարբերդը և Տոմիսան, բ) Գորեք՝ Արածանիի հարավակողմում և Եփրատի

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, ԳԼ. ՃԺԲ (798). Փավստոս, IV, ԳԼ. Ծ և V, ԳԼ. ԺԶ—ԺԷ. Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 251, 230, 293. Աս. Կանայանց, Անյայտ դաւառնե՛ր չի՛ն Հայաստա՛նի, էջմիածին, 1914, էջ 9—10. Հյուբշմանց, չի՛ն Հայոց տեղւոյ անուանե՛րը, էջ 182—184:

² Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի խորենացոյ», հրատ. Ա. Մուքրյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 37:

³ Տե՛ս H. Kiepert, Atlas antiquas, elfte Auslage, Tab. IV:

⁴ Հյուբշմանց, չի՛ն Հայոց տեղւոյ անուանե՛րը, էջ 143:

⁵ Տե՛ս Мандян, Маршруты Понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, «Вестн. др. ист.», 1940, № 3—4, էջ 91 և չ.:

արևելակողմում, գ) Դեգիթ՝ Արածանիի հյուսիսակողմում և դ) Մըզուր կամ Մծծուր, որը գտնվում էր Մուզուր լեռների հարավակողմում և որի մեջն էր Ակնը՝ այժմյան Էգիներ:

Սկսած Դաստեյրա-Դոստալի կողմերից՝ Եփրատ գետի ամբողջ վերին հոսանքը մինչև նրա ակունքները գտնվում էր Արշակունյաց Հայաստանի մեջ: Դոստալի մոտ գտնվող այժմյան Ղուրու-շայ գետի արևելակողմում և Մուզուր լեռների հյուսիսակողմերումն էր Արշակունյաց Հայաստանի պատմական նշանավոր ծայրագավառ Դարանաղին, որը ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևելք մինչև Գոհանամ կամ Սեպուհ լեռը: Այս գավառի մեջ էին Անի-Կամախ հիւ բերդաքաղաքը, Թորդան ավանը, ուր գտնվում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի գերեզմանները և Լինչի քարտեզի մեջ նշանակված Մեծ և Փոքր Բագառիջ գյուղերը:

Գոհանամ լեռան արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց թագավորության մյուս նշանավոր ծայրաշխարհը՝ Եկեղյաց գավառը, ուր, ինչպես տեսանք, 384/5 թվականին ապաստան էր գտել Արշակ Գ թագավորը: Այս գավառի մեջ էին Երեզը կամ Երիզան (այժմյան Երզնկան), Թիլ ավանը՝ Գոհանամ լեռան արևելյան ստորոտում, հախ գյուղը՝ Թիլի հյուսիս-արևմտակողմում, և Վասակերտը (այժմյան Վազկերտը)՝ Երեզի հյուսիսակողմում: Արևելյան կողմից Եկեղյաց գավառը, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը, հասնում էր մինչև Եփրատ գետի ոլորտը և նրա ափին գտնվող Կոթեր ավանը¹:

Եկեղյաց գավառին արևելյան կողմից սահմանակից էր Արշակունյաց թագավորության Դերջան ծայրագավառը, որը հասնում էր մինչև Եփրատ գետի հյուսիսակողմում և Սերշեմե-սուի արևմտակողմում գտնվող հաղտոյառիճ գյուղը (այժմյան Գաղտառիճ): Այդ գավառի մեջն էր հայտնի հին «Բագայառիճ» կամ «Բագառիճ» գյուղը (այժմյան Պեկերիջը):

Դերջանի հյուսիս-արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց Հայաստանի Սպեր ծայրագավառը, որը, ինչպես վկայում է Փավրատոսը, Արշակունյաց տոհմի թագավորների թագադիրների, Բագրատունիների, երկիրն էր²: Այս գավառի կենտրոնավայրն էր Սպերը (այժմյան Իսպիրը)՝ Ճորոխ գետի վրա:

Վերոհիշյալ հինգ ծայրագավառները՝ Մզուրը, Դարանաղին, Եկեղիքը, Դերջանը և Սպերը՝ հորենացու Աշխարհացույցը համարում էր Բարձր Հայք աշխարհի գավառներ:

¹ Տես Հյուբերմուլ, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 129—131:

² Адоуш, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 48 և հետ.:

³ Տես Փավստոս, V, գլուխ ԽԴ, էջ 263 (Վենետիկ, 1689):

Սպեր գավառի հյուսիս-արևելյան կողմերում Արշակունյաց թագավորության սահմաններն էին համարվում, ինչպես վկայում են հայ պատմագիրները և խորենացու Աշխարհացույցը, Պարխար լեռները, որոնք Ստրաբոնի մոտ անվանված են Պարիադրես, և, հատկապես, «Արսեացփոր» գավառը, որի միջով Ճորոխ գետը հոսում էր դեպի Կղարշք¹:

Պարխար լեռների և Ճորոխ գետի կողմերից Արշակունյաց թագավորության սահմանը թեքվում էր Կղարշքի վրայով գեպի հին խորձյան (Chorzene) գավառը, որը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններից մեկում², միացված էր Մեծ Հայաստանին դեռևս երկրորդ դարի առաջին կիսում մեր թվականությունից առաջ, Արտաշես Ա-ի ժամանակ, խորձյան գավառի մեջն էր Կուր գետի վերին ընթացքը:

Արշակունյաց Հայաստանի հետևյալ ժայռագավառն էր խորձյանից հետո Զավախքը, որը տարածվում էր Կուր գետի երկարությամբ դեպի հյուսիս-արևելք: Այս գավառի մեջ կային բազմաթիվ ձկնաշատ լճեր, որոնցից ամենանշանավորն էր Փարվանա լիճը: Հին Զավախքում կարևոր կենտրոնավայր է եղել Պետինգերյան քարտեզի Caspiae-ն (այժմյան խոսպիա), որը գտնվում էր այժմյան Ախալքալաքից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ:

Պոմպեոսի անդրկովկասյան ռազմաշինքի լուսաբանության վերաբերող ընդարձակ իմ հոդվածում ես մանրամասն ցույց էի տվել, որ Տիգրան Բ-ի (95—55 թ. մեր թվ. առ.) ժամանակ Մեծ Հայաստանի մեջ էին Պետինգերյան քարտեզի ոչ միայն Caspiae կայարանը, այլ նաև Ad Metcurium-ը, այսինքն՝ «Կուրի գետանցքի մոտ» կայարանը, որը գտնվում էր այժմյան Ախալցխայից մոտ 8 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք³: Հավանորեն, Կուր գետի նույն այս կողմերում պետք է լինեին նույնպես և Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները:

¹ Տե՛ս Փարսեղի. II, 71. ԽԱ, էջ 74—78, Տիգրիս, 1904. Եղիօս, էջ 224, Վենետիկ, 1884. Brosset. Description géographique de la Georgie, St-Petersbourg, 1842, I, էջ 41 և 69. «Աշխարհացույց Մովսեսի խորենացույց», հրատ. Սուքրյանի, էջ 35 և ուրիշ: Համեմատե՛ նաև Հյուսիսային Հին Հայոց անդույն անունները, էջ 118—119 և 244. Markwart, Südarmenien, էջ 77. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 27, ծան. 1, 4-ն.:

² Տե՛ս «Маршрута понтийского похода Помпея», «Вестн. др. ист.», 1940, № 3—4, էջ 99:

³ Տե՛ս Манандян Я., Круговой путь Помпея в Закавказье, «Вестн. др. ист.», 1939 г., № 4, էջ 74—77. Նաև՝ Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, էջ 131:

Խորենացու Աշխարհացուլցի մեջ վերոհիշյալ երեք գավառները՝ Կղարքբը, Խորձյանը (Աշխարհացուլցի մեջ անվանված է Արտահան) և Զավախքը՝ մատնանշված են իբրև գավառներ Գուգարաց աշխարհի, որը, ինչպես տեսանք, Արշակունյաց թագավորության բղեղխություններից մեկն էր և, լինելով սահմանակալ իշխանություն, պահպանում էր Հայաստանի սահմանները հյուսիս-արևմտյան կողմից:

Նույն այս Գուգարաց բղեղխության մեջ էին գտնվում, ըստ Խորենացու Աշխարհացուլցի, նաև Հայաստանի հյուսիսային ծայրագավառները, որոնք սահմանակից էին Վրաստանին՝ Թռեղքը (Վրաց Թրիալեթի, այժմյան Մալկան), որը գտնվում էր Փարվանա լճի հյուսիսակողմում, Մորափորը, Կողբափորը և Ձորոփորը¹: Ուշագրավ է սակայն, որ Փավստոսի վերև հիշված վկայության մեջ Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած իշխանների թվում իրարից անկախ հիշատակված են՝ Վուգարաց բղեղխն և յետ սորա Ձորայ գաւառին տէրն և Կողբայ գաւառին տէրն²:

Վերոհիշյալ Մորափոր, Կողբափոր և Ձորոփոր գավառների տեղադրության խնդիրը դեռևս հաստատուն ու վերջնական կերպով որոշված չէ: Հյուսիսում, ընդունելով համաձայն Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայության³, որ Կայան բերդը, որի տեղը ենթադրվում է Աղստե գետի աջ ափին, գտնվում էր Ձորոփոր կամ Ձորափոր գավառում՝ այս վերջինի տեղը որոշել է Աղստե գետի ավազանում⁴: Մարկվարտը, համաձայնելով Հյուսիսային հետ, ենթադրում է նաև, որ Կողբոփորի կամ Կողբափորի տեղադրությունը պետք է լիներ Ձորափորի արևմտակողմում: Իսկ Մորափորը, որը հիշատակված է միայն Խորենացու Աշխարհացուլցի մեջ, նա ենթադրում է այժմյան Դեբեդի կամ Ձորագետի հովտում⁵:

Սակայն աշխարհագրական հայկական երկերում, օրինակ՝ Ալիշանի, Լալայանի և ուրիշների մոտ, Դեբեդ գետի հովտում ենթադրվում է ոչ թե Մորափորը, այլ Ձորոփորը⁶:

¹ Տես «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացու», հրատ. Սուքրյանի, էջ 34:

² Փավստոս, I V, 71, Ծ:

³ Տես «Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 310:

⁴ Հյուսիսում, էին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 235:

⁵ Տես Murkwardt, Das Itinerar von Artaata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928, էջ 28:

⁶ Տես Ալիշան. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վեներտիկ, 1855, էջ 62. Ն. Լալայան. Աղդադրական Հանգէս, Թիֆլիս, 1901, VII—VIII, էջ 273, և Կանայանց. Անյայտ գաւառներ էին Հայաստանի, էջմիածին, 1914, էջ 152 և ուրիշ:

Այս վերջին կարծիքին նեցուկ կարող են ծառայել Գրիգորիս-
քահանա Երզնկյանցի տեղագրական ցուցումները, ըստ որոնց Կա-
յան բերդի տեղագրությունը ենթադրվում է Ձորագետի արևելակող-
մում գտնվող Հաղբատի մոտերքում¹։

Ձորոփորի, Մորափորի ու նաև Կայան բերդի տեղագրության
մասին, ինչպես տեսնում ենք, հայտնված են տարբեր կարծիքներ,
որ կարոտ են հատուկ քննության։ Մինչև վիճելի այս խնդրի վերջ-
նական լուծումը՝ Արշակունյաց թագավորության հյուսիսային սահ-
մանը, մենք ենթադրում ենք, իհարկե, որոշ վերապահությամբ, ըստ
ևորենացու Աշխարհացույցի, որը վկայում է, որ Կուր գետը, իջնե-
լով Տփղիս քաղաքի կողմից՝ Պարվար գավառն անցնելուց հետո
հոսում է այնուհետև

«Չժողովորդի և Ղվղբոփորի և Չժողովորդ հոմանուն գետօք, մինչև
ցՀնարակերտ քաղաք, զորս ի Հայոց հանեալ է»²։

✓ Այս վկայությունը, որ համապատասխանում է Հյուբշմանի և
Մարկվարտի վերոհիշյալ ենթադրություններին, ցույց է տալիս, որ
և՛ համարի գետաբերանից սկսած հյուսիսում Արշակունյաց Հայաստանի
սահմանն էր կազմում Կուր գետը³։

«Ըստ այսմ,— ասում է Հյուբշմանը,— ստացվում է հետևյալ
եզրակացությունը. Ձորոփորը գտնվում էր Աղստե գետի վրա,
սրա հյուսիսային կողմումն էր Կողբոփորը, իսկ վերջինիս հյու-
սիսակողմումն էր Մորոփորը⁴։ Արևելյան կողմից սրանք երեքն
էլ սահմանակից էին Կուր գետին և գտնվում էին Կուրի բա-
զուկների վրա, որոնք իրենց անունները ստացել էին նույն այդ
գավառների անուններից։ Սրանց հյուսիսակողմումն էր գտնվում
Պարվար գավառը, որի մեջ էր Տփղիսը»⁵։

Աշխարհացույցի վկայություններից, ինչպես տեսանք, երևում է,
որ Հնարակերտ քաղաքը գտնվել է Մորոփոր, Կողբոփոր և Ձորոփոր
գետերի ու գավառների հարավ-արևելակողմում։ Այս քաղաքի տե-
ղագրության մասին ևս հայտնված են հակասական կարծիքներ։

Մակար եպիսկոպոս Քաղաքացույցը իր «Արցախ» գրքում մատ-
նանշել է, որ Հնարակերտ ամրոցը գտնվում էր Կուր և Խրամ գե-
տերի միջև և նրանց գետախառնուրդի մոտ, ուր կան և այժմ այդ

1 ՏՅ՝ Գ. Է. Երզնկյանց, Կայան բերդ և Կայենո ձոր, «Աղագրական Հան-
գես», Գ գիրք, 1898, էջ 316—328։

2 «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ, հրատ. Մուքբյանի. էջ 28։

3 Հյուբշմանի թարգմանության բնագրում Ձորոփորից հետո գրված է
:Մորոփորը և ապա Կողբոփորը, որ, անշուշտ, պետք է համարել վրեպակ։

4 Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 238։

մեծ բերդի ավերակները¹։ Այս կարծիքը, ինչպես ցույց է տվել Մարկվարտը, ճիշտ չէ։

Հիմնվելով արաբական աշխարհագրագետ Իստախրիի վկայությունների վրա², որի մոտ տարածությունը Տիղիսից մինչև Գարդման ցույց է տրված 12 փարսախ (մոտ 69 կիլոմետր), իսկ Գարդմանից մինչև Խունան, որը նա համապատասխան է համարում հին Հնարակերտին (կամ Հունարակերտին), 10 փարսախ՝ Մարկվարտը միանդամայն ճիշտ եզրակացրել է, որ Բարխուդարյանի մատնանշած բերդը, որն այժմ կոչվում է Ղըզ-Ղալա՝ հին Գարդմանն է, Խունան-Հնարակերտը, որն ըստ Իստախրիի գտնվում էր Շամբորից 11 փարսախ հեռավորության վրա՝ պետք է լիներ սրա և Գարդմանի գրեթե բուն մեջտեղում³։

Որ Մարկվարտի այս եզրակացությունը ճիշտ է, այդ պարզ երևում է Խորենացու Աշխարհացույցի վերոհիշյալ վկայությունից, ըստ որի Հնարակերտի տեղադրությունը մատնանշված է Կուր գետի ափին Մորոփոր, Կողբոփոր և Ջորոփոր գետերի ու համանուն գավառների հարավ-արևելակողմում, այսինքն՝ Աղվանից աշխարհի արևմտյան ծայրում։

Հնարակերտ քաղաքից հետո Արշակունյաց թագավորության սահմանները, ինչպես վկայում է Փավստոսը, հասնում էին մինչև Կուր գետը և այստեղ սահմանագլուխ գավառներ էին Կողթը, Գարդմանաձորը, Շակաշենը և Ուտի Առանձնակը։ Հիշատակելով Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած այս գավառները, որ Պապ թագավորի ժամանակ վերանվաճել էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ Փավստոսը դրանց մասին տալիս է հետևյալ կարևոր տեղեկությունները.

«Նա [Մուշեղը] պատերազմեց նաև Աղվանից երկրի դեմ և նրանց սաստիկ ջարդ տվեց։ Նա ետ խլեց նրանցից շատ գավառներ, որ վերցրել էին իրենցից՝ Ուտին, Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը և սրանց շուրջը գտնվող սահմանակից գավառները։

Ով սահման դարձրեց իրենց երկրի և Աղվանքի միջև Կուր գետը, ինչպես որ առաջ էր»։

[«Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնո-

¹ Մուլար Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 398—399 և 436։ Տե՛ս նաև Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, էջ 29 և նրա քարտեզը։

² Տե՛ս al Istachri, éd de Goeje, էջ 193։

³ Տե՛ս Murkhardt, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, էջ 30—31։

սա ի հարուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գա-
ւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն՝ զՈւտի, զՇակաշէն և
զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահ-
մանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ
երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ
կացուցանէին»¹:

Ապստամբած Աղվանից գավառների հաջորդականութիւնը հա-
վանական է ենթադրել արեւմուտքից դեպի արեւելք հետեւյալ կարգով՝
նախ Կողթը, որը լինելով, ըստ հորենացու Աշխարհացուլցի, Արցա-
խի ամենահյուսիսային գավառը՝ սահմանակից է եղել, ըստ երե-
վուլթին, Գարդմանաձորին: Այս վերջինը, հարկավ, ոչ մի կապ չունի
Գարդման բերդի հետ, որը, ինչպես տեսանք, գտնվում էր Կուր և
Խրամ գետերի միջև:

Գարդմանաձոր գավառի մեջն էր հին Գարդման ավանը, որի
ավերակները հայտնի են այժմ Գրթմանիք անունով և գտնվում են
Շամքոր գետի արեւելյան մի բազկի վրա՝ այժմյան Գետաբեկի հա-
րավ-արեւելակողմում²:

Գարդմանին սահմանակից էր Արշակունյաց թագավորութեան
Շակաշեն ծայրագավառը, որի մեջ իններորդ դարում հիմնադրված
էր նշանավոր Գանձակ քաղաքը: Իսկ Շակաշենի արեւելակողմում
էր Արշակունյաց Հայաստանի Ուտի ծայրագավառը, որը հորենացու
Աշխարհացուլցի մեջ անվանված է Ուտի Առանձնակ: Այս գավառի
մեջն էր Կավատ Ա-ի (488—531 թ.) վերանորոգած ու ամրացրած
Պարտավ կամ Պերոզ-Կավատ քաղաքը³, որը հետագայում դառավ
Առան-Աղվանքի գլխավոր քաղաքը:

Սկսած Ուտի Առանձնակից՝ Արշակունյաց թագավորութեան
սահմանը ձգվում էր հյուսիս-արեւելքից դեպի հարավ-արեւելք մինչև
Կասպից ծովը Կուր գետի երկարութեամբ:

Իբրև Արշակունյաց թագավորութեան ծայրագավառներ Մ. Բար-
խուդարյանցը այս կողմերում համարում է «Աղուէն», Ռոցպատյան,
Արանուտ և Մուխանք գավառները⁴, որոնցից առաջին երեքը հորե-
նացու Աշխարհացուլցի մեջ համարվում են Ուտի աշխարհի գավառ-
ներ, իսկ վերջինը՝ Արցախի: Պետք է սակայն ասել, որ Աղվանքի
հին աշխարհագրութիւնը դեռևս գրեթե ուսումնասիրված չէ, ուստի

¹ Փավստոս, V, գլուխ ԺԳ, էջ 215, Վենետիկ, 1889:

² Տէս Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաքու, 1893, էջ 301—302:

³ Տէս M. Mawardi. Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 118:

⁴ Տէս Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902,
«Աղուանից երկիր» քաղաքը:

և Բարխուդարյանցի կռահումները, որ հիմնավորված չեն, կարոտ են հաստատման փաստական ապացույցներով:

Փափստոսի մոտ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արեւելյան կողմերում որպես սահմանագիծ երկիր հիշատակված է Կասպից աշխարհը, որի մեջ էր Փայտակարան քաղաքը:

1. Փափստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 164, Վենետիկ, 1889՝

«Հայոց թագավորից [Արշակ Բ-ից] անջատվեց նաև Կազբից աշխարհը»:

[«Եւստս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից»]:

2. Փափստոս, V, գլ. ԺԴ, էջ 215՝

«Կասբերի մասին.— Ապա Մուշեղ սպարապետը խստիվ վրեժ առավ Պարսից երկրից (՝), Փայտակարան քաղաքից, որովհետև նրանք ևս ապստամբել էին և դավաճանել Հայոց թագավորին: Սպարապետ Մուշեղ զորավարը, հասնելով այնտեղ՝ նրանցից շատերին պատժեց և գլխատեց, շատերին գերի վերցրեց, մնացածներին էլ հարկատու դարձրեց ու նրանցից պատանդներ վերցրեց և այնտեղ վերակացու կուսակալներ թողեց»:

[«Յաղագս Կասպից:— Ապա խնդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նոքա նշկահեցին ստեցին արքային Հայոց: Հասեալ զքաղումս ի նոցանէ գլխով պատուհաս առնէր սպարապետն զօրավարն Մուշեղ, զքաղումս ի նոցանէ գերէր, և զմնացորդսն ի հարկի կաղուցանէր և առնոյր պաղանդս ի նոցանէն և անդ ոստիկանս վերակացուս թողոյր»]:

Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած Կասպից երկիրը, որ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արեւելյան ծայրամասն էր՝ խորենացու Աշխարհացույցի մեջ անվանված է Կասպից աշխարհի մայրաքաղաքի անունով՝ Փայտակարան աշխարհ: Համաձայն Աշխարհացույցի՝ Փայտակարանն ունեցել է տասներկու դավառ. մատնանշված այդ դավառների տեղերը, բացի Վարդանակերտից, դեռևս որոշված չեն:

Փափստոսի մոտ հիշատակված հին Փայտակարան քաղաքը, ինչպես մատնացույց է արել Մինորսկին¹, գտնվել է այժմյան Շուշի քաղաքից դեպի հարավ-արևելք ավերակների այն վայրում, որ այժմ անվանվում է Միլ-ի-Բալլաքան: Իսկ Վարդանակերտ քաղաքը, որի անունով է կոչվում Փայտակարանի Վարդանակերտ գավառը, ինչպես ենթադրում է դարձյալ Մինորսկին², գտնվել է Արաքս գետի աջ

¹ Տե՛ս *Hudud al Alam*, The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, էջ 398:

² Նույնը, էջ 393:

ափին, այժմյան Ալտան կոչվող ավերակների վայրում (մոտավորապես 70—80 կիլոմետր Կուրի և Արաքսի միախառնման տեղից դեպի հարավ-արևմուտք)։ Արաքսական աշխարհագրագետ Իստախրիի մոտ տարածությունը Վարսան-Վարդանակերտի և Բայաբան-Փայտակարանի միջև ցույց է տրված 7 արաբական փարսախ, այսինքն՝ մոտ 40 կիլոմետր¹։

Որոշվում են մոտավորապես նաև Փայտակարանում գտնվող երեք գավառների՝ Աթշիրագավանի, Սպանդարանսլերոժի, Որմըզդ-պերոժի տեղերը, որոնք Ղևոնդի Պատմության մեջ անվանված են՝ Ըթշիրագուռն, Սպատարոմն-Փերոզ և Որմիզդ-Փերոզ²։ Ղևոնդ պատմագրի վկայության բովանդակությունից երևում է, որ նաև այս երեք գավառները, ինչպես և վերոհիշյալ Վարդանակերտը, գտնվել են Արաքս գետի ստորին հոսանքի հարավ-արևելյան կողմում։

Մենք տեսանք, որ Արշակունյաց թագավորության սահմանը Ուրմիա լճի արևելակողմում մոտ էր Թավրիզ քաղաքին և հասնում էր մինչև այժմյան Աշի-շայ գետը։ Վստահորեն կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Արշակունյաց Հայաստանում գտնվում էին ոչ միայն Մարանդ գավառը, որը հորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված է իբրև Վասպուրական աշխարհի գավառ, այլև Մարանդ գավառի հյուսիսակողմում գտնվող ամբողջ այժմյան Ղարադաղը և որանից դեպի արևելք գտնվող շրջանները, ըստ երևույթին, մինչև Կասպից ծովը։

Արշակունյաց թագավորությունը, որը հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնադրությունից հետո վերահաստատվել էր իր հին ընդարձակ սահմաններում, ինչպես տեսնում ենք, լայն ու արձակ հրկիր էր։ Եվ ուշագրավ ու հետաքրքիր է այն, որ Հայաստանն իր վերոհիշյալ սահմաններում մոտավոր կերպով համապատասխանում է Արտաշեսյան կամ ավելի ճիշտ՝ Տիգրանյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները նկարագրել է Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայության մեջ.

«Հայաստանի հարավային մասերը, — վկայում է Ստրաբոնը, — տարածվում էին մինչև Տավրոսը [=Մասիոսը], որը բաժանում էր այն ամբողջ Եփրատի ու Տիգրիսի միջև գտնվող երկրից, որ կոչվում է Միջագետք. նրա արևելյան մասերը հասնում են մինչև Մեդիա և Ասորպատական. հյուսիսում գտնվում

¹ Sém al Istachri, éd. de Goeje, էջ 192։

² «Գատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ, 1887, քլ. ԺԸ, էջ 101—102։

են Կասպից ծովի վերևի Պարախոաթրաս լեռները, նաև աղվաններն ու իբերները և Կովկասը, որն ընդգրկում է այդ ժողովուրդները ու հասնում մինչև Հայաստան. նա ձգվում է նույնպես մինչև Մոսխիկյան ու Կողքիսյան լեռները և կիպ մոտենում է Տիբարանյաններ կոչվող ցեղերին. իսկ արևմտյան կողմից Հայաստանի սահմանն են կազմում նույն այդ ցեղերը և Պարիադրեսն [= Պարխարը] ու Սկյուդրիսեսը մինչև Փոքր Հայքը և Եփրատի հունը, որը Հայաստանը բաժանում է Կապպադովկիայից և Կոմմագենից»¹:

Հայաստանի այս նկարագրությունը, ինչպես կարծում են, Ստրաբոնը տվել է, հետևելով Թեոփանես Միտիլենացուն, որը մասնակցած լինելով Պոմպեյոսի արևելյան արշավանքներին՝ նկարագրել է Հայաստանը և Անդրկովկասյան երկիրները որպես ականատես:

Աշխարհագրական վերոհիշյալ մեր դիտողությունները ցույց են տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանը 298 թվականից հետո ունեցել է գրեթե նույն սահմանները, ինչ որ Տիգրան Մեծի ու Պոմպեյոսի ժամանակ՝ Ավելի ևս ուշագրավ է այն, որ պատմական Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրությունը տվել է ճշգրիտ կերպով, գրեթե նույն սահմաններում, Աշխարհացույցի հեղինակ Մովսես Խորենացին, որն իր այդ աշխատությունը գրել էր Արշակունյաց Հայաստանի անկումից մի քանի հարյուր տարի հետո:

¹ Strabo, XI. 14, 1.

ՖԵՌՄԵՆԻԿԱՆ ՀԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ֆեռմիկայի բնագծում գտնվում է հոշոր կավածածիքային և զգնված-
նային գերակշռող դերը։ Նախարարական իշխանությունները։ Նախարար-
քանի ստուգարանությունը։ Նախարարների դասի տարբեր շերտերը։ Բզե-
խություններն իրեն ամենաբարձր կարգի իշխանություններ։ Բզեխների և առ-
ջին կարգի մեծամեծ նախարարների «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատեղ»
տիտղոսը։ «Բիւրաւոր» և «հագորաւոր»։ «Աւագ» և «կրտսեր» նախարար-
ներ։ Նախարարությունների բիվը։ Առանձին նախարարությունների ներքին
կազմակերպությունը։ «Տանուտէր», «տէր» կամ «հաճապետ»՝ իրեն նախարար-
ական տոմարի գլխավոր։ «Աւագ տանուտէր»։ «Սեպուն» և «աւագ սեպուն» իր-
են նախարարական տոմարի անդամներ։ «Տանուտէր»-ների կամ «հաճապետ»-նե-
րի ընտրության կարգը և նրանց իշխանությունը։ Զորահամակ։ Նախարար-
ական երկիրների ամրացման ու բերդերը։ «Դան» կամ «Դանոյ»։ Նախարար-
ները որպէս վասալներ և «արհաւիր» գործակալներ։ «Արշակունիների «ստան»-ը։
Նրանց բազմազան կազմակերպությունը։ Նախարարական «մարտախոսություն»-ը։
Գլխավոր «գործակալություն»-ները։ «մարդպետություն»։ «մարդապետություն»։
«հագորապետություն»։ «սպարապետություն»։ «մեծ դատաւորություն»։ «Մե-
ծի զաւաւորութեան գործակալություն» իրեն «մեծական իշխանություն»։ «Ա-
լատական ալլալլ պաշտոններ»։ «Աշխարհաժողով»-ներ։

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում, ինչպես
հայտնի է մեզ հին հայ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություննե-
րից, Հայաստանում զարգացել և վերջնականապես ձևակերպվել էր
նախարարական կամ ֆեոդալական կազմակերպությունը։

Տնտեսագիտական նորագույն երկերում մատնանշվում է, սո-
վորաբար, որ ֆեոդալիզմի տնտեսական հիմքը կազմում է արտա-
դրության ֆեոդալական եղանակը՝ բնական կամ նատուրալ տնտե-
սությունը, որը պետք է հակադրել ո՛չ թե փողային, այլ ապրանքա-
յին տնտեսությունը։ Ֆեոդալիզմի ժամանակ թեև գոյություն են ունե-
ցել փոխանակություն, փող, քաղաքներ և առևտուր, սակայն սրանց

նշանակությունը եղել է երկրորդական: Արտադրող հիմնական դասակարգը եղել է գյուղացիությունը, որը, մեծ մասամբ, գտնվել է ճորտական վիճակում, և, որոշ չափով, նաև արհեստավորությունը:

Բացի տնտեսական այդ հիմքից, իբրև ֆեոդալիզմի էական ու գլխավոր հատկանիշ մատնացույց է արվում խոշոր կալվածատիրության և ազնվականության գերակշռող դերը՝ թե տնտեսական և թե պետական-իրավական:

Ֆեոդալական պետությունները բաժանված են եղել բազմաթիվ մեծ և փոքր շրջանների, որոնց մեջ պետական իշխանությունը պատկանել է, գլխավորապես, կալվածատեր իշխաններին, որոնք անվանվել են սենյորներ: Հողատիրությունը պարունակել է, ուրեմն, իր մեջ թե մասնավոր և թե հանրային իրավունքի տարրեր, և խոշոր կալվածատերերը եղել են ո՛չ միայն հողատեր, այլև դատավոր, կառավարիչ, իսկ հաճախ լիակատար պետ և իշխան իրենց երկիրների սահմաններում: Առանձին ու ինքնիշխան այս շրջաններն անվանվել են Ֆրանսիայում՝ *seigneurie*, Անգլիայում՝ *manor*, Գերմանիայում՝ *Grundherrschaft* և Ռուսաստանում՝ *дворянина*: Հասկանալի է, իհարկե, որ խոշոր կալվածատեր սենյորը, օժտված լինելով պետական կարգի իրավունքներով, եղել է անմիջական տեր ու տնօրեն այն բնակչության, որը գտնվել է նրա երկրամասում:

Գյուղացիության կախումը նրանից ունեցել է, ինչպես իրավացի կերպով շեշտում են տնտեսագետները, արտատնտեսական բնույթ՝ պայմանավորված անմիջական իշխանությամբ ու հպատակությամբ¹:

Արդ՝ ֆեոդալական հասարակարգի գլխավոր ու անհրաժեշտ այս հատկանիշներն ունենր Արշակունյաց Հայաստանում նախարարական կազմակերպությունը: Այստեղ ևս իշխող դասը բաղկացած էր խոշոր կալվածատերերից, որոնք իրենց երկիրներում ունեին քաղաքական իշխանություն և «տէրական», այսինքն՝ սենյորական իրավունքներ: Ազնվականների այս բարձր դասը, որ համապատասխանում է միջնադարյան Նվրոպայի սենյորներին, անվանվում է հնագույն հայ աղբյուրներում՝ «նախարարք», «նախարարազունք» և «աղբք», «տոհմք» կամ «տունք նախարարացն», իսկ նրանց պետական կարգի իշխանությունը, նաև այդ իշխանության տակ գտնվող երկիրներն անվանվում են «նախարարությունք»:

«Նախարար» բառի ստուգաբանությունը և ծագումը երկար ժա-

¹ Տե՛ս Մամուղյոյո՛ւն, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան), Երևան, 1934, էջ 24—25:

մանակ մնում էին մոլթ և անհասկանալի: Գիտական հնագույն երկերում այդ բառը սովորաբար մեկնել են իբրև նախ-արար և համապատասխան են համարել լատինական prae-fectus բառին: Ին-ճիճյանն իր հնախոսության մեջ կարծում է, որ

«անունս նախաբար ինքնին յայտ առնէ ածանցեալ յանուանցս նախ և արար. իբր նախկին ի յարարս, կամ նախակարգեալ իշխան, որպիսի էր և առ լատինս անունս prea-fectus, ցուցանելով զյառաջագահութիւն և զնախադասութիւն քան զայլս»¹:

էմիլը Խորենացու ուսանողն իր թարգմանության հավելվածում ընդունել էր նույն այս մեկնությունը²:

Նախարար բառի այդ հին ստուգաբանությունն առաջին անգամ մերժել է Ն. Մառը և մատնանշել, որ այդ բառի սկզբնական ձևը եղած պիտի լիներ նախաբար, համապատասխան նահապետ և նահանգ բառերին: Նախարար, այսինքն՝ նախաբար, նրա կարծիքով, նշանակում է երկրի, շրջանի (=nah) տեր, գլխավոր (=rar=պրս. radh, զնգ. ratu)³, Նիկ. Աղոնցը, ընդունելով Մառի այս մեկնությունը՝ կարծում է, որ նախաբար բառի երկրորդ մասը ծագում է ո՛չ թե ratu, այլ պրսկ. dar արմատից⁴:

Մառի և Աղոնցի ենթադրությունները նախարար բառի ծագման մասին nahadar-ից՝ վերջերս վերջնականապես հաստատվեցին: Ուղղի մեկնությունը տվել է Մեյեն սոգդիերեն լեզվի օգնությամբ, որի մեջ պահպանվել է nâfdâr բառը «ժողովրդի կամ ցեղի պետ» նշանակությամբ: Նույն բառի պարթևական ձևը նա ենթադրում է nâfadâra՝ nâfa «պորտ, ցեղ» և dâra՝ «պետ, գլխավոր»:

Պարթևական nâfadâra-ն, նրա կարծիքով, հայերենում դառել է նահարար, սակայն ժողովրդական ստուգաբանությամբ նախ-ը վերածվել է նախ-ի և ստացվել նախարար ձևը⁵, Ուշագրավ է սակայն, որ Benveniste հյուսիս-արևմտյան պահլավերեն բարբառում մատնանշվում է naxva-dâra բառի գոյությունը, որն ըստ հայկական ձայնա-կան օրենքների կարող էր դառնալ նախաբար⁶:

¹ Ղ. Իճճյան, Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Բ, էջ 77:

² Н. Эмиль, История Армении Моисея Хоренского, Москва, 1813, էջ 298:

³ ՏԵՄ «Зап. Вост. Отд. Импер. Рус. Арх. Общ.», т. XI, 1898, էջ 170-173:

⁴ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451:

⁵ «Revue des études arméniennes», II, fasc. I, Paris, 1923 էջ 1-3:

⁶ Ղ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, է հատոր, Երևան, 1935, էջ 170:

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում իրենց մեծությամբ ու նշանակությամբ տարբեր էին իրարից, ինչպես և սենյորիաները միջնադարյան Եվրոպայում:

Ֆեոդալական պետության վերին շերտը կազմում էին Արևմտյան Եվրոպայում խոշոր և առաջնակարգ իշխանությունները, որոնք փաստորեն գրեթե անկախ էին թագավորից կամ կայսրից: ԺԱ դարում սրանք անվանվում էին Ֆրանսիայում դքսություններ (duchés), կամ կոմսություններ (comtés): Սրանցից ներքև գտնվում էին երկրորդ կարգի խոշոր սենյորիաները, որոնք անվանվում էին բարոնություններ (baronnies): Սրանք, մեծ մասամբ, խոշորագույն իշխանությունների ֆեոդալներն էին: Ավելի ցածրում էին դերակոմսությունները (vicomtés) և ղզեկատերերը (châtellenies), իսկ բոլորովին ներքևում՝ բազմաթիվ մանր սենյորիաները, որոնք վասալներն էին վերահիշյալ ավելի զորեղ ֆեոդալներին:

Այս դասակարգությունը կամ աստիճանավորումը («հիերարխիան»), որ կարևոր մի հատկանիշն էր Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի, գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանում:

Առաջին կարգի մեծ իշխանություններին համապատասխանում են այստեղ բզեխությունները: Քաղաքականապես սրանք գրեթե անկախ իշխանություններ էին, բայց գտնվում էին Հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ:

Բզեխների իշխանություններն ընդարձակ երկիրներ էին Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Նրանց պարտականությունն էր Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից և այդ պատճառով նրանք անվանվում էին «սահմանապահք», «սահմանակալք», նաև «կողմնապահք» և «կողմնակալք»:

Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի վկայություններից, ինչպես տեպանք, հայտնի է, որ Արշակունիների ժամանակ Հայաստանում կային չորս բզեխություններ՝

«առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանյայց կողմում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմում»¹:

Ազաթանգեղոսը և Փավստոսը վկայում են, որ բզեխները «գահերէց» իշխաններ էին «արքունի տաճարին»: Պարզ է, որ սրանք իբրև «գահերէց» իշխաններ՝ իրենց դիրքով բարձր են եղել մյուս նախարարություններից: Նիկ. Ադոնցը նույնիսկ ենթադրում է, որ նրանք չէին մոծված նախարարությունների համար սահմանված դահա-

¹ Ագսիսաեղեղոս, գլուխ ԺԻԶ (873), էջ 439—460, Տփղիս, 1909:

կարգի շարքը, որովհետև համարվել են գրեթե հավասար թագավորին: Ադոնցի կարծիքով՝ բղեշխները նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներն էին, որոնք Տիգրան Մեծից սկսած ճանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանությունը¹:

Որ բղեշխները, իբրև թագավորներին գրեթե իրավահավասար իշխաններ, նախարարական կազմի շրջանակից դուրս են համարվել՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ նրանք Արշակունյաց թագավորության մեջ չեն վարել գործակալական պաշտոններ:

Իբրև ամենաբարձր կարգի իշխաններ՝ աղբյուրների մեջ բղեշխներն անվանվում են «աշխարհատեարք» կամ «աշխարհակալք»: Այսպես էր անվանվում իշխանական ամենաբարձր խավը նաև Սասանյան Պարսկաստանում: «Աշխարհակալ»-ները (=sathradhâr), լինելով վասալներ Պարսից թագավորների, գրեթե անկախ իշխաններ էին և անվանվում էին նույնիսկ թագավորներ, որովհետև իրենց սյուլզերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագավորների թագավոր»²:

Այս լուսաբանությունը հիմնապես տարբեր է Ադոնցի տված բացատրությունից: Ադոնցի կարծիքով՝ sathradhâr Սասանյան Պարսկաստանի ո՛չ թե սատրապների և շրջանների կառավարիչների, այլ ավելի շուտ սոցիալական կամ դասային խմբի անուն է և համարժեք է նախարար գաղափարին³: Այս ենթագրությունը, որ հակասում է պատմական աղբյուրների վկայություններին, միանգամայն անհավանական է:

«Աշխարհակալ» և «աշխարհատէր» կամ «գաւառակալ» և «գաւառատէր» Հին Հայաստանում, բացի բղեշխներից, անվանվել են նաև առաջին կարգի մեծամեծ նախարարները: Այդպես են անվանված, օրինակ, Փավստոսի մոտ Մանաճիհր Ռշտունին, Շահապետն Որդունաց տոհմին» և Բիշխանն Մանաւազեան տոհմին»: Պարզ է, որ վերոհիշյալ հոմանիշները գործ են ածվել առաջնակարգ նախարարական տոհմերի նաև մյուս մեծամեծների համար:

Նկատի ունենալով «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատէր» իշխանների զինվորական ուժը՝ աղբյուրները նրանց անվանում են երբեմն «բիւրատորք» և «հազարատորք»:

«Բիւրատորք» են նրանք, որոնց զինվորական ուժը 10.000-ի չափ էր, իսկ «հազարատորք» նրանք, որոնց զինվորական ուժը հազարից

¹ Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 283:

² A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen, 1944, էջ 101:

³ Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 442 և 450—451:

պակաս չէր: Այս տերմինների իմաստն ուղիղ է մեկնված հայագի-տական թե հին և թե նոր երկերում:

Սենյորական դասի ստորին կարգերը կազմում էին Հին Հայաս-տանում «կրտսեր» նախարարները:

Աղբյուրների մեջ հիշվում են «աւագ և կրտսեր նախարարք» և «մեծամեծ աւագանի»-ն: Ինճիճյանի և Ադոնցի կարծիքով՝ նախա-րարները համարվել են «աւագ» կամ «կրտսեր» իրենց հզորության կամ կարեւորության համեմատ¹: Կ. Կոստանյանցն իր «Հիւսուածք»-ի մեջ տալիս է հետևյալ տարբեր լուսաբանությունները, էջ 28—29.

«Երկու կարգի նախարարներ կային՝ ավագ և կրտսեր. առա-ջին կարգից էին այն նախարարները, որոնք Հայոց ամենահին ազնվական կամ նահապետական ցեղերից էին առաջացել. իսկ երկրորդ կարգից էին նրանք, որոնց նախահայրերը հասարակ մարդիկ են եղել առանց ազնվածագումի և նախարարություն են ստացել թագավորներից իրենց մի նշանավոր ծառայության կամ հավատարմության համար»²:

Մյուս մեկնությունը գտնվում է դարձյալ «Հիւսուածք»-ում, էջ 36՝

«յուրաքանչյուր նախարարության մեջ կար ավագ նախարար՝ տանուտերը, և կրտսեր նախարար՝ սեպուհները»:

Վերոհիշյալ ենթադրություններից անհիմն է և անհավանական Կոստանյանցի և էմինի կռահումը, որ իբր «կրտսեր» նախարարների կարգին պատկանել են «հասարակ մարդիկ առանց ազնվական ծա-գումի», որոնք նախարարություն էին ստացել թագավորից իրենց ծառայության կամ հավատարմության համար: Այդ մասին աղբյուր-ների մեջ ո՛չ վկայություններ կան, ո՛չ էլ որևէ ակնարկ:

Նախարարությունների բաժանումն «աւագ» և «կրտսեր» խմբե-րի, ինչպես մատնանիշ է արել Զավախովը³, բավարար կերպով լուսաբանված է Ղազար Փարպեցու մի վկայության մեջ: Փարպե-ցու պատմելով, Վարդան Մամիկոնյանը Պարսից արքունիքում ար-տասանած իր ատենախոսության ժամանակ ի միջի այլոց ասում է.

¹ Տե՛ս Իճճիճյան, Հնախօսութիւն, II, էջ 90. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433:

² Կար. Կոստանյանց, Հիւսուածք, գիրք Գ, Վիեննա, 1877, էջ 29: Համե-մատն նաև Н. Эмин, История Армении Моисея Хоренского, Москва, 1893, էջ 298:

³ И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и Армении, СПб., 1905, էջ 110:

«Բազումք են յայս երից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս և զահու և աւուրբք»¹:

Այս վկայութիւնից դժվար չէ հետեցնել, որ «աւագ» են համարվել նախարարները կամ «գահու», կամ «աւուրբք»: Եւ, իրոք, աղբյուրների վկայութիւններում, որ բերված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութիւն մեջ (էջ 43—44), «աւագ» մակդիրը գործ էածված հենց այդ երկու իմաստով:

Հայտնի է արդեն, որ Արշակունյաց թագավորութիւն, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութիւն ժամանակ, հաջորդական կարգով որոշված էին նախարարական տոհմերի գահերն այդ տոհմերի հզորութիւն կամ կարեւորութիւն համեմատ: Գոյութիւն է ունեցել գահերի կարգը որոշող հատուկ ցուցակ, որն անվանվում էր Գահնամակ: Ըստ այսմ՝ «աւագ»-ների խմբին են պատկանել այն հզոր ու առաջնակարգ նախարարները, որոնք «գահերէց» էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց գահերը եղել են երկրորդական կարգի:

Բացի այդ՝ վկայութիւնների մեջ երբեմն «աւագ» նախարար է անվանվում նախարարական տոհմի մեջ տարիքով մեծը, այսինքն՝ նահապետը կամ տանուտերը²:

Ազնվականութիւն ամենաստորին շերտը կազմում էին Հայաստանում «ազատ»-ները, որոնք վասալներն էին Արշակունիների կամ «աւագ» և «կրտսեր» նախարարութիւնների:

Պետք է առանձնապես նշել, որ աղբյուրների մեջ հիշատակվում են նախարարութիւններ, որոնք ենթարկվում էին բզեշխներին³, և մանր իշխանութիւններ, որ խմբված էին մեծ նախարարութիւնների շուրջը:

Կալվածատեր ազնվականութիւն ստորադաս խավերի վասալական կապը և կախումն ավելի բարձր և զորեղ սյուզերեններից Հին Հայաստանում անվանվել է «ծառայութիւն»:

Հիմնվելով աղբյուրների սխալ հասկացված վկայութիւնների վրա, պատմագիտական ու բանասիրական աշխատութիւններում նախարարութիւնների թիվը Հին Հայաստանում ենթադրում էին 900 կամ 400: Սակայն Ն. Ադոնցը մանրախուլզ կերպով ուսումնասիրել է այս խնդիրը և, օգտվելով աղբյուրների արժանահավատ տեղեկու-

¹ Ղազար Փարպեցի, Տփղիս, 1904, գլ. ԻԶ, էջ 49:

² Խ. Սամվելյանի առարկութիւններն այս լուսաբանութիւն դեմ (տե՛ս «Հին հայ իրավունքի պատմութիւնը», Երևան, 1939, էջ 210—211) ճիշտ չեն և հակասում են աղբյուրների վկայութիւններին:

³ Տե՛ս Մանանդյան Է., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 44—45. Նաև Փավստոս, IV, գլ. Ծ և V, գլ. ԺԵ:

թյուններից, պարզել է արդեն, որ Հին Հայաստանում նախարարական տոհմերի թիվը, որոնք այս կամ այն չափով հայտնի են եղել, պետք է հաշվել մոտավորապես մինչև հիսուն:

Ինչպես տեսանք, Արշակունյաց Հայաստանի ֆեոդալական կազմակերպության գլխավոր և էական հատկանիշն այն էր, որ նախարարական խոշոր կալվածքները ո՛չ թե սոսկ հողային գույք էին (земельное имущество, Grundvermögen), այլ պետական կարգի հողային «տէրութիւն»-ներ (земельное господство, Grundherrschaft):

Ակադ. Ի. Ջավախիշվիլին ենթադրում է, որ Հին Հայաստանում և Վրաստանում, ինչպես նաև Արևելքի ուրիշ ժողովուրդների մոտ, պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինները ծագել են, մեծ մասամբ, նախորդ շրջանից¹:

Եվ իրական, յուրաքանչյուր նախարարական երկիր, որ անվանվում էր «աշխարհ» կամ «գաւառ», պահպանել էր Հայաստանում նաև տոհմական նախորդ շրջանի «տուն» անունը: Իշխանությունն ամեն մի նախարարության մեջ պատկանում էր նախարարական տոհմի ներկայացուցչին, որ կոչվում էր «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ»:

Հոմանիշ այս անուններից «տանուտէր»-ը և «տէր»-ը տոհմական հնագույն շրջանի և արմենական գաղթականության անվանումներ են, իսկ «նահապետ»-ը փոխառություն է պարթևերենից և համապատասխանում է պրթ. nāfapatī բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ²:

«Տանուտէր»-երի կամ «նահապետ»-ների տիրական իշխանությունը, նաև նրանց իշխանության տակ գտնվող երկրամասը, անվանվել են «տանուտէրութիւն», «տէրութիւն» կամ «նահապետութիւն»:

Որ «նահապետ»-ները կամ «տանուտէր»-երը իշխանական իրավունքներ են ունեցել իրենց երկիրներում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ աղբյուրների մեջ նրանք անվանվում են ոչ միայն «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ», այլև «իշխան», իսկ նրանց երկիրները՝ նաև «իշխանութիւն»:

¹ И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении.

² См. А. Meillet, Revue des études arméniennes, II, fasc. I, էջ 1—3:

Աղբյուրների մեջ հիշատակվում են երբեմն «աւագ տանուտէր»-երը: Մենք տեսանք, որ նախարարներն «աւագ» են համարվել կամ «կրտսեր» «գահու և աւուրք»:

Համապատասխան նախարարների այդ բաժանման՝ «աւագ տանուտէր» ևս անվանվել են, ինչպես այդ ուղիղ դիտել և Ջավախիշվիլին¹, այն «տանուտէր»-երը, որոնք իրենց գահով, դիրքով կամ տարիքով ավելի բարձր էին կամ մեծ:

Նախարարական տոհմի անդամները, որոնք գտնվում էին «տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի իշխանության տակ, անվանվում էին «սեպուհ»:

Ուշագրավ է առանձնապես «սեպուհ» բառի ստուգաբանությունը, որ առաջարկել է Մառը: Մառի կարծիքով՝ «սեպուհ»-ը (=սեպուհ, համեմատե՛ք վրց. sazepuro) հայերենում իրանական փոխառություն է և համապատասխանում է զենդ. vīsaputhra բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի որդի: Ուրեմն՝ նախարարական տոհմի առաջնորդն ու գլխավորն անվանվել է «նահապետ»=nâfapaxti, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ, իսկ մյուս անդամները՝ «սեպուհ»=vīsaputhra, այսինքն՝ տոհմի, ցեղի որդի²:

Մեր նախորդ աշխատություններից մեկում մենք մատնանշել էինք, որ «սեպուհ» են կոչվել ո՛չ միայն նախարարական տոհմերի, այլև Արշակունյաց թագավորական տոհմի անդամները³: Փավստոսի Պատմության մեջ Գնեյը, Արշակ թագավորի հղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհ Արշակունի» (IV, գլ. ԺԵ):

Բացի «սեպուհ»-ից, Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ հիշվում է հաճախ նաև «աւագ սեպուհ» տերմինը: Այս վերջին անունը քննության է առնված Ջավախիշվիլու և Ադոնցի վերոհիշյալ աշխատություններում: Ջավախիշվիլու ենթադրությամբ՝ «աւագ սեպուհ» անվանվել են կամ նախարարական տոհմի կարեւորության համաձայն և կամ ըստ տարիքի⁴, իսկ Ադոնցի կարծիքով՝ «աւագ սեպուհ»-ը տարիքով ավագագույնն էր նախարարական տոհմում, որը

¹ „Государственный строй“, էջ 110:

² Երբեմն ենք կարծում է, որ Սասանյան Պարսկաստանում vāspuhrān անվանվում էին մեծ տոհմերի գլխավորները կամ, գուցե, ընդհանրապես անդամները: Ինչ թվում է, որ հիշյալ է ոչ թե նրա առաջին, այլ երկրորդ ենթադրությունը: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 100 և 103—110:

³ Մանանդյան Հ., Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների գրության մասին, Երևան, 1928, էջ 13:

⁴ „Государственный строй“, էջ 127:

«տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի մահից հետո ժառանգելու էր նրա իշխանութիւնը¹:

Ինձ թվում է, որ այս երկու ենթադրութիւնն էլ հավանական են: Փարպեցու վկայութիւններից, որ մեջ են բերված իմ «Ճեղքալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 51—52), կարելի է կռահել, որ «աւագ սեպուհ» կոչվել է կամ որեւէ ավագ նախարարութեան «սեպուհ»-ը և կամ նախարարական տոհմի մեջ «սեպուհ»-ներից տարիքով ավագը:

Ուշագրավ է նաև այն, որ «աւագ սեպուհ»-ները մասնակցութիւն են ունեցել պետական գործերում: Փարպեցու վկայութիւններից երևում է, որ նրանք «տանուտէր»-երի հետ միասին հրավիրվում էին Պարսից արքունիք, մասնակցում էին ռաշխարհաժողով»-ներում և կնքում էին «մատանեաւ» կարևոր գրութիւնները: Նրանց գործակցութիւնը և այլ կառավարական խնդիրներում միասնամայն հավանական է, որովհետև «աւագ սեպուհ»-ները՝ որպէս տանուտերութեան զահաժառանգներ, ստանձնելու էին նախարարական երկրի իշխանութիւնը:

Փափստոսը վկայում է, որ նախարարական շրջաններում Հայ Արշակունիներն իրենք էին կարգում «տանուտէր»-եր կամ «նահապետ»-ներ: Սակայն Արշակունիների այդ միջամտութիւնը, ինչպէս ցույց են տվել Ջավախիշվիլին և Ադոնցը, եղել է սոսկ ձևական²: Արշակունիները ճանաչում էին միայն կամ հաստատում օրինական ժառանգների իրավունքները:

Յուդաքանչուր «տանուտէր» կամ «նահապետ»՝ իբրև լիազոր տեր և կառավարիչ նախարարական երկրի, ուներ թե վարչական և թե դատական իշխանութիւն: Հպատակ հարկատու բնակչութիւնից իր գործակալների միջոցով նա ստանում էր հարկեր և տուրքեր, ուներ սեփական զորք և առանձին դրոշ: Փափստոսը, օրինակ, անվանում է «նահապետ»-ներին «գնդից և դրօշուց տնարք»³:

Դիւստոսը իշխանութիւնների և նրանց վասալների զորքերի քանակի մասին պահպանվել է մի հին ցուցակ, որը հրատարակել էր Հ. Շահխաթունյանն իր «Ստորագրութեան» մեջ⁴: Նույն ցուցակը, որ անվանվում է Զորանամակ, վերահրատարակված է նաև Ալիշանի

¹ «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 472:

² «Государственный строй», էջ 101—103 և «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 164—165:

³ Փափստոս, II, 71: 71:

⁴ «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինդ զաւառացն Արարատայ, էջմիածին, 1842, II, էջ 68—69:

«Այրարատ»-ում (էջ 424), Կոստանյանցի «Հիսուածք»-ում (III, էջ 32) և Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (էջ 251—252):

Համաձայն այդ ցուցակի՝ պատերազմի ժամանակ հազար կամ հազարից ավելի զորք տալիս էին իշխանական 29 խոշոր շրջան, հինգ հարյուր կամ հինգ հարյուրից ավելի՝ 10 շրջան և հիսունից մինչև երեք հարյուր՝ 53 շրջան: Զինվորական ցուցակի այդ տեղեկությունները, ղժբախտաբար, վավերական չեն, խիստ աղճատված են և, Ադոնցի կարծիքով (էջ 252—297), հորինված են արվեստորեն VII դարից հետո, հավանաբար, գրավոր հնագույն աղբյուրների օգնությամբ: Այնուամենայնիվ, նախարարական զորքերի թվի մասին հաղորդված վկայությունները, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը, կարող են մասամբ ճիշտ լինել, որովհետև այդ տվյալները մոտավորապես համապատասխանում են Խորենացու, Զենոբի և Փավստոսի ցումներին:

Նախարարական իշխանություններն ունեին իրենց սեփական ամրոցները և բերդերը, որոնք վտանգի ժամանակ ծառայում էին իրրև ապաստարան: Այդ ամրություններն էին նրանց հենարանը և հույսը պատերազմի և ապստամբությունների ժամանակ:

Ինչպես հայտնի է Փավստոսի վկայությունից, մեծ խռովությունների ընթացքում, որ բռնկվել էին Հայաստանում Տիրան Թափուրի ժամանակ, Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանները պատրաստվել էին իրենց բերդերում, որ գտնվում էին Տալթում¹, Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, որ Վարդանանց կոիվների ժամանակ

«սեպուհ մի ուրծացի, որում անուն էր Վարազներսեհ, նենգեալ ուխտին սրբոյ՝ երթեալ աւերէր զշահաստանն Բռնավիժի և առեալ զամենայն կարասի շահաստանին՝ դիմեալ ամրանայր ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Սագրայ բերդ՝ որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց»²:

Բազմաթիվ նաև ուրիշ վկայություններից երևում է, որ բերդերը և ամրությունները, լինելով նեցուկ և հենարան ավատական առանձնացման՝ նույնպիսի կարևոր դեր են կատարել Հին Հայաստանում, ինչպես և միջնադարյան նվրդայում:

Նախարարական ամեն մի իշխանություն ուներ իր հատուկ

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԸ, էջ 47 և IV, գլ. Բ, էջ 67, Վենետիկ, 1889:

² Փարպեցի, III, ԿԵ, էջ 121, Տիֆլիս, 1904:

կենտրոնատեղին. որ կոչվել է «գահ» կամ «գահոյք», այսինքն՝ տեղ կամ «գահ»՝ աթոռանիստ կենտրոնի իմաստով:

Փավստոսի մոտ, օրինակ, Մանավաղյան տոհմի իշխանի կենտրոնն անվանված է «բուն գահոյից գեւլն»:

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում, լինելով ինքնուրույն իշխանություններ, գտնվում էին միաժամանակ իբրև վասալներ Հայ Արշակունիների իշխանության տակ: Իրենք՝ Արշակունիները նույնպիսի միահեծան «տէր» էին իրենց բնիկ երկրում, ինչպես «տանուտէր»-երը կամ «նահապետ»-ներն իրենց շրջաններում:

Արշակունիների բուն երկիրը, որ իր տարածությամբ շատ ավելի ընդարձակ էր, քան նախարարական «տէրութիւն»-ները, կոչվում էր «ոստան»:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ «ոստան» նշանակում է արքունիք, բառացի՝ շինք, համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի *curtis dominicalis*-ին և իբր թե այդպես են անվանվել նախարարական և արքունի երկիրների կենտրոնները¹: Նրա ենթադրությունը, ըստ երևույթին, հիմնված է Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի վրա, որը «ոստան» բառի դիմաց դրել է նույնպես «սեամ», դուռն արքունի» բացատրությունը: Սակայն հիմնավոր և համոզիչ է ո՛չ թե այս բացատրությունը, այլ այն մեկնությունը, որ տվել է «ոստան» բառին Հյուբշմանը²: Նրա լուսաբանությամբ՝ «ոստան» բառի ծագումն անպայման պարսկական է. չորրորդ դարում «ոստան» անվանվել է այն երկիրը կամ քաղաքը, որ գտնվել է Արշակունի թագավորի (կամ Արշակունյաց թագավորական տան որևէ իշխանի) իշխանության տակ: «Ոստան» էին, ինչպես հայտնի է, Արտաշատը, Վաղարշապատը և հետագայում նաև Դվինը:

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ ո՛չ թե հին շրջանում, այլ միմիայն հետագա դարերում «ոստանը» գործ է ածվել նաև նախարարական կենտրոնների, օրինակ՝ Նախաճավանի, Հադամակերտի և Դարույնքի համար: «Ոստան» էին սակայն չորրորդ դարում ո՛չ միայն Արշակունիների կենտրոնավայրերը, այլև Արշակունիների «բնիկ սեփական» Այրարատ գավառը:

¹ Փավստոս: III, գլ. Գ, էջ 10, Վենետիկ, 1889:

² Адоныч. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 463:

³ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 303—304:

նակ նրանց անմիջական իշխանություն տակ գտնվող արքունի ամբողջ երկիրը»¹

Արշակունիները, լինելով անմիջական «տէր» արքունի երկրի կամ «ոստանի», միաժամանակ բարձրագույն սենյորներ էին նախարարական ամբողջ Հայաստանի: Իբրև միապետներ, որոնց ստորագրված էին բոլոր օրենքները և բոլոր նախարարությունները՝ նրանք անվանվում էին «թագաւոր» կամ «արքայ Հայոց Մեծաց», իսկ նրանց իշխանությունը՝ «տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին»²:

Նախարարությունները ճանաչում էին Արշակունիներին իրենց «տէր» և «թագաւոր Հայոց Մեծաց» բարձրագույն սենյորի իմաստով, ճիշտ այնպես, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում: Նրանք գործակցում էին Արշակունիներին, երբ հարկավոր էր պաշտպանել Հայաստանն արտաքին հարձակումներից: Թագավորը համարվում էր ընդհանուր ներկայացուցիչ միջազգային հարցերում. նա հայտարարում էր պատերազմ, կոտմ էր դաշինք, ուղարկում ու ընդունում էր դեսպանություններ և պահպանում հարաբերություններ օտար պետությունների հետ: Հավանական է սակայն ենթադրել, որ այս հարցերն անգամ քննվում էին սովորաբար «աշխարհաժողով»-ներում:

Համեմատելով նախարարությունների պարտականություններն Արշակունիների հանդեպ՝ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալների համապատասխան պարտականությունների հետ, դժվար չէ համոզվել, որ վասալական այդ հարաբերություններն ունին ընդհանուր նման դժեք, որ ակներև են և անժխտելի:

Ուշագրավ է ամենից առաջ, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս ֆեոդալական դասակարգության ամեն մի ստորին խավի կապը և կախումն ավելի բարձր շերտից՝ արտահայտվել է նույն տերմիններով, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում: Հայ նախարարները, ինչպես հայտնի է, անվանվում էին «ծառայ» Հայ Արշակունիների: Այն պարտականությունները, որ նրանք ունեին թագավորի հանդեպ, կոչվում էին «ծառայութիւն»: Այս «ծառայ» և «ծառայութիւն» տերմինները, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը, համապատասխանում են ֆեոդալական Եվրոպայի servus, servitium և Ռուսաստանի слуга, служба բառերին³:

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական իշխանությունները պար-

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԲ և V, գլ. ԺԸ, էջ 133, 217, Վենետիկ, 1880:

² Նույնը, IV, գլ. Բ, էջ 67:

³ Адоныч, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 439:

տալոր էին — և այդ նրանց հիմնական պարտականութիւնն էր — պատերազմի ժամանակ տրամադրել սենյորին իրենց զինվորական ուժերը: Նույն պարտականութիւնն ունեին Արշակունյաց Հայաստանում նախարարութիւններն Արշակունյաց թագավորների հանդեպ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նախարարական իշխանութիւնները պարտավոր էին պաշտպանել իրենց սենյորի բերդերը և հարկավոր դեպքերում նրան տրամադրել իրենց սեփական ամրութիւնները:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալների գլխավոր պարտականութիւններից մեկն էր նաև նրանց պարտադիր ծառայութիւնն արքունիքում կամ սենյորական պաշտոնավայրում: Նրանք ո՛չ միայն իրենց ներկայութեամբ աւանձին փայլ էին տալիս սենյորի պետական մեծ հանդեսներին, այլև գործակցում էին նրանք քաղաքական ու կառավարական գործերում, մասնակցում էին կարևորագույն հարցերի քննութեանը հատուկ ժողովներում և վարում էին նույնիսկ արքունի որոշ պաշտոններ:

Նույնը մենք տեսնում ենք նաև նախարարական Հայաստանում, գլխավորապես, Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ:

Նախարարների և «ազատ»-ների մեծ ու փոքր պաշտոններն արքունիքում և «ոստան»-ում անվանվում էին «գործ» կամ «գործակալութիւն», իսկ նախարարներն ու «ազատ»-ներն իբրև արքունի պաշտոնյաներ իրենք կոչվում էին «գործակալ»-ներ:

Ամենակարեւոր «գործակալութիւն»-ներն Արշակունյաց Հայաստանում, որ հանձնարարված էին ավագ նախարարութիւններին և կաթողիկոսութեանը, անվանվում էին աղբյուրներում՝ «թագակապասպետութիւն», «մարդպետութիւն», «մաղխազութիւն», «սպարապետութիւն», «հազարապետութիւն» և «մեծ դատաւորութիւն»:

«Թագակապասպետութեան» իշխանութիւնը հանձնված էր Բագրատունիներին: Իբրև «թագադիր» նրանք՝ զահակալութեան ժամանակ թագ էին դնում թագավորի գլխին:

Պարթևների թագավորութեան մեջ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, թագադրութեան այդ իրավունքը տրված է եղել ազնւական ամենաբարձր տներին, որ ազգական էին թագավորական ընտանիքին: Համաձայն Թեոփիլակտոսի Պատմութեան վկայութեան՝ թագադրի պաշտոնը հանձնված է եղել Սասանյան Պարսկաստանում Արգապետների ընտանիքին¹:

¹ Տե՛ս Theophylaktos Simokattes, III, 8:

Բագրատունիների «ասպետ» տիտղոսի մասին, որ դեռ վերջնական կերպով մեկնված չէ, ուշագրավ է Սերեոսի (Անանունի) վկայությունը, որը թեև առասպելական բնույթ ունի, սակայն հետաքրքիր լուսաբանություն է տալիս «ասպետության» բարձր պաշտոնին:

«Այն ժամանակ,— ասում է Սերեոսը,— Արշակը իր որդուն, որի անունն էր Արշակ Փոքր, թագավոր կարգեց Հայոց աշխարհի Մծբին քաղաքում:..... Սրան ընդառաջ եկավ զորքով Արմենակի որդիներից մեծ նախարար Բադարատ Փառազյանը: Սա մատուցեց նրան իբրև նվեր ոսկի ու արծաթ, զարդարեց նրան սաղավարտով ու վաղասով, պսակեց նրան հայրենի թագով, նստեցրեց ոսկիապատ ու ակնեքով զարդարված գահի վրա և ամուսնացրեց նրան իր աղջկա հետ:

Արշակ թագավորը նրան դարձրեց ասպետ Հայաստան երկրի, և նա եղավ իշխան ու հրամանատար՝ ամբողջ թագավորության հրամանների գլխավոր. և նա տվեց նրան այն տերության վրա իշխանությունը»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերա աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի:..... Սմա ընդ առաջ ելանէ Բագարատն Փառագեան յորդոցն Արամենակայ նախարար մեծ հանդերձ զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ. և զարդարէ զնա ի սնդր և ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի և նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն. և տայ նմա զգոռատըր իւր ի կնութեան»:

Չսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ. և հայր արքայի, և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ»¹:

«Գործակալ»-ական մեծ իշխանություն էր արքունիքում «մարդպետությունը»: Ադոնցի ենթադրությամբ՝ «մարդպետ» նշանակել է սկզբում «մարդ» ցեղի պետ, այն հայտնի ցեղի, որ ապրում էր Մարդաստանում: Հետագայում «մարդպետ»-ը դառել է նախարարական տոհմի տիտղոս²: Համաձայն տոհմային այդ տիտղոսի՝ «մարդպետ»-ներին հանձնված արքունի «գործակալություն»-ն անվանվել է «մարդպետություն»՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և Բագրատունիների

¹ Սերեոս, հրատ. Ստ. Մախառյանցի, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9—10:

² Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 319:

տոհմային «ասպետ» տիտղոսի համաձայն վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ը կոչվել էր «ասպետութիւն»:

«Մարդպետութեան» մեծ իշխաններին հանձնարարված են եղել Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացությունը, թագավորական ամրությունների և բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների վերահսկողությունը: Նրանց բարձր դիրքը և բացառիկ հեղինակությունն արքունիքում պարզ երևում է նրանից, որ Փափստոսի մոտ նրանք անվանվում են «հայր» կամ «հայր թագաւորի», իսկ նրանց պաշտոնը՝ «հայրութիւն»:

«Մարդպետութեան» վերաբերյալ աղբյուրների կարևորագույն վկայությունները մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 66—67):

Իբրև առանձին «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հիշվում է նաև «մաղխազութիւն»-ը: «Մաղխազ», ինչպես ցույց է տվել Ն. Ադունցը¹, նշանակում ք «տէր, իշխան, թագաւոր» (= ասոր. malxazu):

Մատենադարական վկայություններից հայտնի է, որ «մաղխազ»-ը տոհմային տիտղոսն էր Խորխոռունիների²: Պարզ է, ուրեմն, որ արքունի այս «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել Խորխոռունիների նախարարական տոհմին և անվանվել է «մաղխազութիւն» ըստ նրանց տոհմային տիտղոսի՝ միանգամայն համապատասխան վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ներին, որոնց անունները ևս, ինչպես տեսանք, ծագել էին «ասպետ» և «մարդպետ» տոհմային տիտղոսներից:

«Մաղխազութեան» պաշտոնը, ինչպես ենթադրում են, վերաբերվել է թագավորի անձի պաշտպանությանը: «Մաղխազ»-ը, որպես արքունի «գործակալ», Խորենացու վկայության համաձայն³, թիկնապահների գլխավորն էր:

Նույն պաշտոնը Սասանյան Պարսկաստանում անվանվել ք puštighbān-sālār, այսինքն՝ փուշտիպանների կամ թիկնապահների հրամանատար⁴:

Մեծ «գործակալութիւն» էր նաև «հազարապետութիւն»-ը, որին, հավանորեն, հանձնարարված ք եղել արքունի երկրի տնտեսական բարեկարգման և գյուղացիական ու ելեմտական գործերի վարչութիւնը:

¹ „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 400:

² Մանադյան Լ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68—69:

³ Խորենացի, II, գլ. Է, Տփղիս, 1913, էջ 110:

⁴ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, 1944, էջ 133, 395, 400:

«Հազարապետ»-ի պարտականությունն էր, ըստ երևույթին, աջակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին և շինական տընտեսության զարգացմանը: «Հազարապետութեան» այս պարտականությունները կապված էին հարկահանության գործի հետ: Հողի մշակությունը, ոռոգման գործը և, ընդհանրապես, երկրի շեն վիճակը նշանակություն ունեին՝ իբրև հիմք և աղբյուր պետական բարեկեցության և պետական եկամուտների:

«Հազարապետ»-ի աշխարհախնամ գործունեության կարևոր այս կողմը շեշտված է, հատկապես, Փավստոսի Պատմության հետևյալ հատվածում.

«Եվ հազարապետության առաջին գործակալությունը տրվեց շինականներին շենացնող Գնոմինների տոհմին՝ բոլոր երկրի հազարապետին, որը հոգատարությամբ խնամելու էր աշխարհը, երկիրը շեն պահող ու սնուցանող գլուղացիությունը»:

[«Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնոմեաց»՝ հազարապետն երկրին»]:¹

Իսկ նույն պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հազարապետ բառը համապատասխանում է հունարեն οἰκονομος («տնօրեն, տնտես») բառին²:

Իբրև մեծ «գործակալություն» աղբյուրների մեջ հաճախ հիշատակվում է «սպարապետություն»-ը, որը կոչվում է նաև «զօրավարություն» և «ստրատելատություն»:

Չորրորդ և հինգերորդ դարերում «սպարապետութեան» պաշտոնը ժառանգաբար վարել են Մամիկոնյանները: Փավստոսի վկայությամբ՝ նրանք ընդհանուր հրամանատարներ էին:

«Ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց Մեծաց»³:

Ալիշանի կարծիքը, որ «սպարապետ»-ը գերագույն առաջնորդն էր հետևակ զորքի, իսկ «ասպետ»-ը հեծելազորքի, սխալ է և անընդունելի⁴: Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի ամբողջ զորքը՝ թե արքունի տան և

¹ Փավստոս, IV, գլ. Բ, էջ 67, վեներեկ, 1889:

² Տէմ Ա. Պետ. Դ, 10. Ա. Կոբնթ. Դ, 1 և 2:

³ Փավստոս, IV, գլ. Բ, էջ 68:

⁴ Ալիսան, Այբբաբ, էջ 423:

թե նախարարական իշխանութիւններէ՝ կռվել է «սպարապետ»-ի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ:

«Սպարապետ»-ները, լինելով վերին հրամանատարներ «ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ»՝ ունեին, բնականաբար, մեծ կշիռ և բարձր հեղինակութիւն:

Փափստոսի Պատմութեան մեջ մի անգամ միայն հիշվում է նաև «գործակալութիւն մեծի դատաւորութեանն» հետևյալ հատվածում.

«Բայց այդ ժամանակ դեռևս կենդանի էր սուրբ և մեծ ծերունի Դանիել քորեպիսկոպոսը, որ սքանչելի մարդ էր: Սա եղել էր մեծն Գրիգորի աշակերտ և վերակացու ու գլխավոր Տարոն նահանգի եկեղեցիների. Գրիգորի «ձեռական» իշխանութեան՝ այդ մասի, կողմերի մեծ դատաւարութեան գործակալութեան իշխանութիւնը նա ուներ առանձին. բայց, բացի այդ, նա վերակացու ու հրամանատար էր, տեսուչ ու հոգաբարձու էր Մեծ Հայքի բոլոր եկեղեցիների ամեն տեղ»:

[«Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու՝ և գլխաւոր եկեղեցեաց նահանգին Տարօնոյ: Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն՝ կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն՝ ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու և հրամանատար, տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»]¹:

Այս հատվածից երևում է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել հոգևորական բարձր իշխանութեան: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ դատական մի շարք հատուկ գործեր, ինչպես դժվար չէ կռահել աղբյուրների վկայութիւններից, վերաբերվել են, հավանորեն, թագավորի: իշխանների և նրանց ներկայացուցիչների անմիջական իրավասութեան:

Փափստոսի վկայութեան մեջ առանձնապես ուշագրավ է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը անվանված է նաև «Գրիգորի ձեռական իշխանութիւն»: Արդ՝ եթե «ձեռական» իշխանութիւնը հոմանիշ է «գործակալական» իշխանութեան՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ «ձեռական իշխանութեան» վերաբերյալ Փափստոսի մի ուրիշ վկայութիւն սխալ է մեկնվել և հիմք է ծառայել շփոթ և անընդունելի ենթադրութիւնների պատմական և հայագիտական թե հին և թե նոր աշխատութիւններում:

¹ Փափստոս, III, գլ. ԺԴ, էջ 36:

Կարևոր այդ մյուս վկայությունը գտնվում է Փավստոսի Պատմության հետևյալ հատվածում.

«Այն ժամանակները սուրբ Ներսեսը շրջում էր իր ձեռական իշխանությունների մեջ. որովհետև տասնհինգ զավառ ձեռական այն իշխանությունը ունեին իբրև ի բնե սեփական, որ առանձին ու ջոկ էր նրանց հատկացված: Եվ այն երկրի գլխավոր զավառներն այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղյաց, Տարոն, Բզնունիք, Մոփք և նրանց մեջ ու նրանց շուրջը եղածները»:

[«Ջայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձուական իշխանութիւնսն. զի հնգետասան զաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, առանձին առոշոգի նոցա էր կարգեալ: Եւ յայն զաւառ գլխաւոր զաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Մոփք և որ ընդ մեջ նոցա և շուրջ զնոքօք»]¹:

Հիմնվելով Փավստոսի այս վկայության վրա՝ ենթադրել են, որ վերոհիշյալ 15 զավառները պատկանել են կաթողիկոսներին իբրև տոհմային սեփականություն²: Միանգամայն անօխտելի է, իհարկե, որ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմն ունեցել է գյուղեր և կալվածքներ Հայաստանի զանազան մասերում, սակայն ենթադրել, որ հիշյալ 15 զավառները, այսինքն՝ Արշակունիների գրեթե ամբողջ «ոստան»-ը, կաթողիկոսական տան կալվածքներ էին՝ այդ, անշուշտ, չափազանցություն է և ակներև խեղաթյուրում Փավստոսի վկայության: Խընդիրը շատ պարզ է: Փավստոսի թե առաջին և թե այս երկրորդ վկայության մեջ «ձեռական իշխանություն» է անվանված «մեծի դատարություն» «գործակալություն»-ը, որը «սեպհական» էր, այսինքն՝ ժառանգական և տոհմային, իբրև կաթողիկոսական տան հանձնված առանձին կամ «առոշոգի» իշխանություն:

«Հնգետասան զաւառ»-ները, ուրեմն, արքունի երկրի կամ «ոստան»-ի այն շրջաններն էին, որ տրված էին կաթողիկոսներին իբրև «մեծի դատարություն» «գործակալական» իշխանության շրջաններ:

Բացի վերոհիշյալ մեծ «գործակալություն»-ներից, Արշակունյաց Հայաստանում գոյություն են ունեցել, նման միջնադարյան Եվրոպային, պալատական զանազան պաշտոններ, որ հանձնված են եղել

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117:

² Ինելնյան, Հնախօսութիւն, Գ, էջ 275—276. Գաբազաբյան, Քննական պատմութիւն, Բ, էջ 7. Markwart, Siedarmenien, էջ 63 և ուրիշներ:

«կրտսեր նախարարութիւն»-ներին, «սեպուհ»-ներին և կամ մանր ազնվականությանը:

Աղբյուրների մեջ այդ պաշտոններից հիշվում են, օրինակ, «սե-նեկապետ արքային», «շահախոռապետ», «որսապետ», «տակառա-պետ», «դինակիր», «կարապետ արքայի»:

Նախարարական Հայաստանին վերաբերյալ կարևորագույն ընդհանուր խնդիրները, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայու-թյուններից¹, քննվում էին «աշխարհաժողով»-ներում, որոնց սկզբը-նական ծագումը հավանական է ենթադրել նախկին տոհմային կյան-քի հնագույն շրջանում:

Աղբյուրների մեջ հիշատակված ժողովների մեծագույն մասը գումարված է եղել կաթողիկոսի ընտրության համար²:

Կաթողիկոսական իշխանությանը, ինչպես հայտնի է, ենթակա էին թե արքունի «սոստան»-ի և թե նախարարական շրջանների եպիս-կոպոսները: Հասկանալի է, ուրեմն, որ կաթողիկոսական ընտրու-թյունն ընդհանուր մի խնդիր էր, որ վերաբերում էր ո՛չ միայն ար-քունի երկրին, այլև նախարարական ամբողջ Հայաստանին:

Ավելի քան հավանական է ենթադրել, որ նման ընդհանուր ժողովներ, որոնց մասնակցում էին «նախարար»-ները, «ազատ»-նե-րը և «գործակալ»-ները, հատկանշային էին և սովորական Հայաս-տանում, և, հավանորեն, այդ ժողովներում քննվում էին Հայաստա-նի նաև ներքին և արտաքին կյանքի կարևորագույն հարցերը:

Ագաթանգեղոսի վկայութայնների մեջ (գլ. ԾԸ, էջ 403—404) մատնանշված է, օրինակ, որ հեթանոսության վերացումը Հայաս-տանում որոշված է եղել «ամենեցուն հաւանութեամբ»: Փափստոսի կարևոր մի վկայության մեջ (III, գլ. ԻԱ) մատնացույց է արված, որ ժողովի հավաքման նպատակն է եղել խնդրել օգնություն Բյուզան-դիայից ընդդեմ Սասանյան Պարսկաստանի: Համաձայն Փափստոսի մի այլ վկայության (IV, գլ. ՄԱ)՝ նախարարները որոշում են «միա-բան, համօրէն, աշխարհօրէն» դադարեցնել կռիվը Պարսկաս-տանի դեմ³:

Ըստ երևույթին, հենց նույն աշխարհաժողովներում մշակվել և ընդունվել են պարտադիր ընդհանուր կանոններ նախարարական

¹ Մոմսեղյան Լ., Ֆեդայիզմը Հին Հայաստանում, էջ 80—81:

² Փափստոս, III, գլ. ԺԷ, IV, գլ. Գ և Ն.:

³ Ուշագրավ է առանձնապես, որ թե այս և թե նախորդ վկայության մեջ մատնանշված են, բացի բարձր և ստորին ազնվականութայնից, նաև ճոճաբան-շինական»-ները և «զասապետք շինականաց», որոնք ներկա են եղել այս աշ-խարհաժողովներում:

ամբողջ Հայաստանի համար: Սրան ապացույց կարող է ծառայել Շահապիվանի 443 թվի ժողովը: Եթե նկատի առնվի, որ Շահապիվանի այս ժողովը տեղի էր ունեցել Արշակունյաց թագավորության անկումից 14 տարի հետո, կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ կանոնադիր այս «աշխարհաժողով»-ը չէր կարող լինել մի նորմուծություն. նման ժողովներ սովորական են եղել, հավանորեն, նաև Արշակունյաց ժամանակ:

Նախարարների «դործակալական» պաշտոնների մասին արքունիքում, նրանց մասնակցության մասին «աշխարհաժողով»-ներում՝ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ չեն և ի՛նչ բովանդակությամբ էլ հաճախ անորոշ են:

Ավելի մանրամասն ու ընդարձակ են աղբյուրների վկայությունները հատուկ պարգևների և արտաքին զարգարանքների մասին, որ նախարարները և «գործակալ»-ները ստանում էին թագավորներից: Այդ պարգևները և զարգարանքները, որ հիշատակված են Ինճիճյանի Հնախոսության մեջ (Բ, էջ 284—287), անվանվում էին «պատիւ» (=honor): Բացի այդ՝ ամեն մի պաշտոն ևս կոչվում էր «գործ», «գործակալություն» (=office) և կամ «պատիւ»: «Պատիւ» են անվանվել, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից¹, նմանապես թագավորական և նահապետական բարձրագույն իշխանությունները:

¹ Տես Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 84:

«ԱԶԸՏ»-ՆԻՐՐ, «ՈՍՏԱՆԻԿ»-ՆԵՐՐ ԵՎ ՆԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

«Ազատ»-ները՝ իբրև մանր ազնվականներ։— «Ոստանիկ» տերմինի սխալ մեկնությունները։— Նույն բառի ուղիղ մեկնությունը։— «Ոստանիկ»-ների «աբխուխ» կամ «յարբուխ» տանկ» մակդիրի հոգեմացու սխալ ըմբռնումը։— Ադրնցի կարծիքը, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց տոհմի սեպուհները՝ ճիշտ չէ։— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների փաստական դուրքությունը և դերը։— Մանր ազնվականները իբրև զինվորական դաս կամ «ազատագործ»։— «Խոստակ»-բռնությունը Հին Հայաստանում։— «Ռամիկ հեծելագործ»-ը։— «Ազատ»-ների մասնակցությունը աշխարհաժողովներին։— «Ազատ»-ների «գործակալական» պաշտոնները։— Փափստոսի համապատասխան վկայության նոր մեկնությունը։— «Ազատ»-ների և «շինական»-ների վնասած դրամատուգանքների 2 առ 1 հարաբերությունը։— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների տնտեսական, իրավական և կենցաղային կացությունը։— Նկեղեցականների դասը որպես «ազատաց տոհմ»։— Նկեղեցու նախարարականացումը։— Հոգևոր պաշտոնների ժառանգականությունը։— Հոգևորականների ապահովությունը։— Հոգևորականությանը հատկացված «խոստակ»-ները։— «Հոգե Երդոյ» Ազաբանգեղոսի և Փափստոսի վկայություններում։— «Հոգե Երդոյ» որոշ շափի հաղարածին է։— «Հոգե Երդոյ» իբրև պայմանական «խոստակ»։— Նկեղեցական կալվածատիրությունը։— Նկեղեցական տեղաբնակները։— Պայքարը նկեղեցու տնտեսական և քաղաքական զորեղացման դեմ։— Հայ հոգևորականությանը զինվորային բարեբեր։— Նկեղեցու մաքառումը դրա դեմ։— Ընդհանուր եզրակացություն։

Նախարարական կազմակերպությունը, ինչպես տեսանք, հիմնված էր Արշակունյաց Հայաստանում կալվածատիրության վրա։ Նախարարական տոհմերը ոչ միայն խոշոր կալվածատերերն էին Հին Հայաստանի, այլև, լինելով տեր ընդարձակ երկիրների, ունեին այդ երկիրներում քաղաքական իշխանության իրավունքներ։

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևել, որ, բացի ազնվական այս բարձր խավից, գոյություն է ունեցել մի մեծ շերտ կալվածատեր մանր ազնվականության, որ անվանվում էր

«ազատ» և «ոստանիկ»։ Որ «ազատ»-ները և «նախարար»-ները Արշակունյաց Հայաստանի ազնվականության տարբեր շերտերն էին, այդ երևում է աղբյուրների մի շարք վկայություններից¹, որոնց մեջ նրանք հիշվում են «նախարար»-ներից հետո՝ իբրև բնակչության ինքնավարության ու առանձին մի խմբակցություն։

Ուշագրավ է, որ «ազատ» բառը ևս, ինչպես և «նախարար» ու «նահապետ», պարթևական բառ է և փոխառություն է հայերենում պարթևերենից (= պհլ. âzât, պրսկ. âzād)։

Պետք է ասել, որ «ազատ» անունն ունեցել է, բացի վերոհիշյալ սովորական իր նշանակությունից, նաև ավելի լայն իմաստ՝ և «ազատորենար» ու «ազատանի» տերմինները զործ են ածվել նաև «նախարար»-ների նկատմամբ²։

Թե մատենագրական մի քանի հին աղբյուրներում և թե բանասիրական ու պատմագիտական նորագույն երկերում, ինչպես մենք մանրամասն ցույց ենք տվել նախորդ մեր աշխատություններից մեկում³, սխալ է հասկացվել «ոստան» և «ոստանիկ» բառերի նշանակությունը։ Այս վերջին բառի նշանակությունն ըստ իս անհաշուղ է լուսաբանված դեռ խորենացու մոտ, որն իր Պատմության մեջ «ոստանիկ»-ների դասը համարել է «թագաւորական զարմ», որ ծագել է Հայկ նահապետի և Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհու սերունդներից⁴։

Ղ. Ինճիճյանը, հետևելով խորենացուն, «ոստանիկ»-ներին նույնպես համարում է «ի հին զարմից թագաւորացն որ ի Հայկայ» և «ի զարմից Տիգրանուհոյն», սակայն ենթադրում է իր կողմից, որ «ոստանիկ» կոչվել են «նաև այլ թագաւորազոյնք Արշակունեաց, սերեալք յարքայորդոց», որոնց հատկացված են եղել բնակչության համար Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առքերանի գավառները⁵։

Ն. Աղոնցը ևս այս խնդրում, ընդհանուր առմամբ, համամիտ է խորենացու հետ։ Նա ևս ընդունում է, որ «ոստանիկ»-ները թագավորական սերունդ են, սակայն ծագել են ո՛չ թե հին թագավորներից, այլ Արշակունիներից։ Նրա կարծիքով «ոստանիկ»-ների կապը թագավորական ընտանիքի հետ նույնը եղած պիտի լիներ, ինչ որ ասե-

¹ ՏՅ՝ Փավստոս, IV, գլ. ԺԾ. Ագաթանգեղոս, ՃԺԱ, էջ 412 (Տփղիս, 1909). Ղազար Փարպեցի, Ա, էջ 3 (Տփղիս, 1904). Նույնը, I, է, էջ 10. Նույնը, III, էջ 126. Նդիոս, VIII, էջ 343 (1852)։

² ՏՅ՝ Խոռենացի, III, գլ. Ի. Փավստոս, III, գլ. Ի և Փարպեցի, II, գլ. ԻԶ և ԾԾ։

³ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինակառույցների գրքության մասին մարզպանության շրջանում», Նրևան, 1926, էջ 7—13։

⁴ Խոռենացի, II, գլ. է, էջ 111—112 և I, գլ. Լ, էջ 82—83 (Տփղիս, 1913)։

⁵ Ղ. Ինճիճյան, Հնաբանություն, II, էջ 152—153 և 160—162։

պուհ-ների կապը նախարարական ընտանիքների հետ: Ոստանիկ-ները, ուրեմն, նրա ենթադրությամբ, թագավորական տոհմի սահպուհ-ներն են: Սակայն, բացի այդ, հետագայում, ոստանիկ-ներ են համարվել նաև նրանք, որոնք իրենց հատուկ ծառայությունների համար ստացել էին Այրարատում որոշ կալվածքներ Արշակունիներից: Իսկ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո ոստանիկս դասի մեջ ներմուծվել են նաև Արշակունիների արքունիքում ծառայող ազատ մարդիկ¹:

Հիմնական կետում, ինչպես տեսնում ենք, Ադոնցը, Խորենացու լուսաբանությունը համարում է ճիշտ և միայն իր կողմից անում է որոշ լրացումներ ու ուղղումներ:

Ինչպես տեսանք, «ոստան» բառի ուղիղ մեկնությունը տվել է Հյուբշմանը, որն այդ բառը համապատասխան է համարում պհլ. *ōstān* բառին, որ նշանակում է «արքունիքին պատկանող երկիր կամ քաղաք»: Ընդունելով «ոստան»-ի նշանակությունն իբրև «արքունի երկիր», Հյուբշմանը «ոստանիկ» բառը միանգամայն ճիշտ բացատրել է իբրև արքունի կամ թագավորական երկրից ծագող ազնվականներ կամ զորագունդեր²:

Կարևոր են «ոստանիկ»-ի իմաստը որոշելու համար Նղիշի ու Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Նղիշե, Վասն պատերազմին Վարդանանց, I, էջ 18 (Վենետիկ, 1864)՝

«Դունդ կազմէր [Հագկերտ Բ] ի Հայոց Մեծաց զազատ և զազատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ»:

2. Նույնը, IV, էջ 160՝

«Բազում և ալլ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկան անուանին յարքունի տանէ»:

3. Փարպեցի, II, ԽԱ, էջ 73 (Տիփլիս, 1904)՝

«Թանգի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք և սհպուհհ, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ»:

4. Նղիշե, III, էջ 126՝

«Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ յարտաքուստ օգնական զօրք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետաց մխիթարութեամբ համագունդ ամենայն ղօրօք նախարարացն յիւրաքանչիւր տանէ ի մի վայր գային

¹ Адонц. Арчения в эпоху Юстиниана, էջ 477—479:

² H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 216:

հասանելին վաղվադակի. բազում և այլ այրուձի, որ յարքունի տանէ անտի էր»¹:

Այս վկայությունների մեջ ամենից կարևորը երկրորդն է, որի մեջ պարզ ասված է, որ «ոստանիկ» են անվանվել «ազատ մարդիկ.... յարքունի տանէ»: Ուշագրավ է և այն, որ «ոստանիկ»-ների յարքունի տանէ» զորագունդը հակադրվում է պռաշին և չորրորդ վկայությունների մեջ մյուս զորքին, որն անվանված է «գունդ..... ի Հայոց Մեծաց ազատ և ազատորդի» կամ «զօրք նախարարացն յիւրաքանչիւր տանէ»:

Շատ պարզ է, որ «արքունի տուն» չի նշանակում վարոհիշյալ վկայություններում արքայական ընտանիք, այլ գործ է ածված արքունի երկրի համար, որը եղել է ոչ թե նախարարական սեփականություն, այլ թագավորական:

«Ոստանիկ»-ները Փարպեցու վկայության մեջ հակադրվում են նաև «սեպուհ»-ներին, որոնք ծագում էին նախարարական տոհմերից:

Այս վերջին փաստը, որ «ոստանիկ»-ների դասը չի ծագել նախարարական տոհմերից, ըստ երևույթին, հայտնի է եղել նաև Խորենացուն: Խորենացին ևս, ինչպես երևում է նրա վկայություններից, գիտեր, որ «ոստանիկ»-ները եղել են «ազատ մարդիկ», բնակություն են ունեցել ո՛չ թե նախարարական շրջաններում, այլ արքունի երկրում, որ նրանցից կազմված է եղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ», սակայն իրական ու պատմական ծագումն այդ դասի Խորենացու ժամանակ եղել է մոլթ և անհասկանալի:

Նրա բացատրությունը, որ «ոստան ազատութիւն»-ը ծագում է թագավորական հին զարմերից, հավանորեն, հիմնված է ո՛չ թե պատմական հաստատ ու որոշ փաստերի վրա, այլ, մոտավորապես, նույն տվյալների վրա, որ հայտնի են և մեզ: Անհավանական չէ, որ Խորենացին կարող էր արքայական ընտանիքի նեղ իմաստով հասկացած լինել «ոստանիկ»-ների «արքունի» մակդիրը և նրանց ծագումը «յարքունի տանէ»:

Այսպես է մեկնել «արքունի տուն»-ը և Ղ. Ինճիճյանն իր «Հնախօսութեան» մեջ: Հենվելով Նղիշեի վկայությունների վրա՝ նա ևս վստահաբար հետևեցրել է, իբր թե «ոստանիկ»-ներին առաջ պատմա-

¹ Մատենադրական վկայությունները մանրամասն մեջ են բերված «Յեռուսաղեմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատության մեջ, էջ 97—98:

զիրք յայտնի յարքունի տանէ լեալ յիշեն, սովիմք իմանամք զընիկ հայկական զարմն արքայական, որպէս էր ցեղն առաջինս¹:

Եթե յարքունի տանէ» իմաստի այս վերջին հասկացողութիւնն է եղել Խորենացու ենթադրութեան հիմքը, պարզ է, որ այդ ապացուցն ավելի քան թույլ է, որովհետեւ յարքունի տանէ», ինչպես տեսանք, գործ է ածված «ոստանիկ»-ների նկատմամբ արքունի երկրի և ոչ արքունական ընտանիքի նշանակութեամբ:

Համոզիչ չեն կարող համարվել և Ադոնցի եզրակացութիւնները, որովհետեւ նրա պնդումների միակ ու գլխավոր կռիւնը Խորենացու վկայութիւններն են, որ նա հիմնական կետերում համարել է ընդունելի և արժանահավատ:

Նրա այն ուղղումը, որ «ոստանիկ» են անվանվել ո՛չ թե հնագույն թագավորական սերունդները, այլ Արշակունյաց տոհմի «սեպուհ»-ները և իբր թե «սեպուհ» անունը գործ է ածվել միմիայն նախարարական ընտանիքների անդամների համար՝ ճիշտ չէ²: Մենք տեսանք, որ Փաւստոսի Պատմութեան մեջ Գնելը, Արշակ Բ-ի եղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհ» Արշակունիս:

Ինչպես տեսնում ենք, «ոստանիկ»-ների թագավորական զարմ լինելը՝ հին թագավորների կամ Արշակունիների, հավանական չէ: Իրապես, «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց բուն երկրի՝ «ոստանիս»-ի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված գունդն անվանվել է «արքունի» կամ յարքունի տանէ»:

«Ազատ» և «ոստանիկ» տերմինների նշանակութիւնը որոշելուց հետո՝ պետք է պարզել մանրամասնորեն նրանց սոցիալական դրութիւնը և փաստական դերը Արշակունյաց Հայաստանում:

Կարևոր այս խնդրի քննութիւնը ևս ցույց է տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանի նախարարական կազմակերպութեան նմանութիւնն ու համապատասխանութիւնն Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմին շատ ավելի մեծ է և ակնհայտ, քան մինչև այժմ ենթադրել են:

Արևմտյան Եվրոպայում սենյորների իշխանութեանը ենթարկված էին մանր ազնվականները, որոնք, ստացած լինելով սենյորներից որոշ հողաբաժիններ և համարվելով նրանց վասալները, պարտավոր էին ստանձնել հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ զինվորական և այլ պատվավոր ծառայութեան պարտականութիւնները Այս մանր ազնվականութիւնը, որոնցից կազմված էր սենյորների

¹ ԽՈՅԻԴՅԱՄԸ. Հնախօսութիւն, II, Վենետիկ, 1835, էջ 161—162:

² S⁸ = Adonk, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451:

զորքը, անվանվում էին հեծյալներ կամ ձիավորներ (chevaliers-Ritter):

Ըիշտ և ճիշտ նույնը մենք գտնում ենք նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Այստեղ ևս «ազատ»-ներից և «ոստանիկ»-ներից, որ գտնվում էին բղեշխությունների, նախարարությունների կամ Արշակունիների իշխանության տակ՝ կազմված էր նախարարական և արքունի շրջանների հեծելազորքը: Մատենագրական աղբյուրների մեջ այդ զորքն անվանվում է «ազատագորք», «ազատագունդ զորք», «ազատագունդ բանակ» կամ «ազատախումբ բանակ»:

Խրիստենսենը մատնացույց է արել, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս «ազատ»-ների դասին պատկանել են ձիավորները (chevaliers), որոնք զորքի լավագույն մասն էին: Այս ձիավորների մեծագույն մասը խաղաղ ժամանակ ապրում էին սեփական կալվածքներում, մշակում իրենց հողերը և զբաղվում իրենց գյուղացիական գործերով:

Նույն դրուվյունը, հավանորեն, եղած պիտի լինեն նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս՝ առանձնապես կարևոր էր պարզել «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների հողատիրության խնդիրը և, մանավանդ, պայմանական հողատիրության՝ feod-ի կամ Lehn-ի, գոյությունը Հին Հայաստանում: Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես հայտնի է, feod-ը կամ Lehn-ը կազմում էր միջնադարյան ֆեոդալիզմի հիմնական հատկանիշներից մեկը: Հարկավոր էր, ուրեմն, որոշել, թե արդյոք գոյություն չե՞ն ունեցել նախարարական Հայաստանում ևս արևմտյան feod-ը կամ նման հողատիրական կարգեր:

Այս խնդիրը մանրամասն քննված է իմ «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» աշխատության մեջ¹: Ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել այդ աշխատության մեջ, Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ բերված նվիրագրերի բովանդակությունների ուշադիր քննությամբ ո՛չ միայն որոշվում է պայմանական հողատիրության գոյությունը նախարարական Հայաստանում, այլև պարզվում է, որ միջնադարյան feod (ֆոֆանս. fief, գերմ. Lehn) տերմինին Հայաստանում համապատասխանում էր «խոստակ» բառը, իսկ feudatarius-ին (գերմ. Lehnshalter)՝ «խոստակդար»-ը:

¹ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

² Տե՛ս «Տեղեկագիր» Պետ. Համալսարանի, Երևան, 1928, № 4, էջ 43—52. Դեռև՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 104—118:

Բացի այդ, հիմնվելով մեր ստացած ուշագրավ ու կարևոր եզրակացությունների վրա՝ կարելի էր միանգամայն հավանական համարել, որ նախարարական Հայաստանում «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը եղել են «խոստակգար»-ներ, այսինքն՝ ստացած են եղել նախարարական շրջաններում և արքունի երկրում որոշ հողաբաժիններ կամ անշարժ գույք օգտատիրության իրավունքով (*dominium utile*) և հատուկ պայմանով, որ հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ ստանձնելու էին զինվորական և այլ պատվավոր «ծառայության» պարտականություններ: «Ազատ»-ներին և «ոստանիկ»-ներին տրված «խոստակ»-ները, ինչպես մենք ենթադրել էինք, համարվել են ժառանգական և «հայրենի»:

Պետք է սակայն մատնանշել, որ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ, բացի «ազատագործ»-ից, մարզպանական Հայաստանում գոյություն է ունեցել նաև հատուկ հեծելազորք, որ կազմված է եղել «ռամիկ»-ներից¹:

Ինձ թվում է, որ այս «ռամիկ այրուձին», որը կարող է որևէ առնչություն ունենալ Փավստոսի հիշատակած «կարճագատ»-ների հետ, առանձնապես կարևոր նշանակություն էր ստացել, գլխավորապես, այս ժամանակաշրջանում: Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես հայտնի է, հայկական հեծելազորքն ուղարկում էր հաճախ պատերազմելու իր հեռավոր արևելյան սահմանները: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայ ազնվականությունն ամեն կերպ աշխատելու էր խուսափել ու ազատվել այդ նոր ու խիստ ծանր պարտականությունից: Հայ «ազատագործ»-ը հենց ինքը, հավանորեն, շահագործված էր, որ այդ ծանր զինապարտությանը մեծ չափերով մասնակից լինեն նաև «ռամիկ»-ները:

Այս «ռամիկ» զինվորները, ըստ երևույթին, սոցիալական ավելի բարձր դիրք են ունեցել, քան հասարակ ճշինական»-ները: Այդ կարելի է կռահել Ատովմի, նրա որդու ու ընկերների վկայաբանության վրացերեն թարգմանությունից, որի մեջ հիշված են այս «ռամիկ հեծեալ»-ները և «ռամիկ» բառը թարգմանված է ճշինբերուլի², որ նշանակում է «սկանաւոր»:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալները, ստանալով սենյորներից օգտատիրության իրավունքով հատուկ հողաբաժիններ կամ անշարժ գույք՝ ոչ միայն ստանձնում էին իրենց «տէր»-երի հան-

¹ Տես Փառպեցի. III, գլ. 42, էջ 144 (Տփղիս 1904) և «Կանոնք Դուռայ Թոգրվոյն», Վաղարշապատ, 1903, էջ 23:

² Տես Джавახов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 133:

դեպ զինվորական պարտականություններ, այլև պարտավոր էին օգնել նրանց խորհուրդով (consilio) ժողովներում, նաև մասնակցելու էին սենյորիայի վարչական ու դատական գործերին: Ավատառուների այս պարտականությունները, որ տարբեր էին գյուղացիության ու ռամիկ ժողովրդի պարտականություններից, համարվում էին ազնիվ «ծառայութիւն»:

Արդ՝ ուշագրավ է խիստ ու հետաքրքիր, որ նախարարական Հայաստանում ևս նման պարտականություններ ունեցել են «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ներն իրենց «տէր»-երի հանդեպ:

Վերև մենք տեսանք, որ ընդհանուր աշխարհաժողովներին նախարարների հետ միասին մասնակցում էին նաև «ազատ»-ները: Պետք է ենթադրել, որ նախարարական երկիրներում ևս գումարվել են նույնպես տեղական ժողովներ՝ մասնակցությամբ «ազատ»-ներին:

Մենք հիշել էինք նույնպես, որ Արշակունյաց արքունի ամենակարևոր «գործակալութիւն»-ները հանձնարարված են եղել «ազադ նախարարութիւն»-ներին և կաթողիկոսությանը, իսկ «գործակալական» մանր պաշտոնները՝ մանր ազնվականությանը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նախարարական երկիրները ևս ունեցել են իրենց «գործակալութիւն»-ները, որոնք, հավանորեն, հանձնված են եղել, գլխավորապես, «սեպուհ»-ներին և «ազատ»-ներին:

Փավստոսը, նկարագրելով Արշակունյաց թագավորության վերանորոգումն Արշակ Բ-ի ժամանակ՝ արքունի «գործակալ»-ների մասին տալիս է հետևյալ կարևոր վկայությունը.

«Եվ Հայաստան երկրի թագավորությունը, — ասում է Փավստոսը, — նորոգվեց ու զվարթացավ ինչպես առաջ՝ մեծամեծներն իրենց գահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում:... նաև ուրիշներն այս տոհմերից ու ավելի ցածրերից, որոնք, գործակալ անունը կրելով՝ բազմում էին բարձրի վրա թագավորի առջև պատիվները գլուխներին, — բացի մեծամեծ նահապետներից ու տանուտերերից՝ միայն նրանք, որոնք գործակալ էին՝ կազմում էին ինը հարյուր բարձ, որ ներս էին բերվում պալատական ուրախության հրավիրախնջույքների ժամանակ՝ առանց հաշվելու այն անձներին, որոնք ոտնկա սպասավորության գործակալներ էին»:

[Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինսն՝ մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու և գործակալքն յիւրաքանչիւր շափու..... Եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ, որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետս

մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն էին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց. թող զոտնկայս գործակալութեանն սպասուալ¹:

Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ բանասերներից ոմանք ենթադրել են, որ Արշակունիների ժամանակ գոյություն է ունեցել Հայաստանում մոտ 900 նախարարական ընտանիք:

Ադոնցը թեև ընդունում է նույնպես, որ Փափստոսի այս տեղեկությունը վերաբերում է բացառապես նախարարական դասին, սակայն չափազանցություն է համարում Փափստոսի 900 թիվը և միաժամանակ մատնացույց է անում, որ նախարարական միեռնույն տոհմից կարող էին լինել մի քանի «գործակալ»-ներ²:

Արգ՝ ճիշտ է արդյոք, որ Փափստոսի վկայությունը վերաբերում է բացառապես նախարարական տոհմերին և նրանց թվին: Հավանական է արդյոք, որ վերոհիշյալ արքունի «գործակալ»-ները եղել են, անպայման, նախարարական դասից:

Ծնթադրել, որ պալատում ներկա գտնվող բոլոր «գործակալ»-ները նախարարներ էին, այդ, անշուշտ, բռնազբոսիկ մի բացատրություն է, որ բնավ չի հետևում Փափստոսի վկայության բովանդակությունից: Ըստ իս՝ Արշակունյաց արքունիքում և արքունի երկրում Հայաստանի ավագ նախարարներին հանձնված են եղել միմիայն ամենաբարձր «գործակալութիւն»-ները, իսկ երկրորդական կարգի պաշտոնները վարել են, գլխավորապես, «ազատ»-ները կամ «ոստանիկ»-ները:

Հավանական է, ուրեմն, որ Փափստոսի հիշած «գործակալ»-ների մեծագույն մասը ո՛չ թե նախարարներ էին, այլ մանր ազնվականներ: Հետաքրքիր է առանձնապես, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս, ինչպես մատնացույց է արել Նրիստենսենը, վարչական ստորին պաշտոնները վարում էին «ազատ»-ները³:

Շահապիվանի ԺԶ կանոնում ասված է, որ «առանց դաւառի եպիսկոպոսին չ'իշխէ լինել եպիսկոպոս կամ երէց, կամ ազատ ոք դատաւորաց»⁴:

Այս հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատավորներ հիշվում են, հատկապես, «ազատ»-ները:

¹ Փափստոս, IV, գլ. Բ, էջ 67—68 (Վենետիկ, 1889):

² Տես Ածոնգ, Армении в эпоху Юстиниана, էջ 239 և 467—468:

³ Տես Christensen, L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

⁴ Տես «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտեյանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 70:

«Ազատ»-ների և «Ոստանիկ»-ների սոցիալական ու տնտեսական դրությունը պարզելու համար կարող են իբրև կոլան ծառայել Շահապիվանի կանոնները տուգանքների մասին, որ վճարելու էին հանցապարտ «ազատ»-ները և «շինական»-ները:

Համաձայն այդ ժողովի կանոնների՝ սահմանված էին դրամատուգանքներ հետևյալ հարաբերությամբ.

1. Ամուսնությունը պոռնկությամբ պղծող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էր կարոտյալներին (կանոն Գ):

2. Ամուլ կնոջից բաժանվող «ազատ»-ից 1200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ, որ տրվում էին կնոջը (կանոն Ե):

3. Աղչիկ առևանգող «ազատ»-ից 1200 դրամ («փոխանակ անարգանացն»), իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ (կանոն Է):

4. Հարցուկներին դիմող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էին կարոտյալներին (կանոն Թ):

5. Մեռելների վրա կոծ դնող «ազատ»-ից 100 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 50 դրամ, որ բաշխվելու էին աղքատներին (կանոն ԺԱ):

Բոլոր հիշյալ դեպքերում տուգանքների հարաբերությունն է 2 առ 1: Այս հարաբերությունը կարող է, անշուշտ, ուշադրավ մի նշան համարվել, որ հինգերորդ դարի առաջին կիսում, երբ սահմանված էին այդ կանոնները, «ազատ»-ների սոցիալ-տնտեսական դրությունը թեև տարբեր է եղել «շինական»-ների դրությունից, սակայն այդ տարբերությունը մեծ չէ եղել:

«Ազատ»-ների և «Ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը, որոնցից կազմված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի հեծելազորքը և ստորին պաշտոնեությունը՝ ունեցել է, ըստ երևույթին, համեմատաբար փոքր «խոստակ»-ներ կամ կալվածքներ: Տնտեսական իր հզորությամբ այս դասը կարող է մոտավորապես համեմատվել միջնադարյան Անգլիայի eorl-երի հետ, որոնց վճարում էին արնագին երկու անդամ ավելի շատ, քան գյուղացիներին կամ eorl-երին:

«Ազատ»-ների ու «շինական»-ների իրավական ու կենցաղային տարբեր կացության մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ կան միայն մի քանի միջանկյալ, բայց հետաքրքրական ցուցումներ:

Հանցավոր «ազատ»-ները, ինչպես սլարդ վկայում են Շահապիվանի կանոնները, չեն ենթարկվել մարմնական պատիժների: Նմանապես՝ նրանց չէր կարելի ուղարկել աշխատանքի գողենոց

կամ ուրկանոց: Հանցանք գործելիս՝ նրանք վճարում էին միայն զրամատուգանքներ¹:

Ուշագրության արժանի է նաև, որ Փարպեցու ու Նդիշեի մոտ «ազատ»-ներն անվանվում են «որսատենչ»², «փափկացեալ»³, իրենց արտաքին տեսքով, ինչպես վիայում է դարձյալ Փարպեցին, «ազատ»-ները տարբերվել են «շինական»-ներից⁴:

* * *

Միջնադարյան Եվրոպայում ֆեոդալական աշխարհիկ կարգերը և ֆեոդալականացման զորեղ հոսանքը խորապես ազդել էին քրիստոնեական եկեղեցու զարգացման վրա, տալով նրա վարչական ու տնտեսական կազմակերպությանը ֆեոդալական ձևակերպում և հատուկ գունավորում:

Նույնը, բնականաբար, մենք տեսնում ենք նաև Հին Հայաստանում:

Այստեղ ևս, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը⁵, հայ եկեղեցին, գտնվելով նախարարական Հայաստանի միջավայրում, մեծ չափերով ենթարկվել էր նախարարական կարգերի ազդեցության:

«Եկեղեցու ազգայնացումը, — ասում է Ադոնցը, — համազոր էր նրա նախարարականացման կամ ֆեոդալականացման, որովհետև քաղաքական վարչակարգը Հայաստանում ուներ ֆեոդալական բնույթ և իշխանությունը բաժանված էր բազմաթիվ իշխանական տոհմերի մեջ, բնականաբար, նաև եկեղեցական իշխանությունը պետք է համակերպվեր ներգործող միջավայրին և ընդուներ նույն միջավայրի պատրաստի ձևերը»⁶:

Եվ իրոք՝ ինչպես քաղաքական իշխանությունը, նույնպես և եկեղեցականը Հին Հայաստանում ապակենտրոնացած և բաժանված են եղել ըստ նախարարությունների, և, բացի արքունի երկրից ու «ոստան»-ից, նաև մյուս մեծ ու առաջնակարգ «տէրութիւն»-ներում գոյություն են ունեցել առանձին եպիսկոպոսություններ:

Համաձայն Ադոնցի քննության՝ այդ եպիսկոպոսներից արքու-

¹ Տես «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ղլտճյանի, էջ 63, 65, 68, 70 (կանոն Գ, Ե, Ժ, ԺԲ):

² Փարպեցի. I, է, էջ 10 (Տփղիս, 1904):

³ Նդիշե, III, էջ 115, Վենետիկ, 1864:

⁴ Փարպեցի, ՀԵ, էջ 142:

⁵ Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 323—370:

⁶ Նույնը, էջ 361:

նի «ոստան»-ի եպիսկոպոսապետը կամ կաթողիկոսը մյուս եպիսկոպոսների հանդեպ ունեցել է նույն դիրքը, ինչ որ թագավորը նախարարական շրջանների իշխանների հանդեպ: Եպիսկոպոսները, ինչպես և նախարարական երկիրների իշխանները, անվանվել են «սէր» և համարվել այդ երկիրները հոգևոր ներկայացուցիչները:

Նախարարական միջավայրի ազդեցությանը պետք է վերագրել, որ հոգևորականությունը Հին Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, նույնպիսի փակ, կղզիացած մի դաս է եղել, ինչպես և «նախարար»-ների, «ազատ»-ների ու «շինական»-ների դասերը:

Արշակունիների ժամանակ, ինչպես վկայում է Փավստոսը, կաթողիկոսությունը, ավելի ճիշտ՝ եպիսկոպոսապետությունը, ժառանգական է եղել Գրիգոր Լուսավորչի և Աղբիանոսի ընտանիքներում: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև նախարարական ինքնուրույն շրջանների եպիսկոպոսությունների մասին: Քահանայության ժառանգական լինելը թե հնագույն և թե հետագա դարերում հայտնի է ազգային եկեղեցական ժողովների կանոններից:

Հոգևոր կոչման այդ ժառանգականությունը, որ խիստ օտարուտի էր և արտասովոր քրիստոնեական ընդհանուր եկեղեցու տեսակետից, քննության էր առնվել Տրովլի 692 թվի ժողովում և անհանդուրժելի համարվել իբրև նմանողություն հրեական սովորույթի: Իրապես, հայ եկեղեցու այդ առանձնահատկությունը ո՛չ թե հետևություն էր կամ ազդեցություն հրեական ժառանգական քահանայապետության, ինչպես այդ ենթադրել են Գելցերը¹ և Կարստը², այլ արդյունք էր Հին Հայաստանի սոցիալական ու ներքին պայմանների և եկեղեցական դասի ֆեոդալականացման կամ նախարարականացման³:

Որ հոգևորականներն առանձին ինքնամիտքի մի դաս էին ընդհանրապես՝ այդ երևում է մասամբ նաև եկեղեցականների վերաբերյալ հատուկ տեղեկություններից՝ «ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տոհմ քահանայից», «ժառանգութիւն քահանայական» ևն., որ սովորական են մատենագրական հին աղբյուրներում:

Իբրև սոցիալական անջատ մի խմբակցություն՝ հոգևորականությունը դասված է եղել ազնվականների շարքում և իր ապահարկությամբ հավասարված է համարվել «ազատ»-ների դասին:

¹ Գելցեր. Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թաբաթ. Գր. Գալեմսթրայմի, Վիեննա, 1897, էջ 43:

² Karst, Sempadscher Kodex, Strassburg, 1905, Bd. II, էջ 43—44:

³ Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 369:

Աղբյուրների մեջ շեշտված է հաճախ, որ Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց եկեղեցին համարել են «ազատաց տոհմի» կարգում: Եկեղեցու այդ «ազատութիւն»-ը հասկացվել է, գլխավորապես, իբրև ազատութիւն այն հարկերից, որ պարտավոր էին տալ «շինական»-ները:

Եկեղեցու «ազատութիւն»-ը և եկեղեցականների «ազատաց տոհմ»-ում կարգվելը, բացի նրանց ապահարկութիւնից, ունեցել է նաև ուրիշ ուշագրավ հիմքեր:

Հին Հայաստանի եկեղեցական կազմակերպության հիմնական առանձնահատկութիւններից մեկն այն է եղել, որ եկեղեցու ստորին պաշտոնեությունը ևս, ինչպես և «ազատ»-ներին, տրված են եղել feod—«խոստակ»-ներ:

Ազաթանգեղոսը իր Պատմութեան մեջ, նկարագրելով քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծի ժամանակ, հաղորդում է, որ Տրդատ թագավորը եկեղեցական դասի տնտեսական ապահովության համար հատկացրել էր հատուկ հողամասեր ավաններում և ագարակ տեղերում:

«Դրանից հետո,— վկայում է Ազաթանգեղոսը,— նա [Գրիգոր Լուսավորիչը], գալով Մեծ Հայաստան աշխարհի՝ ամբողջ երկրի շրջանները, շինեց եկեղեցիներ բոլոր աշխարհներում, գավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեններում, գյուղերում ու ագարակներում: Նույնպես և թագավորը իր ամբողջ իշխանութեան մեջ, առհասարակ, տվեց քահանայական պաշտոնեության սպասարկման համար բոլոր ագարակ տեղերում չորս չորս «հող երդոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երդոյ», որ մատուցեց Աստուծուն որպես նվեր պտղի»:

[«Յետ այսորիկ հասեալ նմա բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց Մեծաց աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի գաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս և յագարակս: Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց չորս չորս հողս երդոյ՝ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր»]:

Փափստոսը ևս նույն այս հողերի մասին ունի հետևյալ ուշադրամբ վկայությունը.

«Եվ բացի այդ,— ասում է Փափստոսը,— Պապ թագավորը

¹ Ազաթանգեղոս, ԳԼ ԺԺԹ, 837, էջ 436 (Տփղիս, 1909):

բռնագրավեց եկեղեցու հողերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորության համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց: Եվ հողի համեմատ յուրաքանչյուր գյուղում թողեց երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավագ, իսկ մյուսներին՝ երեցների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին, վերցրեց իր մոտ սպասակալական ծառայության համար»:

[«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծան Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, եւ զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ զիւր մի երէց և սարկաւագ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն»]:

Ինչպես տեսնում ենք, Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի այս հատվածները հիմնական խնդրում, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին տվել էր հատուկ հողեր, միանգամայն իրար համապատասխանում են: Ուշագրավ այս փաստը, որի մասին հաղորդում են իրարից անկախ և՛ Ագաթանգեղոսը, և՛ Փավստոսը, պետք է ընդունել իբրև հավաստի ու ստույգ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Տրդատ Մեծը տնտեսապես պետք է ապահովեր գյուղական հոգևորականներին, և շատ բնական է, որ հոգևորականության վարձատրման ամենահավանական միջոցը կարող էր լինել այդ ժամանակ այն հողաբաշխումը, որ վկայված է հիշյալ հեղինակների մոտ:

Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ գյուղական հոգևորականությանը հատկացված են եղել չորս չորս հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ»: Իսկ Փավստոսի վկայության մեջ հիշատակված են միայն յոթը հողերը, որոնցից Պապ թագավորը հինգը գրավել էր «յարքունիս»: Ագաթանգեղոսի վկայությունը, որ այս կետում ավելի ընդարձակ է ու որոշ, ամենայն հավանականությամբ պետք է համարվի նաև ավելի ուղիղ: Շատ հավանական է, որ ագարակ տեղերում, ուր եկեղեցու սպասավորների թիվը ավելի պակաս կլիներ, քան ավաններում, հողաբաժինները ևս պետք է լինեին ավելի քիչ:

Արդ՝ ի՞նչ է նշանակում «հող երդոյ»: Հունարեն Ագաթանգեղո-

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԱ, էջ 237 (Վենետիկ, 1889):

սում «հողս երդոյ» թարգմանված է *arouras*¹: Հունարեն *aroura* բառը նշանակում է վարելահող կամ հողի տարածության որոշ չափ, ինչպես հռոմեական *jugerum*-ը կամ գերմանական *Hufen*-ը: Ուրեմն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանը «հող երդոյ» հասկացել է կամ վարելահողի իմաստով, կամ համարել է իբրև որոշ չափի հողաբաժին: Երկրորդ ենթադրությունն ավելի հավանական է, որովհետև *aroura* բառը հողաբաժնի հատուկ իր նշանակությամբ ավելի է համապատասխանում «հող երդոյ» հայերեն բնագրին, քան վարելահողի ընդհանուր իր նշանակությամբ: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա՝ կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ «հողք երդոյ» որոշ չափի հողաբաժիններ են:

Իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ ես ցույց էի տվել², որ այս հողամասերը հատկացվել էին գյուղական հոգևորականությանը, որպես «խոստակ»-ներ, այսինքն՝ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով (*dominium utile*): Նույն հողերի նկատմամբ գերագույն սեփականության իրավունքը (*dominium directum*) պատկանել է եկեղեցուն: Հողատիրության այդ ձևը պայմանական էր. ուստի՝ եթե հոգևորականների «ծառայութիւնն» անհնարին էր դառնում նրանց տգիտության կամ ծանր հանցավորության պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ «խոստակ»-ները ետ գրավել և տալ «արժանաւոր»-ներին:

Պարզ է, ուրեմն, որ ավատականությունն այնքան խոր արմատներ էր ունեցել նախարարական Հայաստանում, որ անգամ գյուղական հոգևորականության տնտեսական ապահովումը հողամասերով հարմարեցված է եղել ավատական ընդհանուր կարգերին: Հոգևորականությունը ոչ միայն ապահարկ է համարվել «ազատ»-ների նման, այլև ավատառու է եղել, ինչպես և «ազատ»-ների հոծ բաղմունքները:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ազգեցությունը հայ եկեղեցու վրա, ինչպես տեսնում ենք, եղել է ավելի մեծ և հորաթափանց, քան միջնադարյան ֆեոդալական Արևմուտքում:

Բացի ավաններում և ագարակներում հոգևորականությանը որված հողերից, եկեղեցին ունեցել է նաև ուրիշ կալվածքներ, որոնց լասին կան մի քանի կարևոր վկայություններ Ագաթանգեղոսի և Նավաստոսի Պատմություններում:

¹ Տե՛ս Paul de Lagard. *Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien*. Goettingen, 8 7, էջ 76:

² Տե՛ս էջ 104—109:

Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայ եկեղեցին քրիստոնեության տարածման սկզբնական իսկ շրջանում ստացել էր հեթանոսական մեհյանների ոսկին, արծաթը, նաև գյուղերը և կալվածքները:

1. Ագաթանգեղոս, ՃԸ, 781, էջ 406 (Տփղիս, 1909):

«Զդաստակերտսն և զսպասաւորսն քրմօքն հանդերձ [«Անահտական դիցն», «Տրի դից»—Արտաշատում] և նոցին գետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան»:

2. Նույնը, ՃԹ, 784, էջ 408՝

«Եւ զգեօղն (Թորդան) ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

3. Նույնը, ՃԹ, 785, էջ 409՝

«Եւ դաւանն ամրականաւն հանդերձ [«ամուր տեղին Անի»] ի ծառայութիւն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

4. Նույնը, ՃԹ, 786, էջ 410՝

«Եւ զգանձս երկոցուն մեհենացն [«Անահտական»՝ այժմէն աւանի» և «Արամազդայ»՝ «Ի Թիլն աւանի»] աւարեալ ժողովեալ՝ ի նոսէր սպասուց եկեղեցւոյն Աստուծու թողուին տեղեօքն հանդերձ»:

5. Նույնը, ՃԺ, 790, էջ 412՝

«Եւ զգանձսն մթերեալս [«Մրհական մեհենին»՝ «Ի Բագայապիճն»] աւար հարկանէին և աղքատաց բաշխէին և զտեղիսն նուիրէին եկեղեցւոյն»:

Փաւստոսը, խոսելով Արիստակեսի թաղման մասին՝ վկայում է, որ «տարան զնա ի Մոփաց գաւառէ, և եդին զնա յԵկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ»¹:

Նույն պատմիչը, նկարագրելով Ներսէս կաթողիկոսի թունավորումը և թաղումը, վկայում է դարձյալ, որ կաթողիկոսի մարմինը «բարձին յաւանէն ի նախ գեղջէ, ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն աւան յիւր գիւղն»²: Իբրև կաթողիկոսական կալվածքներ Փաւստոսի մոտ հիշվում են Աշտիշատը և Ամոք գյուղը³, իսկ Հովհաննէս կաթողիկոսը հաղորդում է, որ Արամոնք գյուղը Կոտայքում

«սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախ քան զշարշարանս սրբոյն Գրիգորի յարգայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր

¹ Փաւստոս, III, գլ. Բ, էջ 6 (Վեների, 1889):

² Նույնը, V, գլ. ԻԴ, էջ 223:

³ Նույնը, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117 և VI, գլ. Զ, էջ 274:

պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի՝¹

Ինձ թվում է, որ Արշակունյաց ժամանակ ո՛չ միայն Թիւր, Աշտիշատը, Ամոքը և Արամոնքը, այլև Ագաթանգեղոսի մոտ հիշված բոլոր մեհենական կալվածքները գտնվել են Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի տնօրինության տակ:

Թեև եկեղեցականների կալվածատիրութեան մասին մատենագրական աղբյուրների տեղեկութիւնները խիստ աղքատիկ են և կցկտուր, սակայն պատահական այս վկայութիւններից անգամ կարելի է կռահել, որ, բացի կաթողիկոսական տնից, խոշոր կալվածքներ ունեցած պիտի լինեին նաև մյուս եպիսկոպոսութիւնները:

Եվ իրավի, Փալստոսի պատմելով՝ Խոսրով Կոտակի թագավորութեան ժամանակ, երբ բնաջինջ էին արվել Մանավաղյանների և Որդունիների նախարարական տոհմերը, նրանց կալվածքները՝ «Մանավաղակերտը յուր բոլոր սահմաններով ու նրա շուրջը եղած գավառակով» ստացել էր, ինչպես վերև տեսանք, Աղբիսնոսը, իսկ «Ուրդրու գյուղը յուր բոլոր սահմաններով»՝ Բասենի եպիսկոպոսը²:

Փալստոսի մի ուրիշ վկայութիւնից հայտնի է դարձյալ, որ Հոհան եպիսկոպոսը, Փառեն կաթողիկոսի որդին, խաղ ու կատակով զվարճացնում էր Հայոց թագավորներին և փոխարենը ստանում նրանցից գյուղեր և ագարակներ³:

Ինքնըստինքյան պարզ է, որ հոգեւորականութեան տնօրինութեան տակ գտնվող հողային եկեղեցապատկան սեփականութիւնը ժամանակի ընթացքում պետք է անընդհատ աճեր և բազմապատկուրդներ, որովհետև եկեղեցին շարունակ ստանում էր իբրև նվեր նոր հոգեւորականներ, ինչպես առանձնապես շեշտված է «Հայոց կանոնագիրը»-ում⁴:

Նվիրատուութիւնների մասին, որ ստացել էին եկեղեցիները և քահանայապետները Մանուել սպարապետից՝ հաղորդում է նաև Փալստոսն իր Պատմութեան հետևյալ հատվածում.

«Բազում մասունս յընչից իւրոց տայր յեկեղեցիս և ի վկայանոցս, և բազում դանձս տայր ցքահանայապետսն. և ապա ինքն, մեռանէր»⁵:

Եկեղեցական կալվածքներից պետք է տարբերել կաթողիկոս-

¹ Հովհաննէս կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 104—105:

² Փալստոս, III, գլ. Դ, էջ 10:

³ Նույնը, VI, Ժ, էջ 277—278:

⁴ Տես «Կանոնագիրը», հրատ. Ա. Ղլտեյանի, էջ 45:

⁵ Փալստոս, V, ԽԴ, էջ 286:

ների և մյուս հոգևորականութեան այն անշարժ գույքը, որ պատկանել է նրանց իբրև անձնական սեփականություն: Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ հիշատակված է, օրինակ, Սահակ կաթողիկոսի անձնական անշարժ սեփականությունը, որ նա տվել էր իբրև ժառանգություն Համազասպ Մամիկոնյանի որդիներին՝ մինչև ցլափտան»¹:

Հայ եկեղեցին, որ հարուստ էր հողերով և կալվածքներով, ուներ և ուրիշ արտոնություններ:

Ֆինանսական տեսակետից եկեղեցուն ենթարկված էր ամբողջ երկիրը, որը տալիս էր նրան տասանորդ, պտուղ և հաս: Արշակունյաց ժամանակ կաթողիկոսներին էր հանձնված, ինչպես տեսանք, մեծի դատարարության գործակալությունը, որը նույնպես կարևոր եկամուտի մի աղբյուր էր:

Շատ պարզ է, որ եկեղեցու տնտեսական այս ուժը հիմք էր ժառանգելու նաև նրա քաղաքական հզորության: ✓

Եկեղեցու այս զորեղացումը, նրա հողատիրության անընդհատ աճումը պետք է, բնականաբար, առաջ բերեին մեծ դժգոհություն և հարուցանեին աշխարհական իշխանությունների բուռն դիմադրությունը: Ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում Կարոլինյան Կարլ Մարտելի ժամանակ, նաև միջնադարյան մի շարք մյուս երկիրներում, նույնպես և նախարարական Հայաստանում, եկեղեցական և վանքապատկան հողերի կուտակման դեմ ձեռք էին առնվել կտրուկ միջոցներ:

Փավստոսի վկայությունից հայտնի է², որ Պապ Թագավորը գյուղական եկեղեցիներին հատկացված յոթական հողաբաժիններից հինգը գրավել էր «յարքունիս»: Բացի այդ, նա հրամայել էր վերացնել տասանորդի և պտղի եկեղեցական տուրքերը և ոչնչացնել ներսես կաթողիկոսի հիմնած բարեգործական զանազան հաստատությունները: Սակայն Պապի ձեռք առած այդ միջոցները կրում էին միայն ժամանակավոր բնույթ:

Պապից հետո եկեղեցու դրույթունը նորից սկսել էր ամրանալ թե տնտեսապես և թե քաղաքականապես:

Հայ հոգևորականության համար բնորոշ էր, հատկապես, որ նա, հավասարեցված լինելով «ազատ»-ների դասին, իր կենցաղի ու վարքուբարքի նկատմամբ ենթարկվել էր մեծ չափով զինվորական այդ ազնվականության ազդեցության:

Զինվորական դասի անդամներն էին հաճախ, որ հոգևորական

¹ Ղազար Փարպեցի, I, ԺԸ, էջ 37 (Տիգլիս, 1904):

² Փավստոս, V, գլ. ԼԱ, էջ 234—237:

էին դառնում և պտանձնում բարձր պաշտոններ եկեղեցու ղեկավարութիւն մեջ, նաև վանքերում:

Մինչև հոգևորական ձեռնադրվիլը զինվորական էր, ինչպես տեսանք, Ներսէս Ա կաթողիկոսը: Նրա հայրը և հորեղբայրը՝ Աթանագինեսը և Պապը՝ չկամեցան ստանձնել իրենց հոր հոգևորական բարձր պաշտոնը և գերադասեցին մնալ զինվորական ծառայութիւն մեջ: Կորյունի վկայութիւնից հայտնի է նույնպես, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հոգևորական դառնալուց առաջ դիվանադարի պաշտոնով ծառայում էր արքունիքում և առաջադեմ էր նաև զինվորական արվեստում:

Թե որքան մեծ է եղել զինվորական կենցաղի ազդեցութիւնը եկեղեցականների վրա՝ երևում է փափստոսի հետաքրքրական մի տեղեկութիւնից: Նրա պատմելով՝ շորորոգ դարում Զավեն կաթողիկոսը կարգադրած է եղել, որ քահանաները հազնեն զինվորական զգեստ: Ուշագրավ է նաև այն, որ հոգևորական դասի անդամները, որոնք մեծ մասամբ «խոստակդար» էին և համարվում էին իրավապես «ազատաց տոհմ»-ում, թողնում էին հաճախ իրենց կարգը և ծառայում հեծելազորքի մեջ: Հայտնի է նույնպես, որ հայ եկեղեցին, դեմ լինելով հոգևորականութեան զինվորամուլ այդ բարքերին, համաձայն եկեղեցական ժողովների հատուկ կանոնների, որ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութիւն մեջ², արգելում էր թե, ընդհանրապես, զինվորների սպասավորութիւնը եկեղեցիներում և թե վերոհիշյալ սովորութիւնները:

Ամփոփելով մեր ասածները եկեղեցական դասի մասին՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայ եկեղեցու ֆեոդալականացումը նախարարական Հայաստանի ուշագրավ երևույթներից մեկն է: Եկեղեցական դասի հզորութիւնը թե Հայաստանում և թե միջնադարյան Եվրոպայում հիմնված է եղել կալվածատիրութիւն վրա: Հայ հոգևորականութիւնը, հավասարեցված լինելով «ազատ»-ների դասին, Արշակունյաց ժամանակ ունեցել է ապահովութիւն նման արտոնութիւններ, ինչպես և ազնվականների իշխող դասը: Ուշագրավ են, մասնավորապես, եկեղեցական պաշտոնների ժառանգական լինելը որոշ տոհմերում և feod-«խոստակ»-ների գոյութիւնը, որոնք ժառանգական օգտատիրութիւն իրավունքով տրվում էին հոգևորականներին:

Այս վերջին երկու առանձնահատկութիւնները հայ եկեղեցու նախարարականացման ամենացայտուն ցուցանիշներն են:

¹ Փավսոս, VI, գլ. Բ, էջ 271:

² ՏԵՍ էջ 145—146:

«ՌԱՄԻԿ»-ՆԵՐՈՆ ԵՎ «ՇԻՆԱԿԱՆ»-ՆԵՐՈՆ

Շինականությունը՝ իբրև Հին Հայաստանի տնտեսության գլխավոր նեցուկը։— «Ռամիկ» և «շինական» տերմինների տարբերությունը։— «Շինական»-ների սոցիալական դրությունը։— Նրանց «ժառայություն» ու «ստրկություն»-ը.— «ի հարկի ժառայություն»-ը՝ որպես «շինական»-ների գլխավոր պարտականությունը։— «Շինական»-ների իրավական դրությունը։— Ղազար Փարպեցու վկայությունն իւծագման մասին.— այդ վկայության սխալ մեկնությունը.— Փարպեցին Փարպի գյուղի «անազատ շինական» էր։— «Շինական»-ների հորտանման վիճակը։— Գյուղացիների նման վիճակը Սասանյան Պարսկաստանում։— Խորհնացու «վախշոխ» ի ժառանգությունն է՝ վկայությունը կարող է վերաբերել «շինական»-ներին։— Ազատ գյուղացիության մնացորդներ։— Խորհնացու վկայությունը գյուղերի ու գավառների «առանձնականություն» մասին։— «Բնակիչ», «ձեռատունկիչ» և «կրտսեր» շինականներ։— «Շինական»-ների վշտամբեր կյանքը։— «Գեղջուկ» և «շինական»։— «Շինական»-ների արտափեր և նրանց ցույց տրվող արհամարհանքը։— «Շինական»-ները ենթակա էին մարմնական պատիժներին։— Ճորտ բռնի առանձնականությունը՝ կիսազատ և ստրկանման հորտեր։— Ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական տարբեր դրությունը հողային ու տնտեսային տիրություններում (=Grundherrschaft ու Gutsheerrschaft)։— Արշակունյաց Հայաստանի կալվածատիրական սխեմանը հողային տիրություն էր (Grundherrschaft)։— «Շինական»-ների հորտական վիճակը ժառանգական հպատակություն էր և ոչ ստրկանման հորտություն։— «Շինական»-ների դրության նմանությունը կոլոնների դրության։— «Շինական»-ների և «ազատ»-ների վերած տուգանքների հարաբերական չափը։— «Շինական»-ների «սակագին» հողերը։— Կոլոնները և «շինական»-ները չէին կարող վարել պետական պաշտոններ։— Համայնական հողատիրությունը Հին Հայաստանում։— Հավասար հողաբաժանում զրոտ մարդարուի».— Խորհնացու վկայությունը.— Աղոցի մեկնությունը։— Հողերի «հատասար» և «ըստ մարդարուի» բաժանումը ո՛չ բն «սակական», այլ համայնական հողատիրության կարք է։— Համայնական հողատիրությունը Վրաստանում։— «Հոգի հեղոյ», հավանորեն, այն հատուկ հողաբաժիններն են, որ տրվել են «հեղո»-երին։— «Կեանք», «արար», «կալուած» և նրանց սխալ մեկնությունը։— «Վինակ» բառը, որն ունի գյուղացիական հողաբաժին իմաստ, համայնական հողատիրության տերմին է։— «Շինական»-ների վերաբյիժ տուրքերը և հարկերը։— Աշխատապարտ ռենտան՝ «կոռ»-ը և «պահակություն»-ը.— հայկական «կոռ»-ի մասին Կարսիի սխալ ենթադրությունը.— «Կոռ»-ի ընդարձակ նշանակությունը։

Յեռոգալիզմի շրջանում, ինչպես տեսանք, տնտեսապես և քաղաքականապես առաջնակարգ և գերիշխող դեր էր կատարում խոշոր կալվածատիրությունը։ Նույն շրջանում՝ իբրև արտադրության հիմ-

նական ճյուղ՝ գերակշռող նշանակություն ունեւ, բնականաբար, գյուղատնտեսությունը: Գյուղացիությունն էր, անշուշտ, կամ շինականությունը՝ բնակչության այն արտադրող ու աշխատող և շահագործվող շերտը, որ պարուստի միջոցներ էր հայթայթում կալվածատեր ազնվականությանը և հանդիսանում Հին Հայաստանի տնտեսության գլխավոր նեցուկը:

Շինական դասի սոցիալական-տնտեսական վիճակը Հին Հայաստանում հայոց ներքին կյանքի ամենադժվար ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է: Մատենագրական աղբյուրները տալիս են այդ դասի մասին պատահական և խիստ աղոտ ու անորոշ վկայություններ: Աղբյուրների այդ մոլթ ու վիճելի ակնարկները քննության են առնված «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում» ընդարձակ իմ աշխատության մեջ¹: Նույն աշխատության մեջ խոսել ենք նաև «Ռամիկ»-ների մասին:

Կանգ առնենք նախ «Ռամիկ» տերմինի վրա, որի ստուգաբանությունը, ծագումը և բուն իմաստը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 22—25), սխալ են մեկնված նորագույն ուսումնասիրություններում:

Ուրիշ պետք է համարել, անտարակույս, Հյուբշմանի բացատրությունը:

Պրոֆ. Հ. Հյուբշմանը «Ռամիկ» բառը թարգմանում է «հասարակ ժողովուրդ, խուժան, աշխարհական, աշխարհիկ մարդ» (*gemeines Volk, gemein, weltlich, Laie*) և կարծում է, որ հայերեն «ռամ» և «ռամիկ»-ը փոխառություն են պարթևերենից (*= ramīk*) և համապատասխանում են նոր պարսկերեն *ram* և *rama* բառերին, որ նշանակում են «խումբ, հոտ» (*Schar, Herde*)²: Համաձայն այս բացատրության, «ռամիկ»-ի սկզբնական նշանակությունը պետք է լինի՝ հասարակ կամ խաժամուժ ժողովուրդ: Եվ իրավի՛ հենց այս նշանակությամբ գործ է ածված «ռամիկ»-ը պատմական ու մատենագրական աղբյուրներում:

Նույն աղբյուրների քննությամբ որոշվում է, որ «ռամիկ»-ները կազմել են Հին Հայաստանի բնակչության ստորին խավը և, որպես այդպիսին, հակադրվել են, ինչպես և «շինական»-ները, «նախարար»-ներին, «սեպուհ»-ներին, «ազատ»-ներին, նաև հոգևորականներին ու «ոստանիկ»-ներին: Նրանց ստորադաս այդ դրությունը

¹ Տե՛ս «Պետական համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր», Երևան, 1928, № 1, էջ 3—45:

² *Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 233:*

երևում է աղբյուրների վկայություններից, որ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 149—150):

Ուշադրության արժանի է, որ ամեն անգամ, երբ սոցիալական ավելի բարձր դասերի կողքին հիշատակվել են «ռամիկ»-ները, միանգամայն ավելորդ է եղել հիշել նրանց հետ միասին նաև «շինական»-ներին: Սվ այդ շատ լավ հասկանալի է: «Ռամիկ» բառն ինքն արդեն նշանակում էր հասարակ ժողովուրդ և մատնանշում էր ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, որ չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին: Նույն բառի տակ շատ պարզ է, որ արդեն իսկ հասկացվում էր և շինականությունը:

«Շինական»-ների «ռամիկ» լինելը միանգամայն անվիճելի է, որովհետև մատենագրական վկայությունների մեջ այդ պարզ կերպով շեշտված է. օրինակ, Փավստոսի վկայության մեջ՝ «Ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն» (III, ԻԱ), կամ Խորենացու մոտ՝ «զռամիկ շինականս» (III, է):

Բայց կարելի է արդյոք դրանից հետևցնել, ինչպես այդ անում են բանասերները, որ «ռամիկ» բառը և «շինական»-ը հոմանիշներ են և գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար:

Այս եզրակացությունը, որ սովորական է ու ընդհանուր բանասիրական ու պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններում՝ հիմնավոր չէ: «Ռամիկ» Հին Հայաստանում կոչվել են ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլև քաղաքների բնակչության ստորին խավերը, ինչպես այդ երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից¹:

Ուշադրության արժանի է, որ հինգերորդ դարի հայերեն թարգմանություններում «ռամիկ» բառը մեծ մասամբ համապատասխանում է հունարեն *demos* և *demotês* բառերին, որ հետքրիստոնեական մատենագրության մեջ ունեցել են, գլխավորապես, խառնիճադանջ բազմության, ամբոխի ու հասարակ ժողովրդի իմաստ:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, «ռամիկ»-ը ո՛չ թե հոմանիշ է «շինական» բառի, այլ նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ է ու ընդհանուր:

«Ռամիկ» կարող էին անվանվել ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլև, ընդհանրապես, ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, լինե՞ր նա գյուղացի թե քաղաքացի, եթե նա չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին:

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, III, ԴԹ, էջ 178 (Տփղիս, 1901). Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 162 (Թիֆլիս, 1912) և ուրիշներ:

Որովհետև Հին Հայաստանը, գլխավորապես, երկրագործական ու գյուղացիական երկիր էր, շատ բնական է, որ այստեղ առաժիկա-ների ստվար մեծամասնությունը կազմում էին շշինական-ները:

Անցնենք այժմ շշինական-ների դրուժյան որոշման Հին Հայաստանում:

«Շինական-ների սոցիալական դրուժյան մասին պատմական ու մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները թեև շատ քիչ են ու անորոշ, սակայն այդ տեղեկություններից իսկ երևում է, որ շշինական-ները, լինելով Հին Հայաստանում առանձին դաս՝ կազմել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը:

Ուշադրության արժանի է առանձնապես, որ Դվինի ժողովրդիններորդ կանոնում եկեղեցականների «ազատութիւն»-ը հակադրվում է շշինական-ների անազատ դրուժյան, որ անվանվում է «ծառայութիւն» և «ստրկութիւն»:

«Յորժամ ազատք դիւրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն,—ասված է այդ կանոնի մեջ,— յոլովք շարակնութեամբ առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել, մոլեալք և մոլորեալք ի քրիստոնէական հաւատոյս»¹:

Դվինի այս կանոնի շարունակությունից պարզ երևում է, որ երդերի ու մարդկանց այս բաժանումը վերաբերում է «ազատ»-ներին պատկանող շշինական-ներին:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ շշինական-ները համարվել են կալվածատեր ազնվականության հատուկ գույքը, ինչպես և նույն կանոնի հետաքրքիր ակնարկները շշինական-ների «ծառայութեան» և «ստրկութեան» մասին՝ կարելի է հավանական համարել, որ շշինական-ները պետք է լինեին ճորտացած և կապված հողին²:

Որ գյուղական «երդ»-երը, որպես հատուկ գույք, պատկանել են ազնվականներին՝ այդ երևում է նաև Մովսես Կաղանկաավացու վկայությունից Աղվանից Վաչե արքայի մասին: Այս արքան, հրաժարվելով գահից, խնդրում է Պարսից Պերոզ (459—484) թագավորից տալ իրեն սեփական իր բաժինը, որ հորից էր ստացել՝ հազար «երդ», այսինքն՝ 1000 տուն շշինական-ներ³:

¹ «Կանոնք Դունայ, Վաղարշապատ, 1905, Թ, էջ 19:

² S. J. Karst, Sempadscher Kodex, zw. Band, Strassburg, 1905, էջ 44—45: Համեմատե՛ նաև Յ. Մամվելյան, Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքն, Վիեննա, 1911, էջ 297—299:

³ Մովսես Կաղանկավացի, I, գլ. Ժ, էջ 14 (Մոսկվա, 1880):

Իմ կարծիքով, «շինական»-ների «ծառայութեան» տնտեսական կողմը շատ լավ արտահայտված է հայ մատենագրության ուշագրավ մի դարձվածքում, որը մեկնված է իմ վերոհիշյալ աշխատության մեջ¹:

Փավստոսը, նկարագրելով Արշակունյաց Հայաստանի ապրտամբ ծայրագավառների նվաճումը Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով, նրանց բնակչության մասին մի քանի անդամ կրկնում է հետևյալ դարձվածքը.

1. Փավստոս, V, գլ. Թ, էջ 214՝

«Եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր»:

2. Նույնը, V, գլ. ԺԹ, էջ 217՝

«Ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ զամենեսեան առհասարակ կացուցանէր»:

3. Նույնը, V, գլ. ԺԸ, էջ 217՝

«Եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան»:

Նիկի Ադոնցը ենթադրում է, որ «ի հարկի կացուցանել» կամ ավելի լրիվ՝ «ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» նշանակում է ո՛չ թե հարկ դնել, այլ հնազանդեցնել²: Այս ենթադրությունը միանգամայն անհաշող է: Ադոնցը հենց ինքը շատ ճիշտ դիտել է, որ Փավստոսը երկու ուրիշ հատվածում «ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքի փոխարեն ունի՝ «հարկ դնէր մնացորդացն»³:

Փավստոսի համապատասխան հատվածների համեմատությունից պարզ երևում է, որ «ի հարկի կացուցանէր» կամ «ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքները գործ են ածված հարկ դնելու և ոչ հնազանդեցնելու իմաստով⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը հատուկ ու առանձին մի տերմին է, որով որոշվում էր «շինական»-ների «ծառայութեան» հիմնական բնույթը: «Ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը, լինելով «շինական»-ների գլխավոր պարտականությունը՝ տարբերվել է «նախարար»-ների ու «ազատ»-ների «ծառայութիւն»-ից հատկապես նրանով, որ նրա սոցիալական-տնտեսական հիմքը կազմել է հարկատվությունը, որից ազատ են եղել ազնվական արտոնյալ դասերը: Այս վերջինների

¹ Տես «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների գրության մասին», էջ 28—30:

² Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 460:

³ Փավստոս, V, գլ. Ժ, էջ 214 և ԺԱ, էջ 214:

⁴ Համեմատե՛հ նաև Նորայր Բուզանդացի, Գորիւն վարդապետ և նորին Թարգմանութիւնք, Տիգրիս, 1900, էջ 367:

«Ժառայութիւն»-ը, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայութիւններից, համարվել է «ի սպասու ծառայութիւն», իսկ ստրուկներինը՝ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն» կամ «Ժառայութիւն ստրկութեան»¹:

Բացի տնտեսական դրութիւնից, հարկավոր է հանգամանորեն որոշել նաև «շինական»-ների իրավական դրութիւնը:

Ակադ. Զավախիշվիլին, քննութեան առնելով այս խնդիրը, հանգել է այն եզրակացութեան, որ «շինական»-ներն ազատ չեն եղել, այլ ստորադրված են եղել ազնվականներին: Նրա եզրակացութեան գլխավոր ու միակ հիմքը այն է, որ մատենագրական աղբյուրներում «շինական»-ները հակադրվել են «աղատ»-ներին և անվանվել «անազատ»²:

Իմ կարծիքով, միակ այս ապացույցն ամուր ու հաստատուն չէ: Միանգամայն ճիշտ է, որ «շինական»-ները Հին Հայաստանում եղել են «անազատ»-ներին հակադիր առանձին դաս և աղբյուրներում կոչվել են «անազատ»-ներ, սակայն այդ փաստն ինքնին դեռ բավական չէ, որ նրանց կարելի լինի համարել ոչ աղատ այդ բառի այժմյան իրավական իմաստով: «Ազատք» և «անազատք» թեև թարգմանվել են ռուսերեն՝ свободные և несвободные, սակայն այդ թարգմանութեան դեմ կարող են լինել լուրջ առարկութիւններ: Ավելի ուղիղ կլինի այդ բառերը թարգմանել՝ азаты և неазаты:

Անթուլյատրելի է, ընդհանրապես, հայոց իրավական ու սոցիալական հին տերմինները, ինչպես՝ «անազատ», «ազատ», «սեպհական», «սեպհականութիւն» և այլն, թարգմանել կամ լուսաբանել այդ բառերի ժամանակակից աշխարհաբար իմաստի համեմատ, այլ հարկավոր է ամեն անգամ որոշել իրավական այն հատուկ բովանդակութիւնը, որ նրանք ունեցած պիտի լինեին Հին Հայաստանում:

Որպեսզի կարելի լինի ցույց տալ «շինական»-ների անազատ լինելն այդ բառի այժմյան հասկացողութեամբ՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց իրավական դրութեան վերաբերյալ նյութերը շատ ավելի մանրազնին կերպով, քան այդ արել է Զավախիշվիլին:

Մատենագրական աղբյուրները, դժբախտաբար, հնարավորութիւն չեն տալիս քննութեան առնելու և լուսաբանելու այդ խնդիրը հանգամանորեն, իր բոլոր մանրամասնութիւններով, ինչպես այդ արված է նորագույն ուսումնասիրութիւններում Արեւմտյան Նմրոպայի և Ռուսաստանի գյուղացիութեան նկատմամբ: Աղբյուրների

¹ Տե՛ս «Փնոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 156—157:

² И. Джавахов, Государственный строй, էջ 134:

մեջ կան միայն կողմնակի մի քանի ցուցումներ, որոնցից, իմ կարծիքով, կարելի է հետևել, որ նախարարական Հայաստանում ևս «շինական»-ները գտնվել են, ընդհանուր առմամբ, ճորտանման վիճակում:

Այդ ցուցումներից ամենից ուշագրավն է, բացի Դվինի վերոհիշյալ իններորդ կանոնից, նաև Ղազար Փարպեցու կարևոր մի վկայությունը, որ գտնվում է նրա՝ Վահան Մամիկոնյանին գրած «Թուղթի» մեջ:

Ղազար Փարպեցի, էջ 188 (Տփղիս, 1904)

«Արդ՝ իմ նախորդ վարք ու բարքը գիտեն տեր ներսեհը և Հրահատ Կամսարականը, նաև Սյունյաց աշխարհի վերոհիշյալ եպիսկոպոսը: Եվ դու եկար ու ինձ փնտրեցիր և, գտնելով այն աշխարհում՝ տարար տուն՝ ոչ իբրև աղքատ տնից կամ մանկատնիներից մեկին և ոչ իբրև քեզ օտար մեկին կամ որևէ մեկի ծառայի. որովհետև պարեգոտավորները [= եկեղեցականները] ազատ են Քրիստոսի սիրուն: Իսկ նա, որ ինձ պարեգոտ տվեց և զատեց աշխարհի ծառայությունից և առիթ եղավ մեզ ազատության, տեր Աղան՝ քո, տյառն, քեռին էր»:

[«Արդ՝ զառաջին կելոյն իմոյ զվարս տէր ներսեհ և Հրահատ Կամսարական գիտեն, զՍիւնեացն՝ յառագրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին: Եւ դու յայց ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք ի կազմածէն և ի մանկատոյն, և ոչ իբրև զօտար զոք ի քէն և կամ զծառայութեամբ. քանզի պարեգօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս: Իսկ որ զատուցն զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և ազատութեան եղև մեզ առիթ, տէր Աղան՝ քո տեառն քեռի էր»:]

Կարևոր այս վկայությունը, ինչպես ես մատնանշել էի, սխալ է մեկնված Զարբանալյանի հին գրականության պատմության մեջ: Հիմնվելով այս հատվածի վրա՝ Զարբանալյանը ենթադրել է, որ Ղազար Փարպեցին ընդտիր և ազնուական ցեղէ էր¹: Իսկ Փարպեցու այն վկայությունը, որ ինքը Գուգարաց Աշուշ քաղաքի տանը սնվել ու դաստիարակվել էր Վահան Մամիկոնյանի և նրա եղբայրների հետ², առիթ է տվել նրան նույնիսկ կարծելու, որ Փարպեցին, հավանաբար, ազգական է եղել Մամիկոնյանների տոհմի:

Գրիգոր Խալաթյանցը ևս Փարպեցուն համարում է «ազատ կամ յազգէ ազնուաց», «որդի առն ունեորի» և հնարավոր է համա-

¹ ՏԵՍ Զաբբանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վեներիկ, 1897, էջ 392:

² Փարպեցի, Թուղթ, էջ 188 (Տփղիս, 1904):

րում նրա «մերձավոր կամ հեռավոր ազգակցութիւնը Մամիկոն-
յանների հետ»:

Այս ենթադրութիւններից և ոչ մեկը հավանական չէ: Վերո-
հիշյալ հատվածում «ոչ օտար զոք ի քէն» խոսքերով Փարպեցին ակ-
նարկում է, որ ինքն օտար չէ Վահանին, իբրև նրա սննդակիցը ման-
կության հասակում: Որ այդ խոսքերը չեն կարող այլ կերպ հասկաց-
վել և հիմք ծառայել Փարպեցու ազնվական ծագման՝ այդ ավելի
քան պարզ երևում է նույն հատվածի վերջին պարբերութիւնից, որի
մեջ Փարպեցին իր ծագման մասին վկայում է, որ իրեն, հոգևորա-
կան դարձնելով, ծառայութիւնից զատուցել և ազատության առիթ
էր եղել Տեր Աղանը, Վահան Մամիկոնյանի քեռին:

Եթե Փարպեցին «ազատ»-ների կարգն էր անցել հոգևոր կոչում
ընդունելուց հետո, սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես ինքն է
վկայում, չէ եղել «ծառայ ուրուք»², ոչ էլ «աղքատ ոք ի կազմածէն և
ի մանկտոյն», կարելի է վստահ կերպով ենթադրել, որ նա եղել է,
հավանորեն, «շինական» Փարպի գյուղից:

Փարպեցու ծագման մասին այս նոր ու կարևոր ենթադրությամբ
ոչ միայն որոշվում է նրա շինական ծագումը, այլև լուսաբանվում է
«շինական»-ների իրավական դրության հետաքրքիր մի առանձնա-
հատկութիւնը:

Որպեսզի Փարպեցին կարողանար հոգևորական դառնալ և ստա-
նալ «ազատութիւն», որ հատուկ էր եկեղեցականներին, ինչպես
տեսնում ենք, հարկավոր է եղել նրան «ծառայութիւն»-ից զատել:
Եթե «շինական»-ները լինեին ազատ՝ դժվար թե հարկավոր լինէր
նրանց ազատագրումը նախկին «ծառայութիւն»-ից:

Փարպեցու վկայության մեր նոր մեկնութիւնը մոտավորապես
պարզում է «շինական»-ների սոցիալական ընդհանուր դրութիւնը
Հին Հայաստանում:

Ըստ երևութիւն, նրանք, իբրև «անազատ»-ներ, հարկատու հա-
տուկ «ծառայութեամբ» կապված են եղել իրենց հողի և «տէր»-երի
հետ: Նրանց «ծառայութեան» մանրամասնութիւնները թեև մութ են
մնում ու անհայտ, սակայն ընդհանուր զգեստով հաստատվում է, որ
նրանց թի հարկի ծառայութեան» վիճակն ունեցել է, հավանաբար,
որոշ չափով ճորտության բնույթ:

Հավանական է նույնպես, որ շինականութիւնը, լինելով իր
մեջ պարփակված առանձին դաս, որից դուրս գալը հնարավոր է

¹ Գր. Խալաթյանց, Ղազար Փարպեցի և զորոք նորին, Մոսկվա, 1883:

² «Մուսայ»՝ Փարպեցու այս հատվածում նշանակում է ըստ իս օտրուկ:

եղել, ինչպես տեսանք, կալվածատիրոջ համաձայնությամբ, իր իրավունքներին ու պարտականություններին կապված էր մնում ժառանգաբար: Ինչպես «ազատ»-ների դասի մեջ ժառանգական է եղել զինվորական ծառայությունը, հոգևորական դասի մեջ՝ քահանայական, պաշտոնը, այնպես էլ շինական դասի համար, ըստ երևույթին, ժառանգական եղած պիտի լիներ նրան հատուկ հարկատու «ծառայություն»-ը:

Ուշագրավ է, որ սոցիալական նման վիճակում եղել են նաև Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիները, որոնց մասին մի քանի կարևոր տեղեկություններ տալիս է Տանսարը Տաբարիստանի թագավորի՝ գրած իր նամակում¹: Խրիստենսենի կարծիքով, այդ նամակը գրված պիտի լինի Խոսրով Ա-ի հաղթություններից հետո, 557—570 թվականներին²:

Տանսարն իր այդ նամակում մատնանշում է, որ Պարսկաստանում «ամեն մեկը պետք է զբաղվեր այն գործով, որի համար աստված նրան ստեղծել էր»³: Ընդհանրապես փոխադրումը մի դասից մյուսն արգելված է եղել, սակայն կարող էր այդ տեղի ունենալ բացառաբար և միայն այն դեպքում՝ երբ գյուղացին աչքի էր ընկնում իր ընդունակություններով:

«Այդ դեպքում,— վկայում է Տանսարը,— դեկուցանում են այդ մասին թագավորին և երկար հարցուփորձից հետո մոգպետների ու հերպետների : մասնակցությամբ՝ եթե սրանք ընդունում էին թեկնածուի արժանիքը, փոխադրում էին նրան ուրիշ դասի մեջ»⁴:

Հիմնվելով Տաբարիի վկայության վրա⁵, Խրիստենսենը ենթադրում է նաև, որ Սասանյան Պարսկաստանում գյուղացիները, լինելով անաղատ, ամրացած էին կալվածատիրոջ հողին և սլարտավոր էին կատարել նրա մոտ «կուռ»-ի աշխատանքներ⁶:

Գյուղացիության ճորտական այդ դրությունը Սասանյան Պարսկաստանում և նրանց դասային փակ ու կաստայական վիճակը՝ դարձյալ կարևոր ցուցմունքներ են, որ անուղղակի կերպով հաստա-

¹ Տես հրատարակություն և թարգմանություն J. Darmesteter-ի, „Journal Asiatique“, I, էջ 200 շարուն. և 502 շար.:

² Տես Christensen, L'empire des Sassanides, Kobenhavn, 1907, էջ 112:

³ Տես Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46, նաև Lettre de Tansar, էջ 215 և 520:

⁴ Christensen, էջ 46, Tansar, էջ 314 և 519:

⁵ Տես Th. Nöldeke, Tabari, Leiden, 1879, էջ 122:

⁶ Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46:

տում են «շինական» դասի կացության նման սլայմանները նաև նախարարական Հին Հայաստանում:

«Շինական»-ների սոցիալական դրության պարզաբանումն այն-քան կարևոր խնդիր է, որ ավելորդ չի լինի մեջ բերել նաև հորենացու կարևոր մի վկայությունը՝ իբրև նեցուկ և կռվան վերոհիշյալ եզրակացության:

Նկարագրելով իր «Ողբ»-ի մեջ հայ ժողովրդի զանազան խավերի արատավոր բարքերը՝ ժողովրդականների մասին հորենացին ասում է հետևյալը.

«Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ»¹:

Մ. Հմինը «փախչողք ի ժառանգութենէ» թարգմանել է «уходящийя духовного званія», իսկ հորեն Ստեփանեն, հետևելով նրան, թարգմանել է՝ «եկեղեցական կոչումից փախչող»²:

Այս թարգմանությունները միանգամայն անհաջող են ու անիմաստ: Հոգևոր կոչումը, ինչպես հայտնի է, կապված էր տնտեսական ու սոցիալական այնպիսի արտոնությունների հետ, որ անհեթեթ կլինեին կարծել, որ իբր թե այդ կոչումից ժողովրդականները տրամադիր կլինեին խուսափել:

Հանգուցյալ միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որքան հիշում եմ, «փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերագրում էր «շինական»-ներին և ենթադրում, որ «ժառանգականութեան» տակ պետք է հասկանալ այն հողը և «շինական ծառայութեան» այն ծանր վիճակը, որից «շինական»-ները աշխատել են խուսափել և ազատվել փախուստի միջոցով: Այս երևույթը, ինչպես գիտենք, ճորտական գյուղացիության համար սովորական է եղել նաև ուրիշ երկիրներում: Եթե Տեր-Մկրտչյանի մեկնությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում «շինական»-ների մասին վերոհիշյալ մեր ենթադրությունը հաստատված կլինի նաև հորենացու վկայությամբ:

«Փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերից կարելի կլինի հետևեցնել, որ «շինական»-ները, լինելով «անազատ», գտնվել են հորենացու ժամանակ ճորտական վիճակում: Այդ դրությունը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է «ժառանգութիւն», ուստի և պետք է ենթադրել, որ «շինական»-ներին հատուկ «ծառայութիւն»-ը կրել է ժառանգական բնույթ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում:

¹ Խորենացի, III, 4Ը, էջ 364 (Տփղիս 1913):

² Տէս „История Армении Моисея Хоренского, новый перевод Эмина“, Москва, 1893, էջ 215 և «Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն», Թարգմ. Խ. Ստեփանեի, Ս.-Պետերբուրգ, 1889, էջ 350 և ծանոթ. 614, էջ 200:

Հավանական համարելով ճորտական գյուղացիության գոյութիւնը Հին Հայաստանում, չպետք է, իհարկէ, կարծել, որ Հայաստանի ողջ գյուղացիութիւնը նախարարական դանազան երկրաշրջաններում ունեցել է միակերպ ու նույնանման վիճակ:

Հայաստանի նման նախարարական մի երկրում, որ բաժանված էր անջատ ու գրեթէ անկախ իշխանութիւնների, շատ բնական է, որ կլինեին զգանազան սովորութիւնք գաւառաց և աշխարհաց: Կարող էին լինել ճորտական գյուղացիութիւնից դուրս նաև ազատ գյուղացիության մնացորդներ: Մենք վերև տեսանք, որ Փալստոսի մոտ՝ հիշատակված են Հացեկաց գյուղի «կարճազատ»-ները, որոնք, հավանորեն, ազատ գյուղացիներ էին:

Որ գյուղերի ու «շինական»-ների իրավական ու տնտեսական դրութիւն մեջ կարող էին լինել տարբերութիւններ՝ այդ մենք կարող ենք գուշակել խորենացու ուշագրավ մի վկայութիւնից: Հանդիմանելով նախնի հայերի անիմաստասիրութիւնը, որոնք թերացել են գրի առնել տալու իրենց ժամանակվա պատմական անցքերը, խորենացին կարծում է, որ չէ կարելի արդարացնել նրանց, ասելով՝ որ իբր թե շարունակ զբաղված են եղել կռիվներով և կամ չեն ունեցել գիր ու դպրութիւն:

«Բայց իրավացի չի լինի,— ասում է խորենացին,— այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմներից հետո եղել են ընդամիջումներ և գոյութիւն են ունեցել Պարսից և Հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ մեծ թվով պատմողական հուշագրեր, որ վերաբերում են գյուղերի ու գավառների և ամեն մի տան առանձնականութիւններին, նաև բոլոր հակառակութիւններին ու դաշինքներին, մանավանդ սեփական ազատութիւն ժառանգմանը»:

[«Այլ ոչ արդարև այսօրիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն»]:

«Գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» խորեն Ստեփանէն թարգմանել է «զանազան գիւղերի, գաւառների և առանձին

1 Փալսոս, III, գլ. ԺԹ, էջ 49 (Վենետիկ, 1889):

2 խորենացի, I, էլ. 9, էջ 11 (Տիգրս, 1913):

տների վեճեր ու դաշինքներ»¹։ Այս թարգմանության մեջ անտես է արված «առանձնականութեան» բառը, որի իմաստը, ըստ երևույթին, չէ հասկացվել։

Ակադ. Մառը «առանձնականութեան» և հանուրց հակառակութեան և դաշանց» թարգմանել է «о частных (личных) и общих тяжбах и примирениях»²։ Ադոնցը, համաձայն ըլինելով Մառի հետ, կարծում է, որ «առանձնական» էին դառնում այն «սեսպուհ»-ները, որոնք բաժանվում էին ընտանիքից ու ստանում իրենց ժառանգական բաժինը։ Ուրեմն, «առանձնականութիւն», նրա կարծիքով, նշանակում է և ցույց է տալիս «սեսպուհ»-ների «առանձնական» դրուժյունը, որի պատճառով ծագում էին վեճեր և հակառակություններ³։

Իմ կարծիքով, այս երկու ենթադրությունն էլ վիճելի են։ «Առանձնականութիւն» բառը, ինչպես կարելի է տեսնել հոնարան թարգմանություններից, ամենայն հավանականությամբ նշանակում է՝ առանձին, հատուկ վիճակ կամ առանձնահատկություն։ Խորենացին ուզում է, ըստ երևույթին, ասել, որ գյուղերի, գավառների ու առանձին տների (տոհմերի) դրուժյունը եղել է հաճախ «առանձնական» ու տարբեր և նրանց այդ առանձնահատուկ վիճակի, ինչպես և հակառակությունների ու դաշինքի համար եղել են իր ժամանակ շանբաւ զրուցաց մատեանը», որոնք գրված են եղիլ հունարեն կամ պարսկերեն։

Գավառների ու գյուղերի մասնակի «առանձնականութիւն»-ները, որ գոյություն են ունեցել ֆեոդալական երկիրներում դրեթե ամեն տեղ, չեն կարող, իհարկե, բացասել ոչ նախարարական իրավակարգի ընդհանուր էությունը, ոչ էլ շինական դասի հոծ մազմուծյան իրավական դրուժյան գլխավոր հատկանիշները՝ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը և ճորտական վիճակը, որոնք իրենց հիմնական գծերով, ըստ երևույթին, միևնույն բնույթը պիտի ունենային նախարարական Հայաստանում։

Իսկ գյուղացիության իրավական ու տնտեսական դրուժյան մասնակի տարբերությունները և առանձնահատկությունները, որ հավանական է ենթադրել նաև նախարարական Հայաստանում, դժբախտաբար, մնում են մութ՝ փաստական տեղեկությունների բացակայության պատճառով։

¹ Խ. Սեփյանց, Մովսէս Խորենացու Հայկական սլաւոնութիւն, Ս.-Գետեր-բուրգ, 1889, էջ 8. համեմատ նաև էմիլի Բուսկերեն թարգմանությունը, էջ 4։

² Տես „Журнал Министерства Народн. Просв.“, 1908, էջ 2։

³ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 475։

Հետաքրքիր է սակայն, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «շինական»-ներն անվանվում են երբեմն «բնակք»¹, «ձեռատունկք» կամ «ձեռասունք»² և «կրտսերք»³, բայց թե արդյոք տարբեր էին սրանք իրենց իրավական դրությամբ՝ այդ մնում է անորոշ:

«Շինական»-ների ու «աղատ»-ների կենցաղային տարբեր կացության մասին հետաքրքիր են Նղիշի վկայությունները, որոնց մեջ համեմատության է առնված նրանց առօրյա կյանքը: Նկարագրելով «աղատ»-ների ու նրանց կանանց կրած նեղությունները կրոնական հալածանքի ժամանակ՝ Նղիշի պատմագիրն ասում է, որ

«Այնուհետև տերը ծառայից ավելի շէր երևում և ոչ էլ փափկակյաց ազատը վշտացած գեղջուկից»:

[«Ոչ երևէր այնուհետև առաւել տէր քան զծառայ, և ոչ աղատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ»]⁴:

Մի ուրիշ տեղ, շեշտելով Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց թշվառ ու դժբախտ դրությունը՝ նա դարձյալ համեմատում է նրանց այդ վիճակը «շինական»-ների առօրյա կյանքի հետ, որը նա համարում է վշտամբեր ու տանջալից:

«Բոլորովին չհիշեցին,— ասում է Նղիշեն,— իրենց մայրենի ազատության փափկության անունը, այլ իբրև մարդիկ, որոնք սկզբից ևեթ վշտամբեր են եղել ըստ շինականների սովորությունների և իրենց կյանքը վարել են տանջելով՝ ավելի մեծ վշտերի, քան նրանք, հանձն առան համբերել»:

[«Ոչ ինչ յիշեցին ամենևին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն, այլ իբրև մարդք՝ որ վշտամբեր լեալ իցեն անդստին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց»]⁵:

Այս վկայությունների մեջ ուշագրավ է և այն, որ առաջին հատվածում «վշտացեալ» է անվանված «գեղջուկ»-ը, իսկ երկրորդում՝ «վշտամբեր» է անվանված «շինական»-ը:

Նորագույն մի քանի աշխատություններում անհաջող մի փորձ է արված «շինական»-ներին և «գեղջուկ»-ներին իրարից զանազանելու՝ իբրև իրենց ծագումով և տնտեսական ու իրավական դրու-

¹ Լկաթաճգեղոս, ԺԲ, 131, էջ 75:

² Նույնը, էջ 75 և 76:

³ Փարպեցի, III, ՂԾ, էջ 173:

⁴ Նղիշ, III, էջ 115 (Վենետիկ, 1864):

⁵ Նույնը, VIII, էջ 355:

թյամբ տարբեր դասեր¹։ Միանգամայն անընդունելի ու անհիմն մի կարծիք է այդ, որ բոլորովին հիմնավորված չէ փաստական համոզիչ վկայություններով։ «Շինական» և «գեղջուկ» բառերը, ինչպես երևում է թե այս և թե ուրիշ բազմաթիվ վկայություններից, պարզապես հոմանիշներ են, որ գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար։

Փարպեցու անուղղակի մի վկայությունից կարելի է կոահել, որ իրենց արտաքինով ու հագուստով «շինական»-ները տարբերվել են «աղատ»-ներից²։

Այդ ավելի քան հավանական է, որովհետև նույն զանազանությունը «շինական»-ների և «աղատ»-ների միջև եղել է նաև Ասսառյան Պարսկաստանում։ Տանսարը վերոհիշյալ իր նամակում պարզ վկայում է, որ այդ տարբերությունն ակներև էր նրանց հագուստի, բնակարանի, կանանց ու ընտանիքի նկատմամբ³։

Այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ ունեւ գյուղացիական դասի հանդեպ զինվորական ազնվականությունը միջնադարյան նվրոպայում, նկատելի է նաև հայկական աղբյուրներում։

Այդ արհամարհանքը որոշակի արտահայտված է, օրինակ, Եղիշեի հետևյալ վկայության մեջ.

«Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերի մտքում կասկած առաջացավ մի երեցի նկատմամբ, որը նրանց հետ սուրբ կապանքների մեջ էր, որովհետև նա շինական մարդկանց մեջ էր ապրել ու նաև խիստ տգետ էր ու անտեղյակ սուրբ գրքերի մխիթարանքին»։

[«Բայց ի ժամ՝ բազմականացն կարծիք իմն եղեն ի միտս սրբոցն վասն երիցու միոյ, որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանսն. զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, և տգիտագոյն ևս էր ի գրոց մխիթարութենէն»]⁴։

Ինչպես ֆեոդալական գրեթե բոլոր երկիրներում, այնպես էլ Հայաստանում «շինական»-ները, իբրև «անաղատ»-ներ, գտնվելով

¹ Տե՛ս Բահարյան, Անձնական և հողային իրավունքը Հին Հայաստանում, Թիֆլիս, 1904 և Հ. Մուսայելյան, Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 15։

² Փաբգեցի, III, ՀԾ, էջ 142 (Տփղիս, 1904)՝ «Քանզի ձեզ ձեր և կերպարան ազատս կարծեցուցանէ դձեղ»։

³ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 45 և Lettre de Tansar, էջ 222 և 527։

⁴ Եղիշե, Ը, էջ 270 (Վենետիկ, 1864)։

ճորտական դրության մեջ, դատարանի վճռով ենթարկվել են մարմնական պատիժների, որոնցից ազատ են եղել ազնվականները¹:

Հավանական համարելով «շինական»-ների ճորտական դրությունը Հին Հայաստանում՝ անհրաժեշտ է, իհարկե, գեթ մոտավոր հերպով որոշել նրանց այդ դրության առանձնահատկությունները:

Պետք է ասել, որ ճորտ (hörig, зависимый, colonus, leibeigen. крепостной) և ճորտություն (Hörigkeit, зависимость, Leibeigenschaft, крепостничество) բառերը խիստ ճապաղ ու առաձգական զաղափարներ են, որոնց տակ հասկացվել են տնտեսական ու իրավական բավական տարբեր դրություններ: Ծորտությունը հաճախ այնքան մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյուղացիների դրությունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Ծորտերի առաջին տեսակին պատկանում էին, օրինակ, Բյուզանդական կայսրության կոլոնները, որոնք անձնապես ազատ էին, բայց կապված էին հողին (glebae, terrae adscripti, servi terrae ipsius) և չունեին տեղափոխման իրավունք. իսկ երկրորդ տեսակին պատկանում էին ռուսական «крепостной»-ները և գերմանական leibeigen կոչված ճորտերը, որոնց դրությունը խիստ ծանր է եղել, մանավանդ ԺԸ դարում:

Տարբերելու համար այդ երկու կարգի ճորտերին մենք նպատակահարմար ենք համարում կոլոններին և hörig կամ зависимый կոչված ճորտերին անվանել կիսազատ կամ հողատիրոջից կախում ունեցող ճորտեր, իսկ leibeigen կամ крепостной կոչվածներին՝ ստրկանման ճորտեր:

Հիմնական պատճառը ճորտական վիճակի այս զանազանություն, ինչպես ցույց են տվել նորագույն ուսումնասիրությունները, եղել է գլխավորապես տնտեսական:

Ծորտական գյուղացիությունը վիճակը մեծապես կախված է եղել երկու իրարից տարբեր սիստեմներից, որ անվանվում են հողային տիրություն (Grundherrschaft) և տնտեսային տիրություն (Gutsherrschaft): Հողային տիրություն է կոչվում սենյորական կազմակերպությունը, երբ սենյորը ստանում է իր գյուղացիներից զանազան տուրքեր ու հարկեր, բայց ինքը չունի իր սեփական մեծ տնտեսությունը, իսկ տնտեսային տիրություն՝ երբ սենյորը թեև նույնպես ստանում է իր գյուղացիներից տուրքեր ու հարկեր, բայց նրա եկամուտի գլխավոր աղբյուրը ո՛չ թե այդ վճարումներն են,

¹ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլմանյանի, Թիֆլիս, 1914, էջ 63 և ն.:

այլ նրա ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունը, որը նա օգտագործում ու մշակում է ճորտական իր գյուղացիների պարտագիր աշխատանքով:

Ագրարային առաջին կարգի երկիրներն էին Ֆրանսիան և արևմտյան Գերմանիան, իսկ երկրորդ կարգի՝ արևելյան Գերմանիան, Լեհաստանը և Ռուսաստանը:

Ենթադրվում է, որ ագրարային կազմակերպման այս զանազանությունը ճորտական գյուղացիության իրական դրության վրա ունեցել է իր որոշ ակնհերև ազդեցությունը:

Եվրոպայի արևմտյան երկիրներում ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական դրությունը, ընդհանուր առմամբ, ավելի մեղմ է եղել, քան Եվրոպայի արևելյան երկիրներում, ուր միևնույն գյուղացիությունը ոչ միայն վճարել է զանազան տուրքեր ու հարկեր, այլև իր ամբողջ ընտանիքով ու ամենամեծ շահերով շահագործվել է նաև իբրև ձրի աշխատող ուժ:

Սենյորական ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունների զարգացումը և գյուղացիության պարտագիր ձրի աշխատանքի անչափ շահագործումը տեղի էին ունենում, գլխավորապես, ապրանքային տնտեսության աճման ժամանակ, երբ ցորենը և գյուղական տրնտեսության մյուս արտադրությունները ծախվում էին մեծ քանակությամբ ներքին շուկայում կամ արտահանվում դուրս իբրև ապրանք:

Գիտական վերոհիշյալ տեսությունն ագրարային երկու տարբեր սիստեմի մասին, որոնցով մեծապես պայմանավորված է եղել ճորտության տնտեսական ու իրավական դրությունը, ունի նշանակություն թե Հին Հայաստանի և թե, ընդհանրապես, ամեն մի երկրի համար, ուր գոյություն է ունեցել ճորտական գյուղացիություն՝ ստորադրված կալվածատեր աղնվական դասի իշխանությանը:

Վերոհիշյալ բաժանման տեսակետից, ինչպես մենք ենթադրել էինք, Հին Հայաստանի կալվածատիրական սիստեմը համապատասխան պետք է ընդունել հողային տիրության (Grundherrschaft) կոչված սենյորական կազմակերպությանը:

Պատմական աղբյուրներից բնավ չի երևում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին խոշոր գյուղատնտեսներ և ունեցած լինեին սեփական ու ինքնուրույն մեծ տնտեսություններ: Նրանց եկամուտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են, հավանաբար, «շինական»-ներից ստացված տուրքերը և հարկերը: Ամեն անգամ, երբ մատենագրական աղբյուրների մեջ խոսք է լինում «նախարար»-ների ու «շինական»-ների փոխհարաբերության մասին, հիշվում է միշտ «շինա-

կան»-ների հարկատվութիւնը և «նախարար»-ների հարկապահանջութիւնը¹։

«Շինական»-ների տնտեսական ու իրավական դրութիւնը որոշելու համար անհրաժեշտ է, հարկավ, նախ և առաջ ուշադրութեան առնել երկրի տնտեսական զարգացման աստիճանը։ Արշակունիների ու նաև մարզպանութեան ժամանակ, ըստ երևույթին, խոշոր առևտուրը և առևտրական կապիտալը չէին կատարում Հայաստանում առանձին մեծ դեր գլուղատնտեսութեան նկատմամբ։

Ուշադրութեան արժանի է այդ տեսակետից, որ Արշակունյաց տոհմի անդամներին, նաև մարզպաններին ու զորքերին, նրանց ռոճիկը (=պրս. rōzi «օրական ուտեստ», պհլ. rōtschik)², այսինքն՝ օրապահիկը և պարենը, ինչպես երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայութիւններից³, տրվել է կենսամթերքներով։

Հավանական է, ուրեմն, ենթադրել, որ գերակշռող նշանակութիւն է ունեցել պատմական այս շրջանում բնական տնտեսութիւնը։

Այդ է, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը, որ գոյութիւն չեն ունեցել հնազույն այս շրջանում ոչ ճորտական դաժան այն իրավունքը, որ ԺԾ—ԺԶ դարերից սկսած հետզհետե գոյացել ու զարգացել էր, գլխավորապես, արևելյան Եւրոպայում, ոչ էլ այդ երկիրների крепостной կամ leibeigen կոչված ստրկանման գյուղացիութիւնը, որը ամենամեծ չափերով ենթարկված է եղել կալվածատեր ազնվականութեան քմահաճ ու անողոք շահագործման։

«Շինական»-ների ճորտական «անազատ» վիճակը չպետք է, ուրեմն, հասկանալ իբրև գերմանական Leibeigenschaft, այլ իբրև ժառանգական հպատակութիւն (Erbunterthänigkeit) և կախումն իրենց ազնվական տերերից, գլխավորապես, տնտեսական ու հարկային։

«Շինական»-ները, ինչպես երևում է Շահապիվանի ժողովի կանոններից, այս շրջանում ունեցել են անձնական իրավունքներ։ Այդ տեսակետից նրանց դրութիւնը կարելի է մոտավորապես համապատասխան համարել Բյուզանդական կայսրութեան կոլոնների և արևմտյան Գերմանիայի hōrige անվանված գյուղացիների դրութեանը։

¹ Տես Փավսոս, IV, գլ. 7, էջ 77—78 (Վենետիկ, 1880) և «Կանոնագրք» Հայոց, Կրատ. Ա Ղևոնդանի, էջ 35։

² Տես Habschmann, Armenische Grammatik, էջ 234։

³ Տես Փավսոս, IV, գլ. ԺԹ, էջ 133 (Վենետիկ, 1880). Նույնը, V, ԼԸ, էջ 253. Փարպեցի, III, ԴԸ, էջ 177 (Տփղիս, 1904) և Խորենացի, II, Ը, էջ 118 չէ, էջ 218. ԶԱ, էջ 223 (Տփղիս, 1913)։

Շահապիվանի ժողովի կանոններից երևում է, որ «շինական»-ներն ունեցել են իրենց հատուկ գույքը, որ նրանք իրավունք են ունեցել տալ իրենց զավակներին կամ թողնել ժառանգներին: Հանցանք գործելիս նրանք ենթարկվել են քրեական ու եկեղեցական պատիժներին: Ուշադրության արժանի է, որ «ազատ»-ների վճարելիք դրամական տուգանքները գրեթե միշտ երկու անգամ ավելի են եղել, քան «շինական»-ներինը:

Նույն կանոններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անազատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն գտնվել ստրկության վիճակում, այլ նրանք միայն ծանր հանցագործության դեպքերում ուղարկվել են գողենոց կամ ուրկանոց և աշխատել այնտեղ՝ որպես «աղախին» կամ ստրուկ: «Ազատ»-ները, որոնց չէր կարելի ուղարկել գողենոց, միևնույն հանցանքների համար գողենոցին վճարել են որոշ տուգանքներ:

«Շինական»-ներն իրավունք են ունեցել հայց տալու և դատվելու եկեղեցական դատարաններում: Հավանական է, որ նրանք նույն իրավունքներն ունեցած կլինեին նաև աշխարհական դատարաններում: Նրանք կարող էին, բացի այդ, ամուսնանալ առանց կավածատիրոջ համաձայնության:

Սահակ Պարթևին վերագրված կանոններից մեկում (ԻԶ) ամուսնությունը, ծնողների անգամ բռնադատությամբ, համարվում է անթույլատրելի¹:

Տուգանքների վերաբերյալ Շահապիվանի կանոններից առանձնապես կարևոր է Դ-ը, որի համաձայն՝ ամուկ կնոջից բաժանվելու դեպքում «ազատ»-ները վճարել են իրենց կանանց «վասն անարգանացն» երկու անգամ ավելի տուգանք, քան «շինական»-ները: Անարգանքի համար վճարվող այս տուգանքների տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէ:

Հին Ռուսաստանում բարձր դասի մարդկանց խոշտանգման համար պահանջվել է ԺԱ դարում 12 գրիվնա, իսկ սմերդների՝ 3 գրիվնա: Պրոֆ. Սերգեևիչի կարծիքով՝ տուգանքների այս հարաբերական չափն արտահայտություն է սմերդների սոցիալական ցած ու նվաստ դրության²: Անգլիայում իրավունքների խախտման համար *corl*-երին վճարում էին երկու անգամ ավելի, քան ազատ գյուղացիներին՝ *coerl*-երին: Ե դարից սկսած, երբ գյուղացիների դրու-

¹ Տես «Կանոնադիրը Հայոց», հրատ. Ա. Ղազյանի, էջ 26:

² Տես В. Сергеевич, Русские юридические древности, I, изд. второе, СПб, 1902, էջ 184:

թյունը դառնում էր Անգլիայում հետզհետե ճորտական՝ ազնվականների արժեքն աստիճանաբար բարձրացել է, և նրանք գնահատվել են 3, հետո 6, իսկ ԺԱ դարում՝ արդեն մոտ 10 անգամ ավելի, քան գյուղացիները¹:

Նույն անհամաչափությունը գոյություն է ունեցել ֆեոդալական նաև ուրիշ երկիրներում, ուր գյուղացիությունը գտնվել է ճորտական ծանր վիճակում: Վրաստանում, օրինակ, ԺԴ—ԺԵ դարերում բարձր ազնվականի արյան գինը եղել է 20.000, միջին ազնվականինը՝ 12.000, իսկ գյուղացունը՝ միայն 400 դանգ²:

Այս համեմատություններից պարզ երևում է, որ «շինական»-ների դրությունը տուգանքների տեսակետից մոտավորապես հավասար է եղել անգլիական ազատ գյուղացիության՝ ceorl-ների դրությանը և երկու անգամ ավելի նպաստավոր է եղել, քան ռուսական սմերդներինը: Այս փաստը, անշուշտ, կարևոր ու ուշագրավ մի նշան է «շինական»-ների համեմատաբար ավելի բարձր կացություն, քան ֆեոդալական այն երկիրներում, ուր գոյություն են ունեցել ճորտություն ծանր տեսակները:

Դվինի ժողովի կանոններում կա հետաքրքիր մի վկայություն, որից կարելի է եզրակացնել, որ «շինական»-ները կարող էին գնել անշարժ գույք: Այդ ժողովի ութերորդ կանոնում պարզ ասված է, որ քահանայի անշարժ գույքը չպետք է վաճառվի որևէ «շինական»-ի, այլ միայն հոգևորական դասի անդամներին³: Արդ՝ քանի որ կանոնում «շինական»-ները հիշատակվում են իբրև հնարավոր գնորդներ՝ պարզ է, որ նրանց արգելված չէ եղել գնել անշարժ գույք և ունենալ հատուկ «քսակագին» հողեր:

Հետաքրքիր է ու ուշադրավ, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս օրենքները պետք է նախապես կանխեին, որ ազնվականների անշարժ գույքը չանցներ գյուղացիների ձեռքը⁴:

Ինչպես Բյուզանդիայում և Սասանյան Պարսկաստանում, նույնպես և Հայաստանում «շինական»-ներին արգելված է եղել դուրս գալ ինքնակամ իրենց դասից և մտնել ուրիշ դասերի մեջ: Հայտնի է, որ կոռնները կարող էին ընդունվել տեղական եկեղեցիների կղե-

¹ Кулишер, Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918, էջ 41:

² Տե՛ս А. С. Френкель, Сборник законов грузинского царя Бахтанга VI, Тифлис, 1887 — законы Агбуги, էջ 96, 98 և՛ն.:

³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղուկասի, էջ 125:

⁴ Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 25 — 26, նաև Lettre de Tansar, էջ 222 և 527:

րականութեան մեջ իրենց տերերի հաճութեամբ¹։ Արդ՝ մենք տեսանք, որ Փարպեցին ևս հոգեւորական էր դառել և ազատվել «ի ծառայութենէ աշխարհի» Վահան Մամիկոնեանի քեռու՝ Տեր Ազանի հաճութեամբ։

Կոլոնների մասին հայտնի է նույնպես, որ նրանք իրավունք չեն ունեցել վարել որևէ պետական պաշտոն՝ նույնիսկ ստորին կարգի²։

Նույնը եղած պիտի լիներ նաև Հին Հայաստանում։ Շահապիվանի ժողովի ժՁ կանոնում ասված է, որ

«առանց գաւառի եպիսկոպոսին շիշխէ լինել եպիսկոպոս կամ երէց, կամ ազատ ոք դատաւորաց»³։

Այս հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատավորներ հիշվում են հատկապես «աղատ»-ները։ Վերև մենք տեսանք, որ նաև Արշակունյաց «ոստան»-ում «գործակալական» ստորին պաշտոններ վարել են «աղատ»-ները։

Փաստական մեր դիտողություններից երևում է, որ «շինական»-ների իրավական դրությունն Արշակունյաց և մարզպանական շրջանում մոտավորապես որոշվում է։ «Շինական»-ների «անազատ» կոչվելը, ինչպես տեսնում ենք, չպետք է հասկանալ այն իմաստով, իբր թե նրանք եղել են իրավագուրկ կամ ստրկամասն ճորտեր, այլ նրանք «անազատ» են անվանվել, իբրև «ազատ»-ներից տարբեր ու «ազատ»-ներին հակադիր մի դաս։

Իբրև եզրակացություն մեր քննության՝ կարող ենք նաև հավանական համարել, որ «շինական»-ները հնագույն այս շրջանում, ըստ երևույթին, իրենց իրավական դրության հիմնական գծերով համապատասխանում էին բյուզանդական կոլոններին, Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիությանը և գերմանական հօրից կոչված գյուղացիներին։ Ուրեմն, համաձայն մեր դիտողությունների՝ Հին Հայաստանի «շինական»-ները եղել են պատմական այս շրջանում կիսազատ կամ կալվածատերից կախում ունեցող (зависимый) ճորտեր։

«Շինական»-ների տնտեսական կենցաղի նկատմամբ քննության արժանի խիստ կարևոր մի հարց կա, որ հիմնավոր կերպով հարուցված չի եղել հայագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում։

Այդ՝ համայնական հողատիրության խնդիրն է, որը, ինչպես

¹ СЕ. Ю. Кулаковский, История Византии, т. I, Киев, 1918, էջ 73։

² Նույնը, էջ 73։

³ «Կանոնագիրք Հայոց», էջ 76։

ենթադրում են, համատարած ու ընդհանուր երևույթ է եղել պատմական զարգացման սկզբնական շրջանում:

Որ համայնական հողատիրութիւնը գոյութիւն ունեցած պիտի լիներ Հայաստանում՝ այդ նրա անցյալ կյանքի համայնական-տոհմային հնագույն ժամանակաշրջանի համար անժխտելի է:

Բայց նախարարական Հայաստանում ևս դժվար թե հողատիրութեան նախնական կարգերն իսպառ ու անհետ կորած լինեին: Որքան էլ այդ կարգերը հեղաշրջված ու փոփոխված լինեին Հայաստանի ֆեոդալական նոր պայմաններում, ավելի քան հավանական է, որ պատմական հետագա այս շրջանում ևս նրանցից մնացած պիտի լինեին զգալի հետքեր:

Ավելի քան հավանական է նույնիսկ, որ նախկին համայնական-տոհմական կյանքի փոփոխումից հետո համայնական հողատիրութիւնը՝ որպէս երկրագործական արտադրութեան ձև՝ կարող էր հարմարեցված լինել ֆեոդալական կալվածատիրական նոր պայմաններին և որոշ տեղերում պահպանած լինել իր գոյութիւնը. կրելով իր հիմնական բովանդակութեան մեջ ոչ այնքան խոշոր փոփոխութիւններ:

Ինչպէս հայտնի է, Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալականացման պրոցեսն առաջ էր եկել Հռոմեական կուտուրակաճ մեծ պետութեան քայքայման շրջանում, իսկ Հին Հայաստանում նախարարական-ավատական կազմակերպութիւնը ծնունդ էր առել համայնական-տոհմական կենցաղի աստիճանական զարգացման ու հեղաշրջման ընթացքում:

Միանգամայն բնական է, որ այստեղ տոհմական նախորդ շրջանից մնացած ժառանգութիւնը շատ ավելի մեծ պիտի լիներ և արտահայտված պիտի լիներ ցայտուն կերպով:

Հայոց պատմութեան մատենագրական աղբյուրները, ինչպէս տեսանք, շուրջ հայերի ներքին կյանքի թե՛ այս և թե՛ նման խնդիրների մասին պարզ ու որոշ տեղեկութիւններ: Նրանց մեջ կան սակայն միջանկյալ ցուցումներ, որոնք ըստ իս ուշագրավ նշաններ են. որ համայնական հողատիրութեան վերապրումները գոյութիւն ունեցած պիտի լինեին Հին Հայաստանում թե՛ Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ և թե՛ նրա անկումից հետո:

Մովսէս Խորենացին, խոսելով Արշակունի Տիրան թագավորի մասին, պատմում է, որ

«Սրա մոտ եկան Արշակունյաց տոհմի իր հին ազգակիցները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում, և ասացին.—

«Ընդարձակիր մեզ մեր ժառանգած կալվածքները, որոնք նեղ

հն, որովհետև մենք շատ բազմացել ենք: Եվ նա հրամայեց, որ նրանցից ոմանք գնան Աղիովիտ և Առքերանի գավառները: Բայց սրանք ավելի ևս մեծ բողոք բարձրացրին թագավորի առաջ, թե մեզ համար առավել ևս նեղ է այդ. սակայն Տիրանը ընավ նրանց չլսեց, այլ հաստատապես վճիռ կայացրեց՝ չտալ նրանց ուրիշ ժառանգություն, այլ որ նրանք, ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն: Երբ նրանք բաժանեցին ըստ մարդաթվի, պարզվեց, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի և նրանցից շատերը եկան Աղիովիտ ու Առքերանի գավառները:

[Ընել եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազդին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն.— Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ:— Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան, այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ]:

Աղոնցն այս վկայության մեջ հավաստի ու արժեքավոր է համարում հողի բաժանման սովորությունն ըստ մարդաթվի, որ ընդունված է եղել Արշակունիների տոհմում:

«Միևնույն սկզբունքները,— ասում է նա,— որ գործադրվել են արքայական տան մեջ՝ գոյություն են ունեցել նաև իշխանական ընտանիքներում. ուստի և պատմագրի մատնանշած բաժան հողատիրության սովորությունն ունի իր ուժը նաև իշխանական միջավայրի համար: Բայց այս երևույթը չէ վերաբերում Արշակունիների ժամանակին, ինչպես ենթադրում է պատմագիրը, այլ այստեղ մենք գործ ունենք իրեն՝ Խորենացու ժամանակակից կարգերի հետ, որ նա վերագրել է հնագույն ժամանակներին: Ժառանգական կալվածքի բաժանումն ընտանիքի անդամների մեջ արտահայտություն է սեպուհական իրավունքի: Այդ իրավունքը զարգացել էր, ըստ երևույթին, վեցերորդ դարում»:

¹ Խորենացի, II, գլ. 4Բ, էջ 193 (Տփղիս, 1913):

² Адохц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 474:

Ադոնցի այս ենթադրութիւնից հետեւում է, որ Հայաստանում նախարարական տոհմերի մեջ նախ տիրող է եղել միաժառանգութեան ու մայորատի սկզբունքը: Արշակունյաց թագավորութեան անկումից հետո միայն սկսել է հետզհետեւ փոխվել ժառանգութեան այս կարգը, և վեցերորդ դարում զարգացել է արդեն բաժան ու անջատ «սեպուհական» հողատիրութիւնը: «Սեպուհական» կամ «սեպահական» անվանվել են այնուհետեւ այն հողաբաժինները, որ ժառանգում էին «սեպուհ»-ները, այսինքն՝ նախարարական տոհմերի «սեպուհ» կոչված անդամները:

Ադոնցը ենթադրում է, ուրեմն, որ հորենացու վերոհիշյալ վկայութիւնը վերաբերում է՝ նախարարական միջավայրում տեղի ունեցող ժառանգական հողաբաժիններին:

Խորենացու մոլթ ու անորոշ վկայութեան այս կերպ մեկնումն ունի ըստ իս առարկելի կետեր և թվում է ինձ խիստ վիճելի:

Նախ և առաջ, դժվար է համաձայնել Ադոնցի հետ, որ Հայաստանում «սեպուհական» ժառանգման զարգացումը տեղի էր ունեցել վեցերորդ դարում:

Ինչպես հայտնի է, վեցերորդ դարից առաջ «սեպահական» կալվածքներ հիշատակված են Փաւստոսի Պատմութեան մեջ¹, որն իր այդ աշխատութիւնը գրել է հինգերորդ դարում:

Ադոնցի վերոհիշյալ լուսաբանութիւնն առարկելի է նաեւ այն տեսակետից, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «սեպահական» և «սեպահականութիւն» անվանվում են ո՛չ միայն «սեպուհ»-ների բաժան ու անջատ հողաբաժինները, այլև, ընդհանրապես, թե Արշակունյաց, թե կաթողիկոսութեան և թե ազնվականութեան անբաժան ու տոհմային կալվածքները:

Անկախ այս խնդրից՝ վիճելի է թվում նաեւ Ադոնցի հիմնական այն եզրակացութիւնը, որ իբր թե Խորենացու վերոհիշյալ հատվածի մեջ ակնարկված է ժառանգական գույքի բաժանման կարգը նախարարական ընտանիքի անդամների, այսինքն՝ «սեպուհ»-ների մեջ:

Ամենաուշագրավը և կարևորը Խորենացու վկայութեան մեջ ո՛չ այնքան նրա պատմական կողմն է, որ ավելի քան վիճելի է, ո՛չ այն, որ Հաշտիանք, Աղիոփիտ և Առբերանի գավառներում տեղի է ունեցել հողաբաժանում Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմացած սե-

¹ Տէս Փաւստոս, IV, գլ. ԻԳ և ԾԹ, էջ 144 և 184 (Վենետիկ, 1889):

² Տէս Փարպեցի, I, Հ, էջ 11 (Տփղիս, 1904). Խորենացի, II, ԺԲ, էջ 122 և ԿԵ, էջ 208 (Տփղիս, 1913). Մովսէս Կաղանկատցի, I, ԻԱ, էջ 49, II, ԺԴ, էջ 127 (Մոսկւա, 1860):

րունդների մեջ, այլ գլխավորապես հողաբաժանման այն հատուկ կարգը՝ «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի», որը, ըստ երևույթին, գոյություն է ունեցել Հայաստանի իրական կենցաղի մեջ՝ և, հավանաբար, խորենացու հենց ժամանակ:

Ադոնցի ենթադրությունը, որ այդ կարգը վերաբերում է «սեպուհական» անջատ հողատիրությանը, ավելի քան վիճելի է: Դժվար է խիստ ընդունել, որ նախարարական ընտանիքների անդամները կարող էին տոհմային հողերը ժառանգել «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի»: Եթե այդ այդպես լիներ, այդ դեպքում՝ ժառանգատու նախարարների բազմանդամ ընտանիք ունեցող որդիները պետք է ստանային մի քանի անգամ ավելի մեծ հողաբաժիններ, քան նրանց ամուրի որդիները: Ժառանգության բաժանման այս կարգը խիստ արտասովոր է ու անօրինակ ազնվական դասի համար:

Հողերի «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» բաժանումը, որքան հայտնի է, ո՛չ թե «սեպուհական» ժառանգության, այլ համայնական հողատիրության որոշ կարգ է:

Ըիշտ է, խորենացու վկայության մեջ պարզ ասված է, որ հողաբաժանումը Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում տեղի է ունեցել Արշակունիների տոհմում, սակայն նրա վկայության մեջ ամենից կասկածելի կետը հենց այն է, որ նա համայնական հողատիրության վերաբերող հատուկ կարգերը վերագրել է նաև Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմացած ժառանգներին:

«Հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանման սկզբունքը եղել է, ըստ երևույթին, խորենացու ժամանակ իրական ու հանրաժանոթ մի փաստ, և խորենացու վկայության մեջ մատնանշված կարևոր այդ փաստը կարող է ընդունվել, որպես ուշագրավ մի ակնարկ, որ Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել, հավանաբար, հողատիրության որոշ կարգեր և «հաւասար» հողաբաժանումն «ըստ մարդաթուի»:

Խորենացու նույն այդ վկայությունը մեկնելիս նկատի պետք է ունենալ նաև այն, որ նա թագավորական սերունդ է համարել «ոստանիկ»-ների դասը:

Այս կարևոր հանգամանքը հիմք կարող է ծառայել ենթադրելու, որ նրա վկայությունը վերաբերում է, իրոք, ո՛չ թե Արշակունիների տոհմի աճած սերունդներին, այլ «ոստանիկ» դասին:

Մենք տեսանք, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունիների բուն երկրի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված զորքն անվանվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ»: Դժբախտաբար, աղբյուրների վկայություններից չի որոշվում, թե այդ «ոստանիկ» դասին չե՞ն

պատկանել արդյոք նաև ազատ գյուղացիներ, որոնք, հավանորեն, գոյութիւն էին ունեցել Հին Հայաստանում:

Խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանումը նոր ու հավանական լուսաբանութիւն կստանար, եթե կարևոր այդ խնդրի մասին գտնվեր մատենագրական աղբյուրների մեջ հաստատում որևէ մի ցուցում կամ ակնարկ:

Որ համայնական հողատիրութիւնը տարածված երևույթ է եղել և գոյութիւն է ունեցել նաև Հին Հայաստանի հարևան երկիրներում՝ այդ մասին կարևոր մի վկայութիւն ունի Ստրաբոնն իր Աշխարհագրութեան մեջ: Խոսելով Վրաստանի սոցիալական կազմակերպութեան մասին՝ Ստրաբոնը վկայում է, որ

«գուլքերը նրանց [այսինքն՝ Իբերիայի բնակչության] ընդհանուր են ըստ տոհմերի. կառավարում է և տնօրինում յուրաքանչյուր դուլք [ամեն մի տոհմի] ավագը»¹:

Հիմնվելով Ստրաբոնի այս վկայութեան վրա՝ Ջավախիշվիլին ենթադրում է, որ առաջին դարում, Քրիստոսից հետո, Վրաստանում գուլքերը համարվել են տոհմական ընդհանուր սեփականութիւն: Դուլքերի կառավարումը տոհմի ավագ անդամի տնօրինութեամբ, Ջավախիշվիլու կարծիքով, մի պարզ ցուցումն է, որ նույն գուլքերի օգտագործման ձևը եղել է համայնական-տոհմական²:

Դժվար չէ կռահել, որ նման կազմակերպութիւն ունեցած պիտի լինէր Հին Հայաստանն իր զարգացման հնագույն տոհմական շրջանում, ուստի և միանգամայն հավանական է, որ նաև հետագա դարերում համայնական հողատիրութեան որոշ կարգեր պետք է պահպանված լինէին ֆեոդալական Հայաստանում:

Բացի Խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժիններից, Ագաթանգեղոսի մոտ ևս, ինչպես տեսանք, հիշատակվում են

«շորս շորն հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ»³,

որ հատկացվել էին հողեւորականներին նրանց հողերը «ծառայութեան» համար: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հոնարեն թարգմանութեան վրա, որի մեջ «հողս երդոյ» թարգմանված է αρουρας, վերև ես ենթադրել էի, որ «հողք երդոյ» այն հատուկ հողաբաժիններն են, որոնք ավաններում և ագարակներում տրվել են «երդ»-երին:

¹ Strabo, XI, գլ. III:

² И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 9:

³ Ագաթանգեղոս, ՃԺԹ, էջ 436 (Տփղիս, 1909):

Եթե իմ այս բացատրությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում որոշվում է հողաբաժանության նաև մի այլ կարգ, որ գոյություն է ունեցել Հին Հայաստանում Արշակունյաց Թագավորության ժամանակ և որը, հավանաբար, հարատևած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց Թագավորության անկումից հետո:

Արդ՝ եթե ուղիղ է մեր այս ենթադրությունը, որ հողաբաժանման վերոհիշյալ կարգերը պահպանված են եղել Ֆեոդալական Հայաստանում՝ կարևոր է նաև որոշել, թե ո՞րն է գրաբար լեզվի մեջ այն հատուկ բառը, որ ունեցել է գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ:

Ադոնցը վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ կարծում է, որ գյուղացիական հողաբաժինն (крестьянский надел) անվանվել է Հին Հայաստանում «կեանք», «արար» կամ «կալուած»: Հատկապես «կալուած» բառը՝ նա համապատասխան է համարում Ֆեոդալական շրջանի tenure բառին¹:

Նույն այդ բառերը, որ ունեն գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, գործ ենածվել, նրա կարծիքով, նաև իշխանական և եկեղեցական կալվածքների համար:

Ադոնցի այս կարծիքը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններում², ընդունելի չէ:

«Արար» և «կեանք», ինչպես ցույց են տալիս մեր հին մատենագրության մի շարք վկայությունները, ունեն ո՛չ թե անշարժ գույքի իմաստ, այլ շարժական:

«Արար» բառը գործ էածված հենց այդ նշանակությամբ Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից» երկում: Եզանդուխտի վկայաբանության մեջ մոգպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա կնոջը, հրամայում է՝

«Զի գերանելին Եզանդուխտ տարեալ անցուցանիցեն առ դրա՞ն ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և զբազմութիւն ծառայից նորա և զաղախանաց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով զբազմութիւն ստացուածոց նորա, հաւանեցի լինել նմա կնութեան»³:

Շատ պարզ է, որ «արարս» այս հատվածում ո՛չ թե մոգպետի հողաբաժիններն են, այլ ապարանքում գտնվող շարժական գույքը:

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 480:

² Տես «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 198—201 և «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին», էջ 17—19:

³ Տես Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք Արևելից, աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի, էջմիածին, 1921, էջ 102:

Նույն իմաստն ունի «արար» բառը նաև Ղազար Փարպեցու Թղթի և Նղիշեի Պատմության մեջ¹։

Որոշ է նաև «կեանք» բառի նշանակությունը, որը նույնպես չունի ո՛չ հողաբաժնի իմաստ, ո՛չ էլ անշարժ գույքի։ Նրա բուն նշանակությունը պարզ երևում է Ավետարանի գրաբար թարգմանությունից, ուր կյանքը համապատասխանում է հունարեն bios, լատին. victum և ռուս. пропитание բառերին։ Ուրեմն «կեանք» բառը, ինչպես տեսնում ենք, ունեցել է շարժական գույքի և, հատկապես, կենսամթերքների իմաստ։

Անհավանական ու անընդունելի պետք է համարել Ադոնցի կարծիքը նաև «կալուած» բառի մասին։

«Կալուած», ճիշտ է, քերականորեն համապատասխանում է ֆրանսերեն tenure բառին, սակայն այդ նմանությունը միայն արտաքին է, մինչդեռ նրանց բովանդակությունը բոլորովին տարբեր է։ Tenure ֆեոդալական Ֆրանսիայում մատնանշում է հողերի տիրապետության հղանակները (tenure à cens, tenure à champart, tenures roturières, tenures viloines), իսկ Հայաստանում «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրական վկայություններից, չի ունեցել այդպիսի հատուկ իմաստ, այլ ընդհանուր մի բառ է, որ գործ է ածվել զանազան տեսակ անշարժ գույքերի համար։ Հինգերորդ դարի գրաբար թարգմանություններում, սովորաբար, նա համապատասխանում է հունարեն kataschesis բառին, որ նշանակում է ունեցվածք, ստացվածք կամ տիրություն։ Հայոց մատենագրության հնագույն երկերում և ոչ մի դեպք ինձ հայտնի չէ, որ «կալուած» բառն ունենար գյուղացիական հողաբաժնի հատուկ իմաստ։

Ինչպես ես հավանական էի համարել իմ նախորդ աշխատություններում², գյուղացիական հողաբաժինը կոչվել է Հին Հայաստանում ո՛չ թե «կեանք», «արար» կամ «կալուած», ինչպես այդ ենթադրել է Ադոնցը, այլ «վիճակ»։

Քրիստոնեության շրջանում, ինչպես հայտնի է, «վիճակ» և «վիճակաւոր» բառերը գործ են ածվել կղեր և կղերականի իմաստով (հունարեն klēros և klērikos)։ Այդպես էին անվանվում հոգևորականությունը և հոգևորականները, որովհետև «Գործք առաքելոց»-ի վկայությամբ, Մատթևոսն առաքելալ էր ընտրվել վիճակի միջոցով³։

¹ Տես Փարպեցի, էջ 197 (Տփղիս, 1904) և Նղիշե, էջ 246 (Վենետիկ, 1864)։

² Տես Երեսոգություններ Հին Հայաստանի շինականների դրությամբ մասին, էջ 19—21 և Ձեռագրախոս Հին Հայաստանում, էջ 201—204։

³ Երեմք առաքելոց, Ա, 23—26։

Որ «վիճակ» բառն ունեցել է հողաբաժնի իմաստ, այդ երևում է հայոց հնագույն մատենագրության մի շարք հատվածներից:

«Վիճակ» բառի տակ Հայկազյան լեզվի նոր բառըքքում առաջ է բերված Մխիթար Գոշի Նրեմիայի մեկնությունից հետևյալ վկայությունը՝ «Վիճակ զանդաստանս սովոր են ասել. և մեք սովոր ենք զժողովուրդս վիճակ կոչել»: Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ «վիճակ»-ը, սովորաբար, գործ էածվել անդաստանների, այսինքն՝ արտերի կամ վարելահողերի համար: Հենց նույն այդ իմաստն ունի «վիճակ»-ը Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանության զանազան հատվածներում¹:

«Վիճակ» բառի գործածությունը գյուղացիական հողաբաժնի համար հաճախակի մի երևույթ է եղել նաև Արևմտյան Նվրոպայի և Ռուսաստանի գյուղական համայնքներում: Ֆրանկների Lex Sallica օրենսդրական գրվածքում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են sors, գերմանական երկիրներում՝ Loos, Հունաստանում և Հռոմեական կայսրության հելլենականացման ենթարկված մասերում՝ klêros, Հին Ռուսաստանում՝ жеребье:

Ինչպես տեսնում ենք, այս տերմինները միևնույն նշանակություն ունեն և միանգամայն համապատասխանում են հին հայերեն «վիճակ» բառին: Պետք է ենթադրել, որ այս բառը համայնական հողատիրության հնագույն շրջանի տերմին է: Հավանական է նաև, որ նախնական այդ շրջանում հողերի պարբերական վերաբաժանումները կատարվել են վիճակարկությամբ և այդ, ըստ երևույթին, սովորական մի կարգ է եղել գյուղական նախնական համայնքներում:

Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ «վիճակ» բառը Հին Կտակարանի գրաբար թարգմանության մեջ համապատասխանում է հունարեն schoinismos, schoinisma բառերին, որ նշանակում են՝ չափում լարի, չվանի միջոցով կամ լարով, չվանով չափված հողաբաժին:

Կարող ենք, ուրեմն, վստահորեն եզրակացնել, որ Հին Հայաստանում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են «վիճակ», որն իր նշանակությամբ համապատասխան է եղել sors, Loos, klêros և жеребье բառերին: Այս վերջին բառերի նման «վիճակը» ևս, հավանաբար, հատուկ մի տերմին է, որ տոհմական հնագույն ժամանակաշրջանում գործ էածվել համայնական հողատիրության միջավայրում:

¹ Ծն. ԻԳ, Թ. Թադ. Բ, ԺԳ, 30 ևն.:

«Շինական»-ները, ստանալով կալվածատեր ազնվականներից հատուկ հողաբաժիններ, վճարելու էին նրանց զանազան տուրքեր, որոնց մասին, դժբախտաբար, մատենագրական հնագույն աղբյուրները չեն տալիս և ո՛չ մի վկայություն:

«Շինական»-ներն էին, ինչպես վերև ասացինք, այն արտադրող հիմնական դասը, որի աշխատանքն ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում թե կալվածատեր ազնվականության և թե հոգևորականության: Ուստի և դժվար չէ, իհարկե, կռահել, որ նաև Հայաստանում, ինչպես և ֆեոդալական այլ երկիրներում, գոյություն էին ունեցել Արշակունյաց ժամանակ թե աշխատապարտ և թե արդյունավճար ռենտա:

Ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նույնպես և Հին Հայաստանում ազնվականները, հոգևորականները և «շինական»-ները երեք գլխավոր դասերն էին, որոնցից առաջինը՝ իբրև գերազանցորեն զինվորական ուժ՝ պատերազմում էր, երկրորդը՝ աղոթում և երրորդը՝ աշխատում:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ «շինական»-ները հարկատու են եղել ո՛չ միայն կալվածատիրոջ, այլև արքունիքին:

Արքունի այդ հարկերի մասին կան միայն մարզպանության շրջանում հիշատակություններ, գլխավորապես, Նիշիյի պատմության մեջ, որ մենք մանրամասն քննության էինք առել մեր նախորդ աշխատություններից մեկում¹: Հավանական կարելի է համարել, անշուշտ, որ մատավորապես նման հարկեր, որ վճարում էին արքունիքին, գոյություն ունեցած պիտի լինեին և Արշակունիների իշխանության ժամանակ:

«Շինական»-ների տնտեսական կացության ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է նաև աշխատապարտ ռենտայի կամ «կոռ»-ի խնդիրը պատմական հնագույն այս շրջանում, որը քննության է առնված նույնպես վերև հիշված իմ աշխատության մեջ²:

«Կոռ»-ը հիշատակված է Դվինի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնում: Այդ վկայությունը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ էր մնացել, որովհետև «Կոռ»-ի վերաբերյալ հատվածը կանոնում աղճատվել ու փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից: Աղճատումն ակներև է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք դնում Դվինի

¹ ՏՊ՝ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», «Տեղեկագ. Դիտ. և Արմ. Ինստիտուտի», Երևան, 1926, № 1, էջ 3—44:

² Նույնը, էջ 37—44:

ժողովի ԺԱ կանոնը և Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Բ մասի ԺԳ կանոնը, որը Դվինի ժողովի նույն կանոնն է Գոշի խմբագրության¹։ Համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ Դվինի կանոնում բնագիրն աղճատված է և «կոտով ու պատուհասիւ» խոսքերը, որ անտեղի են ու անհարմար, ծագել են «կոտով և պահակութեամբ» ուղիղ ընթերցվածի աղավաղումից։

Կարևոր է հիշել, որ «կոտ»-ը մարզպանության ժամանակ գոյություն էր ունեցել նաև Սասանյան Պարսկաստանում։ Դրա մասին Տաբարիի Պատմության մեջ կա ուշագրավ մի վկայություն։ Խոսելով երկարատև սովի ու ժողովրդի ծանր դրության մասին Սասանյան Պերոզ թագավորի ժամանակ (457—484 թ.)՝ Տաբարին հաղորդում է, որ Պերոզ թագավորը

«նամակների միջոցով հայտարարում է իր ամբողջ ժողովրդին, որ ազատում է նրան հողային հարկից և գլխահարկից, հանրագուտ նպատակների համար ծանրություններից և կոռից, որ նրանք շնորհում է լիակատար ազատություն և հրամայում է, որ նրանք հոգան ու մտածեն իրենց սնունդի և պահպանության մասին»²։

Վերոհիշյալ վկայություններում «կոտ»-ը, անտարակույս, այն պարտադիր աշխատանքներն էին, որոնք, ինչպես միջնադարյան corvee-ն, գերմ. Frohndienst-ը և ռուս. барщина-ն, կատարվելու էին ձրի՝ կալվածատիրոջ մոտ։

Միանգամայն սխալ է, անշուշտ, ու անհիմն Կարստի ենթադրությունը, որ իբր թե «կոտ»-ը Հայաստանում, ինչպես և արևելյան սլավոնների ու ռուսների մոտ, առաջ է եկել բյուզանդական ազդեցությամբ և իբր թե այդ է պատճառը, որ հայկական «կոտ»-ը և ընդհանրապես, հարկային սխտեմը նմանություն ու ազդակցություն ունեն արևելյան սլավոնականի ու, մոտավորապես, ռուսականի հետ, որոնք նույնպես ենթարկվել են Բյուզանդիայի ազդեցությանը³։

Այդ ենթադրությունը, անշուշտ, ճիշտ չէ, որովհետև թե ինքը՝ ֆեոդալիզմը և թե նրա առանձնահատուկ տնտեսական կարգերը՝ ազատ գյուղացիության ճորտացումը և օգտագործումը, որպես աշխատող ձրի ուժ, ո՛չ թե իրավական փոխառություններ են, ինչպես

¹ Տես «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտչյանի, էջ 137—138 և Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Բաստամյանի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 412։

² Nöldeke, Tabari, էջ 112։

³ Տես Karst, Sempadscher Kodex, II, էջ 12։

եղվի որոշ բառապաշարը, այլ ամեն մի երկրի տնտեսական ու ներքին զարգացման արդյունք:

«Կոռ»-ի բովանդակությունն ու տեղությունն Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մնում են, դժբախտաբար, անորոշ: Սակայն, նկատի առնելով հայ «շինական»-ների համեմատաբար բարեկեցիկ դրությունը հնագույն ժամանակներում, ինչպես կարելի էր եզրակացնել Շահապիվանի ժողովի կանոններից, նաև աչքի առաջ ունենալով բնական տնտեսության գերակշռող դերն այս շրջանում, ինչպես և կալվածատիրական խոշոր տնտեսությունների բացակայությունը՝ պետք է ենթադրել, որ «կոռ»-ը պատմական այս շրջանում կարող էր համեմատաբար մեղմ եղած լինել:

Դվինի ժողովի վերոհիշյալ ԺԱ կանոնում, ինչպես տեսանք, բացի «կոռ»-ից հիշատակված է նաև «պահակութիւն»-ը, որը, ինչպես երևում է այդ բառի այժմյան իսկ նշանակությունից, ըստ երեւելի, պարտադիր ձրի աշխատանքներն էին՝ պահպանության ու հսկողության, որ գոյություն են ունեցել նաև Արևմտյան Նվրոպայում:

Որ «պահակութիւն»-ը «կոռ»-ի հատուկ մի տեսակն է և գոյություն է ունեցել հինգերորդ դարում և, անշուշտ, նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ՝ այդ կարելի է գուշակել նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հունարեն *aggareuo* (լատ. *angario*) բառի դիմաց, որ գործածական էր պարտադիր, ձրի աշխատանքների համար, հայերենն ունի «պահակ ունել»¹ կամ «տարապարհակ վարել»² համապատասխան թարգմանություն:

«Կոռ»-ի նշանակության վերաբերմամբ կա մի ընդհանուր հարց ևս, որ կարոտ է բացատրության:

Ֆրանսիական *corvée*-ն և գերմանական *Frohndienst*-ը, ինչպես հայտնի է, ունեցել են լայն իմաստ և գործ են ածվել նաև պետական ու հասարակական բնույթ ունեցող աշխատանքային պարտականությունների համար:

Այդպիսի աշխատանքներ էին, օրինակ, ճանապարհների շինությունն ու նորոգումը (*corvée des routes*), փոխադրական միջոցների հայթայթումը ևն.: Ռուսաստանում, ընդհակառակը, *барщина* կոչվել են միայն այն պարտադիր ձրի աշխատանքները, որ կատարվել են կալվածատիրոջ օգտին:

¹ Մատթ., Իէ, 32. Մարկ., ԺԾ, 21:

² Մատթ., Ե, 41:

Արդ՝ ուշագրավ է, որ հայկական «կոռ»-ը ունեցել է նույնպիսի ռնդարձակ իմաստ, ինչպես corvée-ն և Frohndienst-ը:

Ինչպես մատենագրական աղբյուրների աղքատիկ ու պատահական նյութերի մեր այս քննությունը ցույց է տալիս, «շինական»-նե-րի տնտեսական ու իրավական դրությունը, թեև շատ կողմերով մնում է մովթ ու մասամբ էլ վիճելի, սակայն ընդհանուր գծերով րավականաչափ որոշվում է իբրև սոցիալական մի երևույթ, որ նման ու համապատասխան էր գյուղացիության դրությանը ֆեոդալական այլ երկիրներում:

ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐՇԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԸ

Քաղաքների դերը և նշանակությունը Հին Հայաստանում:— Արևմտափ միջագային առևտուրը Արևելի հետ:— Միջագային առևտրական հարաբերությունների մեծ զարգացումը Արշակունյաց բազավորության սկզբնական շրջանում:— Ստրաբոնի վկայությունը:— Տնտեսական վերելքը Պոնտոսում և Հայաստանում:— Հայաստանի նշանավոր քաղաքները գտնվում էին տարանցիկ առևտրի գծի մոտ:— Պետինգեբրյան ֆառեզը՝ իրև հիմնական աղբյուր Հայաստանի հին նահապարհների:— Հայաստանի հինգ գլխավոր հանապարհներն ըստ Պետինգեբրյան ֆառեզի:— Այդ հանապարհների առևտրական և ռազմական նշանակությունը:— Արտաշատը՝ իրև միջագային առևտրի կենտրոն:— Մատենագրական աղբյուրների մեջ առևտրականներն առանձին չեն հիշատակված:— Սեմական գաղթականության առևտրական մեծ դերը Հին Հայաստանում:— Ներքին առևտուրը և դրամական շրջանառությունը:— Առևտրական փոխանակության վայրերը:— «Քաղաք» բառի սկզբնական նշանակությունը:— Արտահանության ապրանքները Հայաստանից:— Փաստական բավարար տեղեկությունների բացակայությունը:— Արշակունյաց Հայաստանի արհեստավորությունը:— Մադի կարծիքն արհեստական եղբայրությունների մասին:— Տնայնագործական արհեստների մասին Ագաթանգեղոսի և Նդիշի վկայությունները:— Օտարագրի որակյալ արհեստավորները:— Քաղաքների երկրագործական բնույթը:— Քաղաքների քնակչության իրավական դրությունը:— Ստրկությունը Հին Հայաստանում:— «Մառայ», «ստրուկ» և «աղախին» տերմինները:— Ստրկության գլխավոր աղբյուրները:— Գերեզմանությունը:— Վաճառք և գնում:— Անվճարունակ պարտապաններ:— Ստրուկ գյուղացիները:— Ստրկության տնտեսական երկրորդական դերը:— Ստրուկների իրավական դրությունը:

Հին Հայաստանի քաղաքների, ինչպես և Հայաստանի միջով անցնող տարանցիկ ճանապարհների ու միջազգային առևտրի խընդիրը մանրամասն ուսումնասիրված են իմ երկու աշխատությունների մեջ, որ լույս են տեսել Երևանում 1930 և 1936 թվերին¹:

¹ Տե՛ս Կ. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930 և Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքների և ճանապարհների մասին, Երևան, 1936:

Այստեղ մենք նույն խնդիրները քննության ենք առնելու համառոտաբար, ինչ չափով որ քաղաքների և առևտրի խնդիրը լուսաբանում է Արշակունյաց Հայաստանի սոցիալական ներքին կազմակերպության էությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետաքրքիր է նախ և ուշագրավ, որ ֆեոդալական հասարակարգում քաղաքների դերը և նշանակությունը տարբեր են եղել ֆեոդալիզմի զարգացման զանազան շրջաններում և ֆեոդալական առանձին երկիրների տեղական ուրույն պայմաններում: Միջերկրական, Հյուսիսային և Բալթյան ծովերի ափերում, ինչպես և Մերձավոր Արևելքում ու, մասնավորապես, նաև Հին Հայաստանում՝ ֆեոդալիզմի զարգացման նախկին իսկ շրջաններում քաղաքները եղել են համեմատաբար խոշոր և բազմամարդ ու կարևոր դեր են կատարել՝ իբրև արտաքին առևտրի կենտրոններ: Նույն այդ քաղաքները եղել են, մեծ մասամբ, նաև նշանավոր կենտրոններ արհեստների ու ներքին փոխանակության զարգացման: Արտաքին առևտուրը՝ թեև առանձնապես չէր քայքայում ֆեոդալական հասարակարգի բնական-տնտեսական հիմքերը, սակայն նա որոշ ազդակ էր, անշուշտ, փոխանակության ու դրամական շրջանառության աճման:

Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես տեսանք, գլխավոր արտադրողը գյուղացին էր, և արտադրության գերիշխող ձևը բնական տնտեսությունն էր: Սակայն անօխտելի է նույնպես, որ նույն հասարակարգում որոշ չափով զարգացած են եղել քաղաքային տնտեսությունը, արհեստագործական արդյունաբերությունը, նաև առևտուրը և դրամական շրջանառությունը:

Հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար քաղաքների ու քաղաքային տնտեսության խնդիրն արժանի է առանձին ուշադրության: Լինելով ֆեոդալական հասարակարգի կարևոր ու էական տարրը՝ ֆեոդալական քաղաքը պարունակում էր իր մեջ նոր հասարակարգի այն ներհակ ու ընդդիմադիր սաղմերը, որ նախապայմանն էին ֆեոդալիզմի քայքայման:

Հռոմեական կայսրության գրաված՝ Միջերկրական ու Սև ծովերի մոտ գտնվող շրջանները նրան ծառայում էին իբրև հենարան ո՛չ միայն նվաճումների ու հարձակողական առաջխաղացման, այլև լայն ու աշխույժ արտաքին առևտրի: Արշակունյաց թագավորության միջով էր անցնում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, միջազգային մեծ առևտրի հյուսիսային

աանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936. համեմատե՛ն նաև «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 212—240:

գիծը, ուստի և Հայաստանը ևս որոշ մասնակցություն ուներ տրանս-պիտային այդ առևտրին: Արշակունյաց հին մայրաքաղաք Արտաշատը, ինչպես կոնստանդնուպոլիսը, հանդիսանում էր տրանսպիտային ապրանքների պահեստավայր և առևտրական փոխանակությունների կենտրոնատեղի:

Դեռևս Օգոստոս կայսեր ժամանակ սկիզբ էր դրվել առևտրական կայուն և կանոնավոր հարաբերությունների Արևելքի հետ: Պլինիոս Մեծի (23—79 թ.) վկայությամբ, Արևելքից բերված ապրանքների համար, որ ներմուծվում էին Իտալիա, Հռոմեական կայսրությունը յուրաքանչյուր տարի վճարում էր Հնդկաստանին, Արաբիային և Չինաստանին 100 միլիոն սեստերտիոս (=մոտ 10 միլիոն ոսկի ուրվու):

«Այդքան մեզ թանկ էին նստում,— ասում է Պլինիոսը,— մեր փարթամությունը և մեր կանայք»¹:

Հնդկաստանից Արևմուտք բերվող գլխավոր ապրանքներն էին այն ժամանակ՝ բրինձը, բամբակը և բամբակեղեն կտորները, պղնձը, դարչինը, համեմունքները, թանկագին քարերն ու մարգարիտը, զանազան տեսակի անուշահոտ խունկերը, փղոսկրը և ներկերը, իսկ Չինաստանից՝ գլխավորապես մետաքսը և մետաքսե գործվածքները: Փոխարենը Հռոմեական կայսրությունն Արևելք էր արտահանում՝ արձիճ, պղինձ, անագ, եգիպտական ու սիրիական գործարանների ոսկեթել ու նախշավոր գործվածքներ, Աղեքսանդրիայի ապակյա իրեր, Ասորիքի ապակեղեն և այլն: Բայց այդ արտահանությունը ետ էր մնում ներմուծումից, ուստի և տարբերությունը ստիպված էին վճարել կանխիկ դրամով: Գիտնականներից ոմանց կարծիքով՝ Պլինիոսի մատնանշած գումարը ցույց է տալիս ո՛չ թե ներմուծումների արժեքը, այլ այն գումարը, որ յուրաքանչյուր տարի կայսրությունը լրացուցիչ կերպով վճարում էր փողով²:

Պետք է առանձնապես նշել, որ Տրդատ Ա-ի գահակալությունից ու հանդիսավոր թագադրությունից հետո (66 թ. մեր թվ. հ.) խաղաղությունը Մերձավոր Արևելքում չխախտվեց և պահպանվեց մոտ հիսուն տարի: Երկարատև այդ խաղաղությունը, ինչպես և Հռոմեական կայսրության ու Պարթևական թագավորության միջև հաստատված բարեկամությունը համաշխարհային առևտրական հարաբերությունների դարգացման վրա ունեցան, բնականաբար, խիստ բարենպաստ ազդեցություն:

¹ S^{en} Plin., Nat. hist., XII, 41:

² Norman H. Baynes, The Byzantine empire, London, 1925, էջ 207. E. Speck, Handelsgeschichte des Altertums, Bd. III, էջ 930:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Ներոն կայսեր (54—68 թ.) և Փլավյանների դինաստիայի ժամանակ (69—96 թ.) հռոմայեցիները տիրել էին Սև ծովի թե՛ հյուսիսային և թե՛ արևելյան առափնյա շրջաններին և հնարավորություն էին ստացել վերահսկողություն սահմանելու միջազգային առևտրի տարանցիկ ճանապարհի վրա, որը Տանայիսից Սև ծովի ավերով իջնում էր Հայաստան և այստեղից Մեդիայի վրայով գնում էր Բաբելոնիա և Միջին Ասիա:

Հռոմի իշխանության հաստատումը այս մագիստրալ ճանապարհագծի վրա, ինչպես և հռոմեական անընդմեջ օղակի անցկացումը Սև ծովի շուրջը, որը դառել էր հռոմեական ներքին ծով՝ կայսրության համար ուներ, իհարկե, առևտրական-տնտեսական բացառիկ մեծ նշանակություն: Եվ միանգամայն հասկանալի է, որ հենց շնորհիվ Ներոնի և երեք Փլավյանների տնտեսական հեռատես քաղաքականության միջազգային առևտուրը և համաշխարհային հարաբերությունները հասան մեր թվականության առաջին դարի վերջերում զարգացման ամենաբարձր աստիճանի:

Հռոմեական արտաքին առևտրի ծաղկման շրջաններ էին առաջին և երկրորդ դարերը: Երրորդ դարում սկսված երկարատև ներքին խռովությունները և, մանավանդ, երրորդ դարի երկրորդ կեսի դրամական ճգնաժամը մեծ հարված հասցրին Հռոմեական կայսրության տնտեսական կենցաղին և զգալի չափով պատճառ եղան նաև արտաքին առևտրի քայքայման: Սակայն այդ ժամանակավոր կանգաւում էր: Շուտով միջազգային առևտրական հարաբերությունները նորից վերակենդանացան Հռոմեական-Արևելյան կայսրության մեջ և այնուհետև հետզհետե մեծապես զարգացան Բյուզանդական-սասանյան ժամանակաշրջանում:

Միջազգային առևտրական հաղորդակցությունը, ինչպես ասացինք, մեծ զարգացում էր ստացել նաև Արշակունյաց Հայաստանի միջով, որը իբրև տրանզիտային երկիր էր ծառայում փոխադրման համար չինական մետաքսի և մյուս թանկարժեք ապրանքների, որոնք Չինաստանից, Միջին Ասիայից և հյուսիսային Հնդկաստանից արտահանվում էին Արևմուտք:

Հայաստանի առևտրի մասին հռոմեական-պարթևական շրջանում, Արշակունյաց թագավորության հիմնադրումից մի փոքր առաջ, ամենահին տեղեկությունը գտնում ենք Ստրաբոնի մոտ: Նկարագրելով Կոմանա քաղաքը, իբրև Պոնտոսի կրոնական կարևոր կենտրոն, Ստրաբոնը, ի միջի այլոց, նշում է նրա առևտրական սերտ կապը Հայաստանի հետ:

«Կոմանան,— ասում է նա,— բազմամարդ քաղաք է և վաճառատեղի է Հայաստանից եկած ապրանքների»¹:

Հիմնվելով այս տեղեկության վրա և նկատի ունենալով հռոմեական ճանապարհացույցների անուղղակի ցուցումները՝ կարելի է հետևություն անել, որ մեր թվականության առաջին դարի սկիզբներում ճանապարհն Արտաշատից դեպի Սև ծով անցնում էր Սատաղի և Կոմանայի վրայով: Տրապիզոնը չէր կարող տրանզիտային առևտրում դեր կատարել Ստրաբոնի ժամանակ, որովհետև Սատաղից Տրապիզոն գնացող ճանապարհը հռոմայեցիներն անցկացրել էին Պոնտոսյան լեռնակույտի միջով առաջին դարի երկրորդ կիսում: Հեռավոր-արևելյան առևտրի համար Տրապիզոնը հետզհետե նշանակություն էր ստացել սկսած, հավանորեն, երկրորդ դարից, երբ Հաղրիանոս կայսեր (117—138 թ.) կարգադրությամբ այնտեղ կառուցել էին հարմար նավահանգիստ:

Միջազգային առևտրի զարգացման մասին այս կողմերում վկայում է և այն փաստը, որ Հռոմեական կայսրությունն Ասորիքի, Կապպադոկիայի և Պոնտոսի համար կտրում էր արծաթ փողեր, որոնք իրենց կշռով հավասար էին Արշակունիների դրամներին: Հետաքրքիր է նույնպես, որ հռոմեական տիրապետության առաջին դարերում՝ միջազգային առևտրական հարաբերությունների բուռն զարգացման ժամանակ՝ Պոնտոսում, ինչպես և Արշակունյաց Հայաստանում, նկատելի է կուլտուրական-տնտեսական վերելք. հենց այս ժամանակներում հյուսիսային շրջաններում հիմնվել էին նոր քաղաքներ, Փոքր Հայքում և Պոնտոսում՝ Նիկոպոլիսը, Նեոկեսարիան և Սեբաստիան, իսկ Հայաստանում՝ Վաղարշապատը և Մծուրնը:

Ինչպես մեր ուսումնասիրությունները պարզ կերպով ցույց են տվել, Հին Հայաստանի առևտրական նշանավոր քաղաքները՝ Արտաշատը, Նրվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատը և Թեոդոսուպոլիսը գտնվել են կարավանների մեծ ճանապարհների մոտ:

Առևտրական ու ռազմական այդ հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար միակ հիմնական աղբյուրն է հռոմեական հին քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana, այսինքն՝ «Պետինգերյան Տախտակներ»:

Ինչպես հայտնի է, այդ քարտեզը 16-րդ դարում գտել էր վիեննացի հումանիստ Կոնրադ Կելտեսը և հանձնել Աուգսբուրգի գիտնական Պետինգերին, որի անունով և կոչվում է «Պետինգերյան»:

¹ 386 Strabo, XII, 3, 36 (559):

Պետք է սակայն մատնանշել, որ գրավոր այս հուշարձանը, որն անվանվում է նաև «հռոմեական աշխարհաքարտեզ», իրապես, ո՛չ թե քարտեզ է այժմյան իմաստով, այլ հին աշխարհի ճանապարհների մանրամասն մի նկարագրություն է և հատուկ մի ուղեցույց, որի վրա նշանակված են առանձին գծերով ու նկարներով Բրիտանիայի, Նվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հաղորդակցության հին ճանապարհները, այդ ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներն ու կայարանները, և միաժամանակ — և այդ առանձնապես կարևոր է — նաև տարածությունները յուրաքանչյուր կայարանից մինչև մյուս կայարանը, որոնք ցույց են տրված, գլխավորապես, հռոմեական մղոններով, իսկ երբեմն նաև այլ չափերով:

Քարտեզի վրայի նկարներից, ինչպես մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը¹, պարզ երևում է; որ նրա հորինման ժամանակ Հռոմը, Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքը եղել են միաժամանակ կայսերական գահանիստ քաղաքներ, իսկ այս, անշուշտ, ուշադրության արժանի ու խիստ կարևոր մի ապացույց է, որ քարտեզը կաղմված պիտի լիներ չորրորդ դարում՝ Կոստանդիանոս Մեծից (324—337 թ.) հետո և Թեոդոսիոս Մեծից (379—395 թ.) առաջ: Քննության առնելով քարտեզի նաև մյուս մանրամասնությունները՝ Կ. Միլլերը նրա հորինման ժամանակը ենթադրում է չորրորդ դարի վաթսուհակաթիվականների սկիզբներին:

Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են Արշակունյաց Հայաստանի հինդ մեծ ճանապարհները, որոնց միավորման ու հանդիպման կետը եղել է Արտաշատ քաղաքը: Գլխավոր այդ հինգ ճանապարհներն են՝

1. Արտաշատ—Սատաղ, 2. Արտաշատ—Տիգրանակերտ, 3. Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս, 4. Արտաշատ—Համադան և 5. Արտաշատ—[Արմաստիկա]:

Այս ճանապարհներից հինգերորդը մանրամասն քննված է Մարկվարտի աշխատության մեջ, որը լույս էր տեսել Վիեննայում 1928 թվին²: Իսկ առաջին չորս ճանապարհները քննության են առնված և որոշված աշխարհագրական վերոհիշյալ իմ մեծ աշխատության մեջ³:

¹ K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ XXIX—XXXVI:

² See Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928. Դամիմատն նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, № 11—12, էջ 826—886:

³ Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936:

1. Արտաշատ—Սատաղ։— Արտաշատից այս գծի ուղղությամբ որոշվում է Փառախոտի (Paracata, այժմյան Բուլաղաշ), Զոլկերտ-Ցոլակերտի (*Zolocerta, Կարվանսարայի ավերակների հյուսիսակողմում) վրայով և Կարվանսարայի կամ Կուշախի լեռնանցքով ու Հառիճի (Hariza, այժմյան Արուճ) մոտով դեպի Բագավան (*Bagauna, այժմյան Ուլ-քիլիսե) ու այնուհետև Հայկական Պար կամ Աղրի-գաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով և Խաղզայի (Chadas, այժմյան Խաստուր, Խաղզար), Արամանայի (Armanas) և Անտաքի (Andaga կամ Andacas) վրայով մինչև այժմյան Քեոփրիքեոյ (Adconfluentes) և ապա Խաղտոյառիճի (*Chalchdiara, այժմյան Գաղտառիճ), Sinara-յի և Lucus Basaro-յի վրայով այժմյան Սատաղ (Satala)։

2. Արտաշատ—Տիգրանակերտ։—Արտաշատից Տիգրանակերտ գնացող այս ճանապարհն իջնում էր նախորդ ուղեգծի կայարաններով և Կարվանսարայի կամ Կուշախի լեռնանցքով Բագավան և այնտեղից թեքվում էր դեպի հարավ։ Բագավանից ճանապարհը գնում էր Տիգրանակերտ Դիդիմայի (Didyma, այժմյան Դիդեմ գյուղն Արածանի գետի ձախ ափի մոտ), Արաքիայի (Arachia, համեմատե՛ Archene=Հարթ), Մումբի (*Tsumbo), Եղեգականի (*Elegacana), Դոնեվանքի (Dagnevana) ու Բաստավանի (Vastauna կամ Bastavena, այժմյան Բոստաքենդ) վրայով մինչև այժմյան Մշո դաշտը և այստեղից Պատրանսավանի (Patransana), այժմյան Կիլդիզի (*Cyldiza) և Zônigart—«Զինկերտ»-ի (Zanserio կամ Zancerion) վրայով հասնում էր Տիգրանակերտ։

3. Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս։— Հյուսիսային այս ճանապարհն Արտաշատից գնում էր Սեբաստոպոլիս Աշտարակի (Strangira կամ Stranguria), այժմյան Կոնդախսագի (Condeso), Գանլիճայի (*Ganlita, այժմյան Ղանլիճա), այժմյան Փոգայի (Pagas), Արուլի (Apulum) ու Խոսպիայի (Caspiae) վրայով դեպի Մոկուարի—Կուրի գետանցքը (Ad *Metcurium) և այստեղից այժմյան Ախալցխայի, Աբասթումանի վրայով ու Զեգառի լեռնանցքով դեպի Ռիոն գետը և այնուհետև կամ դեպի Սեբաստոպոլիս—Փոթի և կամ դեպի Սեբաստոպոլիս—Իսկուրիա։

4. Արտաշատ—Խոյ—Պարեսակա։ Այս ճանապարհը, ինչպես պարզ երևում է Պետինգերյան քարտեզի նկարից, Արտաշատից դեպի Պարսկաստան էր գնում հին Կոգոմլիտ գավառի միջով և հին Որտսպուկի (Catispi, հավանական է ուղղել *Ortispi

կամ *Ortispu), Արտազի (Anteba, հավանորեն, պետք է ուղղել *Artaza) և «Նուարսակ»-ի (Nasabi) վրայով այժմյան Խոփ (Gobdi կամ Gobdie) և այստեղից Տարսվիշի (Trispeda, Tarspedo, այժմյան Տասվիշ, Տասուշ կամ Տերսուշ) և Պարեսակայի (Paresaca, հավանորեն՝ Պարսք) վրայով, որը գտնվում էր այժմյան Աշի-շայ գետի աջ կողմում, դեպի հին Եկբատանա (Ecbatanis, այժմյան Համադան):

5. Արտաշատ—[Արմաստիկա]— Այս ճանապարհադժի ուղղության մասին նոր լուսաբանություն է տվել, ինչպես ասացինք, Մարկվարտը: Բաղդատելով իրար հետ Պևտինգերյան քարտեզի և անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության վկայությունները՝ Մարկվարտը հանգել է այն եզրակացության, որ հռոմեական քարտեզի մեջ նշված անանուն մեծ քաղաքն Իբերիայի գլխավոր քաղաք Արմաստիկան կամ Արմոդիկեն է: Շրջանային այս ճանապարհը նա մատնացույց է անում Արտաշատի հյուսիսակողմում՝ Սևանա լճի և Կուր գետի ավազանի միջև: Ճանապարհի ուղղությունը նա ենթադրում է այժմյան Դիլիջանի վրայով և Աղստե գետի երկարությամբ մինչև Ղազախ ու այստեղից դեպի Տիդլիս և ապա Դեբեդ գետի երկարությամբ և այժմյան Կիրովականի վրայով ու Դիլիջանի շրջանով նորից դեպի Արտաշատ:

Այս մագիստրալ ճանապարհներով, ինչպես ցույց եմ տվել իմ աշխատություններում կատարվել են ո՛չ միայն միջազգային առևտրական հարաբերությունները և կարավանների շարժումները, այլև հայկական, հռոմեական, պարթևական և սասանյան զորքերի տեղաշարժումները: Պետք է սակայն ասել, որ պատերազմող զորքերի հարձակման ու նահանջի հին ճանապարհները, որոնք անորոշ ու անցողակի կերպով հիշված են մատենագրական հայ և օտար երկերում, մեծ մասամբ, սխալ էին լուսաբանվել պատմագիտական երկերում:

Արշակունիների հին մայրաքաղաք Արտաշատում, ինչպես երևում է Պևտինգերյան քարտեզի վկայություններից, խաչաձևվում էին առևտրական ճանապարհները և նա, իբրև հանգուցային կետ, ինչպես վկայում է Հուստինիանոսի օրենսգրքի 408/409 թվի կայսերական էդիկտը, եղել է միջազգային առևտրի ու փոխանակության կայան ու կենտրոն¹: էդիկտի բովանդակության քննությունից կարելի է հետևեցնել, որ համաձայնությունն այդ մասին Սասանյան

¹ Cod. Justin., IV, 63, 4.

Պարսկաստանի հետ կայացել էր, հավանորեն, 387 թվի դաշնագրով-
թյամբ՝ Հայաստանի բաժանումից հետո¹։ Ուշագրավ այս փաստը,
որ հենց Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո Արտաշատը
ճանաչված և եղել իբրև միջազգային առևտրի գլխավոր վայրերից
մեկը՝ կարևոր մի ակնարկ է, որ նա նույն միջազգային նշանակու-
թյունն ունեցած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց թագավորության
ժամանակ։

Իբրև հատուկ մի վայր, ուր թույլ էր տրված առևտուր անել եր-
կու կողմերի վաճառականներին, Արտաշատը, իսկ հետո Դվինը,
բնականաբար, ստացած պիտի լինեին միջազգային կենտրոնների
բնույթ։

Բյուզանդական կայսրության կողմից միջազգային այս առև-
տրի վրա, որը բացի Արտաշատից տեղի էր ունենում նաև հռոմեա-
կան Կալլինիկոնում և Պարսից իշխանության տակ գտնվող Մծբի-
նում, հսկողություն ունեին հատուկ պաշտոնյաներ, որ կոչվում էին
comites commerciorum²։ Մենանդրի պատմությունից հայտնի է
նույնպես, որ առևտրական հաղորդակցության այս վայրերն ան-
վանվել են dekateutêria, այսինքն՝ «տասնորդարաններ»։ Կ. Գյուտեր-
բոքը հոմարեն այս բառից հետևցնում է, որ

«երկու պետությունների համար էլ որոշված էր ներմուծության
մաքսը վաճառքին արժեքին տասը առ հարյուրը»³։

Առևտրական փոխանակության սահմանումը որոշ կետերում
միանգամայն հասկանալի է, որովհետև հին այս ժամանակներում
երթևեկության ազատություն այժմյան իմաստով գոյություն չուներ։
Հռոմեական ու, անշուշտ, նաև պարսկական օրենքների համաձայն՝
ազատ մոտքը մի պետությունից մյուսը խստիվ արգելված էր. ու-
տի և Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության
վաճառականները չէին կարող գնալ և իրենց ապրանքները տանել
Կոստանդնուպոլիս կամ Տիղբոն։ Նրանք իրար հետ պետք է հարա-
բերություն ունենային և առևտուր անեին միայն այն քաղաքներում,
որոնք որոշված էին հատուկ դաշնագրերով։

Չնայած միջազգային առևտրի կարևոր նշանակությանը Արշա-
կունյաց Հայաստանի տնտեսական կյանքում՝ տարօրինակ է խիստ,
որ հայ մատենագրական աղբյուրները կատարելապես լուռ են ու
մունջ և չունեն անգամ աղոտ վկայություններ այդ առևտրի, Հայաս-

¹ Տես Կ. Գյուտերբոգ, *Բիւզանդիոն և Պարսկաստան, Թարգմ. Հ. Համ-
բարյան, Վիեննա, 1911, էջ 96—98*։

² Տես Cod. Just., IV, 63, 6:

³ Գյուտերբոգ, *Բիւզանդիոն և Պարսկաստան, էջ 102*։

տանի քաղաքների ներքին կացության և նրանց առևտրական կա-
արհեստագործ բնակչության մասին:

Ուշադրության արժանի է նաև, որ առևտրականները և արհես-
տավորներն առանձնապես չեն մատնանշվում նաև աղբյուրների այն
վկայություններում, որոնց մեջ հիշատակված են նախարարական
Հայաստանի մյուս դասերը և համայն բնակչությունը:

Այդ պարզ երևում է, օրինակ, հետևյալ վկայություններից.

1. Ագաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 73 (Թիֆլիս, 1914)¹

«Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց, առ մեծամեծս և առ իշխանս
և առ նախարարս և առ գործակալս և առ մարդիկդ, որ ընդ
իմով իշխանութեան էք, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յագարակս,
առ աղատս և առ շինականս, միանգամայն իսկ առ ամենե-
սեան, ողջոյն»:

2. Փաւստոս, V, գլ. Լ, էջ 233 (Վենետիկ, 1889)²

«Եւ սգային [զՊապ] ամենայն աղաաք և շինականք ծագէ ի
ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց, աղատք և շինականք՝
ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ, հայ լեզուն առ հասարակ»:

3. Նույնը, III, գլ. ԻԱ, էջ 54³

«Ապա առաւել ժողովեցիսն ի մի ժողով միաբանութեանն
մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք,
աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դա-
տաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի զօրավարացն, այլ և ի շի-
նականաց անգամ ռամիկ մարդկանն»:

Խրիստոնեանի ասելով՝ քաղաքացիներն և արհեստավորներն
աղբյուրների մեջ չեն հիշատակվում առանձին նաև Սասանյան
Պարսկաստանում, այլ նրանք և երկրագործները միացած են միշտ
այս վերջին դասի մեջ, որ անվանվում է västryöshän⁴:

Նույնը մենք նկատում ենք հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն
այս շրջանում. այստեղ ևս, ինչպես տեսանք, քաղաքաբնակ հասա-
րակ ժողովուրդը և արհեստավորները «շինական»-ների հետ միա-
սին կազմում էին «ռամիկ» դասը:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» մեր աշխատու-
թյան մեջ մատնանշել էինք, որ Տիգրան Մեծի, ինչպես և Արշա-
կունյաց թագավորության ժամանակ, նաև, հավանորեն, մարզպա-
նության շրջանում, Հին Հայաստանի առևտրական կյանքում ղեկա-
վարող դեր էին կատարում ո՛չ թե իրենք՝ հայերը, այլ սեմական
գաղթականությունը, գլխավորապես հրեաները և ասորիները:

¹ S. Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 19:

Թե որքան մեծ է եղել այդ գաղթականության առևտրական դերը Հին Հայաստանում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, գրաբար լեզվի բառապաշարից, որի մեջ ամենասովորական տերմինները, որոնք կապ ունեն վաճառականության հետ, ինչպես՝ «գաղութ», «գումար», «խանութ», «կշիռ», «հաշիվ», «շուկա» են՝ փոխառություններ են ասորերենից¹:

Սեմական այդ գաղթականության մասին, ինչպես տեսանք, ուղղակի ցուցումներ ունեն Փավստոսը և Խորենացին, որոնք հիշատակում են նրանց գաղթեցումը Հայաստան Տիգրան Մեծի արշավանքների ժամանակ, նաև նկարագրում են նրանց գերեվարությունը և բնակեցումը Պարսկաստանում Շապուհ Բ-ի ժամանակ՝ 368—369 թվականների պարսկական արշավանքներից հետո:

Այս գաղթական բնակչության իրավական դրության մասին Հայաստանում մատենագրական աղբյուրները, դժբախտաբար, չեն տալիս նույնիսկ աղոտ տեղեկություններ: Կարելի է միայն ենթադրել, որ կրոնական տեսակետից նրանք ապրել են առանձնացած և ունեցել են, ըստ երևույթին, իրենց հատուկ աղոթարաններ:

«Գիրք թղթոց»-ի վկայություններից հայտնի է, օրինակ, որ վեցերորդ դարում քաղաքաբնակ գաղութների բնակչության մի մասը կազմել են նեստորականները, որոնք ունեցել են իրենց սեփական եպիսկոպոսը²:

Օտարազգի բնակիչների մեծ թիվը հայկական քաղաքներում և նրանց գերիշխող դերն ուշադրության արժանի մի փաստ են, որով բացատրվում է ըստ իս հայ մատենագիրների անհասկանալի լռությունը Հին Հայաստանի առևտրի ու վաճառականության մասին:

Ըստ երևույթին, այդ օտար գաղութները կողմնակի մի զանգված էին Հին Հայաստանի ֆեոդալական կյանքում և ձևականորեն չէին համարվում կարևոր ու անհրաժեշտ տարր նախարարական կազմակերպության: Հավանական է, իհարկե, որ իրենք՝ հայերը ևս որոշ դեր կատարում էին առևտրի ու վաճառականության մեջ, սակայն հնագույն այս շրջանում, ըստ երևույթին, դեռևս չէր առաջացել առանձնապես շերտավորված կամ զորեղացած հայ առևտրական այն դասը, որ հիշատակվում է մատենագրական աղբյուրներում Բագրատունյաց շրջանում:

Խոսելով «շինական» դասի մասին՝ վերև մենք շեշտել էինք, որ

¹ Տես «О торговле и городах Армении», էջ 69:

² Տես «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 70:

պատմական այս շրջանում գերակշռող էր Հին Հայաստանում բնական տնտեսության դերը:

Արդ՝ ինչպե՞ս հասկանալ այդ: Կարելի՞ է արդյոք դրանից հետևել, որ առևտուրը և փողային շրջանառությունը չեն ազդել և չեն անդրադարձել նույն շրջանի տնտեսական կյանքի վրա:

Նման ենթադրությունները կլինեին, իմ կարծիքով, ավելի քան անհավանական:

Ժիշտ է, միջազգային տարանցիկ առևտուրը կարող էր և չունենալ խոր և անմիջական ազդեցություն դյուղական տնտեսության վրա, սակայն ներքին առևտուրը, որ բավական զարգացած է եղել այս շրջանում, կարևոր մի ազդակ էր, որ որոշ չափով խախտում էր բնական տնտեսության հիմքերը և նպաստում դրամական շրջանառության ծավալման անգամ «շինական» տնտեսություններում:

«Շինական»-ները, ինչպես հայտնի է Շահապիվանի ժողովի կանոններից, վճարելու էին դրամական տուգանքներ. օրինակ՝ պոռնիկ «շինական»-ը՝ 100 դրամ, ամուլ կնոջ արձակող կամ ազդիկ առևանգող «շինական»-ը՝ 600 դրամ ևն:

Այս տուգանքները, որ գոյություն ունեին Շահապիվանի 443 թվի ժողովից հետո՝ ավելի քան հավանական է, որ գոյություն ունեցած պիտի լինեին նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Դրամական այդ վճարումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը հին այս ժամանակներում իր տնտեսական զարգացման ու դրամական շրջանառության տեսակետից գտնվել է համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա:

Ընդունելով բնական տնտեսության գերիշխող նշանակությունը Հին Հայաստանում, չպետք է, ուրեմն, աչքաթող անել, որ այդ տնտեսության կողքին աճում էին և զարգանում դրամական շրջանառության ու դրամական փոխանակության նոր ձևերը: Իսկ տնտեսական այդ նոր ձևերն անուղղակի ապացույցներ են ներքին շուկաների գոյության, որտեղ «շինական»-ները կարող էին վաճառել իրենց տնտեսության որոշ արտադրանքները:

Ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում, Հին Հայաստանում ևս այդ փոխանակությունը տեղի էր ունենում, գլխավորապես, ֆեոդալական շրջանների կենտրոնավայրերում, որոնք դժվարամատչելի բերդեր էին ու ամրություններ և պատերազմի ժամանակ ծառայում էին իբրև պատսպարան շրջակա բնակչության համար:

Ենթադրում են նույնպես, որ հենց իրենք՝ առևտրական հին քաղաքներն առաջ էին եկել նախկին բերդերի ու ամրացած տեղերի մոտ, որոնք բնակավայրեր էին ազդեցիկ մեծավորների: Ուշագրավ

է այդ տեսակետից, որ հին հայերենում «քաղաք» բառի սկզբնական նշանակութիւնն է՝ «պատնէշ, ամրութիւն»:

Նրա այդ նշանակութիւնը համապատասխանում է ռուսերեն городище բառին, ինչպես այդ պարզ երևում է հետևյալ վկայութիւններից.

1. Նդիշե, V, էջ 184 (Վենետիկ, 1864)՝

«Նվ գավառում այնտեղ կանգ առնելով՝ նա [Պարսից զորագլուխը] բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնէշ կանգնեցրեց, ցցապատեր շինեց և ամեն պատրաստութեամբ ամրացրեց իր քաղաքը»:

[Ծնւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ նորա՝ բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրև զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ»]:

2. Փավստոս, V, գլ. 17, էջ 241 (Վենետիկ 1889)՝

«Նա [Մուշեղը] խորհրդակցում էր Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով նաև կայսեր հետ, թե անհրաժեշտ է շինել Հայոց երկրում, ամեն մի գավառում, ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաքներ՝ յուրաքանչյուր գավառի մեջ կամ մի մի քաղաք, կամ երկ-երկու, և հարկավոր է դրանց հաստատել Հայոց ամբողջ երկրում, իբրև զորանիստ կայաններ»:

[«Խորհէր ևս [Մուշեղ] ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանիստ հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց»]:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, գիտական այն նորագույն տեսութիւնը, որ քաղաքների ծագումը բացատրում է ավաններից, որոնք գտնվել են բերդերի, ամրոցների, բուրգերի և այլ ամրութիւնների շուրջը, կատարելապես հաստատվում է նաև հայկական աղբյուրների տվյալներով:

Լուսաբանել պատմական այս շրջանի ներքին առևտրի վերաբերյալ մանրամասնութիւնները, դժբախտաբար, հնարավոր չէ՝ աղբյուրների ու նյութերի աղքատութեան պատճառով: Նույնը պետք է ասել նաև արտաքին առևտրի մասին:

Կողմնակի մի քանի ցուցումներից կարելի է միայն կռահել, որ Հին Հայաստանը, որի միջով անցնում էր միջազգային առևտրի հյուսիսային գիծը և որի մայրաքաղաքը այդ առևտրի կենտրոնավայրն էր, հավանորեն, ինքը ևս արտահանել է արտաքին շուկաներն իր տնտեսութեան նաև սեփական արտադրանքները:

Գ. Խալաթյանցի կարծիքով՝ արտահանության գլխավոր առարկաներն էին Հայաստանից. «ձիեր, ջորիներ, մետաղներ, ներկեր (գլխավորապես՝ այսպես կոչված «հայկական ներկը» — սանդիկ, որ նման էր ծիրանի ներկի), հացահատիկներ, գինի, յուղեր, նմանապես զանազան տեղական բանվածքներ»¹։ Դժբախտաբար, Խալաթյանցի այս ամփոփումը խիստ վիճելի է, որովհետև նրա ենթադրություններն արտահանության մի քանի առարկաների նկատմամբ հիմնավորված չեն և չեն հաստատվում աղբյուրների վկայություններով։

Ինչպես ցույց ենք տվել մեր աշխատությունների մեջ, որոշ տեղեկություններ Հայաստանի արտաքին ապրանքափոխանակման մասին տալիս են, գլխավորապես, արաբական աղբյուրները, իսկ հնագույն մատենագիրները միջանկյալ կերպով միայն հիշատակում են երբեմն այն հաղվագյուտ առարկաները, որոնք արտահանվել են Հայաստանից։

Պլինիոսը, օրինակ, իր «Բնական պատմության» մեջ հիշում է Հայաստանի հետևյալ բույսերը, ներկերը և քարերը՝ adamantis բույսը, laser՝ որ հյուսվում էր laserpitium-ի, որը բուսնում էր Պարսկաստանում, Մեդիայում և Հայաստանում և, իբրև բժշկական բույս՝ արտահանվում էր Հռոմ. Հայաստանում պատրաստվող մի ներկ, որը նկարիչներն անվանում էին orobitis. Հայաստանից ստացվող մի քար, որ կոչվում էր armenium և ներկում ոսկեբորակի (chrysocola-ի) նման. alumen շիպ և սրոցաքարեր²։

Բժիշկ Դիոսկորիդը, որ ապրում էր առաջին դարում Քրիստոսից հետո, հաղորդում է, որ «ամենալավ amomum-ը (համեմը) համարվում է հայկականը»³, իսկ Թեոֆիլոսի մետրոպոլիտ Նվստաթիոսը, որն օգտվել է հին աղբյուրներից, վկայում է, որ հայերի մոտ արդյունահանվում էին քարեր, որոնցով փորագրում և պատրաստում էին կնիքներ⁴։

Բժշկական բույսերի և «որդան կարմիր» ներկի մասին, որ վա-

¹ Г. Халатьянц, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 170, նաև Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918, էջ 32։

² С. Plinii Secundi, Naturalis historiae, XIX, 15, 2. XXIV, 102, 2. XXXIII, 27, 1, XXXV, 28, 1 և 52, 2. XXXVI, 47, 1. Երև. հրատ. Littré, t. I—II, Paris. 1883։

³ Տե՛ս Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, I, СПб., 1880, էջ 507։

⁴ Նույնը, էջ 205։

ճառվում էին և թերևս նաև արտահանվում, տալիս է մի քանի տեղեկություններ Ղազար Փարպեցին:

1. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. է, էջ 9 (Տփղիս, 1904):

«Այնտեղ [Այրարատյան գավառում] գտնվում են նաև զանազան տեսակ բույսերի արմատներ օգտակար դեղերի պետքերի համար, որ ճարտարագետ, տեղյակ ու հմուտ բժիշկների պատրաստուկներ են՝ արագ բուժող ու ցավերն ամոքող սպեղանիներ, և կամ իբրև խմելիք՝ բուժում են երկարատև հիվանդությունները»:

[«Անգ գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց, ըստ ճարտարագէտ ճանաչողութեան ստուգահմուտ բժշկացն յօրինուածոցն, երազահաս ախտահարած սպեղանիք, և կամ արբամբ երկարելոցն ի ցաւ պատահացուցանեն առողջութիւն»]:

2. Նույնը, I, գլ. է, էջ 10՝

«Նաև եղեգնյա բույսերի արմատներ ամենաբաղձալի Այրարատյան դաշտը սնուցանում է իր մեջ ո՛չ իզուր, այլ նրանցից առաջանում են որդեր կարմիր տեսք ունեցող գունավոր զարդարանքի համար, որ շահասեր մարդկանց օգուտ է տալիս և շքեղություն»:

[«Նաև զարմատս եղէգնասէր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատայ, այլ և ի նման ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիւնս»]:

Բացի օտար աղբյուրների և Փարպեցու մոտ հիշատակված ներկերից, բժշկական բույսերից և քարերից՝ հավանական է նույնպես, որ Հայաստանից արտահանվել են ձիեր, ջորիներ, գինիներ ո՛չ միայն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում¹, այլև հետագա դարերում:

Կասկածելի է սակայն և անապացույց հացահատիկների և յուղերի արտահանումը Հայաստանից, որ մատնացույց է արված հալաթյանցի և Բրյուռովի մոտ:

Հնարավոր է, իհարկե, և ավելի քան հավանական, որ Հայաստանից դուրս են տարվել և վաճառվել բացի վերոհիշյալ առարկաներից նաև երկրի տնտեսության ավելի վեական ու կարևոր արտադրանքները, սակայն այդ մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ չկան փաստական տեղեկություններ:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 10—12:

Համառոտ մեր այս դիտողությունները, որ հիմնված են աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկությունների վրա, թեև չեն տալիս պարզ և լրիվ պատկերը Հին Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտրի, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանք հաստատում են այդ առևտրի կարևոր նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքում և բացատրում փողային շրջանառության այն լայն տարածումը պատմական այս շրջանում, որ մենք մատնանշել էինք:

Միանգամայն անբավարար են մատենագրական աղոտ ու պատահական վկայությունները նաև Արշակունյաց Հայաստանի արհեստավորության մասին:

Անհրաժեշտ է նախ մատնանշել, որ հին հայերենում արհեստ և արվեստ բառերն իրարից չէին տարբերվում: Թե արհեստով և թե արվեստով պարապողներին անվանում էին «արուեստաւոր», սակայն, երբ մատնանշում էին արհեստների հատուկ բնույթը՝ այս վերջիններն անվանվում էին երբեմն ժճեռական արհեստք» կամ «անբան արհեստք», իսկ արհեստավորները՝ նաև «արուեստաւոր գործաւոր» կամ «արուեստագործ»:

Բացի սովորական արհեստներից, Հին Հայաստանում, ինչպես և Աղվանքում, զարգացած է եղել նաև մետաղագործությունը՝ «գիտութիւն ոսկեծնութեան և արծաթահանութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան»՝ որի մասին ունեն ուշագրավ վկայություններ Ղազար Փարպեցին և Մովսես Կաղանկատվացին¹:

Նիկ. Մառի կարծիքով, թե հին հայերը և թե կովկասյան մյուս ժողովուրդները կուլտուրական իրենց կյանքի որոշ կողմերը, ի միջի այլոց, նաև մետաղագործությունը՝ ժառանգել էին հարեթական բնիկներից, որոնց մոտ մետաղագործության արհեստները զարգացած էին դեռ հնագույն շրջանում²: Մառը ենթադրում է բացի այդ, որ արհեստներով և նյութական կուլտուրայի առարկաների զանազան տեսակ արտադրություններով զբաղվել են տարբեր ցեղեր և այդ որոշ տեղերում պահպանվել է մինչև մեր օրերը³: Նա ընդունում է նույնպես արհեստագործության ժառանգական լինելը, արհեստակցական եղբայրությունների գոյությունը և ընտրական սկզբունքների կիրառումն այս կազմակերպություններում, որոնք հետագայում վերածվել են համքարությունների⁴:

¹ ՏԵՍ Ղազար Փարպեցի, I, գլ. է. էջ 10 (Տփղիս, 1904) և Մովսես Կաղանկատվացի, հրատ. Մ. Էմինի, Մոսկվա, 1890, II, գլ. ԺԶ, էջ 131:

² ՏԵՍ Н. Марр, Кавказский культурный мкр н Армения, Петроград, 1915, էջ 30:

³ Նույնը, էջ 16:

⁴ Նույնը, էջ 17:

Մառի այս ենթադրությունները հնարավոր ու հավանական կռահումներ են, որ կարոտ են սակայն վերահաստատման փաստական վկայությունների օգնությամբ:

Որ տնայնագործական արհեստները լայն կերպով տարածված են եղել ո՛չ միայն «շինական»-ների, այլև ազնվականների ընտանիքներում՝ այդ երևում է Նդիշեի հետևյալ վկայությունից.

«Իսկ կալանավորների կանայք,— ասում է Նդիշեն,— հոժարաբար զսպեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից եղան սուրբ կալանավորների չարչարանքներին. իրենց կյանքում նմանվեցին մահացած քաջ նահատակներին և հեռվից մխիթարող վարդապետներ դառան բանտարկյալներին: Աշխատեցին և կերակրվեցին իրենց մատներով և այն ոռճիկը. որ նրանց նշանակված էր արքունիքից, ամեն տարի թոշակ էին դարձնում և տալիս էին, որ տանեն նրանց մխիթարելու համար»:

[Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ չարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանդարգեւեացն: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և ղկարգեալ ոռճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և տալին տանել նոցա ի մխիթարութիւն»]¹:

Արհեստների վերաբերյալ հմտությունը՝ որպես ապրուստի հայթայթման միջոց՝ մատնանշված է նաև Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ:

«Այն ժամանակ,— վկայում է Ագաթանգեղոսը,— նրանք [Գայանեն ընկերուհիների հետ] եկան հասան Հայոց երկիրը՝ Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որ անվանում են նաև Նորաքաղաք, Հայոց թագավորների նստավայրը: Այնուհետև, երբ նրանք եկան՝ մտան այգեստանի խաղող կոխելու տեղը, որ շինված էր հյուսիս-արևելյան կողմում. և նրանք կերակրվում էին, ծախելով քաղաքում իրենց ունեցվածքը. իրենց հետ ուրիշ որևէ ծախսելու փող չունէին՝ բայց միայն մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության արհեստը և ապակեղեն ուղտնքներ պատրաստելով՝ տալիս էր իբրև վճար սնունդի՝ իր և ամենօրյա ուտելիքի օրածախք»:

[«Յայնմ ժամանակի դային հասանէին յերկիրն. Հայոց, յԱյ-

¹ Նդիշե, Ը, էջ 359 (Վենետիկ, 1864):

բարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, զոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս թագաւորանցն Հայոց: Այնուհետև եկեալ մտանէին ի հնձանայարկս այգեստանայն, որ կան շինեալ ի հիւսիսոյ յարեւելից կուտէ. և կերակրէին ընչիւք իւրեանց ի վաճառաց քաղաքին. և ոչ ինչ ալ ինչ դոյր թոշակ ընդ Նոսա դոր ունէին. բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր արուեստ ապակագործութեան՝ առնել ուլունս ապակեղէնս, և տալ գինս ընդ կերակրոյ աւուրն պարենի ոռճկի»¹:

Մենք տեսանք, որ Հին Հայաստանի քաղաքների բնակչության մի ստվար մասը կազմում էին օտարազգի գաղթականները: Ինչպես մեր աշխատությունների մեջ մատնացուլց ենք արել՝ հելլենիստական քաղաքների բնակչության գաղթեցումը Հայաստան տեղի էր ունենում Հայաստանի հելլենականացման ու կուլտուրական զարգացման նպատակով²: Տեղահանված նոր բնակչությունը ոչ միայն նպաստել էր առևտրի բարդավաճմանը, այլև արհեստների ու արդյունագործության:

Ավելի քան հավանական է, որ Հին Հայաստանի քաղաքաբնակ օտարազգիների մի խոշոր մասը բաղկացած պիտի լիներ որակյալ արհեստավորներից:

Ընդունելով, որ առևտուրը և արհեստները բավականաչափ զարգացած են եղել Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքներում՝ չպետք է սակայն գերազնահատել քաղաքների նշանակությունը պատմական այս շրջանում և վերագրել նրանց տնտեսական ու քաղաքական այն մեծ դերը որ ունեին Արևմտյան Միջոպայի քաղաքներն ու ժամանակագրում:

Օտարազգի գաղութները քաղաքներում չունեին, բնականաբար, այն սոցիալական կշիռն ու նշանակությունը, որ հետագայում Բագրատունյաց ժամանակ սկսել էր հետզհետե ձեռք բերել բնիկ հայկական բուրժուազիան: Բացի այդ, պատմական այս շրջանի քաղաքները՝ անգամ Արտաշատը, որ միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն էր, չէին կորցրել իրենց գյուղական և երկրագործական լինույթը և նրանց բնակչության մի ստվար մասը շարունակում էր զբաղվել երկրագործությամբ:

Քաղաքների բնակչության իրավական դրության մասին մատենագրական հնագույն աղբյուրները չեն տալիս և ոչ մի տեղեկություն. միայն հետագա պատմիչների վկայություններից կարելի է

¹ Ագաթանգեղոս, Թեֆլիս, 1914, գլ. ԺԳ, էջ 84:

² Տես Ն. Մանանդյան, Տիգրան Բ. և Հոռմը, Երևան, 1940, էջ 62 և ուրիշ:

կռահել, որ քաղաքացիներն ունեցել են ինչ-որ արտոնութիւններ։ որոնք մնում են սակայն մուժ ու անորոշ։

Խոսելով Վաղարշակ Թագավորի սահմանած կարգերի մասին՝ Խորենացին ակնարկում է, որ քաղաքացիներն իրենց սոցիալական դրութեամբ ավելի բարձր են դասված եղել, քան գեղջուկները։

«Հրաման է տալիս [Վաղարշակը],—ասում է Խորենացին,— որ քաղաքացի մարդիկ ավելի հարգված ու պատվված լինեն, քան գյուղացիները և որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին, իսկ քաղաքացիները շատ չպարծենան գյուղացիների մոտ, այլ նրանց հետ վարվեն եղբայրաբար, որպեսզի պահպանվի բարեկարգութիւնը և աննախանձ կյանքը, որ պատճառ են բարեկեցութեան և կենաց խաղաղութեան»։

[«Հրաման տայ՝ և քաղաքացեաց մարդկսն արգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շէնութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք»]¹։

Կարևորն այս վկայութեան մեջ ո՛չ թե նրա պատմական կողմն է, այլ այն, որ Խորենացու ժամանակ քաղաքացիներն ավելի հարգված ու արտոնված դաս են համարվել, քան գյուղացիները։

Քաղաքացիների այս արտոնյալ դրութիւնը մատնացուցց է արված նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու ուշագրավ մի վկայութեան մեջ։ Խոսելով Զվարթնոց եկեղեցու շինութեան մասին՝ նա հաղորդում է, որ Ներսես Գ կաթողիկոսը

«Ազատ ժամանակ գտնելով՝ իր շինած հրաշակերտ եկեղեցու դրսի կողմը փակում ու ամրացնում է պաշտպանող շրջապարիսպով և բնակվելու տուն է կառուցում իրեն համար սրա ներսում կոփած հաստահեղույս քարերից։ Այլև նույնպես հաստատում ու բնակեցնում է այնտեղ երդերի մարդկանց բազմութիւնը քաղաքների բնակչութեան պայմանով»։

[«Բայց հայրապետն Ներսէս պարապ անձին գտեալ՝ զբոտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահեղոյս կոփածոյ

¹ Խորենացի, II, ԳԼ Ը, էջ 117—118 (Տփղիս, 1913)։

բարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդո մարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց»¹:

Կարելի է ավելի քան հավանական համարել, որ երդերի բնականցման կարգը քաղաքների բնակչության պայմանով, որ պարզապէս հատուկ մի արտոնություն էր, գոյութիւն է ունեցել ո՛չ միայն մարզպանության, այլև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ:

Առևտրի, քաղաքների ու արհեստների խնդիրը լուսաբանելուց հետո՝ անհրաժեշտ է քննության առնել նաև ստրկության հարցը, որի գոյութիւնը ժխտվել է հաճախ հայագիտական նորագույն ուսումնասիրութիւններում:

Իհարկե, խոսք անգամ չի կարող լինել, որ իբր թե Հին Հայաստանում գոյութիւն չեն ունեցել ստրուկներ և որ Հայաստանն այդ տեսակեօրէից բացառիկ մի երկիր է եղել Մերձավոր Արևելքում:

Ստրկութիւնը համատարած ու ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի և ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ բացառութիւն էր կարող կազմել նաև Հին Հայաստանը:

Նվ իրավի՛ որ հին հայկական կյանքում ևս ստրկութիւնն անխուսափելի էր, ինչպես և մյուս երկիրներում, այդ հաստատում են հենց մատենագրական հայ աղբյուրները, որոնց մեջ ստրուկների մասին կան պարզ ու որոշ վկայութիւններ, որ հաճախ անտես են արվել նախորդ աշխատութիւններում:

Բայց նախ քննենք այն տերմինները, որ հին հայերենում նշանակել են ստրուկ կամ ստրկութիւն:

Վերև մենք տեսանք, որ նախարարական Հայաստանում «ծառայ» էին անվանվում թե ստրուկները և թե ֆեոդալական սահդուղքի ստորադրյալ դասերն իրենց սենյորների կամ «տէր»-երի հանդեպ: Մատենագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված են երեք տարբեր տեսակի «ծառայութիւն»՝ «ի սպասու ծառայութիւն», «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն» և «ի ստրկաց կարգի» կամ «ստրկութեան ծառայութիւն»:

«Մատայութիւն» և «ծառայ» տերմիններին այս վերջին իմաստով համապատասխանել են հին հայերենում նաև «ստրկութիւն» և «ստրով» բառերը:

Ուշագրավ է սակայն, որ «ծառայ» և «ստրով» անվանվել են այդ ստրուկները, իսկ կին ստրուկները կոչվել են «աղախին»: Ուրեմն՝ «ստրով» և ստրկութիւն գաղափարների համար գործ են

¹ Հովհաննէս կաթողիկոս Դրսսլառեակեցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 88:

ածվել հին հայերենում հետևյալ բառերը՝ «ծառայ», «ստրուկ», «աղախին» և «ծառայութիւն», «ստրկութիւն» ու «աղախնութիւն»:

Արդ՝ աղբյուրների վկայություններից միանգամայն պարզ երեւում է, որ «ծառայ» կամ «ստրուկ» և «աղախին» ունեցել են պատմական հին շրջանում և՛ Արշակունիները, և՛ նախարարները, և՛ մյուս ազնվականները:

Իբրև ստրկատիրության տարածման ապացույց կարող են ծառայել հետևյալ վկայությունները¹.

1. Փալստոս, IV, գլ. ԺԵ, էջ 127 (Վենետիկ, 1889)՝

«Իսկ սուրբ Ներսես կաթողիկոսն Արշակ թագավորի երեսն այլևս չտեսավ մինչև նրա կորստյան օրը: Ուստի Ներսեսի փոխարեն քրիստոնեության գլուխ նշանակեցին Չունակ անունով մեկին, որը ստրուկ էր և արքունի ստրուկներիցն էր»:

[«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կորստեան. այլ փոխանակ Ներսիսի զՉունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի»]:

2. Խորենացի, I, գլ. ԺԲ, էջ 41 (Տփղիս, 1913)՝

«Սրան [Սիսակին] է տալիս [Գեղամը] իր գույքի մեծ մասը և «ծառայ»-ներ, բազմաթիվ անձինք, ու նրան ժառանգության սահման է կտրում ծովից դեպի արևելք ևն.»:

[«Սմա զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ և ծառայս անձինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արևելս ևն.»]:

3. Նույնը, II, գլ. ԽԸ, էջ 175՝

«Եվ ապա ավար է առնում [Սմբատը] Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի «ծառայ»-ներ, նաև մեհյանների գանձերից ամենաընտիրները և բերում է Արտաշեսին: Եվ Արտաշեսը պարգևում է Սմբատին Երվազի «ծառայ»-ներին»:

[«Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս անձինս հինգ հարյուր, նաև զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ»]:

4. Եղիշե, VII, էջ 235 (Վենետիկ, 1864)՝

«Նրա [Վասակի] դեմ ամբաստանություններ մեջ բերեց նույն-

¹ Ավելի մանրամասն կերպով վկայություններ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 234—239):

պես և Մուշկան Նյուսալավուրտը և պատերազմակից իր ընկերների հետ հայտնեց, թե պատերազմը վերջանալուց հետո էլ Վասակը շատ արյուն թափել տվեց. թե ինչպես նա սուտ երդումներով խաբում ու ամրոցներից ցած վեր իջեցնում. ոմանց արքունի «ծառայ»-ներից ու «աղախին»-ներից նա կոտորում էր, ոմանց էլ գերի էր տանում»:

[Ընա և ի մէջ իսկ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիւսալավուրտ, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում արիւն հետ հեղու Վասակ. թէ որպէս սուտ երդամաբք խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր զծառայս և զաղախնայս արքունիս]:

5. Նույնը, VII, 42 247՝

«և փախան նրանից [Վասակից] նրա ձեռնասուն «ծառայ»-ները»:

[«և փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա»]: Բոլոր այս վկայութիւններում «ծառայ», «ստրուկ» և «աղախին» նշանակում են, հավանորեն, ստրուկ:

Մատենադրական աղբյուրներում պարզ ու որոշ մատնանշված են նաև ստրկութեան գլխավոր աղբյուրները:

Ստրկութեան աղբյուրներից ամենահիմնականը պետք է համարել, անշուշտ, գերեվարութիւնը, որի մասին հետաքրքիր ու խիստ կարևոր մի վկայութիւն ունի Անանիա Շիրակացին իր «Յաղագս հարցման և լուծման» գրվածքում:

«Ներսէհ Կամսարական՝ որդի Արշավրի, այս Ներսէհի անվանակիցը և նախնին, հաղթելով պատերազմում բաղուճներին՝ վերցնում է խիստ շատ գերիներ, Հասնելով թագավորական արքունիքը՝ գերիների կեսը նա նվիրում է Պարսից թագավորին: Այնուհետև, հաշվելով մյուս կեսը՝ թագավորի որդուն ևս նվիրում է գերիների յոթերորդ մասը: Ապա, հրաժեշտ տալով ներանց՝ ճանապարհ է ընկնում դեպի իր աշխարհը և, գալով Գարիկպետի տունը, խիստ մեծարվում է սրանից՝ ո՛չ որպես նախարար, այլ որպես մի ինչ-որ թագավոր. Ուստի և տալիս է նրան գերիների ութերորդ մասը: Գալով սպայապետի մոտ, որն անվանվում էր Խորավարան՝ առավել ևս սրանից է մեծարվում, ուստի սրան ևս տալիս է գերիների տասնչորսերորդ մասը: Ավելի առաջ գալով՝ հասնում է իր աշխարհը և այստեղ ընդառաջ է գալիս իր փոքր եղբայր Հրահատը. նրան տալիս է գերիների տասներեքերորդ մասը: Նրբ ավելի առաջ է գալիս՝

նրան դիմավորում են հայ ազատները, որոնց տալիս է գերինների իններորդ մասը: Գալով Վաղարշապատ՝ սուրբ եկեղեցիներին տալիս է գերինների տասնվեցերորդ մասը: Ապա գալիս է իր մեծ եղբայր Սահակը և նրան ևս տալիս է գերինների քսաներորդ մասը, և մնում է իրեն հինգհարյուր յոթանասուն հոգի: Արդ՝ իմացի՛ր, թե որքան էին բոլոր գերինները»:

[«Ներսեհ Կամսարական որդի Արշալի, անուանակից և նախնի այսմ Ներսեհի, ի յաղթել պատերազմաւ բահլճացն առնու գերի սաստիկ յոյժ. և հասեալ ի դուռն արքունի՝ ընծայեցուցանէ թագաւորին Պարսից զհասարակ գերւոյն. և թուեալ զհասարակն՝ ևս ընծայէ որդւոյ արքայի զեաւթներորդ մասն. և հրաժարեալ ի նոցանէ, դառնայ յաշխարհն իւր և եկեալ ի տուն Դարիկպետի՝ յոյժ մեծարի ի նմանէ, ոչ որպէս զնախարար, այլ որպէս զմի ոք ի թագաւորաց. և սա տայ նմա զութերորդ մասն գերւոյն. և եկեալ առ սպայապետն, զոր հորաւարանայ կոչեն, և առաւել ևս ի նմանէ մեծարեալ՝ տայ նմա զչորեք տասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ՝ հասանէ յաշխարհ իւր, և ընդ առաջ լինի նմա եղբայր իւր կրտսեր Հրահատ, և տայ նմա զերեքտասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատք Հայոց և տայ նոցա դիններորդ մասն գերւոյն. և եկեալ ի Վաղարշապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զվեշտասաներորդ մասն գերւոյն և եկեալ Սահակ աւագ եղբայր իւր՝ տայ նմա զքսաներորդ մասն գերւոյն. և իւր մնաց հինգհարեւր և եաւթանասուն անձն: Արդ գիտեա՛ թէ ընդ ամենայն քանի՞ է լեալ»¹:

Հարցման լուծումից իմանում ենք, որ իր Հրահատ եղբորը Ներսեհը տվել է 60 գերի, «ազատ»-ներին՝ 80, Վաղարշապատի եկեղեցիներին՝ 40 և իր Սահակ եղբորը՝ 30 գերի, իսկ գերինների ընդհանուր թիվը եղել է՝ 2240:

Անանիա Շիրակացու այս վկայությունը ո՛չ միայն ցույց է տալիս ստրկության հիմնական աղբյուրը, այլև հաստատում է նույնպես, որ ստրուկներ ունեցել են բացի ազնվականներից նաև եկեղեցիները:

Ստրկության մի ուրիշ կարևոր աղբյուր էր վաճառքը և գնումը, որի մասին կան որոշ վկայություններ Կանոնագրքում²:

¹ ՏՅ՝ „Вопросы и решения“, изд. И. Орбели, Петроград, 1918, էջ 26-ի և հարցումն:

² ՏՅ՝ «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլաճյանի, էջ 65, 108 և 115:

Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է նաև, որ Հին Հայաստանում ևս, ինչպես և Ռուսաստանում ու Միջնադարյան Եվրոպայում, ստրուկ փին դառնում նաև ազատ մարդիկ, որոնք չէին կարող վճարել իրենց պարտքերը: Ստրկության այս երրորդ աղբյուրը մանրամասն կերպով նկարագրված է, օրինակ, Հովհան Մանդակունու «Վասն փոխոց և վաշխից» ճառում¹:

Ստրուկների աշխատանքից օգտվել են, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, գլխավորապես ընտանիքներում:

Բայց խորենացու Պատմության մեջ կան մի քանի ակնարկներ, որոնցից կարելի է թերևս կոհհել, որ գերիներին երբեմն բնակեցրել են գյուղերում և օգտագործել նրանց երկրագործական աշխատանքներում: Աղոտ ակնարկներ այդ մասին գտնվում են Խորենացու հետևյալ վկայություններում.

1. Խորենացի, II, գլ. ԽԸ, էջ 175 (Տիգրիս, 1913):

«Այն ժամանակ Սմբատը Նրվազի ծառաներին, որ գերի էր բերել Բագարանից, տարավ բնակեցրեց Մասիսի թիկունքում. տալով ձեռակերտին միևնույն Բագարան անունը»:

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Նրուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»:

2. Նույնը, II, գլ. ԾԳ, էջ 183:

«Արտաշեսի հրամանով բնակություն է հաստատում [Սմբատը] Տմորիքում, որն այժմ կոչվում է Կորդրիք, և գերիների բազմությունը նստեցնում է Ալկիում»:

«Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերտյն»:

Խորենացու այս վկայությունները մեկնելիս՝ նկատի պետք է ունենալ ո՛չ թե նրանց պատմական ճշտությունը, այլ գերիների բնակեցումը գյուղերում, որ կարող է իրական փաստ լինել նախարարական Հայաստանի կենցաղում:

Եթե հնարավոր լինի ապագայում հիմնավորել մեր գիտողությունն ավելի հաստատուն փաստերով՝ այդ կարող է թերևս լինել մի ապացույց, որ Հին Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել ստրուկ գյուղացիներ, որոնք սոցիալական իրենց կացությամբ տարբերվել են, հավանորեն, «չինական»-ներից:

Ընդունելով ստրկության գոյությունը նախարարական Հայաստանում՝ չպետք է, իհարկե, նրա նշանակությունը գերազնահատել

¹ «Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց հայրապետի, ճառք», Երկ. տպ., Վեներիկ, 1880, էջ 65—66:

և համարել ստրկական աշխատանքը հիմնական ու առաջնակարգ ազդակ Հայաստանի տնտեսական զարգացման:

Հին Հայաստանում, ինչպես և արևելյան մյուս երկիրներում, ստրկությունը բնավ չի խաղացել այն դերը, որ նրան սխալմամբ վերագրել է Բորյանը¹: Միանգամայն պարզ է, որ նախարարական Հայաստանի տնտեսական հիմքը կիսազատ «շինականն» էր և ոչ ստրուկը, որի տնտեսական դերը պետք է համարել երկրորդական:

Ստրկությունը Հին Հայաստանում չի կարող, անշուշտ, համեմատվել իր ծավալով և իր տնտեսական նշանակությամբ Հին Հունաստանի կամ Հռոմի ստրկության հետ, ուր ստրուկները կազմում էին բնակչության ստվար մեծամասնությունը և գլխավոր արտադրող տարրն էին ո՛չ միայն արդյունագործության մեջ, այլև գյուղատնտեսության:

Ստրուկների իրավական դրության մասին պատմական այս հին շրջանում մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Ստրկական աշխատանքի շահագործման աստիճանը և ձևը, ինչպես հայտնի է, կախված են եղել յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական միջավայրից և ապրանքափոխանակության նվազ կամ լայն զարգացումից:

Մենք տեսանք, որ պատմական այս հին շրջանում թեև զարգանում էին Արշակունյաց Հայաստանում թե առևտուրը և թե դրամական շրջանառությունը, սակայն ոչ այն մեծ ծավալով, ինչպես Հունաստանում կամ Հռոմում: Ֆեոդալիզմի այս շրջանում գերակշռող նշանակություն ունեւր Հայաստանում բնական տնտեսությունը: Իրենք՝ հայ նախարարները, որ մեծ մասամբ զինվորականներ էին, չունեին, ինչպես ասացինք, սեփական ու ինքնուրույն խոշոր տնտեսություններ: Բացի այդ, ցորենը և գյուղատնտեսության մյուս արտադրանքները չէին դառնել լայն շուկայի ապրանք:

Հասկանալի է, որ տնտեսական այս պայմաններում չկար դեռևս ստրկական աշխատանքը շահագործելու այն խթանը, որ գոյություն ունեւր ապրանքային ու փողային տնտեսության լայն զարգացման շրջաններում:

Այդ է պատճառը, որ պատմական այս շրջանում ստրուկների իրավական դրությունը մենք ենթադրում ենք համեմատաբար ավելի մեղմ, քան հանրապետական Հռոմում կամ կապիտալիստական երկիրներում:

¹ Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, Москва, 1928, часть I, էջ 72—111:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՑԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

- Aslan Kévork*, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.
- Baynes Norman H.*, Cambridge Medieval History, vol. I, Cambridge, 1936.
- Բաժմալյան Կ. Յ., Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914:
- Брюсов В.*, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940.
- Դաբրեժյան Հ., Տիեզերական պատմութիւն, հատ. Բ, Վիեննա, 1852:
- Կարազաշյան Ա. Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ և Գ, Թիֆլիս, 1895:
- Գեյցեր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Գր. վ. Գալմաթյարյանի, Վիեննա, 1897:
- Gutschmid Alf. von*, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.
- Դոլենտ Ն. և Խաչ Ա., Պատմութիւն հին հայերի, պրակ երրորդ, ֆրանս. ընագր. Թարգմ. Ռ. Քաշրերունի, Թիֆլիս, 1910:
- Lebeau*, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition par Saint-Martin, t. I—IV, Paris, 1824.
- Լեո, Հայոց պատմութիւն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917:
- Халатаянц Г.*, Очерк истории Армении, Москва, 1910.
- Christensen A.*, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944.
- Cambridge Ancient History, vol. XI, Cambridge, 1936 (գլուխ III — M. Rostovtzeff, գլուխ V և VI — R. P. Longden, գլուխ VIII և IX — W. Weber):
- Լուսինք, vol. XII, Cambridge, 1939:
- Костаянц К.*, История Армении, Краткий очерк, Москва, 1911.
- Homo Léon*, Histoire générale Գլոցի, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine, t. III, Le Haut-Empire, Paris, 1933.
- Манандян Я.*, Краткий обзор истории древней Армении, Москва, 1943.
- Խաճաճլյան Հ. Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. Ա, «Կգրից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 մ. թ. հ.)», Երևան, 1944:
- Mommsen Th.*, Römische Geschichte, Bd. V, dritte Auflage, Berlin, 1886.
- Morgan J.*, Histoire du peuple arménien, Nancy — Paris — Strasbourg, 1910.
- Justi F.*, Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, Band 5. Lieferung, Strassburg, 1903.
- Nöldeke Th.*, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887.

Զամշյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա., Վենետիկ, 1784.

Rostoutzeff M., Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II, übersetzt v. L. Wickert, Leipzig.

Sandalgjan Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II. Rome, 1917.

Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

Բ. ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Ասատուրյան Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդ մէջ Հայաստանի և Հռոմի մայ 190-էն ն. Ք. մինչև 428, յ. Ք., Վենետիկ, 1912.

Dulaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.

Իսկանդրյան Ղ., Հնախօսութիւն Հին Հայաստանի, հատ. Ա—Գ, Վենետիկ, 1835.

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.

Халатьянц Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского. Москва, 1896.

Его же, Армянские Аршакиды в истории Армении Моисея Хоренского. Москва, 1903.

Кулаковский Ю., История Византии, т. I, второе издание, Киев, 1913.

Krumbacher K., Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897.

Հյուրըման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլիգիկճյան, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատեն., ԾԳ.

Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1895.

Манандян Я. А., О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры), Ереван, 1930.

Մանեանդյան Հ., Տեղւոյից մը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934.

Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսակոսի թարգմանի, Երևան, 1936.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901.

Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen Nation. Potsdam, 1919.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896, —և— նաև Philologus, Bd. 54 և 55.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905, —և— նաև Philologus, Supplementband, X, Heft I:

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Chapot V., La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907.

Տաշյան Հ., Արշակունի դրամներ, Վիեննա, 1919.

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ա—Դ

Ա. Տրդատ Ա-ը և նրա ճաշորդները:— Բ. Տրայանոսի հայկական և պարսկական արշավանքները և ազատամարտայունները հռոմայեցիների դեմ:— Գ. Վաղարշ Ա. Սոհմոս, Բակուր և հռոմա-պարսկական զանգվածային Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակ:— Դ. Հայաստանի Սեպտիմոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կոնստանտինոսի արշավանքների ժամանակ:

Տրդատ Ա-ից սկսած մինչև Սասանյանների տիրապետության հաստատումը Պարսկաստանում (62—226) հայ ժողովրդի պատմությունը մեզ մանրամասն հայտնի չէ: Այս ժամանակաշրջանի համար հիմնական աղբյուրներ են հունա-հռոմեական պատմական երկերը, որոնց հաղորդած տեղեկությունները Հայաստանի մասին. ինչպես հայտնի է, աղբյուրիկ են ու կցկտուր: Սակայն, զուգադրելով ու քննադատաբար համեմատելով այդ տեղեկությունները հայկական աղբյուրների մեջ պահպանված պատմական հիշողությունների հետ՝ հնարավոր է տալ Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների պատմությունն ավելի ճշգրիտ և ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է պատմագիտական նախկին աշխատություններում:

Ա—Դ գլուխների համար կարևորագույն օտար աղբյուրներն են Կասսիոս Դիոնի (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.) «Հռոմեական պատմությունը», որի մեջ նկարագրված են քաղաքական անցքերն էնեասից սկսած մինչև 229 թիվը, և Փլավիոս Ատրիանոսի (II դար մեր թ. հ.) «Պարթևական պատմությունը» (Παρθικα), որից պահպանվել են միայն նախավաթիվ հատուկտոր քաղվածքներ այլևայլ երկերում: Ատրիանոսի կորած այս երկից Արշակունյաց շրջանի Հայաստանին վերաբերող մի քանի կարևոր վկայություններ գտնվում են տասներորդ դարի հեղինակ Սուրբասի բառգրքում՝ ἀμφίλο-γον, γυνῶσις, ἐπίκλημα, παραβάλων, ἀμφίβολοι, Μάρτιος և մի քանի այլ բառերի տակ:

Հատկապես Տրդատ Ա-ի ժամանակ տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին մի քանի թոուցիկ, բայց արժանահավատ վկայու-թյուններ տալիս են առաջին դարի հրեական պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսն իր «Հրեական պատերազմի» մեջ և հռոմեական մատենա-

գիր Սվետոնիոսը (մոտավ. 70—160 թթ.), որը գրել է առաջին տասներկու կայսրերի կենսագրությունները (մինչև Դոմիտիանոսը): Իսկ Սանատրուկ Թագավորի մասին, որ հաջորդած պիտի լիներ Տրդատ Ա-ին 75—110 թվականների միջև, բացի Կասսիուս Դիոնիսի և Սուլպիսիուս Բալբիուսի հաղորդած ուշագրավ տեղեկություններից, մեծ կարևորություն ունեն նաև Փավստոս Բուղանդի ու «Մարաբայ փրիստփայ Մծուրնացոյ» գրքից քաղված Սեբեոսի վկայությունները:

Աշխադարի, Պարթամասիւրի ժամանակաշրջանի մի քանի անցքերը հիշատակված են Յրոնտոնի (II դար), Նվտրոպիուսի (IV դարի երկրորդ կես), Ռուփուս Ֆեստուսի (IV դարի երկրորդ կես) և Բևմիստիոսի (IV դար) երկերում:

Երրորդ և երրորդ դարերի համար մենք ունենք նաև մի այլ աղբյուր՝ *Historia Augusta*, այսինքն՝ ժողովածու հռոմեական կայսրերի կենսագրությունների, սկսած Հադրիանոսից մինչև Նումերիանոսը (117—284): Այդ կենսագրությունների հեղինակներ են համարվում էլիուս Սպարտիանուսը, Յուլիուս Կապիտոլինուսը, Վուկատիուս Գալլիկանուսը, էլիուս Լամպրիդիուսը, Տրեբելլիուս Պոլլոնը և Փլավիուս Վոպիսկուսը:

Երրորդ և չորրորդ դարերի համար, որոնց մեջ լուսաբանված են Վաղարշ Ա-ի, Սոհեմոսի, Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմական անցքերը, կարևոր աղբյուրներ են բացի Կասսիուս Դիոնից, Փլավիոս Արրիանոսից և *Historia Augusta* կենսագրություններից, նաև հունական մատենագիրներ Հերոդիանոսի (երրորդ դարի առաջին կես), Լուկիանոսի (երկրորդ դար) և Փոտիոսի (իննեորդ դար) երկերը, իսկ հայ պատմագիրներից Մովսես Խորենացին, որն իր Պատմության երկրորդ գրքի ԿԵ գլխում, որ վերաբերում է Վաղարշ Ա-ին և Խոսրով Ա-ին, օգտվել է ասորի մատենագիր Բարդաժանի (154—222) կորած պատմական երկից:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol.

Aristides, Orat. sacra, I, հրատ. Dindorf-ի:

Arriani scripta minora, ed. Eberhard.

Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae, 1863—1865.

Eutropii, Breviarium hist. Rom., rec. Fr. Ruehl, Lipsiae.

Zonarae epitome historiarum, ed. L. Dindorfius, 6 vol., Lipsiae.

The mistil orationes ex codici Mediolanensi emendatae a G. Dindorfio, Lipsiae, 1832.

Luciani Samosatensis opera, ex rec. C. Jacobitz, Lipsiae, 3 vol., Teubn.
Herodiani ab excessu divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922.

Malalas, Chronographia, rec. L. Dindorf, Ronnae, 1831, *տես նաև Migne*, 97:
Josephi Flavii, opera omnia, recogn. Imman Bekker., Bibl. Teubn.

Plinii Secundi, Epistolae, *տես նաև Плиний Младший, Переписка с Траяном, Вестник древней истории*, 1946, № 2:

Rufi Festi, Breviarum rerum gestarum populi Romani, ed. Förster, 1874.

„Scriptores Historiae Augustae“, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927.

Suetoni Tranquilli, De vita caesarum libri VIII, ed. M. Ihm, Lipsiae, 1923.

Suidae, lexicon, rec. G. Bernhardy, 2. vol., Halis et Brunswigae, 1834—1853.

Taciti Cornelii, libri qui supersunt, ed. C. Halm, I—II, Lipsiae, Teubn.

Photii, Bibliotheca, ed. J. Bekker, 2 vol., Berol. 1824.

Frontonis M. Cornelii et M. Aurelii imperatoris epistolae, recen. S. A. Naber, Lips. 1867.

Fragm. hist. graec., հրատ. C. Müller-ի, III:

Գրիգոր Դադեանյացի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915:

«Մովսիսի եռեկեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

Մովսես եռեկեցի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ս. Մալխասյանի, Երևան, 1940:

«Սեբեոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

«Վկայաբանութիւն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ և Սանդիստոյ կուսին», «Սոփեթր Հայկականը», Ը, Վենետիկ, 1853:

«Փառաքանի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901:

Амиранашвили А., Иберия и римская экспансия в Азии, Вестн. древн. ист., 1938, № 4(5).

Անդրիկյան Ե., «Բազմավեպ», 1906 (Աշխարհարի մասին):

Baumstark A., Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922.

Boissvain U., Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio, Hermes, Bd. 25, 1890.

Gutschmid Alf. von, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, Mém. de l'Acad. Impér. des sciences de St.-Pet., 1887.

Նույնի, Agathangelos, ZDMG, Bd. XXXI, 1877:

Dessau H., Inscriptiones latinae selectae, vol. I—III, Berolini, 1892—1916.

Corpus inscriptionum graecarum.

Corpus inscriptionum latinarum, III.

Longden R. P., The wars of Trajan, Cambr. Anc. His., vol. XI, chapter VI.

Նույնի, Notes of the Parthian campaigns of Trajan, Journal of Roman Studies, XXI, 1931:

Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական Դժնր հետազոտություններ, Երևան, 1945:

- Манандян Я. А., Цель и направление подготовлявшегося Нероном Кавказского похода, Вопросы истории, 1946, № 7.
- Նույնի, О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, Исторические записки, 25, 1948:
- Markwart J., Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, Zeitsch. d. Morgenl. Gesell., XLIX, 1895.
- Նույնի, էջ մը Հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն, «Հանդ. Ամս.», 1908 փետրվար:
- Շուր Վերենր, Ներոն կայսեր արեւելեան քաղաքականութիւնը, Թարգմ. Մ. Հապոյ-
յան, Վիեննա, 1930:
- Rawlinson G., The sixth great oriental monarchy, London, 1873.
- Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911
- Նույնի, Известия археологической комиссии, вып. 33, 1909:
- Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1939:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների համար, Ա. Երևան, 1943:
- Տաշյան Հ., Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրու-
թիւն Ագաթանգեղոսի գրոց, Վիեննա, 1891:
- «Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի», Թարգմ. Հ. Տաշյան,
Վիեննա, 1895:

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ե—Է

Ե. Սասանեան Պարսկաստանը և Հայաստանի համար ստեղծված ետ կացութիւ-
նը:— Զ. Տրդատ Բ-ը և նրա մասնակցութիւնը նոսմեական-սասանեան կռիվնե-
րին:— Է. Հայաստանի կացութիւնը Տրդատ Բ-ից հետո մինչև Տրդատ Գ-ի գա-
նակութիւնը:

Սրբորդ դարի առաջին կեսի պատմական անցքերը Հայաստա-
նում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, խճճված են ու խառնակված
պատմագիտական գրեթե բոլոր երկերում: Խառնաշփոթումներն
առաջ են եկել պարզապես այն պատճառով, որ Ագաթանգեղոսի
Պատմության հոսքում Մեծի և Տրդատ Մեծի մասին վիպական
բնույթ ունեցող վկայութիւնները համարվել են ստույգ և պատմա-
կան: Մեր աշխատության մեջ երրորդ դարի անցքերը լուսաբանված
են հունա-հռոմեական և հայկական աղբյուրների համեմատական
ուսումնասիրությամբ և որոշված են ըստ հնարավորության այն
իրական պատմական հիշողութիւնները, որ պահպանված են հայ
վիպական ավանդության մեջ:

Հռոմեական-սասանյան կռիվների և պատմական այլ անցքերի
մասին երրորդ դարի առաջին կիսում կարևոր վկայութիւններ ունեն
հռոմեական մատենագիրներ էլիոս Լամպրիդիոսը և Ավրելիոս

Վիկտորը (չորրորդ դարի երկրորդ կես), որը գրել է հռոմեական կայսրերի պատմությունը մինչև Կոստանդիանոս Մեծը, հուլյն պատմագիր Հերոդիանոսը (III դ.) և բյուզանդական մատենագիրներ Զոսիմոսը (VI դ.), Եվագրիոսը (VI դ.) և Զոնարասը (XII դ.): Հայկական ավանդությունը հռոմեական-սասանյան վերահիշյալ պատերազմների մասին թեև ենթարկվել է վիպական-բանաստեղծական մշակման, սակայն, այնուամենայնիվ, ունի պատմական արժեք: Աղբյուրների ուշադիր քննությունից երևում է, որ կոիվները տեղի էին ունեցել Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ ո՛չ թե խոսրով Մեծի ժամանակ, ինչպես այդ վկայում է հայ ժողովրդական էպոսը, այլ Տրդատ Բ-ի թագավորության ընթացքում 228 և 252/3 թվականների ժամանակամիջոցում:

Տրդատ Բ-ի փախուստը և Հայաստանի հպատակումը Շապուհ Ա-ին որոշակի մատնանշված է Զոնարասի պատմության մեջ, իսկ Տրդատ Բ-ի հաջորդ Արտավազը հիշատակված է Տրեբելլիուս Պոլլիոնի գրած Վալերիանոս կայսեր կենսագրության մեջ:

Երրորդ դարի երկրորդ կեսի պատմությունը ամենամոթ շրջաններից մեկն է հռոմեական պատմության: Այս ժամանակաշրջանի գլխավոր աղբյուրն են համարվում հռոմեական կայսրերի կենսագրությունները (Scriptores Historiae Augustae), որոնց արժանահավատությունը համարվում է կասկածելի: Կցկտուր են և աղքատիկ նաև այս ժամանակաշրջանին վերաբերող հռոմեական մյուս աղբյուրների և բյուզանդական ժամանակագրությունների վկայությունները: Հիշատակության արժանի են Վուպիսկուսի, Ավրելիուս Վիկտորի, Ամմիանոս Մարկելլինոսի և բյուզանդական պատմագիր Զոսիմոսի հաղորդած տեղեկությունները:

Սասանյան Պարսկաստանի կրած ծանր պարտությունը 297 թվին՝ Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ, նկարագրված է ո՛չ միայն Եվտրոպիուսի, Ռուփուս Ֆեստուսի և Ավրելիուս Վիկտորի պատմական երկերում, այլ նաև Փավստոսի Պատմության մեջ: Իսկ 298 թվի խաղաղության դաշնագիրը, որի համաձայն Արշակունյաց Հայաստանը, ազատագրվելով Պարսից իշխանությունից, վերահաստատվեց իր ընդարձակ հին սահմաններում, հիշատակված է Պետրոս Պատրիկիոսի (VI դ.) Պատմության մեջ, որից պահպանվել են սակավաթիվ հատվածներ:

Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են հայկական աղբյուրները՝ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը և Ուստանեսը:

- Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von *Paul de Lagarde*, Göttingen, 1887.
- Agathias*, Histor., ed. B. G. Niebuhr, Bonn, 1828.
- Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt*, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Lipsiae, Teubn.
- Aurelii Victoris liber de Caesaribus*, rec. F. Pichlmayr, Lips., 1911, Teubn.
- Georgii Syncelli, Chronographia*, ed. G. Dindorf, 2 vol., Bonnae, 1829.
- Euagrius*, Historia ecclesiastica, ed. H. Valesii.
- Eutropii, Breviarium histor. Rom.*, rec. Fr. Rühl, Lipsiae, Teubn.
- Zosimi, Historia nova*, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae, 1887.
- Zonarae epitome historiarum*, ed. L. Dindorfius, vol. III, Lipsiae, 1870.
- Herodiani, Ab excessu divi Marci libri octo*, ed. K. Stavenbagen, Lipsiae, 1922.
- Masoudi, Les prairies d'or*, Paris, 1861—1877.
- Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos libri VII*, recen. C. Zangemeister, Teubn.
- Panegyrici Latini*, ed. G. Baehrens, Lipsiae, 1911.
- Petrus Patricius*, fragm. 14, տես Dindorf, Historici graeci minores, I.
- Plinius, Naturalis historiae, libri XXXVII*, ed. Janus et Mayhoff, vol. I—V, Lipsiae, 1892—1907, Teubn.
- Procopii Caesariensis, Opera omnia*, ed. Haury, vol. III, Lipsiae, 1916. Ср. *Проконий, О постройках*, перев. с греческого С. П. Кондратьева. Вестник древн. ист., 1939, 4(1).
- Rufi Festi, Breviarium rerum gestarum populi Romani*, ed. Förster, 1874.
- „Scriptores historiae Augustae“, ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927.
- Synesi Cyrenaei orationes et homiliarum fragm.*, rec. Krabinger, Landshut 1850, տես նաև *Migne*. t. 66, 1859:
- «Ագաթանգեղոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:
- «Նդիշէի, Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1852:
- «Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:
- «Յովնան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», աշխատ. Աշ. Արրահամյանի, Երևան, 1941:
- «Ռիստանէն, Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871:
- «Սերէոսի եղիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- «Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Адонц Н.*, Начальная история Армении у Себеоса, Визант. врем., т. VIII, № 1—2, 1901.
- Его же*, Фауст Византийский как историк, Христ. Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922.

Adontz N., Histoire d'Arménie, Les origines du Xe siècle au VIe (av. J. C.), Paris, 1946.

Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Аннинский А., Древние армянские истории как исторические источники, Одесса, 1899.

Gelzer H., Eznik und die Entwicklung des persischen Religionssystems, Zeitschrift für armenische Philologie, I, Marburg, 1903.

Գյուլեմերթ Կ., Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում, թարգմ. Մ. Նորշումանի, Վիեննա, 1914:

Gutschmid Alf., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersbourg, 1887.

Նույնի, Agathangelos, ZDMG, Bd. XXXI, 1877:

Christensen A., Sassanid Persia, Cambridge Ancient History, vol. XII, cap. IV (1939).

Կոզյան Ս., Կամսարականները, «Տեսարթ Շիրակայ և Արշարունեաց», պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1926:

Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երեւան, 1945:

Նույնի, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:

Նույնի, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни:

Markwart J., Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895.

Մելիք-Սեմեդեանյան Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ, 1947, № 6 և № 7:

Տաշյան Հ., Ագաթանգեղոյ առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ագաթանգեղոյի գրոց, Վիեննա, 1891:

ՎԼՈՒԽՆԵՐ Ը—Ժ

Ը. Տրդատ Գ և քրիստոնեւորյան տարածումը Հայաստանում:— Թ. Խոռով Գ ու Տիրան և պառակա-ճոռմական կոիվների վերականգնումը:— Ժ. Պառակա-ճոռմական կոիվները Արշակ Բ-ի ժամանակ և Հայաստանի ավերումը:

Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության համար կարևոր աղբյուր է Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, որից մեծ չափով օգտու-վել էին թե Մովսես Խորենացին և թե մյուս հայ պատմագիրները: Ինչպես հայտնի է, Ագաթանգեղոսի և Խորենացու մոտ Տրդատ Գ-ի մասին պատմական հիշողությունները ծագում են, առավելապես, ժողովրդական ավանդությունից կամ հին հայ վեպից: Անշուշտ, վեպի ազդեցությամբ պետք է վերագրել, որ հայ պատմագրության մեջ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը միաձուլվել և դառել են մի

անձն՝ Տրդատ Մեծ: Բարեբախտաբար, անձերի ու պատմական անցքերի շփոթումները, որ հատուկ են հայկական ավանդությանը, հնարավոր է ուղղել արտաքին հավաստի աղբյուրների օգնությամբ:

Տրդատ Գ-ի ժամանակ տեղի ունեցած պատմական մի քանի անցքեր հիշատակված են երեք հունարեն արձանագրությունների մեջ: Նրա վերադարձի և թագավորման մասին Հայաստանում ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Ֆարկին-Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված 298 թվի արձանագրությունը: Աբարանի հունարեն արձանագրության բովանդակությունից և Թովմա Աթորունու ու Ստեփանոս Օրբելյանի վկայություններից կարելի է հետևել, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ որոշ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել նախարարական կալվածատիրության մեջ ու նաև, հավանորեն, նախարարական տոհմերի գահերեցության նկատմամբ: Առանձնապես հետաքրքիր է նորերս գտնված նրա Գառնիի հունարեն արձանագրությունը:

Տրդատ Գ-ի հաջորդների պատմության համար, սկսած Խոսրով Գ-ից (շուրջ 330—338 թ.) մինչև 387 թվի Հայաստանի բաժանումը, գլխավոր աղբյուրներից մեկն է Փավստոսի Պատմությունը: Այս աղբյուրը, որին հիմք է ծառայել, գլխավորապես, հայ ժողովրդական վեպը, պետք է օգտագործել, իհարկե, ամենամեծ զգուշությամբ: Հարկավոր է ո՛չ միայն վերացնել անախրոնիզմները, այլև որոշել պատմական եղելությունների ճիշտ ժամանակը: Պետք է, անշուշտ, մերժել նաև Փավստոսի Պատմության միտումնավոր լուսաբանություններն ի նպաստ եկեղեցական ու Մամիկոնյան կուսակցության և, այդ քննական աշխատանքը կատարելիս՝ անհրաժեշտ է դիմել արտաքին աղբյուրների օգնության:

Հիմնական ու վստահելի արտաքին աղբյուրներն են այս ժամանակաշրջանի Ամմիանոս Մարկելլինոսի և Հովհաննոս կայսեր երկերը: Այս հեղինակներից առաջինը, ինչպես հայտնի է, գրել է Տակիտոսի Պատմության շարունակությունը, սկսած Ներվայից մինչև Վաղես կայսեր մահը (96—378 թթ.): Նրա Պատմության 31 գրքից մեր ձեռքը հասել են վերջին 18 գրքերը (14—31), որոնց մեջ պատմական անցքերը շարադրված են 353 թվից մինչև 378 թվը: Ամմիանոսը զինվորական պաշտոնյա էր Արևելքում 357 թվից սկսած և անձամբ մասնակցել էր պարսկա-հռոմեական կռիվներին: Իմ աշխատության մեջ Ամմիանոսի վկայությունները, որ միանգամայն արժանահավատ են ու վստահելի, բաղդատված են Փավստոսի վկայությունների հետ, և պատմական անցքերը կարելի է շափճշտված են և վերականգնված:

Ժամանակակից կարևոր աղբյուր են չորրորդ դարի անցքերի նույնպես Հուլիանոս կայսեր (331—363) երկերը, և Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերը հիշատակված են, գլխավորապես, նրա ճաներում:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Teubn.

Anonymous Valesianus, տևս Chron. min. I, ed. Mommsen, p. 7 և ն.:

Aurelii Victoris, Epitome de Caesaribus, rec. Fr. Pichlmayz, Lips., 1911.

Zosimi historia nova, ed. Z. Mendelssohn, Lipsiae, 1887.

Theophanis chronographia, ed. C. de Boor, 2 vol., Leipzig, 1883—1885.

Chronicon Paschale, Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. L. Dindorf, 2 vol., Bonn, 1833.

Codex Theodosianus.

Juliani imperatoris quae supersunt omnia, rec. F. C. Hertlein, 2 vol., Lipsiae, Teubn.

Notitia dignitatum, ed. Seeck, 1872.

Procopii Caesariensis, Opera omnia, ed. Hauray, Lipsiae, 1916. տևս նաև *Проконий*, о постройках, перев. С. П. Кондратьева, Вестн. древн. ист., 1939, 4(9):

Sozomeni, Historia ecclesiastica, Migne, t. 67.

Taciti Cornelii, Libri qui supersunt, ed. C. Halm, I—II, Lipsiae, Teubn.

Fragmenta historicorum graecorum, ed. K. Müller, t. IV.

«Ագաթանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տիֆլիս, 1909:

«Նղիշէի, Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1864:

«Եւսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Թարգմանեալ ի նախնեաց Ե դարուն և հրատարակեալ հանգերծ նոր Թարգմանութեամբ ի յունարենէ ի Հ. Ա. Ժարեան», Վենետիկ, 1875:

«Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887:

«Մովսիս Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ., Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի», «Սոփերբ հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853:

«Սերբէոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

«Ստեփանոս Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911:

«Փավստոս Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1889:

Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947:

- Адонц Н., Фауст Византийский как историк, Христ. Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922.
- Аннинский А., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899.
- Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1946.
- Bury J. B. The date of the Battle of Singara, Byzantinische Zeitschrift, V, 1896.
- Gelzer H., Die Anfänge der armenischen Kirche, Sitzungsberichte der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1895.
- Նույնի, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck aus d. Berichten der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Sitzung von 7 Dez. 1895: Գյուլեմբրոֆ Կ., Հոռվմէական Հայաստան և հոռվմէական սատրապութիւնները Դ—Ձ դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914:
- Duchesne L., Histoire ancienne de l'Eglise, vol. II.
- Энгельс, К истории раннего христианства, см. Бруно Бауэр и раннее христианство. Сочинения Маркса и Энгельса, т. XV и т. XVI, ч. II: Իենիքյան Դ., Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Գ, Վենետիկ, 1835:
- Lehman—Haupt C. F, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.
- Harnack A., Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten, Leipzig, 1902.
- Honigmann E., Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935.
- Մախաթանց Ստ. «Երբ ևն հայերն ընդունել քրիստոնեություն», «Էջմիածին», 1944, № 1:
- Մանանդյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946:
- Նույնի, Գռնիի հունարեն արձանագրությունը և Գռնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:
- Նույնի, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, Ереван, 1951:
- Նույնի, Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941:
- Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 (Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2).
- Մելիք-Օմանջեան Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, 1947, № 6 և № 7:
- Միքայել (Գ. Տեր-Միքայել), Խորհնացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1896:
- «Յաղագս մահուան Տրդատայ Թագաւորի՝ հօրի, քաջի և առաքինոյ», «Քաղմավէպ», 1851:
- Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911.
- Սամվելյան Խ., «Արեան վրէժ և փրկանք», տե՛ս «Ազգագրակ. Հանդէս», գիրք Ժ, Թիֆլիզ, 1903:

Vasiliev A. A., Histoire de l'empire byzantin, traduit du russe par P. Boudin, A. Bourguina, t. I, Paris, 1932.

Տաշյան Հ., Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղայ գրող, Վիեննա, 1891:

Որմանյան Մ., «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական գիտողութիւններ», «Հանգ. Ամս.», 1909, թ. 7 և 8:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ—ԺԴ

ԺԱ. Հայաստանի դուրսույնը Պապի իշխանութիւն ժամանակ և առ վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականութիւնը:— ԺԲ. Վարազդատ, Արշակ Գ, Խոսրով Գ և Հայաստանի բաժանումը:— ԺԳ. Վառնշապուհ և ճայ գրեթէ գյուղը:— ԺԴ. Արաշես և Արշակունիների բազմապիւնութիւնը վերջնական անկումը:

Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերն Արշակ Բ-ի հաջորդների՝ Պապի ու Վարազդատի ժամանակ, խիստ դժվար է լուսաբանել, եթե նկատի չառնվեն Հռոմեական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական փոխհարաբերութիւններն այդ ժամանակներում: Միջազգային այդ դրութիւնը, որ կազմում էր կարեւոր հանգույցը նաև Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների, մեզ հայտնի է արտաքին աղբյուրներից և, գլխավորապես, Ամմիանոս Մարկելլինոսի արժանահամար վկայութիւններից: Թեև Փաւստոսի նկարագրութիւնները նույնպես պատմական կարեւոր հիշողութիւններ են, սակայն դրանց աղբյուրը, ինչպես ասացինք, վիպական-բանաստեղծական ավանդութիւնն էր, որի մեջ մեծ տեղ էին բռնում հեքիաթային ու ստեղծական տարրերը:

Մեր աշխատութեան մեջ Փաւստոսի Պատմութեան հակապատմական մանրամասնութիւնները ընդարձակ կերպով քննարկված են և ըստ հնարավորութեան ճշտված են Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած ճշգրիտ տեղեկութիւնների օգնութեամբ:

Տասներկուերորդ գլխի համար ուշագրավ աղբյուրներ են, բացի Ամմիանոսից և Փաւստոսից, նաև բյուզանդական մատենագիրներ Եփեսոսի (V դարի սկիզբ) ու Զոսիմոսի (V դարի երկրորդ կես) պատմական երկերը և Թեմիստիոսի (IV դ.) ճառերը:

Հայաստանի բաժանման խնդրի համար, որ տեղի ունեցավ 384—387 թվերին, հիմնական աղբյուրներ են հայ պատմագիրները՝ Փաւստոսը և Ղազար Փարպեցին:

Վերոհիշյալ տասներեքերորդ գլխի համար միակ աղբյուրներն են հայ մատենագիրների երկերը: Պետք է ասել, որ նույնիսկ ամե-

նախական խնդիրներից շատերը հայերեն գրերի գյուտի մասին մինչև այժմ դեռ մուկ են և մնում են վիճելի։ Այդ խնդիրների լուսաբանության համար գլխավոր աղբյուրներն են, անշուշտ, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու պատմական երկերը։ Սակայն ուշագրավ տեղեկություններ գրերի գյուտի մասին հաղորդում են մեջընդմեջ նաև ավելի ուշ շրջանի հայ հեղինակները։

Մեր աշխատության մեջ սկզբնաղբյուրների բոլոր վկայությունները ենթարկված են ուշագրի համեմատական քննության։

Աղբյուրներ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen. 2 vol., Teubn.

Eunapios, տե՛ս Müller, *Fragm. hist. gr.*, IV, 7—56 և *Historici graeci minores*, ed. Dindorfius, I, 205—274:

Themistil orationes ex codici Mediolanensi emendatae a G. Dindorfio, Lipsiae, 1832.

Theodoretos, *Hist. Eccles.*, տե՛ս Migne, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, t. 80—84:

Malalas, *Chronographia*, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1831, տե՛ս նաև Migne, 97:

Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos, libri VII, recen. C. Zangemester, Teubn.

Procopii Caesariensis, Opera omnia, ed. Haury, Lipsiae, 1916. տե՛ս նաև *Проконий, О постройках*, перевод С. П. Кондратьева, Вестн. древн. ист., 1939, 4 (9):

Socrates, Ecclesiastical History, ed. W. Bright, Oxford, 1893. տե՛ս նաև «Սոկրատայ Սոկրատիկոսի, Եկեղեցական պատմություն», հրատ. Մ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1897:

«Ագաթանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

«Եղիշէի, Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1864:

Եղիշէի Վարդանանց պատմությունը, թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946:

«Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտէյանի, Թիֆլիս, 1914:

Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941:

«Ղազարայ Փարպեցոյ, Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Տփղիս, 1904:

«Մովսիսի Խորենացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի», «Սոփերք հայկականք», Զ. Վենետիկ, 1853:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի և Գիւտ նշխարաց», «Սոփերք հայկականք», է, Վենետիկ, 1853:

- «Սամուելի քան. Աննցւոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Հրատ. Ա. Տեր-Մի-
քելյանի, Վաղարշապատ, 1893:
- «Սերէոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», Հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- «Ստեփանոսի Տառնեցւոյ Աստղեան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս.-Պետեր-
բուրգ, 1835:
- «Վաղդանայ վարդապետի, Հաւաքումն պատմութեան», Վննետիկ, 1862:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Արամեայան Աշ., «Նախամեսրոպյան հայկական գրականութեան հարցը», Պետա-
կան Մատենադարանի գիտական ժողովածու, № 1, Երևան, 1941:
- Նույնի, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944:
- Աղաքց Ն., «Անժանօթ էջեր Մշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար
աղբիւրների», «Հանդ. Ամս.», 1925, № 5—12:
- Աճառյան Հ., «Երկու ուղղում Կորյունի մեջ», Տեղեկագիր Արմֆանի, 1941,
№ 1 (6):
- Նույնի, «Երեք հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Էջմիածին», 1946, շաբա-
տոս—հոկտեմբեր:
- Аннинский А., История армянской церкви, Кишинев, 1900.
- Gelzer H., Abriss der byzantinischen Kaiser Geschichte. т. 5. К. Krumbacher.
Geschichte der byzantinischen Litteratur, zw. Auflage. München, 1897:
- Դյուրեմբրաֆ Կ., Հռոմէական Հայաստան և հռոմէական սատրապութիւնները Դ—
Ջ դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914:
- Նույնի, Բիւզանդիոն և Պարսկաստան, Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911:
- Dulaurier Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.
- Эмин Н., Исследования и статьи, Москва, 1896, «Житие Петра Ивера»,
изд. Н. Марра, Православный Палестинский Сборник, 47, вып., СПб.,
1896.
- Labourt J., Le Christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904.
- Kuhn E., Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches.
Erster Theil, Leipzig, 1864.
- Մալխասյանց Ս., Ուսումնասիրութիւն Փալստոս Բիւզանդի Պատմութեան, Վիեն-
նա, 1896:
- Մանանդյան Հ., Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների գրութեան մա-
սին մարզպանութեան շրջանում, Երևան, 1925: Տե՛ս նույնը, Տեղեկագիր Պետ.
Համալսարանի, № 1, Երևան, 1925:
- Манандян Я. А., Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за куль-
турную самобытность, Ереван, 1941.
- Մառկվադե Հ., Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ու Մաշթոցի.
Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913:
- Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 (Orien-
talia Christiana, vol. XXVII, 2).
- Март Н., Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, V,
СПб, 1903.
- Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:
- Նույնի, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919:

- Մուրադյան Ե., Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, 1900:
- Նոռայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, Տփղիս, 1910:
- Chabot J. B. Synodicon orientale, Paris, 1902.
- Виллемс П., Римское государственное право, перевод с французского под редакцией П. Н. Бодянского, вып., I и II, Киев, 1888—1890.
- Տէր-Մկրտչյան Գ., Դավիթ Հարթացի, Վաղարշապետ, 1903:
- Նույնի, «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիւ», «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս:
- Նույնի, «Հայ մատենագրութեան հնագույն թվականները», «Շողակաթ», Վաղարշապետ, 1913:
- Тер-Мовсисян М., История перевода Библии на армянский язык, С.-Пб., 1902.
- Օրմանյան Մ., «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդ. Ամս.», 1909, թ. 8:
- Նույնի, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ—ԺԹ

ԺԵ. Արշակունց չայտառնի սահմաններ Տրդատ Գ-ի և նրա հաջորդների ժամանակ մինչև 368 թիվը:— ԺԶ. Ֆեոդալական հարաբերւոյունների զարգացումը Արշակունց չայտառնում:— ԺԷ. «Ազատ»-ները, «ստանիկ»-ները և եկեղեցականները:— ԺԸ. «Ռամիկ»-ները և ջրեական»-ները:— ԺԹ. Առեւտուր, քաղաքներ, առեւտավորները և ստուկները:

Ինչպէս մանրամասն ցույց է տրված մեր այս աշխատութեան մեջ, հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրութիւնից հետո Արշակունց թագավորութիւնը վերահաստատվել էր իր ընդարձակ սահմաններում և մոտավոր կերպով համապատասխանում էր Արտաշեսյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները նկարագրված են Ստրաբոնի Աշխարհագրութեան մեջ:

Այս խնդրի լուսաբանութեան համար կարևորագույն աղբյուրն է, նախ և առաջ, Մովսէս Խորենացու Աշխարհացոյցը, որից, ինչպէս հայտնի է, պահպանվել են երկու համառոտված տարբեր խմբագրութիւններ (տե՛ս «Մովսէս Խորենացու մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1843 և «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացու», հրատ. Ա. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881):

Ուշագրավ վկայութիւններ ունեն Հայաստանի հնագույն սահմանների մասին նաև հայ պատմագիրները՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Մովսէս Խորենացին, Սեբեոսը և ուրիշներ:

Բացի հայ պատմագիրներից ու մատենագիրներից, հիմնական աղբյուրներ են Հին Հայաստանի աշխարհագրության ուսումնասիրության համար նաև հունա-հռոմեական աշխարհագրական և պատմական երկերը և, գլխավորապես, Ստրաբոնի (մոտավորապես 64 թ. մեր թվ. առաջ—19 թ. մեր թվ. հ.), Պլինիոս Մեծի (I դ. մեր թվ. հ.) և Պտղոմեոսի (II դ.) աշխատությունները, ինչպես և IV դարի առաջին կեսի հռոմեական քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana («Պետինգերյան տախտակներ»):

Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ուսումնասիրության համար կարևորագույն աղբյուրներն են, նախ և առաջ, հին հայ մատենագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Նղիշեն։ Սրանց երկերը, որ գրված են մարզպանության շրջանում՝ V և VI դարերում, իրենց մեջ, բնականաբար, արտացոլում են նախարարական Հին Հայաստանի կենցաղը, աշխարհայեցողությունը և հատուկ կարգերը։ Վերոհիշյալ հեղինակներից առաջին երկուսը՝ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը՝ տալիս են մեզ ուշագրավ տեղեկություններ նախարարական Հայաստանի մասին Արշակունյաց թագավորության հետին շրջանում, իսկ մյուսները՝ Կորյունը, Ղազար Փարպեցին և Նղիշեն՝ հայկական ֆեոդալիզմի կարևորագույն աղբյուրներն են մարզպանական շրջանի։

Ամենամեծ չափերով պետք է օգտվել, իհարկե, Փավստոսի Պատմությունից, որն անփոխարինելի ու անգնահատելի աղբյուր է ֆեոդալական հին կենցաղի և պարունակում է իր մեջ միջանկյալ հարուստ ու բազմատեսակ նյութեր ավատական հարաբերությունների, բարքերի ու Արշակունյաց նախարարական պետության կարևոր առանձնահատկությունների մասին։ Եթե Փավստոսի մոտ պատմական փաստերը և ժամանակագրությունը կարոտ են միշտ ճշտման արտաքին աղբյուրների օգնությամբ՝ նրա կենդանի ու պատկերավոր լեզվով նկարագրած միջավայրն իր հատուկ բարոյական ու իրավական հայացքներով իրական կյանքի ճշգրիտ պատկերացումն է, որ միանգամայն վստահելի է իբրև առաջնակարգ նյութ հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության։

Նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար ո՛չ պակաս էական նշանակություն ունեն հայկական ժագում ունեցող այն կանոնադրությունները, որոնց ժամանակը հավանական է ենթադրել արաբական տիրապետությունից առաջ մարզպանության շրջանում։ Հայկական այս կանոնադրությունները հետևյալներն են.

1. Շահապիվանի ժողովի կանոնները, որ ընդունված էին հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին.

2. Սահակ կաթողիկոսին (+ 439 թ.) վերագրված կանոնադրությունը.

3. Ներսես կաթողիկոսի (548—557) և Ներշապուհ Մամիկոնենից եպիսկոպոսի անունով կանոնադրությունը.

4. Հովհան Մանդակունուն վերագրված կանոնադրությունը և

5. Դվինի 645 թվի ժողովի կանոնադրությունը:

Այս կանոնադրություններում կանոնների մեծագույն մասը վերաբերում են կամ եկեղեցական դասին և կամ դավանանքի ու պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին:

Սակայն նրանց մեջ հանդիպում են, բարեբախտաբար, նաև այնպիսի վկայություններ, որոնք լուսաբանում են նախարարական Հայաստանի կամ սոցիալական-իքավական հարաբերությունները և կամ ուրիշ կարևոր պրոբլեմներ:

Բացի հայկական վերոհիշյալ կանոնադրություններից, ուշադրության արժանի է, իբրև օժանդակ աղբյուր, նաև Աղվանից Վաչագան արքայի կանոնադրությունը, որն ընդունված է եղել «Աղուէն»-ի ժողովում ո՛չ թե 488 թվին, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ, հավանորեն, յոթերորդ դարի սկիզբներում:

Նախարարությունների թիվը, գահերեցությունը և զինվորական ուժը որոշելու համար կարևոր աղբյուրներ են Գահնամակն ու այսպես կոչված Զորանամակը: Այս երկու գրությունը, թեև ուշ ժամանակի խմբագրություններ են, սակայն ինչ չափով որ այդ վավերագրերի տեղեկությունները քաղված են հին աղբյուրներից՝ նրանք որոշ նշանակություն ունեն նաև հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

Հայկական հնագույն ֆեոդալիզմի մասին մի քանի կարևոր վկայություններ տալիս են, բացի այդ, օտար աղբյուրները և, մասնավորապես, այն հունարեն արձանագրությունները, որոնք գտնված են Հայաստանում:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական աղբյուրներից, նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր օժանդակ աղբյուրներ են մատենագրական այն երկերը, որոնք գրված են մարզպանության շրջանում և պարունակում են իրենց մեջ միջանկյալ տեղեկություններ և հատուկ տեղմիներ ֆեոդալական կարգերին վերաբերող: Այս խմբի աղբյուրներից կարելի է, օրինակ, Գիրք թղթոցի հնագույն մասերը և Հովհան Ման-

դակունուն վերագրված ճառերը, որ համարվում են այժմ, գլխավորապես, Հովհան Մայրադոմեցու ճառեր:

Օժանդակ աղբյուրներ են, նմանապես, արարական և Բագրատունյաց ժամանակի և անգամ ավելի ուշ շրջանի հայկական մատենագրության երկերը: Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում գոյություն էր ունեցել մինչև ուշ միջնադարը: Նախարարական հին կազմակերպության կարգերը չէին, բնականաբար, չքացել նաև հետին դարերում, այլ նրանք որոշ փոփոխություններ կրելով կամ երբեմն նույնությամբ պահպանվել էին այդ դարաշրջաններում: Հասկանալի է, իհարկե, որ նաև այս կարգի աղբյուրները, եթե նրանք օգտագործվեն զգուշությամբ և քննադատորեն, կարող են կուլան ծառայել որոշ խնդիրների լուսաբանման, որ վերաբերում են նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանին:

Հայկական ֆեոդալիզմը, որ Արշակունյաց թագավորության և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր պարթևական ու սասանյան պետականության ազդեցությանը, իր էությամբ նման էր իրանական ֆեոդալիզմին: Այդ ազդեցությունը պարզ երևում է Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությանը վերաբերող սոցիալական հենց այն տեղեկանքներից, որ իրենց ծագումով, մեծ մասամբ, պարթևական են կամ իրանական: Ֆեոդալական հարաբերությունները վերոհիշյալ երկիրներում այնքան նման են եղել իրար, որ իրանական ֆեոդալիզմին վերաբերող աղբյուրները, կարող են, բնականաբար, օժանդակ աղբյուրներ համարվել նաև հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար: Այդ օտար աղբյուրները և նրանց հաղորդած վկայությունները, որ, դժբախտաբար, շատ չեն, հիշատակված են Christensen-ի «L'Iran sous les Sassanides» (Copenhagen, 1944) աշխատության մեջ:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

«Արեամեա Խոստովանող, Վկայք Արևելից», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Էջմիածին, 1921:

«Ազաթեմեզեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

„Agatangelus und die Akten Gregors von Armenien“, hrsgg. von Paul de Lagarde. Goettingen, 1887.

Ammiani Marcellini rerum gestarum qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Teubn.

«Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901:

«Նդիշի վարդապետի, Վառն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864:

Theophylacti Simocatae historiae, ed. de Boor, Lipsiae, 1887, Teubn.
Istachri, Livre des routes et des royaumes, éd. de Goeje, BGA, I.

«Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914:

«Կանոնք Դուռնայ ժողովոյն», հրատար. Մխիթար վարդապետի և Սիրական Տիգրանյանի, Վաղարշապատ, 1905:

Հին Կտակարան և նոր Կտակարան:

Corpus juris civilis, ed. Th. Mommsen, P. Krüger, R. Schöll, Berlin, 1872—1895.

Hudud al-Alam. The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937.

Վաղարայ Փարպեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904:

«Պատմութիւն Անդղեայ մեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1887:

«Մխիթարայ Գօշի, Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վահան Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880:

«Մովսէսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարութիւնյանի, Տիֆլիս, 1913:

«Մովսէս Խորենացւոյ Հայկական պատմութիւն», թարգմ. Խ. Ստեփանեի, Ս.-Պետերբուրգ, 1889:

История Армении Моисея Хоренского, перев. Н. Эмина, Москва, 1893.

«Մովսէսի Կողակապտոցւոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», հրատ. Մկրտիչէմի, Մոսկվա, 1860:

«Յովնանեոս Կարողիկոսի Դաւախանակեցեացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:

«Յովնանեոս Մանդակունւոյ, Հայոց հայրապետի ճանք», երկ. տպագր., Վենետիկ, 1860:

Petrus Patricius, ահա *Dindorf*. *Historici graeci minores*, I:

C. Plinii Secundi, *Naturalis historiae*, ահա *Histoire naturelle de Plinie*, avec la traduction en français, par M. E. Littré, t. I—II, Paris, 1883:

«Սեբեոսի Խալսեպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

Strabonis, *Geographica*, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.

Sempadscher Kodex aus dem 13 Jahrhundert, hrsgg., übersetzt und erklärt von J. Karst, Bd. I und II, Strassburg, 1:05.

Lettre de Tansar au roi de Tabaristan, publ. et traduite par Darmesteter, „Journ. Asiat.“, 1894.

«Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1889:

«Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ. տե՛ս «Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1843:

«Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ», հրատ. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան, Ալրարատ, Վենետիկ, 1890:

Նույնի, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:

Անալոյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1926—1935:

- Բաճաքյան, Անձնական և հոգային իրավունքը Հին Հայաստանում, Թիֆլիս, 1914:
Baynes Norman H., The Byzantine empire, London, 1926.
 Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895:
 Նույնի, Պատմութիւն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902.
 Борьян Б. А., Армения, Международная дипломатия и СССР, часть I, Москва, 1928.
Brosset M., Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht. St.-Petersbourg, 1842.
 Գյումեթբախ Կ., Բիւզանդիոն և Պարսկաստան և անոնց դիւանադիտական և ազգային-իրավական յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամանակ, Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911.
 Джавахов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.
 Եղեկյան Գ., «Վայան բերդ և Կայենո ձոր», «Ազգագրական Հանդէս», գ. 1898:
 Զաքարեայան Գ., Հայկական հին դարութեան պատմութիւն, երրորդ տպագր., Վենետիկ, 1897:
 Ինճիկյան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Ա—Գ, Վենետիկ, 1835:
 Խալայան Ե., «Բորչալուի գաւառ», «Ազգագր. Հանդ.», VII և VIII գիրք, Թիֆլիս, 1901:
 Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890.
Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.
 Խալաթյանց Գր., Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:
 Կանայանց Ստ., Անհայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, Էյմիաթին, 1914:
 Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР—«Иран и Афганистан».
 Klepert H., Atlas antiquus, zwölf Karten zur alten Geschichte, Berlin.
Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1903—1908.
 Կոստանյանց Կ., Հիստուածք, գիրք Գ, Վիեննա, 1877:
 Кулишер И. М., Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918.
Hoffmann G., Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880
 Մանանդյան Հ., Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինակմաների դրութեան մասին մարզպանութեան շրջանում, Երևան, 1925. տե՛ս նույնը, Տեղեկ. Պետ. Համալսարանի, № 1, Երևան, 1925:
 Նույնի, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանութեան շրջանում, Երևան, 1926. տե՛ս նույնը՝ Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի, № 1, Երևան, 1926:
 Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական պատմութեան, II, Երևան, 1923, տե՛ս նույնը՝ Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի № 4, Երևան, 1928:
 Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմութեան, I. տե՛ս Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի, № 2, Երևան, 1927:
 Манандян Я. А., Круговой путь Помпея в Закавказье, Вестн. древн. ист., 1939, № 4.
 Նույնի, Տիգրան Բ և Հռոմը, նոր լուսաբանութեամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երեւան, 1940:

- Նույնի, Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, Вестн. древн. истории, № 3—4 (12—13), Москва, 1940:
- Նույնի, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945:
- Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.
- Markwart J., Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928. տես նույնը, Handes Amsorya, 1927, № 11—12:
- Նույնի, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rom, 1931:
- Март Н., Этимология двух терминов армянского феодального строя, Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ., т. XI, 1897—1898.
- Նույնի, Քննություն Ջավախուի «Государственный строй древней Грузии и древней Армении» աշխատության. տե՛ս Журн. Мин. нар. Просв., 1908:
- Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:
- Meillet A., De quelques mots parthes en arménien, „Revue des études arméniennes“. t. II, fasc. 1, Paris, 1922.
- Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
- Minorsky V., The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part 1, 1943.
- Մուսախյումե Հ., Անգրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910:
- Noeldeke Th., Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden, 1879.
- Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին Բարգմանութիւնք, Տրփ-դիս, 1910:
- Շանխարունյան Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ, հատ. I և II, էջմիածին, 1842:
- Շառխի Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արևմտյան Պարսկաստան բարեկրնական-առորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, Թարգմ. Բ. Պիլեզիկէյանի, Վիեննա, 1904:
- Rawlinson H., Journal of the Royal Geogr. Society, X.
- Սամվելյան Խ., Մխիթար Դոշի Դատաստանագիրքը ու Հին Հայոց քաղաքացիական իրավունքը, Վիեննա, 1911:
- Նույնի, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատոր I, Երևան, 1939:
- Сергеевич В., Русские юридические древности, т. I, изд. второе, СПб, 1902.
- Speck E., Handelsgeschichte des Altertums, Bd. III, Leipzig, 1905.
- «Вопросы и решения вардапета Анания Ширакца», изд. и перев. И. А. Орбели, Петроград, 1918.
- Френкель А. С., Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тифлис, 1887.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԷԿ

11—40	Արտավան Գ՝ Թագավոր Պարթևական
54—63	Հոռմեա-պարթևական պատերազմը և Հայաստանի վերածումը Պարթև Արշակունիների երկրորդ թագավորության
66	Տրդատ Ա-ի գահակալությունը և Արշակունյաց թագավորության սկիզբը
72	Կոմադենի թագավորության և Փոքր Հայքի միացումը Հոռմեական կայսրությանը
75—110 թթ. միշև	Սանատրուկ՝ թագավոր Հայոց
77—110	Բակուր Բ՝ թագավոր Պարթևական
110—113	Աշխադար՝ թագավոր Հայոց, Բակուր Բ-ի որդին
98—117	Տրայանոս՝ կայսր Հռոմի
110—130	Խոսրով՝ թագավոր Պարթևական
113	Աշխադարի եղբոր՝ Պարթամասիրի նշանակումը Խոսրովի կողմից Հայոց թագավոր
114	Տրայանոսի արշավանքը Հայաստան, Պարթամասիրի սպանությունը և Կատիլլիոս Սևերոսի նշանակումը Մեծ Հայաստանի, Փոքր Հայքի և Կապպադովկիայի կառավարիչ
117—140/3	Սանատրուկի որդի Վաղարշ՝ թագավոր Հայոց
138—161	Անտոնինոս Պիոս՝ կայսր Հռոմի
140/3—161	Սոհեմոս՝ թագավոր Հայոց, Վաղարշ Ա-ի հաջորդը
161—163	Բակուր՝ թագավոր Հայաստանի
161—180	Մարկոս Ավրելիոս՝ կայսր Հռոմի
163	Արտաշատի գրավումը և ավերումը հռոմայեցիների կողմից
164	Հոռմեական զորաբանակի արշավանքը և Սելևկիայի ու Տիգրոնի գրավումը
164	Վաղարշապատի հայտարարումը իբրև Հայաստանի գլխավոր քաղաք
164—185	Սոհեմոս-Տիգրան Վերջինը՝ երկրորդ անգամ Հայաստանի թագավոր
193—211	Սեպտիմիոս Սևերոս՝ կայսր Հռոմի
II դարի 80-ական,	Վաղարշ Բ՝ թագավոր Հայոց, Պարթև Արշակունիների
90 թթ. սկիզբներին	տոհմից
216	Խոսրով Ա՝ թագավոր Հայոց, Վաղարշ Բ-ի որդին ու հաջորդը

216—252/3	Տրդատ Բ՝ խոսրով Ա-ի որդին և հաշորդը
224	Սասանյանների դինաստիայի հիմնադրումը Պարսկաստանում
224 ապրիլի 28	Արտավան Ե-ի կռիվը Արտաշիրի դեմ և պարտությունը
224—241	Արտաշիր Ա՝ թագավոր Սասանյան Պարսկաստանի
228	Արտաշիր Ա-ի արշավանքը Հայաստան և Տրդատ Բ-ի դիմադրությունը
241—272	Շապուհ Ա՝ թագավոր Սասանյան Պարսկաստանի
228—252/53	Տրդատ Բ-ի կռիվները Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ
252/53	Հայաստանի գրավումը Շապուհ Ա-ի կողմից և Տըրդատ Բ-ի փախուստը հռոմայեցիների մոտ
224 թ. հետո	Մամիկոնյանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան՝ Պարթև Արշակունիների անկումից հետո
252/3—272/3	Արտավազդ Ե՝ թագավոր Հայոց
272/3—287	Ներքին խռովություններ Պարսկաստանում և Հայաստանում. Արշակունիների դինաստիայի վերահաստատումը և խոսրով Բ-ի գահակալությունը
284—305	Դիոկղետիանոս՝ կայսր Հռոմի, բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության
298—330	Տրդատ Գ՝ թագավոր Հայոց, խոսրով Բ-ի որդին
298	Հաշտության կնքում Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև. Հայաստանը Հռոմեական կայսրության վասալ
308	Տրդատ Մեծի հունարեն արձանագրությունը
313	Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում
315—330	Գառնիի հունարեն արձանագրության ժամանակը
309/10—379	Շապուհ Բ՝ թագավոր Պարսկաստանի
330—338	խոսրով Գ՝ թագավոր Հայոց, Տրդատ Մեծի որդին ու հաշորդը
339—350	Տիրան՝ թագավոր Հայոց, խոսրովի որդին ու հաշորդը
350—367/8	Արշակ Բ՝ թագավոր Հայոց, Տիրանի որդին
358	Արշակավանի կործանումը
368	Արտազեքս բերդի պաշարումը պարսիկ զորքերի կողմից, ավերումը և Փառանձեմ թագուհու գերեվարությունը
368—369	Հայաստանի նշանավոր քաղաքների՝ Արտաշատի, Վաղարշապատի, Ծրվանդաշատի, Զարհավանի, Զարիշատի և Վանի ավերումը պարսիկ զորքերի կողմից
364—378	Վաղես՝ կայսր Հռոմի
368—374	Պապ՝ թագավոր Հայոց, Փառանձեմի որդին
371/372	Պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և Բազավանի կռիվը
371/372	Զինադարբի կնքումը Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև

374	Պապ թագավորի եղեռնական սպանությունը Վաղես թագավորի հրամանով
374—378	Վարազդատ՝ թագավոր Հայոց, նշանակված Վաղես կայսեր կողմից
377	Պարսկա-հռոմեական համաձայնությունը և պարսկական իշխանության հաստատումը Հայաստանի մեծ մասում
378—383	Պապ թագավորի անշահահաս որդու՝ Արշակ Գ-ի անվանական թագավորությունը
379—395	Թեոդոս՝ կայսր Հռոմի
387	Հայաստանի բաժանումը Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև
395	Հռոմեական կայսրության բաժանումը երկու մասի և Բյուզանդական կայսրության հիմնադրումը
387—428	Արշակունիների անվանական թագավորությունը Հայաստանում
385—387/88	Արշակունիի խոսքով Դ-ի թագավոր նշանակվելը Հայաստանում Արշակ Գ-ի փոխարեն
387/88—413/14	Վոամշապուհ՝ թագավոր Հայաստանի, խոսքով Դ-ի եղբայրը և հաջորդը
391/2—392/3	Հայերեն գրերի գյուտը
416—420	Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմության թարգմանությունը հայերեն
419/20—425	Մեսրոպ Մաշտոցի ճանապարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս
423—428	Արտաշես՝ Վոամշապուհի որդին, վերջին թագավոր Պարսկական Հայաստանում
428	Արշակունիների թագավորության վերացումը Հայաստանի պարսկական մասում
428	Վեհմիհրապուհ մարզպանի նշանակումը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ և Հայաստանը՝ իբրև Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը
438/39—457	Հաղկերտ Բ՝ թագավոր Պարսից
439	Սահակ կաթողիկոսի մահը
440 թ. փետրվարի 17-ին	Մեսրոպ Մաշտոցի մահը
443	Շահապիվանի ժողովը

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Աբաստուվան—7, 392
 Աբարան, Ապարան—116, 122, 132
 Աբարնե—304
 Աբգար՝ թագավոր Եդեսիայի—28
 Աբգար Թ՝ թագավոր Եդեսիայի—52, 53
 Աբգար Ժ՝ թագավոր Եդեսիայի—60
 Աբգաբ ԺԱ՝ թագավոր Եդեսիայի—82
 Աբդարուրիոս—281
 Աբգավ եպիսկոպոս—280
 Աբել քահանա—252, 253
 Աբեղյան Մ.—50, 58, 75, 76, 81, 118, 119, 250
 Աբլաբիոս—160, 173
 Աբուլ—392
 Աբրահամ Խոստովանող—379
 Աբրահամյան Ա.—248, 256, 257
 Ագարանա—183, 186
 Ագաթանգեղոս—73, 75, 76, 85, 88, 89, 97, 102, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 129, 131, 134, 140, 209, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 317, 333, 335, 336, 347, 348, 349, 350, 351, 366, 378, 386, 395, 402, 403
 Ագաթիս—69
 Ադե, տե՛ս նաև Արիթթեոս—201, 217
 Ադիաբեն—19, 28, 29, 61, 65, 76, 88, 156, 176, 297, 298, 301, 302, 303
 Ադիաբենցի—53
 Ադոնց Նիկ.—65, 75, 90, 95, 107, 117, 153, 154, 158, 175, 228, 240, 243, 247, 251, 261, 263, 264, 274, 288, 289, 292, 294, 295, 297, 298, 305, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 335, 336, 337, 339, 343, 345, 354, 358, 365, 375, 376, 377, 379, 380
 Ադրիանուպոլիս—228
 Աջանագիւնեո—353
 Աթենք—22, 47, 48
 Աթլիբագավան—312
 Ալամաններ—205, 206
 Ալաններ—5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 33, 37, 58, 118, 181
 Ալբանիա—35
 Ալբինոս—52, 53
 Ալբիստան—122
 Ալիշան—93, 244, 307, 323, 330
 Ալիի, էլիք—303, 309
 Ալտան—312
 Ալֆյուրի—92
 Ախալցխա—7, 306, 392
 Ախալքալաք—7, 306
 Ակակիոս եպիսկոպոս—253, 261, 263, 273, 275
 Ակն—305
 Ակրա—294
 Աղան—360, 361, 373
 Աղբակ—240
 Աղբիանոս եպիսկոպոս—141, 142, 211, 346, 351
 Աղեքսանդր թագավոր—9
 Աղեքսանդր Մակեդոնացի—28, 59, 68, 75
 Աղեքսանդր Սեբրոս—67, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81
 Աղեքսանդրիա—124, 388
 Ադիոպիտ—336, 375, 376, 377
 Ադմեիք—110, 111, 168, 177, 178, 180, 187, 208, 240, 276, 281, 288, 289, 304

Աղձերթի, Աղձնյաց բղձը—137, 143, 187, 288, 302
 Աղձ գյուղ—157, 170
 «Աղուէ» գավառ—310
 Աղստեղ գետ—307, 308, 393
 Աղվան, աղվաններ—7, 85, 98, 268, 313
 Աղվանից՝ աշխարհ, երկիր, գավառներ—39, 310
 Աղվանք—37, 118, 166, 204, 240, 267, 268, 270, 271, 309, 310, 401
 Աղվարներ—144
 Աճառյան—253, 256, 316
 Ամադիա—302
 Ամիգ—143, 157, 166, 167, 171, 253, 261, 263. Ամիգ-Դիարբեքիր—24,
 Ամմիանոս Մարկելլինոս—105, 153, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180—181, 182, 183, 186, 189, 190, 192, 198, 199, 202, 203, 205, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 223, 227, 231, 303
 Ամոք գյուղ—350, 351
 Ամուր աշխարհ Մարաց—187
 Ամուր գավառ Արցախի—187
 Ամուր գավառ Կորդիբի—187
 Ամուր գավառ Տմորիբի—187
 Այրարատ ձմերանոց—55
 Այրարատյան գավառ, Այրարատ—86, 139, 144, 170, 235, 240, 252, 325, 332, 337, 400, 402
 Անակ Պարթև—103, 104, 123
 Անահիտ—66, 123
 Անանիա եպիսկոպոս—270
 Անանիա Շիրակացի—248, 256, 407, 403
 Անանուն ժամանակագրութուն—256
 Անատոլիոս զորավար—273
 Անգեղ բերդ, Էգիլ—157, 167, 168
 Անգեղուն—110, 111, 168, 171, 180, 208, 224, 237, 289
 Անգլիա—143, 315, 344, 371, 372
 Անդովկ ղեսպան—108
 Անդովկ՝ նահապետ Սյունիբի—163
 Անդրիկյան Ն.—20
 Անդրկասպյան երկիր—89
 Անդրկովկաս—10, 11, 271, 272

Անդրկովկասյան պետութիւններ—271.
 Անդրկովկասյան երկիրներ—313
 Անդրտիգրիսյան երկիրներ—91, 107, 110, 111, 126, 143, 145, 157, 171, 174, 177, 224
 Անի ամրոց—17, 151, 157, 169
 Անի-Կամախ—305
 Անիրան—92
 Անհուշ բերդ, Անդաբլ—185, 186
 Անձեպցիք—240
 Անձիթ գավառ—168, 171, 180, 206
 Աննիրալիանոս—137, 145, 146
 Աննինսկի—93, 95, 99, 100, 102, 104, 114, 115, 120, 210
 Անոնիմուս Վալեզիանուս—146
 Անտաք—392
 Անտիոք—22, 23, 28, 41, 42, 59, 77, 78, 81, 82, 92, 94, 96, 105, 173, 174, 179, 191, 205, 211, 228, 273, 391
 Անտիոքոս փիլիսոփա—59
 Անտոնինոս Կարակալլա—50, 58, 59, 60, 72
 Անտոնինոս՝ հռոմեական սպա—166, 171
 Անտոնինոս Պիոս՝ կայսր Հռոմի—35, 38, 39, 40, 45, 48
 Անտոնինոս Օգոստոս՝ կայսր Հռոմի—46, 57
 Անտոնինոս—22, 32
 Անքիալուս—24
 Աշխադար—5, 19, 20, 21, 22, 23, 29
 Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու—298, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313
 Աշուշ բղձը—360
 Աշտարակ—392
 Աշտիշատ—16, 140, 157, 160, 164, 350, 351
 Աուգստուրգ—390
 Ապարիտ Մաքսիմոս—29
 Ապոլլոն—132
 Աշի-շայ—293, 295, 312, 393
 Առան—310
 Առաջավոր Ասիա—22, 59, 71, 77, 92
 Առաջին Հայք—117
 Առավան հազարապետ—243, 249, 257
 Առբերանի—336, 375, 376, 377

Առեստ ավան—147
 Ասիա—23, 391
 Ասիական Արևելք—127
 Ասլան Գևորգ—50, 51, 58, 89, 93, 95, 99
 Ասորիկ—244, 265, 266
 Ասորեստան—30, 33, 85, 86, 88, 113, 176, 189, 200, 300, 301, 302
 Ասորի, ասորիներ—97, 272, 274
 Ասորիք—21, 22, 23, 28, 30, 40, 41, 42, 43, 47, 53, 61, 67, 77, 92, 94, 95, 96, 100, 116, 166, 243, 252, 253, 254, 262, 264, 272, 301, 388, 390
 Ասպակուրաս—183
 Ասսիրիա—21, 28
 Աստուրյան—11, 19, 24, 26, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 50, 73, 88, 93, 97, 99, 101, 102, 130, 152, 156, 158, 165, 177, 237
 Ավեստա—64, 69
 Ավիդիոս Կասսիոս—41, 44, 65
 Ավրելիանոս կայսր—96, 97, 98, 99, 100, 101
 Ավրելիոս Միհրդատ—45
 Ավրելիոս Վիկտոր—146
 Ատիլիոս Յուլիանոս Կլավդիոս Ռուփինոս—26
 Ատովմ—341
 Ատտիդիոս Կոռնելիանոս—40, 42
 Ատտիկոս պատրիարք—273, 275
 Ատրպատական—9, 37, 45, 67, 93, 156, 168, 180, 181, 187, 206, 208, 241, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 299/300, 303, 312
 Ատրպատական Հարավային—292
 Ատրպատական Հյուսիսային—291, 292
 Ատրպատական—Մարաստան—111, 289
 Ատրպատական—Մեդիա—111, 294, 295, 300, 302, 303
 Արաբիա—95, 388
 Արարներ—94, 96, 98
 Արագած—170
 Արախոսիա—65
 Արաժանի—17, 228, 240, 304, 305, 392
 Արամանա—392
 Արամոնք գյուղ—350, 351

Արանոսոս գավառ—310
 Արաքիա—392
 Արաքս—139, 311, 312
 Արբելա—61
 Արշարուրիոս—281
 Արևելյան Հայաստան՝ տե՛ս Պարսկական Հայաստան
 Արևելյան Հռոմեական կայսրություն—278
 Արևելք—5, 8, 11, 12, 22, 30, 33, 35, 41, 50, 77, 82, 91, 94, 96, 97, 100, 101, 106, 118, 130, 137, 138, 146, 151, 227, 243, 273, 274, 321, 386, 388
 Արևմուտք—22, 28, 67, 73, 104, 128, 130, 174, 386, 388, 389
 Արևմտյան Ասիա—94
 Արևմտյան եվրոպա—317, 326, 330, 340, 352, 359, 374, 381, 384, 403
 Արևմտյան Հայաստան—243, 272, 273, 274, 275
 Արեճթեսոս Կոմս—189, 201, 202, 203, 204
 Արեստակես՝ Գրիգոր Լուսավորչի որդին—133, 135, 138, 350
 Արժրունիներ—137, 155, 156
 Արկադիոս կայսր—277, 278
 Արղանա-սուր—167
 Արմաստիկա, Արմոզիկե—391, 393
 Արմավիր—133
 Արմենակ—328
 Արմենական դադթավայր—303
 Արմենիա—26, 31, 111, 303
 Արմեններ—125, 302, 303
 Արշակ Բ՝ թագավոր Հայոց—130, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 201, 202, 221, 234, 285, 290, 291, 295, 301, 307, 309, 311, 322, 328, 339, 342, 406
 Արշակ Գ՝ թագավոր Հայոց—222, 229, 230, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 305

- Արշակ՝ Պարթևաց թագավորի եղբայրը—
75, 76
- Արշակաձև—157, 161, 162
- Արշակունի, Արշակունիներ (հայ)—5, 6,
8, 17, 18, 36, 41, 46, 47, 58, 75, 135,
141, 156, 169, 182, 190, 192, 199,
225, 227, 230, 234, 235, 236,
238, 241, 249, 278, 285, 288, 314,
317, 320, 322, 323, 325, 326, 329,
332, 336, 337, 339, 340, 343, 345,
370, 375, 382, 390, 393, 406
- Արշակունիների՝ պարթև—6, 17, 21, 29,
63, 64, 65, 68, 70, 75, 90
- Արշակունիների դինաստիա (պարթև)—
64, 65
- Արշակունիների՝ տոհմը, ցեղը, ազգը
(հայ)—195, 225, 236, 279, 283, 284,
285, 305, 322, 335, 339, 370, 374,
375, 376, 377
- Արշակունյաց թագավորություն—5, 6,
129, 141, 157, 165, 176, 177, 180,
182, 186, 187, 188, 191, 203, 204,
208, 221, 224, 226, 227, 236, 240,
241, 245, 288, 289, 291, 302, 303,
304, 305, 306, 307, 308, 309, 310,
311, 312, 314, 318, 320, 327, 334,
337, 342, 374, 376, 379, 384, 386,
387, 389, 392, 395, 397, 405
- Արշակունյաց հարստություն, դինաստիա
(հայ)—6, 58, 99
- Արշակունյաց պետություն—187
- Արշակունյաց Հայաստան—7, 111, 140,
208, 288, 289, 292, 293, 294, 295,
296, 297, 298, 300, 301, 302, 303,
304, 305, 306, 308, 310, 312, 313,
314, 315, 317, 325, 326, 327, 332,
335, 336, 339, 340, 344, 354, 358,
386, 387, 389, 390, 391, 394, 401,
403, 410
- Արշամաշատ—24
- Արշավիր դեսպան—108
- Արշարունիք—164, 190, 194
- «Արսեաց փոր» գավառ—306
- Արսվադին՝ թագավոր Աղվանից—268,
270, 271
- Արվաստան—167, 179, 297, 300
- Արտագերք—189, 190, 192, 193, 194,
195, 198, 200, 203, 204
- Արտազ—393
- Արտաշատ—17, 33, 36, 39, 41, 42, 43,
81, 82, 123, 139, 161, 179, 200, 325,
386, 388, 390, 391, 392, 393, 394,
403
- Արտաշես Ա՝ թագավոր Հայոց—306
- Արտաշես՝ թագավոր Հայոց (Տրդատ Ա)
—12, 13, 409
- Արտաշես՝ թագավոր Հայոց, Վառաշա-
պուհի որդին—268, 276, 278, 282,
283, 284, 285, 287
- Արտաշես ոմն, պարսիկ զորավար—67
- Արտաշեսյան Հայաստան—288, 312
- Արտաշեսյաններ—5
- Արտաշին, Արտաշեն Մամիկոնյան—199,
229
- Արտաշիր Ա—63, 66, 67, 68, 69, 70,
73, 74, 76, 77, 78, 81, 82, 85, 86,
88, 103, 104, 113, 297
- Արտաշիր Բ—232, 255
- Արտավազդ՝ Աշխադարի հայրը—19, 30
- Արտավազդ Ե՝ թագավոր Հայոց—76, 91,
93, 95, 99
- Արտավազդ Մամիկոնյան—93, 199, 324
- Արտավազդ Մանդակունի—93
- Արտավան զորավար—189, 190, 192,
193, 198, 199, 200, 203, 211, 212
- Արտավան՝ Պարսից թագավոր—55
- Արտավան Գ—64
- Արտավան Ե—59, 60, 61, 62, 63, 66,
67, 69, 70, 73, 74, 75, 85, 89
- Արտիմեդ—36, 57
- Արրիան—15, 19, 20, 21
- Արցախ—208, 241, 310
- Աքեմենիդես—39
- Աքեմենյան դինաստիա—66
- Աքեմենյաններ—38, 68, 69
- Աքեմենյան Պարսկաստան—77, 400
- Աֆրիկա—93, 391
- Բաբելոն—53, 54
- Բաբելոնացիներ—303
- Բաբելոնիա—21, 28, 29, 41, 53, 65, 66,
82, 303, 389

Բաբիլաս—253, 261
 Բագաոհճ, Բագայաոհճ—305
 Բագավան—17, 189, 205, 206, 207, 392
 Բագարան—409
 Բագարատ Փառազյան—328
 Բագրատ Բագրատունի—145
 Բագրատունիներ—305, 327, 328
 Բագրատունյաց շրջան—396
 Բագրեանզ գավառ—205, 217
 Բալահովիտ—228, 237, 239, 240
 Բալլիստա—92, 94
 Բալու—17, 23
 Բալթյան ծով—387
 Բախիշ—206
 Բակուր՝ Աղձնյաց բզեշխ—137, 147, 149
 Բակուր Բ՝ Թագավոր պարթևական—20, 21, 23, 25
 Բակուր՝ Թագավոր Արշակունի—33, 40, 43, 45
 Բակուր՝ Թագավոր Մեգհայի—9
 Բակուր՝ Վաղարշ Ա Պարթևական Թագավորի եղբայրը—11
 Բակուր՝ Վրաց Թագավոր—267, 269, 271
 Բակտրիա—7
 Բաճաթրյան—367
 Բաճուռներ—407
 Բաղասիճներ—144
 Բալլական-Փայտակարան—312
 Բասեն—55, 108, 110, 142
 Բասիլներ—55, 57, 118
 Բասմաշյան Կ.—14, 30, 58
 Բաստավան, Բոստաքենզ—392
 Բատ Սահառունի—227, 229
 Բատման-սու—17, 171
 Բաբգածան—48, 51, 55, 57, 59, 124
 Բարզիմիր՝ տրիբուն—213, 214
 Բարխուդարյան Մակար Եպիսկոպոս—308, 309, 310, 311
 Բարձր Հայք—23, 27, 305
 Բարսեղ միտրոպոլիտ—160, 211
 Բարսեմիոս—52
 Բեշխ Վասորեստանաց կողմանէն—300, 302, 317
 Բեշխ Վերուստան կողմանէն—300, 302, 317

Բեշխ Վասթթաց կողմանէն—300, 302, 317
 Բեշխ Նոր-Շիրականի—300, 302, 317
 Բեզաբդե—157, 171, 173, 303, 304
 Բեթ-Նոհադրե—298
 Բեհիստուն—295
 Բենիամին քահանա—268, 270
 Բզնունիք—332
 Բզնունյաց ծով—147
 Բիթանիա—179, 191
 Բինեբիլ Իզալա լեռներ—304
 Բիրթոն ամրություն—171
 Բյուզանդական կայսրություն—6, 246, 278, 280, 281, 368, 370, 394
 Բյուզանդիա—103, 241, 282, 300, 333, 372, 383
 Բյուզանդիոն՝ տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
 Բյուրի—153
 Բնաբեղ բերդ—153, 304
 Բոհտան-սու—303
 Բոսփորականներ—24
 Բորաններ—92
 Բորյան—410
 Բրիտանիա—44, 52, 391
 Բրյուսով—63, 70, 71, 400
 Գագիկ Արծրունի—299
 Գաթեր—144
 Գաթրճյան Հ.—19, 27, 29, 34, 38, 39, 46, 51, 95, 125, 130, 165, 175, 176, 232, 237
 Գալատիա—26
 Գալերիոս Մաքսիմիանոս—91, 105, 106, 107, 114, 120, 126, 127, 178, 289
 Գալլիա—93, 146, 172
 Գալլիենոս՝ կայսր Հռոմի—94, 95, 96
 Գալլոս՝ կայսր Հռոմի—84
 Գաղղիացիներ—175
 Գայանե—402
 Գանլիճա, Ղանլիճա—392
 Գանձակ Ատրպատականի—144, 207, 288, 290, 291, 292
 Գանձակ սահմանային—225, 289, 291, 292, 293, 295
 Գանձակ քաղաք՝ Շակաշեն գավառում—310

Գառնի—76, 116, 126, 132, 133, 134, 135, 139
 Գարա լեռներ—302
 Գարազաշյան—11, 12, 19, 29, 34, 38, 39, 50, 51, 76, 81, 95, 118, 152, 161, 167, 175, 176, 210, 211, 232, 257
 Գարոն Պաշիններ—270
 Գարոման ավան, Գրթմանիք—310
 Գարդման բերդ—309, 310
 Գարդմանաձոր—187, 208, 288, 309, 310
 Գարեգին Ռշտունի—145
 Գեղեցիկ Զ.—128, 130, 233, 277, 346
 Գեղամ—406
 Գետաբեկ—310
 Գերմանացիներ—45, 73, 80
 Գերմանիա—80, 315, 369. Արևմտյան Գերմանիա—370
 Գլոց—44
 Գղակ Ներքինի—189, 190, 192, 193, 198, 199, 200, 203, 204, 211, 212
 Գյուտերբուկ Կ.—110, 117, 233, 237, 240, 285, 394
 Գնեկ՝ Անձեալաց գավառի տեր—218
 Գնեկ՝ Արշակ Բ-ի եղբորորդին—157, 159, 162, 163, 189, 202, 322, 339
 Գնթուխիներ—122
 Գնունիներ—330
 Գոթեր—84, 92, 95, 112, 113, 114, 201, 246
 Գոհանամ լեռ—305
 Գողթն—12, 243, 251, 252
 Գորգիանոս Գ՝ կայսր Հոռմի—73, 81, 82, 83
 Գորեք—304
 Գուգարաց աշխարհ—307
 Գուգարաց սահմանակալ իշխանութիւն—288
 Գուգարներ—144
 Գուգարք—208, 240, 241
 Գուգարքի բզեշխ—187, 302, 307
 Գուաշմիտ—10, 11, 18, 19, 22, 24, 34, 37, 44, 73, 88
 Գրատիանոս՝ կայսր Հոռմի—228
 Գրիգոր Դարանաղեցի—20
 Գրիգորիս քահանա Նրզնկյան—308

Գրիգոր Լուսավորիչ—123, 124, 126, 127, 133, 135, 138, 154, 209, 305, 331, 346, 347, 348, 350. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմը—332, 351
 Գրումբատես՝ թագավոր Խոնիտներ—166
 Դալմատիոս—145, 146
 Դակեր—21, 22
 Դամասկոս—94
 Դանան—268
 Դանիել՝ ասորի եպիսկոպոս—243, 252, 255, 256, 259
 Դանիել կոմս—213, 214
 Դանիելյան զորք, տառեր, յայրուբն, Նշանազորք—243, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 262
 Դանիել քորեպիսկոպոս—331
 Դանուբ—22
 Դասընտրե, Դասն—240, 288, 296, 302, 303
 Դասընտրեի բզեշխ—187
 Դաստելրա, Դոստալ—288, 304, 305
 Դավիթ քերթող Հարքացի—256
 Դատարեն—137, 147, 149
 Դատաստանա քաղաք—179
 Դառ՝ իշխան Հաշտենքի—148
 Դարաբկերա քաղաք—66
 Դարանաղի—17, 151, 157, 168, 240, 288, 305, 332
 Դարեհ Ա—68
 Դարիկպետ—407
 Դարլալի կիրճ—7
 Դարուլք բերդ—145, 325
 Դափնե քաղաք—42
 Դեբեռ—393
 Դեկերալ—21
 Դեկիք—305
 Դեկոս՝ կայսր Հոռմի—84
 Դենշապուհ՝ պարսից զորավար—164
 Դերբենտ—10, 57
 Դերբենտի կիրճ—7, 10
 Դերջան—237, 240, 288, 305
 Դեքսիպոս—82
 Դիրենե-Տիգրիս—167
 Դիրիմա, Դիրիմ—392

Դիդիոս Յուլիանոս՝ կայսր Հռոմի—51
 Դիզա-Տասվիշ—293
 Դիլիշան—393
 Դիոկլեանիանոս—99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 110, 113, 114, 115, 126, 127, 145, 158, 288
 Դիոն՝ տե՛ս Կասսիուս Դիոն
 Դիոնիսիոս եպիսկոպոս—124
 Դիոսկորիդ—399
 Դյուլորյե—244, 260, 261
 Դոլենս-հալ—34
 Դոմետիանոս—11
 Դոնեվանը—392
 Դուրա-նւրոպոս—82
 Դյլին—139, 325, 357, 360, 372, 382, 383, 384, 394
 Դրաստամատ—186

Եգիւրսվաններ—144
 Եգիպտոս—58, 96, 100
 Եդեսիա, Եդեսա—18, 19, 28, 29, 41, 57, 61, 93, 94, 124, 173, 176, 249, 253, 261, 262
 Եզանդուխտ—379
 Եզլան—300
 Եզնիկ երեց—234
 Եկրատանա, տե՛ս Էկրատանա
 Եկեզիք—168, 240, 288, 305
 Եկեղյաց գավառ—123, 135, 211, 235, 237, 305, 332, 350
 Եղեգական—392
 Եղիշե—104, 285, 286, 303, 306, 336, 337, 338, 345, 366, 367, 380, 382, 386, 398, 402, 406, 407
 Եմեսա, Հոմս—38, 96, 97
 Ենովք—268
 Եռանդ—206
 Եվագրիոս—82, 83
 Եվնաբիոս—228
 Եվսեբիոս, Եվսեբիոս Կեսարացի—48, 120, 124, 125, 126, 276
 Եվստաթիոս եպիսկոպոս—160, 399
 Եվտադիոս եպիսկոպոս—142, 351
 Եվտիկիանոս Կապպադովկացի—177
 Եվտրոպիոս—33, 106, 114

Եվտրոպա—369, 382, 391. Արեւելյան Եվտրոպա—370
 Եվտրոպոս—41
 Եվքսինյան Պոնտոս—217
 Երան-հովառեհ-Շապուհ (Սուզա)—201
 Երասխ—55, 240
 Երեմիա՝ ազվանից եպիսկոպոս—268, 270
 Երիզա ավան—123, 305
 Երկրորդ Հայք—117
 Երվազ—406, 409
 Երվանդ—36
 Երվանդաշատ—200, 390
 Եփեսոս—263
 Եփրատ գետ—27, 28, 30, 32, 33, 40, 53, 54, 65, 77, 79, 82, 94, 106, 142, 166, 176, 206, 213, 240, 253, 304, 305, 312, 313
 Եփրատ-Արածանի—16

Զարդաս ղորավար—96
 Զագրոս լեռներ—111, 294, 296
 Զալիթա քաղաք—82
 Զավեն կաթողիկոս—353
 Զատկական ժամանակագրություն—146
 Զարասպ լեռ—111, 288, 294, 295, 296, 300
 Զարրանալլան—360
 Զարեհավան—200, 390
 Զարեհանդ—239, 240
 Զարիշատ—200, 390
 Զարմանդուխտ—229, 230
 Զեգառի լեռնանցք—392
 Զենոբ Գլակ—73, 74, 114, 324
 Զենոբիա՝ Պալմիրայի թագուհին—91, 95, 96, 97, 98
 Զեվգմա—41
 Զիատա բերդ—167
 Զիկ՝ ղորավար Պարսից—189, 192, 194, 200, 290
 Զիկ՝ նվիրակ—235
 Զիմարա—304
 Զինդու—294
 Զինթա ամրոց—111, 288, 289, 294, 295, 296
 Զիրա—288, 296
 Զիրտու, Զիրտա—296

Ջոնարաս—78, 82, 84, 85
Ջոսիմոս—82, 99, 100, 228
Ջորանամակ—304, 314, 323
Ջրվանդոսիտ—235

էլեգեյա—21, 24, 25, 27, 40, 42
էլիոս Սեբրիանոս—40
էկրատանա, Համադան—65
էմին՝ տե՛ս Մկրտիչ էմին
էնգելս—128
էնսլին—84
էրզերում—17, 24

Ըթշերագուռն—312

Թադեոս առաքյալ—18, 127
Թավասպարներ—144
Թավրիդ—180, 181, 292, 293, 295, 312
Թերե քաղաք—58
Թելեկ—304
Թեմիստիոս՝ հուլն փիլիսոփա—232
Թեոդոսիոս Ա՝ կայսր Հռոմի—128, 222, 232, 233, 241, 277, 278, 391
Թեոդոսիոս՝ Բ՝ կայսր Հռոմի—243, 273, 274, 275, 381, 282
Թեոդոսիոս Փոքր՝ կայսր Հռոմի—266, 277
Թեոդոսիոս Գրատիանոս՝ կայսեր կառավարչակից—228
Թեոդոս կայսր—104
Թեոդոսուպոլիս—390
Թեոդորոս Մեպսուեստացի, Մամուեստացի—263, 264, 265
Թեոկրիտոս—50, 60
Թեոփանես—143, 313
Թեոփիլակտոս Սիմոկատոս—298, 299, 327
Թեսսալոնիկե—399
Թիլ ավան—305, 350, 351
Թովմա Արծրունի—122
Թորդոմա տուն—395
Թորդան ավան—305
Թուկիդիդես—43, 44
Թուրքիա—294
Թոեխք, Թրիալեթի—307
Թրակիա—238

Իբերիա—10, 11, 12, 24, 35, 37, 38, 111, 173, 183, 223, 378, 393
Իրերներ—12, 14, 98, 126, 313
Իբն-Խորդադրիհ—297
Իզալա լեռներ—303, 304
Իզիրտու-Ջիրտա—111, 296
Իմամներ—144
Իլիշա—24
Իլլիրիա—106, 146
Իլլիրիկում—93, 106
Իլլուրիկեցի—98
Ինգիլենե—111
Ինճիճյան—139, 316, 319, 334, 336, 338, 339
Իսակոկիս—211
Իսահակ—211
Իսիդորոս Խարաբսեցի—65
Իսպահան—66
Իսսոս—52
Իստախրի—309, 312
Իտալացիներ—175
Իտալիա—93, 96, 146, 388
Իրան—63, 67, 68, 70, 89, 92
Իրանական պետություն—68
Լադեր—24
Լազիկե—192, 202, 204
Լալայան ծ.—307
Լամպրիտիոս—78, 80
Լեհաստան—369
Լեման-Հաուպտ—116, 120, 121
Լեո—14, 26, 51, 59, 73, 98, 152, 156, 158, 161, 162, 210, 237, 239, 245, 250
Լետոս—53, 54
Լիկինիոս Լիկինիանոս—105, 106, 114, 126, 127
Լինչ—305
Լյուկիա—23
Լոնդոն—22, 26, 29
Լուկիլա—42
Լուկիոս Վերոս՝ կայսր Հռոմի—41, 42, 45, 46, 47, 48
Լուսիոս Կվինդոս—27, 29
Լփիններ—85

Խարուր-սու—45, 176, 297, 302, 303
 Խաղդայ, Խաստուր—392
 Խազիրներ—55, 57
 Խալաթյանց Գր.— 10, 39, 48, 50, 51, 57, 59, 64, 73, 83, 95, 98, 102, 133, 136, 248, 360, 361, 399, 400
 Խախ ավան—211, 305, 350
 Խաղտոյառիճ, Գաղտառիճ—305, 392
 Խառան—45, 57, 61, 81, 82, 92, 94, 105, 176
 Խարաքս Սպասինու—28
 Խարբերդ—17, 23, 304
 Խարբերդի դաշտը—23, 24
 Խիլիկում—157, 176, 179, 180
 Խիոնիտներ—158, 164, 166
 Խնուս—17, 27
 Խոյ—392, 393
 Խոռխոռումի—329
 Խոսպիա—7, 306, 392
 Խոսրով Ա՝ թագավոր Հայոց—50, 51, 55, 58, 59, 60, 61, 75, 76, 77, 99
 Խոսրով Բ Մեծ՝ թագավոր Հայոց—73, 74, 76, 89, 91, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 112, 115, 123, 138
 Խոսրով Գ Կոտակ՝ թագավոր Հայոց—100, 106, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 153, 351
 Խոսրով Դ՝ թագավոր Պարսկական Հայաստանի—222, 234, 235, 236, 238, 239, 243, 244, 249, 250, 265, 276, 278
 Խոսրով՝ թագավոր Հայոց, որ Հիշվում է Խորենացու և Ագաթանգեղոսի վիպական պատմվածքներում—55, 56, 57, 85, 86, 88
 Խոսրով՝ պարթևական զորավար—40
 Խոսրով՝ թագավոր պարթևական—20, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 35
 Խոսրովականք—139
 Խոսրովիդուխտ—116, 134
 Խորավարան—407
 Խորենացի՝ տե՛ս Մովսես Խորենացի
 Խորեն Ստեփանն—363, 364
 Խորճյան գավառ—237, 240, 306, 307
 Խոր-Վիրապ—123

Խու—217
 Խուժաստան—186, 189, 200
 Խունան, Հնարակերտ—309
 Խուամ, Խրամ—308, 310
 Խրիստեհեսեն—70, 74, 81, 84, 88, 201, 322, 340, 343, 362, 395
 Մալկա—307
 Մավդեք—110, 111, 171, 177, 178, 289
 «Մավդէից» աշխարհ—303, 304
 Մոբափոր, Մորոփոր—288, 307, 308, 309
 Մովք լիճ—288, 304
 Մոփք, Մոփաց աշխարհ—31, 33, 39, 83, 110, 111, 124, 157, 166, 167, 168, 224, 237, 289, 332, 350
 Մոփաց թագավորություն—31
 Մումբ—392
 Կազպից աշխարհ—187, 311
 Կալաքենե—302, 303
 Կալիինիկոն—394
 Կալիինիկում—105
 Կաղզվան—190
 Կամսար—90
 Կամսարականներ—73, 89, 90, 157, 163, 164
 Կայան բերդ—307, 308
 Կայինո ձոր—308
 Կայնեպոլիս—36, 37
 Կանայան Ստ.—304, 307
 Կանգալք գավառ—240
 Կապադոկիա—8, 26, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 61, 62, 77, 81, 92, 94, 95, 116, 124, 160, 172, 191, 205, 313, 390
 Կասպեր—311
 Կասպից աշխարհ—288, 311. Կասպից երկիր—208, 311
 Կասպիական նեղուց կամ Կապան—?
 Կասպից ծով—7, 10, 288, 310, 312, 313
 Կասպյան անցք—58
 Կասպյան դուռ—10
 Կասսիուս Դիոն—11, 14, 15, 21, 22, 24,

25, 26, 30, 31, 36, 37, 41, 42, 43,
 44, 50, 53, 60, 61, 67, 68, 89
 Կաստրա-Մալդորոմ—177, 178
 Կավատ Ա—310
 Կատիլիոն Սեբրոս—26, 31, 72
 Կարակալա՝ տե՛ս Անտոնինոս Կարա-
 կալա
 Կարասու, տե՛ս Մեղ գետ
 Կտրեն՝ Պարսից զորավար—189, 192,
 194, 200, 290
 Կարին—237, 240
 Կարինի դաջադ—222, 229
 Կարլ Մարտելլ Կարոլինյան—352
 Կարոս՝ կայսր Հռոմի—91, 101, 102
 Կարսո—346, 354, 383
 Կարվանսարայ—392
 Կելեշին—294, 300
 Կելիսիփան լեռնանցք—300
 Կեսարիա, Կեսարիա-Մաժակ—94, 124,
 127, 145, 146, 153, 157, 159, 160,
 172, 173, 211, 212, 214, 215
 Կիլիկիա—22, 30, 52, 81, 92, 94, 95,
 174, 212
 Կիլտիզ—392
 Կիպերո Ն.—294, 304
 Կիպերո Ռ.—294
 Կիրկես—214
 Կիրկեսիում—82, 176
 Կիրովական—393
 Կլավդիանոս՝ բանաստեղծ—233
 Կլավդիոս Բ՝ կայսր Հռոմի—96
 Կլեոպատրա Թագուհի—97
 Կղարջք—306, 307
 Կյուրոս Մեծ—68
 Կոգյան—89, 90
 Կոգովիտ, Կոգ—145, 161, 392
 Կոթեր—305
 Կողբի գավառ—187, 307
 Կողբափոր, Կողբոփոր—288, 307, 308,
 309
 Կողթ—208, 288, 309, 310
 Կողքիս—6, 24, 92
 Կողքիսյան լեռներ—313
 Կոմագեն, Կոմագեն—8, 24, 29, 38,
 313
 Կոմաճա—389, 390

Կոմմոդոս՝ կայսր Հռոմի—51
 Կոնակ՝ Մամիկոնյանների նախնին—89
 Կոնդախսազ—392
 Կոնստանդինա—146
 Կոնրադ Կելտիս—390
 Կոնրատ Միլլեր—391
 Կոստանդինոս Մեծ—27, 102, 103,
 104, 127, 129, 130, 131, 137, 143,
 145, 146, 150, 151, 158, 191, 391
 Կոստանդինոս Բ՝ կայսր Հռոմի—146,
 158
 Կոստանդինոս՝ կայսր Հռոմի—100, 129,
 137, 143, 146, 151, 153, 157, 158,
 159, 160, 164, 165, 172, 173, 174,
 175, 191
 Կոստանդնուպոլիս, Պոլիս—228, 233,
 273, 275, 278, 282, 391, 394
 Կոստանյան Կ.—46, 319, 324
 Կոստաս՝ կայսր Հռոմի—146, 153, 160,
 165, 173
 Կովկաս—7, 313
 Կովկասյան անցքեր—54
 Կովկասյան լեռնաբնակներ—145. տե՛ս
 նաև Հյուսիսային լեռնակաճներ
 Կովկասյան [Մեծ] լեռնանցք—282
 Կովկասյան լեռներ—10
 Կոտայք—350
 Կորդիք—187, 208, 240, 288, 302, 303.
 Կորդրիք—409
 Կորգուք—21, 27, 28, 31, 33, 39, 83,
 110, 111, 171, 176, 177, 178, 179,
 187, 208, 240, 288, 289, 297, 303
 Կորդվաց Թագավորութուն—31. Կորդվաց
 բռնիշխութուն—288
 Կորդվաց լեռներ—28
 Կորճեք, Կորճայք—47, 240
 Կորյուն—243, 245, 247, 248, 249, 250,
 252, 253, 254, 255, 259, 260, 261,
 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269,
 270, 271, 272, 273, 274, 276, 353,
 Կուլակովսկի—273, 277
 Կուչախ—392
 Կուր գետ—12, 13, 55, 144, 288, 306,
 308, 309, 310, 312, 393
 «Կուրի գետանցք»—306
 Կվիեդոս՝ կայսր Հռոմի—94

Կրասսոս—22, 32, 105

Կրման՝ երկիր—66

Հաբել՝ տե՛ս Աբել

Հագամակերտ—325

Հադրա, Հատրա քաղաք—30, 52, 67

Հադրացի—52, 53

Հադրիանոս՝ կայսր Հռոմի—31, 32, 33,

34, 35, 38, 39, 390

Հազկերտ Ա՝ թագավոր Պարսից—243, 245, 259, 260, 266, 276, 277, 278, 279, 280, 281

Հազկերտ Բ՝ թագավոր Պարսից—259, 260, 282, 337

Հադրատ—308

Համադան—67, 294, 295, 391, 393

Համազասպ՝ Իբերիայի թագավորի եղբայրը—11

Համազասպ Մամիկոնյան—352

Հայաստանի միջնաշխարհ—179, 206

Հայաստանի սահմանները—207, 288, 290, 291, 307, 313, 317

Հայ Արշակունիներ—63, 70, 71, 72, 93, 112, 115, 121, 140, 141, 154, 156, 222, 224, 265, 266, 278, 317, 323, 325, 326

Հայ Արշակունի, Արշակունյաց թագավորութուն—287, 288

Հայկ նահապետ—336

Հայկազունիներ—36

Հայկական պար կամ Աղբի դաղ—392

Հայոց աշխարհ, Հայաստան աշխարհ—129, 141, 144, 168, 181, 183, 194, 195, 197, 200, 225, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 249, 250, 328, 366

Հայոց երկիր—225, 237, 246, 289, 291, 348, 402. Հայոց թագավորութուն—181, 224, 227, 229, 235, 238, 240, 283

Հայր մարդպետ—16, 163, 164, 195, 198, 199, 203, 220

Հանձիթ—237, 304

Հալու քահանա—280

Հաշտյանք—228, 237, 239, 240, 336, 374, 375, 376, 377

Հառիճ, Առուշ—392

Հասան-ղալա—17

Հարավային Հայաստան—23, 124, 167, 259

Հարնակ—125

Հարք—392

Հացեկաց գյուղ—248, 364

Հելիոս—132

Հելլենական ծով—67

Հեճմատակներ—144

Հենիոքներ—7, 24, 44

Հեր—239, 240

Հերակլես—95

Հերատ—65

Հերոգիանոս—52, 67, 78, 80

Հիլես—153

Հին Հայաստան—161, 248, 295, 317, 318, 319, 320, 321, 324, 329, 335, 340, 345, 346, 347, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 363, 364, 367, 368, 369, 373, 374, 377, 378, 379, 381, 382, 386, 387, 390, 395, 396, 397, 398, 401, 403, 405, 408, 409, 410

Հմայակ—337

Հյուրըման—111, 233, 289, 292, 295, 297, 304, 305, 306, 307, 308, 325, 337, 355

Հյուսիսականներ—57, 59, 118, 145

Հյուսիսային լեռնականներ—144

Հյուսիսային Կովկաս—7, 9, 37

Հյուսիսային ծով—387

Հյուսիսային Միջագետք—16, 29, 31, 41, 281

Հյուրկանիա, Վրկան—7, 10

Հյուրկաններ—9

Հնարակերտ քաղաք—288, 308, 309

Հնդկաստան—28, 98, 388, 389

Հոմոս—44

Հոնեք—85, 144, 181, 274

Հոնիգման—171

Հոնորիոս՝ կայսր Հռոմի—277

Հոռոմներ—272

Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի—307, 351, 356, 404, 405

Հովիանոս՝ կայսր Հռոմի—157, 171, 177, 179, 180, 183, 191, 203, 224

Հովհան Եկեղեցացի—253
 Հովհան Եպիսկոպոս՝ Փառեն կաթողիկոսի
 որդին—351
 Հովհան Մանդակունի—409
 Հովսեպոս Փլավիոս—5, 9, 10, 11, 14,
 118
 Հովսեփ—284
 Հովսեփ Պաղեսացի—253
 Հորմիզդ—100, 106
 Հորմիզդ Ա՝ Թագավոր Պարսից—99, 100
 Հորմիզդան դաշտ—66
 Հորմիզդ—Արտաշէր քաղաք—280
 Հոֆման Գ.—294, 298, 299, 302
 Հուլիանոս՝ կայսր Հոմի—151, 152,
 153, 157, 172, 174, 175, 176, 177,
 178, 183
 Հուլն, հուլներ—15, 47, 232, 272, 274
 Հունաց աշխարհ—109. Հունաստան—
 381, 410
 Հունաց սահմաններ, Հունաց կողմեր—
 108, 112, 119, 145
 Հուսիկ Շահակ կաթողիկոս—189, 211
 Հուսիկ՝ Վրթանեսի որդին—153, 159
 Հռիփսիմ—131
 Հռիփսիմյան կույսեր—123, 124
 Հռոմ—5, 6, 7, 8, 12, 20, 21, 22, 26,
 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 38,
 39, 40, 42, 45, 50, 54, 60, 61, 63,
 67, 68, 71, 77, 78, 80, 82, 83, 91,
 95, 96, 98, 99, 100, 101, 105, 111,
 116, 131, 153, 154, 158, 172, 183,
 215, 264, 301, 389, 391, 399, 410
 Հռոմայեցի, հռոմայեցիներ—15, 20, 21,
 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 33,
 45, 46, 56, 59, 61, 62, 67, 70, 72,
 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 90, 93, 96, 101, 105, 107, 111,
 121, 125, 137, 145, 146, 152, 153,
 164, 166, 171, 172, 173, 177, 178,
 191, 193, 201, 205, 216, 228, 232,
 274, 389, 390
 Հռոմեական Արևելք—94, 95, 96, 100
 Հռոմեական Արևմուտք—228
 Հռոմեական կամ Արևմտյան Հայաս-
 տան—116, 126, 130, 222, 233, 240,
 241, 242, 275

Հռոմեական կայսրութիւն, պատւթիւն—
 7, 19, 21, 22, 28, 32, 45, 51, 54, 58,
 59, 68, 70, 71, 81, 82, 83, 84, 91,
 94, 101, 102, 110, 112, 116, 117,
 127, 128, 129, 141, 143, 147, 153,
 158, 159, 164, 165, 166, 171, 174,
 189, 191, 201, 203, 204, 205, 208,
 214, 215, 220, 222, 224, 227, 228,
 229, 232, 237, 239, 240, 242, 271/272,
 276, 277, 289, 381, 388, 389, 390
 Հռոմեական, հռոմեասեր կուսակցու-
 թիւն—151, 182, 212, 222, 224, 226,
 229
 Հռոմեական Մեսոպոտամիա—21
 Հռոմեական նահանգ—24, 28, 31
 Հռոմանոս գեղադիր—253, 254
 Հրահատ Կամսարական—360, 407
 Հրեա—36, 200
 Հրեաստան—128

Զիրավ—205
 Զյուճկերտ—392
 Զողկերտ, Տոլակերտ—392
 Զորա գավառ—187, 307
 Զորագետ, Դերետ—307, 308
 Զորափոր, Զորոփոր—288, 307, 308,
 309

Ղազար—393
 Ղազար Փարպեցի—222, 233, 234, 236,
 237, 239, 240, 243, 244, 245, 247,
 248, 249, 250, 252, 254, 255, 261,
 264, 265, 266, 279, 280, 283, 285,
 306, 319, 320, 322, 323, 324, 336,
 337, 338, 341, 345, 352, 354, 356,
 360, 361, 370, 373, 376, 380, 400,
 401
 Ղարադաղ—312
 Ղևոնդիոս միարոպոլիտ—127
 Ղևոնդ պատմիչ—288, 299, 300, 312
 Ղըզ-ղալա—309
 Ղուրու-լալ—305
 Ժան—90
 Ժենաստան—89

Ճիղբեր, ճղբեր—85, 144
 Ճորա պահակ, Ճորա դուռ կամ Կապան—
 55, 57, 85
 Ճորոխ գետ—288, 305, 306
 Մագնետիոս—153, 158, 159
 Մագնոս հառնացի—177
 Մազարա, Մեղրե—304
 Մազբուլներ, Մաղթթիք—137, 144
 Մաթեոս—380
 Մալաթիա՝ տե՛ս Մելիտենե
 Մալխասյան Ստ.—125, 258, 266
 Մակեդոնացիներ—75
 Մակրիանոս՝ հռոմ. զորավար—92
 Մակրինոս՝ կայսր Հռոմի—50, 61, 62, 73, 85
 Մահկերտան բռնշխ—187
 Մահկերտուն—240, 296
 Մաղաղաս—29, 205
 Մամեա—75
 Մամիկ, Մամկոն՝ Մամիկոնյանների նախ-
 նին—89
 Մամիկոնյաններ, Մամիկոնյան տոհմ—
 73, 89, 90, 147, 154, 229, 248, 286
 330, 360, 361
 Մայնց—80
 Մանազկերտ—17, 27, 211
 Մանակ իշխան—148
 Մանաճիհր Ռշտունի—318
 Մանանդի—240
 Մանանդյան Հ.—10, 11, 27, 76, 111, 126, 131, 135, 291, 315, 320, 322, 329, 333, 334, 391, 403
 Մանավազակերտ—142, 351
 Մանավազյաններ, Մանավազյան նախա-
 րարություն, Մանավազյան տոհմ—
 137, 141, 142, 143, 318, 325, 351
 Մանիսար իշխան—27
 Մանուել Մամիկոնյան—199, 222, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 351
 Մաշտոց՝ տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոց
 Մառ Ն.—256, 271, 316, 322, 365, 386, 401, 402
 Մասիոս լեռնաշղթա—303
 Մասիս—131, 161, 409

Մասուդի—69
 Մաքքթաջ կողմ—300
 Մավրուսացիք—80
 Մար՝ Մոփթի իշխան—148
 Մարթա Կիրիսոփա, Մար-Աբաս—16, 89
 Մարանգ—288, 312
 Մարաստան—27
 Մարդաստան—328
 Մարդեր—21
 «Մարդէ բերդ»—304
 Մարդին—304
 Մարերի երկիր—208
 Մարկիանոս—94
 Մարկոս Ավրելիոս՝ կայսր Հռոմի—33, 39, 40, 42, 44, 45, 46
 Մարկվարտ—17, 19, 31, 33, 39, 43, 54, 57, 74, 83, 121, 122, 143, 144, 145, 146, 149, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 167, 168, 170, 171, 174, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 211, 214, 227, 233, 243, 246, 250, 253, 256, 288, 289, 292, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 307, 308, 309, 391, 393
 Մարս—175
 Մարտիոս Վերոս—37, 41, 43, 44
 Մաքսիմինոս Դայա՝ կայսր Հռոմի—116, 125, 127, 130
 Մաքսիմինոս Թրակացի՝ կայսր Հռոմի—73, 80, 81
 Մեքարսապես՝ թագավոր Ադիաբենի—28
 Մեղական մարդեր—27
 Մեղացիներ—9, 67, 78, 79, 303
 Մեղիա—7, 9, 10, 11, 14, 44, 61, 67, 76, 77, 79, 88, 111, 176, 179, 294, 312, 389, 399
 Մելիտենե—8, 17, 23, 24, 122, 124, 273, 275
 Մելիք-Օհանջանյան Կ.—108, 132
 Մեծամորի դաշտը—139
 Մեծ Զավ գետ—299, 302
 Մեծ Մոփթ—153, 168, 171, 180, 187, 208, 288, 304
 Մեծ Հայաստան—26, 31, 39, 83, 112,

116, 117, 119, 125, 126, 127, 130,
 132, 211, 224, 240, 249, 268, 306,
 347
 Մեծ Հայք—106, 107, 112, 117, 149,
 150, 331
 Մեհնդակ Ռշտունի—145
 Մեհրուժան եպիսկոպոս—124
 Մեղ—17
 Մեյն—316
 Մենանդր—394
 Մեոտիդյան ծով—9
 Մոռոխ Կողքիսյան ճանապարհ—7, 8
 Մեսխեթ—302
 Մեսոպոտամիա—28, 31
 Մեսսենե—21, 28, 66
 Մեսրոպյան ալբուբեն, տառեր, գրեր,
 նշանագրեր—256, 257, 258, 259, 262,
 263, 264, 265, 266
 Մեսրոպ Մաշտոց—243, 246, 247, 248,
 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255,
 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263,
 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270,
 271, 272, 273, 276, 277, 282, 353
 Մերեբանիս, Միրիան՝ թագավոր Իբերիա-
 յի—173
 Մերձավոր Արևելք—35, 53, 146, 156,
 172, 205, 229, 232, 245, 281, 387,
 388, 405
 Մերուժան, Մերուժան Արծրունի—17,
 168, 169, 171, 182, 190, 226, 231
 Մզուր—168, 240, 305
 Միաբան՝ տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան
 Միզիա—106
 Միլան—277
 Միլանի հրովարտակ—127, 128
 Միլ-ի-Բալլական—311
 Միհրդատ՝ թագավոր Իբերիայի—11, 14
 Միհրդատ՝ Հայոց Բակուր թագավորի եղ-
 բայրը—45
 Միհրդատ Զ՝ Պարթևաց թագի թեկնա-
 ծու—29
 Միհր-Ներսես՝ պարսիկ զորավար—281,
 282
 Մինորսկի—297, 311
 Միշագետք—27, 28, 29, 30, 33, 41, 45,
 50, 52, 53, 54, 57, 61, 62, 65, 67,

73, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 92, 93,
 98, 99, 100, 101, 102, 105, 107, 110,
 147, 157, 158, 165, 166, 167, 171,
 173, 174, 223, 302, 312
 «Միշագետք աշխարհ»—304
 Միշագետք Ասորոց—179
 Միշագետք Հռոմեական—77, 95, 137,
 143, 146, 179, 191
 Միշերկրական ծով—387
 Միշերկրայք—47, 48
 Միշին Ասիա—389
 Միշնդարյան Նվրոպա—140, 143, 315,
 317, 324, 325, 326, 327, 332, 341,
 345, 353, 367, 397, 409
 Միսիթար Գոռ—381, 383
 Մծբին—16, 27, 28, 29, 41, 53, 54, 61,
 77, 81, 82, 92, 94, 124, 137, 150,
 157, 166, 167, 175, 176, 177, 178,
 179, 281, 297, 302, 328, 394
 Մծուրն—5, 15, 16, 17, 390
 Մկրտիչ Էմին—248, 316, 319, 363
 Մշո դաշտ—17, 27, 392
 Մոկք—110, 111, 156, 176, 177, 178,
 179, 240, 289
 Մոմզեն—7, 10, 22, 24, 36, 37, 39, 59,
 63, 64, 69, 83, 95, 98, 101, 102
 Մոպսուկրենե—174
 Մոսխիկյան լեռներ—313
 Մոսուլ—297, 298
 Մովսես Խոշենացի—5, 12, 13, 14, 16,
 18, 19, 33, 35, 36, 46, 47, 48, 49,
 50, 51, 55, 57, 58, 59, 76, 89, 90,
 93, 99, 100, 101, 105, 113, 114, 115,
 116, 118, 124, 125, 127, 131, 133,
 134, 135, 137, 152, 161, 162, 202,
 205, 221, 239, 243, 244, 247, 248,
 250, 254, 255, 264, 265, 266, 269,
 270, 273, 274, 277, 282, 294, 316,
 324, 329, 334, 336, 337, 338, 339,
 354, 356, 363, 364, 370, 374, 375,
 376, 377, 378, 396, 404, 406, 409
 Մովսես Կաղանկատվացի—357, 376, 401
 Մովսես՝ Վրաց եպիսկոպոս—267, 269
 Մորզան—50, 64, 98
 Մուզուր լեռներ—305
 Մուխանք—310

Մուշեղ Մամիկոնյան—189, 195, 199,
204, 205, 208, 215, 220, 221, 222,
224, 225, 226, 227, 229, 290, 291,
309, 311, 358, 398

Մուշե Տարոնացի—269

Մուշկան Նյուսալավուրտ—407

Մուսայելյան Հ.—367

Մուսոնիանոս—164

Մուրադյան Ն.—210, 211

Մուրսալ—137, 153

Մուրց գետ—55

Մտկուարի-Կուր—392

Մրցունիկ քահանա—174

Մցխեթ, Մցխեթ-Հարմոզիկա—11

Ցամաղիկոս—38, 39

Ցովհան Մամիկոնյան—74

Ցուլիոս Կապիտուլինոս—40, 41, 42, 81

Ցոմիրոս Պալմատոս—77

«Յուսիկ»—211

Ցուստի—64, 73

Ցուստիանոս—393

Նախախեթեր—271

Նախիջևան—200. Նախնավան—325

Նավասարդի տունը—162, 163

Նարարա—143

Նարսեհ արքայազն—143

Նեկրա—122

Նեոկեսարիա—190, 390

Նեստորիոս—263

Ներոն—6, 7, 8, 22, 25, 35, 389

Ներսեհ՝ իշխան Շահեի Մոփքի—148

Ներսեհ Կաթսարական—407

Ներսեհ՝ Թագավոր Պարսից—91, 105,
106, 107, 108, 110, 114, 120, 143,
152, 165, 289

Ներսես կաթողիկոս—157, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 189, 204, 208, 211,
244, 248, 332, 350, 352, 353, 404,
406

Ներսես քահանայապետ—284

Ներքին Անձիտ—167

Նիգ գավառ—122

Նիգեր Պեսկեննիոս—52, 53

Նիկիա—135

Նիկիական տիեզերական ժողով—278

Նիկոմեդիա—101, 146, 162

Նիկոպոլիս—390

Նիհորական—240, 296

Նիհորականի բղեշխ—187

Նինուե—166, 294

Նյուդեհե—66, 83, 190, 216, 233, 281

Նոհադրա—298

Նոշիրական—208, 240, 296

Նոշիրականի բղեշխ—187

Նոտարոսայ—298

Նոտ-Արտաշիրական—288, 297, 293,
301

Նորայր Բյուզանդացի—247, 258

Նոր-Շիրական—288, 296, 297, 298, 299,
300, 301, 302

Նոր քաղաք՝ տե՛ս Վաղարշապատ
Նուարսակ—393

Նումերիանոս՝ կայսր Հռոմի—101

Նպատ լեռ—205, 206

Շակաշեն—208, 288, 309, 310

Շահապիվան—163, 286, 334, 343, 344,
370, 371, 373, 397

Շահխաթունյան Հ.—323

Շահունոց Մոփք—168, 171, 240, 301

Շամշատ—24

Շամքոր—309. Շամքոր գետ—310

Շապուհ՝ Թագավոր Պարսից—66

Շապուհ Ա՝ Թագավոր Պարսից—69, 73,
81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 94, 96, 99, 100, 104, 105

Շապուհ Բ՝ Թագավոր Պարսից—17, 100,
135, 146, 147, 150, 152, 153, 157,
158, 164, 165, 166, 167, 168, 171,
172, 173, 177, 178, 179, 180, 182,
183, 184, 185, 186, 187, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 197, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206, 222,
223, 227, 228, 229, 232, 237, 255,
290, 295, 396

Շապուհ Գ՝ Թագավոր Պարսից—232, 233,
234, 236, 237, 244, 245, 264, 265

Շապուհ՝ Թագավոր Հայաստանի—276,
278, 279, 280, 282

Շիգրեր—299, 300
 Շիգրիանական երկիր—288, 299
 «Շիգրոյ» գավառ—288, 300
 Շիգար—5, 20
 Շիրադաններ—288, 299
 Շիրակ—164
 Շիրակ ցեղ—299
 Շիրական—298
 «Շիրականների գլուղը»—300
 Շղբեր—144
 Շնավհ—298
 Շոշ կամ Սուշա—200
 Շոշաստան—66, 280
 Շուշի—311
 Շարբեր—296
 Շրեշ բլուր—36

Ուլիսպիա, Օլիսպիա—157, 160, 163, 165, 172, 174, 202
 Ողական բերդ—204
 Ուլիսկոս՝ տե՛ս Փլավիոս Ուլիսկոս
 Ոսխա գլուղ—108
 Ռոմնատոս՝ թագավոր Պալմիրայի—91, 94, 95, 96, 98
 Ռոդոբուս գլուղ—142, 351
 Ռոդունիներ, Ռոդունի նախարարություն—137, 141, 142, 143. Ռոդունաց տոհմ—318, 351
 Ռոքսպուս—392
 Ռոմիզգ-Փերոզ, Ռոմըզգպերոմ—312
 Ռուստանես—113, 114
 Ռուշու գլուղ—294, 298, 299
 Ռուհա—214, 215
 Ռունայր՝ թագավոր Աղվանքի—166
 Ռուտի—208, 309, 310
 Ռուտի-Առանձնակ—288, 309, 310
 Ռուտիք—241
 Ռուրբիկոս—223, 228
 Ռումիա լիճ—111, 180, 288, 289, 293, 295, 296, 298/99, 302, 312

Ջամլյան Մ.—46, 124, 259
 Ջինաստան—388, 389
 Ջունակ—406

Պալմիրա, Բաղմոր—91, 94, 95, 96, 97, 98
 Պաղեստին—95, 100
 Պաղեստինացիներ—47
 Պաննոնիա—146, 151, 153, 158
 Պապ՝ թագավոր Հայոց—121, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 202, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 234, 309, 347, 348, 352, 358, 395
 Պապ՝ Ներսես կաթողիկոսի հորեղբայրը—353
 Պապակ, Պապաբ—63, 66
 Պատրանսավան—392
 Պարախոսթրաս լեռներ—313
 Պարեսակա—392, 393
 Պարթմասիք՝ թագավոր Հայաստանի—20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29,
 Պարթմասպատ—29, 30, 33, 34, 35
 Պարթև, պարթևներ—5, 12, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 33, 34, 35, 36, 40, 42, 45, 50, 53, 54, 61, 65, 67, 70, 71, 75, 76, 80, 86, 89, 175, 303
 Պարթևական թագավորություն—27, 29, 34, 40, 60, 62, 63, 64, 65, 327, 385
 Պարթևական պետություն—63, 64, 75
 Պարթև Արշակունիներ—6, 19, 22, 28, 62, 63, 64, 66, 69, 70, 89
 Պարթևստան—12, 22, 41, 65, 67, 71, 79
 Պարիադրես, Պարխար—306, 313
 Պարսիկ, պարսիկներ—64, 67, 71, 75, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 110, 118, 121, 122, 149, 150, 151, 152, 154, 167, 173, 175, 178, 179, 180, 181, 186, 189, 192, 195, 200, 203, 205, 206, 221, 231
 Պարսից աշխարհ—298. Պարսից երկիր—311
 Պարսից թագավորություն, պետություն, իշխանություն—75, 86, 107, 112, 148, 224, 231
 Պարսից տիրապետություն—119, 234, 237
 Պարսից ծոց—28

Պարսկական կուսակցութիւն—137, 151,
 157, 182, 226, 279
 Պարսկական կամ Արեւելյան Հայաստան
 —222, 240, 241, 242, 244, 245, 265,
 272, 273, 275, 276, 277, 278, 282,
 285, 286, 287
 Պարսկահայք—177
 Պարսկաստան, Պարսից աշխարհ—17, 71,
 97, 99, 104, 120, 157, 158, 161, 164,
 165, 167, 171, 172, 174, 180, 181,
 189, 190, 191, 198, 199, 201, 203,
 205, 214, 215, 222, 223, 224, 227/228,
 229, 231, 232, 239, 245, 275, 276,
 277, 279, 280, 281, 282, 283, 285,
 289, 293, 294, 296, 298, 333, 362,
 392, 396, 399
 Պարսք—64, 66, 68, 79, 293
 Պարսկար—308
 Պարտավ—310
 Պափլագոնիա—160
 Պելագիական վարդապետութիւն—264
 Պետինդեր—390
 Պետինդերյան քարտեզ—7, 24, 289, 291,
 293, 295, 306, 386, 387, 390, 391,
 392, 393
 Պետրոս Իրեր—271
 Պետրոս Պատրիկիոս—111, 120
 Պերոզ Թագավոր, Նախկին անունը՝ Վա-
 իգեսոս—46, 47, 48
 Պերոզ՝ Թագավոր Սասանյան Պարսկաս-
 տանի—357, 383
 Պերոզ կալատ՝ տե՛ս Պարտավ
 Պերսիպոլիս—66
 Պերտինաքս՝ կայսր Հռոմի—51
 Պիպին—246
 Պլինիոս—64, 299, 300, 388, 399
 Պոլեմիոս Սիլվիոս—117
 Պոլեմոն Բ՝ Թագավոր պոնտական—6
 Պոլեմոնյան Պոնտոս—240
 Պոլիս—179, 191, 205
 Պոմպեոս—306, 313
 Պոնտական Թագավորութիւն—6
 Պոնտական շրջան—117
 Պոնտոս—6, 93, 160, 162, 190, 191,
 386, 389, 390. Պոնտական լեռնա-
 կույտ—390

Պոռլեմեոս—299
 Պրիսկոս—44
 Պրիսկոս—84
 Պրոքոս՝ կայսր Հռոմի—100, 101, 114
 Պրոկոպիոս՝ զորավար Հռոմի—176, 177,
 178, 191
 Պրոկոպիոս՝ զորավար Բյուզանդիայի—
 281
 Պրոկոպիոս պատմիչ—73, 74, 75, 76,
 171, 222, 239
 Ջաղա—267, 269
 Ջավախքիլի, Ջավախով—319, 321,
 322, 323, 359, 378
 Ջավախք—306, 307
 Ջոն—148

Ռարուլաս եպիսկոպոս, տե՛ս Նաե Բաբի-
 լաս—261, 262, 263
 Ռազա—10
 Ռանովիչ—133
 Ռավեննացի—393
 Ռեխմենե—110, 111, 177, 178, 289
 Ռեյ՝ տե՛ս Ռազա
 Ռեշայնա—82
 Ռեանդուզ—111, 294, 295, 296, 299,
 300, 302
 Ռիոն դետ—392
 Ռշտունիներ—137. Ռշտունյաց տոհմ—
 141, 155, 156
 Ռոուլինսոն—26, 298
 Ռոստովցե—9, 49, 122
 Ռոցպատյան գավառ—310
 Ռոփի—47
 Ռոփսյան տոհմ—47
 Ռուսաստան—315, 326, 359, 369, 371,
 381, 384, 409
 Ռուփինոս քահանա, Ռուփանոս, Հռոփա-
 նոս—264

Սագրա բերդ—324
 Սաթենիկ—13
 Սակավակայք—36
 Սահակ կաթողիկոս՝ Մեծ—243, 244,
 245, 246, 252, 253, 254, 255, 356,

- 260, 268, 272, 273, 274, 276, 283,
284, 287, 352, 371
- Սահակ Կամսարական—408
- Սահառունյաց տոհմ—227
- Սաղամուտ—187
- Սամուսատ—243, 253, 304
- Սամուել քահանա Անեցի—265, 266
- Սամվելյան հ.—14, 161, 320
- Սահատրուկ՝ Թագավոր Հայոց—5, 14,
15, 16, 17, 18, 19, 35, 50, 51, 57
- Սանատրուկ՝ Պարթևական գահի թեկնա-
ծու—29, 30, 31
- Սանդուխտ—18
- Սանեսան՝ Թագավոր Մազբուզների—137,
144, 145
- Մանուկյան—11, 39, 50, 51, 59, 73,
81, 95, 98
- Սասան՝ Սասանյանների տոհմի նախա-
հայրը—66, 74, 285
- Սասանյան դինաստիա—63, 66, 70
- Սասանյաններ—63, 68, 70, 266
- Սասանյան Պարսկաստան—6, 63, 68,
72, 73, 77, 84, 90, 93, 96, 98, 99,
100, 101, 102, 106, 110, 116, 141,
143, 147, 165, 166, 171, 177, 182,
191, 201, 203, 204, 208, 215, 222,
227, 229, 230, 232, 234, 239, 240,
241, 242, 246, 271, 272, 274, 276,
281, 285, 287, 292, 293, 295, 297,
318, 320, 327, 329, 333, 340, 341,
343, 354, 362, 363, 367, 372, 373,
383, 393, 394, 395
- Սասանյան պետություն—68
- Սասանյան տոհմ—62
- Սավրոմակես՝ պետ Իբերիայի—183
- Սավրոմատներ—24
- Սատաղ—8, 21, 23, 24, 108, 144, 290,
390, 391, 392
- Սարակինոսներ—96, 97, 98
- Սարգիսիկ—130
- Սարմատական ալաններ—7
- Սերաստիա—390
- Սերաստիանոս—176
- Սերաստոպոլիս-Փոթի—391, 392. Սե-
րաստոպոլիս-Իսկուրիա—392
- Սերբոս—16, 17, 76, 89, 91, 99, 102,
103, 104, 105, 113, 114, 133, 135,
244, 294, 328
- Սելևկիա—23, 29, 33, 41, 43, 53, 54,
65, 101, 176
- Սելևկյաններ—65, 301, 302
- Սելևկյան տոմար—122
- Սելինուս քաղաք—30
- Սեն-Մարտեն—125, 128, 170, 175, 180,
205, 211, 233
- Սեպուհ լեռ—305
- Սեպտիմոս Ոտենարոս՝ տե՛ս Ոտենարոս
- Սեպտիմոս-Սկերոս՝ կայսր Հռոմի—15,
49, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 63,
65, 72
- Սեանի լիճ—240, 393
- Սեպուհիկ—304
- Սեբերիանոս—42
- Սե ծով—35, 240, 387, 389, 390
- Սերլեմե-սուլ—305
- Սերդեկիլ Վ.—371
- Սիգիկներ—299
- Սիգրեր, շիգրեր—299
- Սիգրիան կամ Շիգրիան երկիր—299
- «Սիգրիանեռ, Սիգրիանիկեռ—299
- Սիդիկան—299, 300, 302
- Սիկորիոս Պորոս—110, 114
- Սինգարա—28, 153, 154, 156, 157,
171, 177, 178
- Սինա քաղաք—294, 295
- Սիսակ—406
- Սիրազաններ—298
- Սլավոններ—246
- Սկյուդիսես—313
- Սկյութներ—9
- Սմբատ՝ Արտաշեսի դայակը—13
- Սմբատ—406, 409
- Սյունիք—135, 270
- Սյունյաց աշխարհ—360
- Սողոմոնոս—116, 126, 160, 176
- Սոլի-Պոմպելյուպոլիս—94
- Սոկրատ Սքուպտիկոս, Սոկրատ—217,
281
- Սոհեմոս՝ Թագավոր Հայոց—33, 38, 39,
40, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 54,
55
- Սուբարի-խուրի—271

Սուզա՝ տե՛ս Շոշ
 Սուխդաս—15, 20, 21, 27, 36, 43
 Սուլեյմանիա—294, 295
 Սումերե—177
 Սուրեն զորավար—224, 228, 231
 Սուրմակ—201, 204, 223
 Սպանգարան-Պերոմ—312. Սպառարումն
 Փերոզ—312
 Սպանիա—93
 Սպարտիանոս—34
 Սպեր, Իսպիր—288, 305, 306
 Սվետոնիուս—11
 Ստահր—66
 Ստահրացի՝ տե՛ս Արտաշիր Ա
 Ստատիոս Պրիսկոս—36, 37, 41, 42, 43
 Ստեփանոս Տարոնեցի՝ տե՛ս Ասողիկ
 Ստեփանոս Օրբելյան—122, 340
 Ստիլիբոն՝ ղեսպան—233
 Ստրաբոն—299, 302, 303, 306, 312,
 313, 378, 386, 389, 390
 Վարալլաթ—91, 95, 96
 Վաղոմարի՝ ավամանների իշխան—205,
 206
 Վալենտինոս Ա՝ կայսր Հռոմի—180,
 191
 Վալերիանոս՝ կայսր Հռոմի—91, 92, 93,
 94, 98, 105
 Վահագն—117
 Վահան Ամատունի—145, 147, 149, 286
 Վահան Մամիկոնյան—182, 190, 198,
 360, 361, 373
 Վահրամ Ա՝ թագավոր Պարսից—99
 Վահրամ Բ՝ թագավոր Պարսից—101,
 102, 105
 Վահրիճ—252, 255
 Վաղարշ Ա՝ թագավոր Հայոց—8, 15, 21,
 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
 43, 50, 51, 57
 Վաղարշ Բ՝ թագավոր Հայոց—50, 51,
 52, 55, 57, 58, 59, 74
 Վաղարշ՝ եորենացու մոտ հիշվող վիպա-
 կան անձ—55, 57
 Վաղարշ Ա՝ Պարթևական թագավոր—11,
 58, 64

Վաղարշ Բ՝ Պարթևական թագավոր—37,
 40, 48
 Վաղարշ Գ՝ Պարթևական թագավոր—40,
 41, 42, 43, 46, 48, 64
 Վաղարշ Դ՝ Պարթևական թագավոր—51,
 52, 53, 54, 57, 59, 75
 Վաղարշ Ե՝ Պարթևական թագավոր—59
 Վաղարշակ՝ թագավոր Հայոց վիպական
 —14
 Վաղարշակ՝ Արշակ Գ-ի եղբայրը—230
 Վաղարշապատ—33, 36, 39, 49, 54, 57,
 86, 131, 145, 200, 243, 249, 251, 254,
 262, 263, 264, 266, 268, 325, 390,
 402, 408
 Վաղարշավան—55, 57
 Վաղեգենոս—46
 Վաղենտինոսնոս՝ տե՛ս Վալենտինոս Ա
 Վաղես՝ կայսր Հռոմի—180, 189, 190,
 191, 199, 201, 202, 204, 205, 212,
 216, 222, 223, 224, 227, 228, 237
 Վաղերիանոս կայսր՝ տե՛ս Վալերիանոս՝
 կայսր Հռոմի
 Վաղինակ—148
 Վան—200
 Վանա լիճ—27
 Վաչե՝ Աղվանից արքա—357
 Վաչե՝ Մամիկոնյան զորավար—139, 142,
 145, 147, 149, 150, 199
 Վաչե Մամիկոնյան—Մամիկոնյան տոհմի
 նահապետ—229
 Վասակերտ, Վազկերտ—305
 Վասակ՝ Սյունիքի տեր—270
 Վասակ Սյունի՝ մարզպան—286, 406,
 407
 Վասակ Մամիկոնյան՝ սպարապետ—157,
 159, 170, 181, 182, 184, 185, 189,
 195, 198, 204, 324
 Վասպուրական—312, 337
 Վարադ-Րակուր՝ թագավոր Վրաց—201,
 204, 223
 Վարադ Կամիական—145
 Վարադգատ՝ թագավոր Հայոց—222, 225,
 227, 229, 234, 237
 Վարադներսեհ—324
 Վարադշապուհ—120
 Վարդան Մամիկոնյան—319

Վարդան՝ Մաշտոցի հայրը—248
 Վարդան վարդապետ—255, 256, 265, 266
 Վարդանակերտ—311, 312. Վարսան-
 վարդանակերտ—312
 Վարդանանք—324
 Վարդանանց ապստամբություն—282
 Վարդգես—36
 Վարդգեսի ավանը—36, 55
 Վեհմիհրշապուհ մարզպան—287
 Վեսպասիանոս՝ կայսր Հռոմի—5, 6, 8, 11
 Վեստգոթեր—191, 222, 228, 232
 Վերոնյան երկրացուցակ—116
 Վիկտոր—223, 228
 Վինֆրիգ—246
 Վիրտա բերդ—171
 Վիրք—10
 Վնասեա Սուրհային՝ թագավոր Խազիր-
 ների և Բասիլների—55
 Վռամ Դ Կրման՝ թագավոր Պարսից—
 232, 243, 245, 259, 260, 264, 266, 277, 279
 Վռամ Ե Գռռ—281, 282, 283, 284, 287
 Վռամշապուհ՝ թագավոր Հայոց—243, 244, 245, 246, 250, 252, 253, 254, 255, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 277, 278, 282, 285
 Վրաստան—13, 145, 189, 201, 204, 222, 267, 271, 272, 302, 307, 321, 354, 372, 378
 Վրաց աշխարհ—12, 269. Վրաց թագա-
 վորություն—201
 Վրացիներ—126, 271
 Վրթանես—138, 140, 141, 145, 147, 153
 Վրվա հռոմիսոսներ—286
 Տաբարի—297, 362, 383
 Տաբարիստան—362
 Տակիրոս—8, 135
 Տաճար մայրի—139
 Տայք—90, 240, 324. Տայոց երկիր—337
 Տանայիս—9
 Տանսար—362, 367
 Տաշյան Հ.—38, 50, 58, 73, 75, 88, 89, 97, 102, 120, 130

Տասվիշ, Տարսվիշ, Տասուշ—293, 393
 Տավրոս, Մասիոս—312
 Տավրոսյան լեռներ—17, 24, 228
 Տարոն—124, 140, 189, 204, 248, 331, 332
 Տարսոն—212, 214, 215, 216
 Տարսոս—94
 Տերենտիոս, Տերենտ—191, 204, 212, 216, 217, 218, 220
 Տեր Խորհնացի—269
 Տեր-Մինասյան Ե.—132
 Տեր-Մկրտչյան Գ.—135, 243, 256, 261, 262, 263, 277, 363
 Տեր-Մովսեսյան Մ.—257
 Տեր Ներսեհ—360
 Տիրարանյաններ—313
 Տիգրան Բ՝ Մեծ—5, 297, 306, 313, 318, 395, 396
 Տիգրան Միջին—36
 Տիգրան Վերջին՝ տե՛ս Սահեմոս
 Տիգրանակերտ—17, 23, 24, 27, 121, 143, 168, 391, 392
 Տիգրանյան Հայաստան—312
 Տիգրանուհի—336
 Տիգրիս—27, 28, 29, 30, 41, 53, 54, 61, 75, 79, 101, 153, 166, 171, 176, 177, 178, 303, 312
 Տիգրոն—21, 28, 30, 33, 41, 43, 53, 54, 60, 67, 77, 82, 85, 95, 101, 102, 166, 174, 176, 233, 280, 394
 Տիկնունի ապարանք—139
 Տիմեաթեոս—82
 Տիտոս՝ Վեսպասիանոս կայսեր կառա-
 վարչակից—11
 Տիտոս՝ կայսր Հռոմի—80, 81
 Տիտոս Երկրորդ՝ կայսր Հռոմի, տե՛ս Ան-
 տոնինոս Օգոստոս
 Տիր աստված—132
 Տիրան՝ թագավոր Հայոց—107, 132, 137, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 163, 185, 324, 374
 Տիրան՝ վիպական անձ—46
 Տիրան-Տրդատ—132
 Տիրիթ—159, 163
 Տմորիթ—208, 240, 288, 302, 303, 409
 Տոմիսա—304

Տուհայգ գավառ—36

Տուրնեբիզ—98, 124, 125, 167, 239

Տրայաճոս՝ կայսր Հռոմի—15, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 65

Տրայանոս կոմս՝ հռոմեական զորավար—205, 206, 216, 220

Տրապիզոն—390

Տրդատ Ա (Արտաշես Բ)՝ Թագավոր Հայոց—5, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 24, 25, 58, 90, 116, 118, 131, 133, 266, 388

Տրդատ Բ՝ Թագավոր Հայոց—50, 59, 61, 62, 73, 76, 77, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 99, 116, 118

Տրդատ Գ Մեծ՝ Թագավոր Հայոց—76, 89, 90, 91, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 152, 166, 209, 288, 300, 301, 347, 348, 350, 395

Տրդատ արքայորդի—91. Հելիոս-Տիրիզատես—133

Տրդատ Արշակունի՝ Վաղարշ Ե-ի հորեղբայրը—59

Տրդատ նախարար—44

Տրեբելիոս Պոլիոն—80, 93, 96

Տրյուլլի ժողովը—346

Տփլիս—308, 309, 393

Փայտակարան—241, 311, 312

Փայտակարան աշխարհ—311

Փայտակարան քաղաք—288, 311

Փառախոտ, Բուլաղ-բաղ—392

Փառանձեմ—157, 163, 174, 189, 190, 192, 194, 195, 197, 198, 199, 202, 204, 210

Փառեն կաթողիկոս—153

Փալատոս, Փալատոս Բուզանդ—15, 16, 17, 91, 107, 108, 110, 129, 130, 132, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,

168, 170, 171, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 237, 239, 248, 251, 252, 258, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 317, 318, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 341, 342, 343, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 356, 358, 364, 366, 367, 370, 376, 395, 396, 398, 406

Փարասման Բ՝ Թագավոր Իսերիայի—37, 38

Փարպեցի՝ տե՛ս Ղազար Փարպեցի

Փարպի գյուղ—248, 354, 361

Փարսման Ա—14

Փարվանա լիճ—306, 307

Փիլիպպոս Արարացի՝ կայսր Հռոմի—73, 82, 83, 84

Փիրմիկանոս—51, 55, 56, 59

Փլավիոս Արրիանոս—35, 37

Փլավիոս Ուլիսկոս—97, 98, 100

Փլավյանների դինաստիա—8, 389

Փյունիկիա—100

Փոգա—392

Փոթի—392

Փոխիր—144

Փոտիոս—38

Փոքր-Ասիա—22, 92, 94, 96, 105, 162

Փոքր Հայք—8, 26, 31, 83, 84, 98, 116, 117, 124, 160, 240, 313, 390

Փրոնտո—43

Փանդիլ-կուհ, Փանդիլ-դաղ—294

Փասախ գետ—36, 55

Քեոփրիքեոյ—392

Քուշաններ—86, 158, 186

Օգոստոս՝ կայսր Հռոմի—388

Օշական—145

Օսեր—9

Օսրոյեն, Օսրոյեն-Եղեսիա—5, 18, 28,

34, 35, 45, 52, 54, 59, 60, 61, 81,

82

Օսրոյենցի—80

Օրմանյան Մ.—156, 202, 211, 243, 245

Ֆարկին-Տիգրանակերտ—116, 120, 121,
122, 131

Ֆեթթեր Պ.—58

Ֆեստուս Ռուփուս—33

Ֆրանկներ—173

Ֆրանսիա—315, 317, 369

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Բազմավաստակ պատմաբան ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատությունը առանձնակի տեղ է գրավում նրա գիտական ժառանգության մեջ: Իր կյանքի վերջին տարիներին նա նպատակ էր դրել սկզբնաղբյուրների հիման վրա շարադրել հայ ժողովրդի պատմությունը VI դարից սկսած (մ. թ. ա.) մինչև XVI դարը (մ. թ.):

Այդ կապիտալ աշխատության առաջին հատորը լույս տեսավ 1945 թվականին:

Այնուհետև ակադեմիկոս Մանանդյանը գրեց երրորդ հատորը, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի՝ XI—XVI դարերի (չորս հարյուր հիսուն տարվա) պատմությունը: Դա չուսումնասիրված մի ժամանակաշրջան էր, և հեղինակն աշխատում էր առաջին հերթին ավարտել այդ հատորը:

Այդ աշխատությունը, որ ինքը հանձնել էր տպագրության 1951 թվականի սկզբին, լույս տեսավ 1952 թվականին, նրա մահվանից հետո:

1948 թվականի սկզբներին նա սկսել էր գրել երկրորդ հատորը, որը պետք է ընդգրկեր հայ ժողովրդի պատմությունը Արշակունիների հաստատումից Հայաստանում մինչև Բագրատունիների թագավորության անկումը: Աշխատությունը գրելու ընթացքում, տեսնելով, որ ծավալը շատ է մեծանում, ակադեմիկոս Մանանդյանը որոշել էր այդ հատորը բաժանել երկու մասի՝ առաջին մասում տալ Արշակունիների ժամանակաշրջանի պատմությունը, իսկ երկրորդ մասում՝ մարգպանությունից մինչև Բագրատունիների թագավորության անկումը:

1951 թվականի ամռանը ավարտելով երկրորդ հատորի առաջին մասը, հեղինակը սկսել էր երկրորդ մասի նախապատրաստական աշխատանքները և արդեն ընթացող աշխատանքի վրա:

Այս հատորը տպագրության պատրաստելիս՝ մենք աշխատել ենք բոլոր ղեկավարում հարազատ մեզ ընտրել, հրատարակել այնպես, ինչպես կա:

Ականավոր գիտնականի այս աշխատության մեջ լուսաբանվում են Հայաստանի՝ I—V դարերի փառափառ, օղջիալական և անտեսական պատմության հիմնական հարցերը, որով մեծապես լրացվում ու հարստացվում է տվյալ ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմությունը:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի այս, ինչպես և մյուս անտիպ աշխատությունները տպագրության պատրաստելու գործում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել նրա եղբայրը՝ Արսեն Մանանդյանը:

1871. The first of the year
was a very dry one, and the
crops were much injured by
the drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The second of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The third of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The fourth of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The fifth of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The sixth of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

The seventh of the year was a
very wet one, and the crops
were much injured by the
drought. The weather was
very hot, and the crops were
much injured by the drought.

ԲՈՎԸՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ առաջին — Տրդատ Ա-ը և նրա հաշորդները	5— 20
Գլուխ երկրորդ — Տրայանոսի Հայկական և Պարթևական արշավանքները և ապստամբությունները հռոմայեցիները դեմ	21— 32
Գլուխ երրորդ — Վաղարշ Ա, Սոհեմոս, Բակուր և Հռոմեա-պարթևական պատերազմը Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակ	33— 49
Գլուխ չորրորդ — Հայաստանը Սեպտիմիոս Սեբրոսի և Անտոնինոս Կարակալլայի արշավանքների ժամանակ	50— 62
Գլուխ հինգերորդ — Սասանյան Պարսկաստանը և Հայաստանի համար ստեղծված նոր կացությունը	63— 72
Գլուխ վեցերորդ — Տրդատ Բ-ը և նրա մասնակցությունը հռոմեական-սասանյան կռիվներին	73— 90
Գլուխ յոթերորդ — Հայաստանի քաղաքական դրությունը Տրդատ Բ-ից հետո մինչև Տրդատ Գ-ի գահակալությունը	91—115
Գլուխ ութերորդ — Տրդատ Գ և քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում	116—136
Գլուխ իններորդ — Խոսրով Գ, Տիրան և պարսկա-հռոմեական կռիվների վերսկսումը	137—156
Գլուխ տասներորդ — Պարսկա-հռոմեական կռիվներն Արշակ Բ-ի ժամանակ և Հայաստանի ծանր պարտությունն ու ավերումը	157—188
Գլուխ տասնմեկերորդ — Հայաստանի դրությունը Պապի Թագավորության ժամանակ և սրա վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը	189—221
Գլուխ տասներկուերորդ — Վարազդատ, Արշակ Գ, Խոսրով Դ և Հայաստանի բաժանումը	222—242
Գլուխ տասներեքերորդ — Վառաշապուհ և հայ գրքերի գյուտը	243—275
Գլուխ տասնչորսերորդ — Արտաշես և Արշակունիների Թագավորության վերջնական անկումը	276—287
Գլուխ տասնհինգերորդ — Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Տրդատ Գ-ի և նրա հաշորդների ժամանակ մինչև 363 թիվը	288—313

Դուիս տաճկեցեւորդ — Ֆեոդալական հարաբերութիւնների զարգացումը Արշակունյաց Հայաստանում	314—334
Դուիս տաճկեցեւորդ — «Ազատ»-ները, «ոստանիկ»-ները և եկեղեցականները	335—353
Դուիս տաճկեցեւորդ — «Ռամիկ»-ները և «Շինական»-ները	354—385
Դուիս տաճկեցեւորդ — Առևտուրը, քաղաքները, արհեստավորները և ստրուկները	386—410
Համառոտ տեսութիւն աղբյուրների և ցանկ գրականության	411—432
Ժամանակագրական աղյուսակ	433—435
Ծանկ հատուկ աշուներ	436—457
Խմբագրության կողմից	459

ЯКОВ АМАЗАСПОВИЧ МАНАНДЯН
КРИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

Том II, часть I

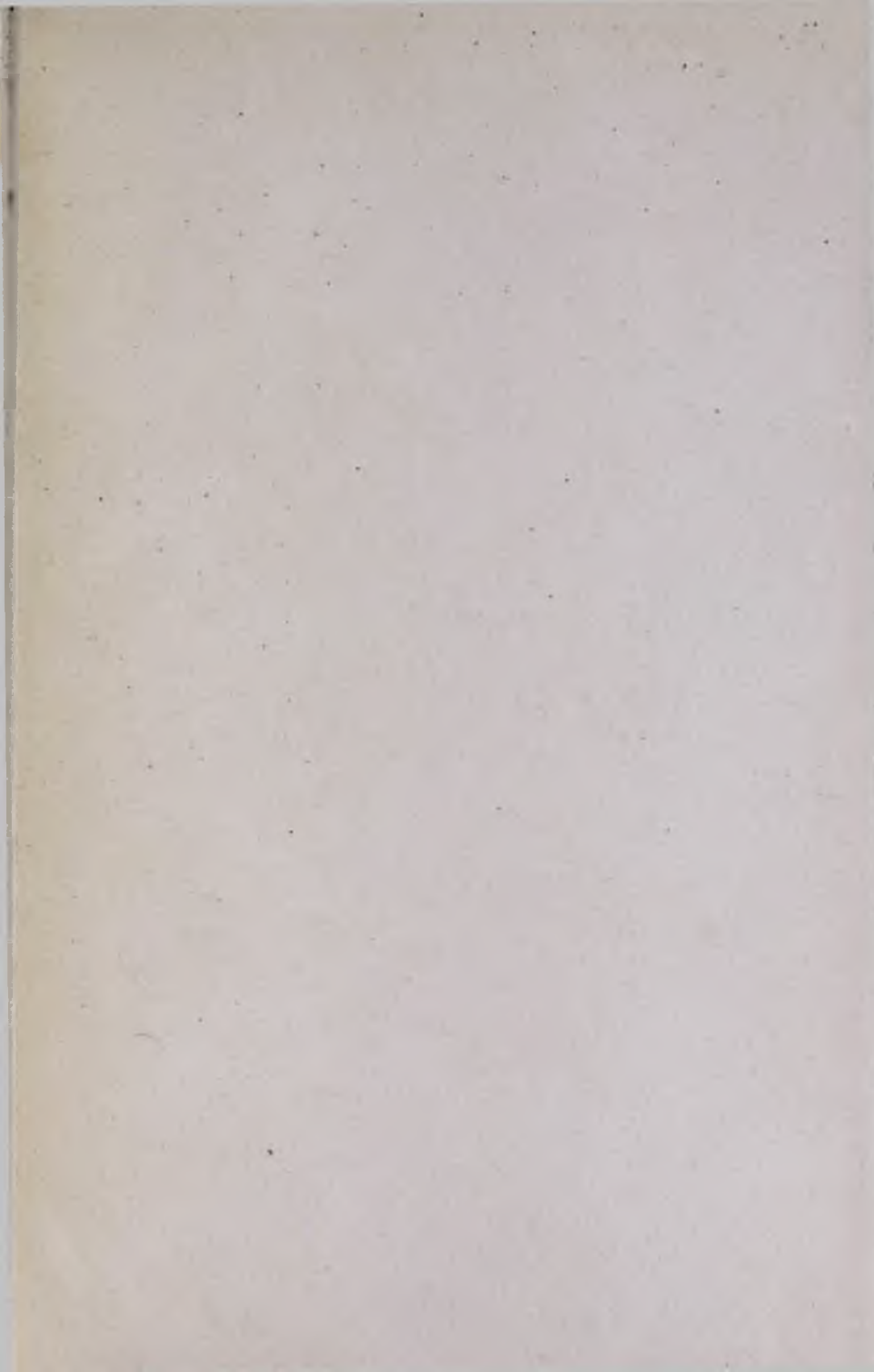
Խմբագիր՝ Վ. Պաղսամյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խաչիկյան
Տեխն. խմբագիր՝ Վ. Դափնյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Զ. Աղասյան

*

Հանձնված է արտադրության 8/III 1957 թ.:
Ստորագրված է ակադրության 2/X 1957 թ.:
Թուղթ՝ 60X92¹/₁₆: Հրատ. 25,3 մամ.: տպագր. 22,75
մամ.: ՎՖ 09501: Տիրած 5000: Պատվեր 430:
Դիւնը՝ 17 ա. 20 կ.

*

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակ-
չությունների և պոլիգրաֆ արդյունաբերության
գլխավոր վարչության Պոլիգրաֆկոմբինատ,
Երևան, Տերյան փող., 91:

11 5
32780